

דברי תבוא

חוברת זו של 'קתדרה' ערוכה ברוח השינוי המבני שחל ברבעון מראשיתה של שנת תש"ס, ואינה מיוחדת לתקופות עתיקות או לעת החדשה. יש בה ישן וחדש, עניינים גיאוגרפיים ודיונים היסטוריים, מחקרים מפורטים וחיבורי-סיכום.

דומה שלא יצאה עד כה לאור גם חוברת 'קתדרה' אחת שמחקר ירושלים ותולדותיה לא תפסו בה מקום מרכזי, גם בעקיפין. הוא הדין בחוברת זו, הרואה אור סמוך ליום ירושלים ורב חלקה של העיר יותר מתמיד. היא נפתחת במאמר על שער-הגיא, פרי-עטם של דב גביש ורחל קליינמן. לא הפרעות וקשיי-הדרך בעבר ולא קרבות-הגבורה של פורצי הדרך אל העיר בתש"ח הם נושא המאמר אלא הנתיב עצמו, שערה של הבירה מן השפלה, כפי שהוא משתקף בצילומי-אוויר ראשונים וחדשים. בסופה של החוברת הובאה ביבליוגראפיה מקיפה על שכונות ירושלים, ערוכה בידי רות פ' גולדשמידט-לעהמאנן. רשימה זו תהיה ללא ספק כלי-עבודה חשוב לחוקרי העיר בעת החדשה.

מקום מרכזי תופסים ירושלים ובנייניה גם בדבריו של אהוד נצר על מפעל-הבנייה של הורדוס בארץ-ישראל ובהשגותיהם של המשתתפים בדיון זה, ישראל לוין, מגן ברושי יורם צפריר. נקודת-המוצא היא ארכיאולוגית. נצר והמתדיינים בחרו כמקור עיקרי את המונומנטים והממצא האמנותי, שהשתמרו ממפעליו של המלך-הבנאי בירושלים, בקיסריה, ביריחו ובמבצרי המדבר ורק אחר-כך הם הסמיכו את המקורות הכתובים. חידושו של הדיון הוא בניסיון – שאינו חסר סכנות מן הבחינה המיתולוגית – ללמוד מן השרידים החומריים לא רק על הארכיטקטורה של התקופה אלא גם על מעמדו של השליט ואפילו על אופיו, על אישיותו ועל דחפיו של הורדוס האיש.

באותה תקופה דן גם מאמרו של אריה כשר. עזה, העיר החשובה בדרום-הארץ, נזכרת פעמים רבות במקורות העתיקים, אך לא הרבה נכתב עליה בספרות המחקר החדשה ומעט מאוד התפרסם עליה בעברית. כשר מחבר לכלל מסכת סכמנית אחת את הידיעות ושברי-הידיעות שבמקורות ההיסטוריים השונים על העיר עזה.

שני מאמרים מאירים היבטים בכלכלה המסורתית ובכלכלה המתחדשת בארץ-ישראל. עניינו של עמיהוד ישראלי הוא בזיתים ובשמן בבקעת בית-הכרם שבגליל – ענף חקלאי ותעשייתי מובהק של כלכלת הארץ בעבר. התמורות שחלו בייצור הזיתים ובעצירת השמן עולות במאמרו של ישראלי הן כגורמים והן כתוצאות של תהליכים יישוביים. דבריו של שמואל אביצור על ליאון שטיין, איש חרושת המתכת, דנים בראשיתה של התעשייה המודרנית בארץ. הוא משרטט דמות מרשימה, משורת הראשונים – מי שהיו חלוצים-חולמים מזה ואנשי-מעשה מזה.

חלק נכבד מן החוברת מוקדש לנושא שהוא אקטואלי ומהווה – בגלגוליו החדשים – מרכז החשיבה המדינית והתעשייה הפוליטית גם היום: המאבק בארץ-ישראל בין ערבים ויהודים וחלקם של כוחות חיצוניים ואינטרסים של מעצמות בהתפתחות המדינית. שמואל דותן מציג עמדות יהודיות מול עמדות ערביות בשנות השלושים, ובוחן הצעות שונות שהועלו כדי לפשר בין הצדדים, בדרכים של ארגון מנהלי או חילוקה טריטוריאלית. על סופו של פרק חשוב במאבק זה – עזיבת הבריטים את ארץ-ישראל – דנים מיכאל י' כהן, עמיצור אילן, גבריאל כהן, יוסף הלר וישראל קולת. הם משכילים לנועץ את האיזמל הקר של הניתוח ההיסטורי בפרשה הקשורה בפרק הירואי של חייהם ושל ציבור קוראיהם. במדור 'הארות והערות' מובאות תגובות על עניינים שנדונו בחוברות קודמות של 'קתדרה'. מנחם לוין מעיר על דבריו של אדר ארנון במאמרו על בעיית זיהוין של שכונות בירושלים. על הערות אלה משיב אדר ארנון. יוסי כץ מתאר שתי תכניות להקמת עיר-גנים בארץ-ישראל בעשור השני של המאה העשרים. גדעון ביגר מוסיף לעניין תכניתה הכלכלית של ממשלת המנדט בימי הנציב העליון הרברט סמואל. את המדור מסיים צבי אילן המעיר על המשך תולדותיו של שמעון ברמן מחבר 'מסעות שמעון'.

ועדת מערכת:

- פרופ' יהושע בן-אריה, ד"ר חגי בן שמאי, ד"ר אברהם גרוסמן, ד"ר ישראל לוי – האוניברסיטה העברית
- ד"ר יוסף שלמון – אוניברסיטת בן-גוריון • ד"ר אלכס כרמל – אוניברסיטת חיפה
- ד"ר יהודה ניני – אוניברסיטת תל-אביב • פרופ' נתנאל קצבורג – אוניברסיטת בראילן

מרכז ועדת מערכת: יהודה בן-פורת

עורך מתאם: יובל קמרט

מביא לבית-הדפוס: חננאל גולדברג

מזכירת המערכת: שלומית משולם

שער ירושלים בדרך הגיא

דב גביש ורחל קלינמן

המפתח למערכה על ירושלים בחורף 1948 לא היה בעיר אלא בשער לעיר ובפס-אספלט צר שהתפתל אליה בדרך הגיא העולה ממערב, בנחל-נחשון. די היה ב'חוסם עורקים' זדוני, שנון ולא-נלאה כדי לנתק את העורק המזין את אוכלוסיית העיר. מאז, בשנות המדינה, היה שער-הגיא נתון לתמורה נופית, כאילו נענה ללחצי-הזמן. אולם התמורה המשמעותית החלה עם פרוס המאה. 'גילינו' אותה כאשר דפדפנו בלקט תצלומי-אוויר של שער-הגיא, החל מימי מלחמת-העולם הראשונה.

במבחר התצלומים שלפנינו מצאנו שיקוף פאסיבי של שורת מצבים. אולם מעבר לתמונות יש מציאות שאותה אין הן יכולות להסביר, הן רק ציוני-דרך המזמינים להפוך בעבר כדי לעצב את דיוקן המקום. במאמר זה נציג אפוא את סיפורו של השער לירושלים מבעד לדפיו של אלבום תצלומי-האוויר.

רקע טופוגראפי

אלפי שנים עלו בגיא עוברי-אורח, עולי-רגל, סוחרים ולוחמים, שעשו ברגליהם את תוצאותיה של הטופוגראפיה שאיזור הררי אינו ניתן לחצייה אלא דרך קווי-שלד: על גבי-הרכסים, דרך גיאיות, מעברים או 'שערים'.¹ דרך שער-הגיא היא רק אחת הדרכים המחברות את ירושלים עם שפלת-החוף, וכמוהן עוצבה מסילתה במבנה הטופוגראפי של השיפולים המערביים של הרי-יהודה.² אך יותר מכל הדרכים היא היתה לסמל של גבורה והקרבה, שבזכותן התקיים עורק-החיים הזה לירושלים.

לשער-הגיא יש משמעות נופית מובהקת. במשמעותו הטופוגראפית ה'שער' הוא הפסקה טבעית של רציפות המבנה הפיסיוגראפי במעבר מן השפלה אל ההר; כאן פורץ נחל בשיפולי ההר ויוצא אל השפלה. במשמעותו הלקחית ה'שער' הוא מקום השסתום או המחסום הנותן כוח בידי בעל החזקה, ה'שוער', שבידו להחליט מי יעבור, אם יעבור ומה יהיה מחירו של המעבר. הפעילות האנושית הולכת יד ביד עם התפתחות אמצעי-התקשורת ואמצעי-התחבורה, אולם חופש הבחירה של דרכי-התחבורה באיזור הררי נשאר מוגבל למדי. שיטות התובלה והשינוע נכפות על-

1 V. de la Blache, *Principles of Human Geography*, London 1950, p. 371

2 על דרכים בהרי יהודה ראה: י' קרמון, 'השפעות טופוגרפיות על דרכי התחבורה ביהודה', יהודה וירושלים, ירושלים תש"ז, עמ' 144-150; מ' הראל, 'ירושלים דרכים ומיבצרים סביב לה', מדע, כג (1979), גליון 1, עמ' 14-15.

ידי המבנה הטופוגרפי, ובמפגש הזה בין הפעילות ובין תנאי השטח קל להציב מכשול לתנועה החופשית ולהפוך את הדרך למוקד של מאבק על סמכות ועל שליטה ולפעמים גם על חיים ומוות.

רקע היסטורי לתמורות בדרך

עוברי-האורח סבלו מצוקה בעת עלותם בגיא³ 'כי הדרך היתה ציה ושממה וחביון שודדים'⁴; שודדים היו מזנבים בעולי-רגל נחשלים; פקידי הסולטן ופונדקאי הצומת היו גובים מס מן העוברים — אם לפי משקל המשא,⁵ אם בדמי-שתייה של קפה⁶ — וכל העובר בדרך היה מברך בבואו או בשובו ברכת הגומל.⁷

מאז אמצע המאה הי"ט הלכו ותכפו היוזמות להגברת הביטחון, לשיפוץ הדרך ולסלילתה הממשית כדי להקל על התנועה בין ירושלים ליפו, או כדי לכבד אורח רס-מעלה שבא לבקר את עיר-הקודש. הקונסולים, משה מונטיפיורי והסולטן התורכי, כל אחד בדרכו שלו עשו למען סלילת הדרך — 'היא הדרך האחת בכל ערי הקודש אשר סוקלו אבניה ונושאו עמקיה והושפלו גבעותיה עד אשר גם עגלות בה ירקדו'.⁸ בשנת 1869 חנך את הדרך הקיסר האוסטרי-ההונגרי פרנץ יוזף, שביקר בירושלים בדרכו אל טקס חנוכתה של תעלת-סואץ. אולם שיפור משמעותי באיכות הדרך לא הושג אלא מדי פעם ולזמן קצר, עד שנשתבשה מחדש. נסיונות נעשו גם לשפר את תנאי הביטחון באמצעות ג'אנדרמריה רכובה, שמילאה חפקידי שיטור, ושבעה-עשר מגדלי-שמירה שנבנו לאורך הדרך, מהם נשתמרו עדיין שלושה — והאחד בשערה-הגיא.

מלחמת-העולם הראשונה הביאה להאצת התמורה באיכותה של הדרך. בעקבותיה הגיעו לארץ גם רכב מנועי וגם חילופי שלטון. אם אנארכיה בדרכים היא פרי של אנארכיה בשלטון,⁹ הרי השלטון החדש והתמורות בטכנולוגיה של התחבורה החלו להעלות את רמת השירות לשיפור הנגישות לטובת האוכלוסייה והמנהל האזרחי.

בכל התנאים המשתנים נשאר נתון יציב אחד — הטופוגרפיה. הדרך העולה מיפו לירושלים עוברת בשתי חטיבות-נוף כלליות: השפלה וההר. לנקודת ה'מעבר', לנקודת השינוי מחטיבת-נוף אחת לשנייה, יש כוח משיכה טבעי לפיתוח נקודת-שירות, המשולה לבור-מים באיזור צחיה,¹⁰ הן להחלפת כוח (לרכוב, לרכוב ולמרכבה) והן להפעלת ביקורת על העוברים ועל כליהם. לאחר שהיו יוזמות פרטיות להחניה בשערה-הגיא, בנתה עיריית ירושלים בשנת 1873 את בניין-האבן המפואר בצומת כדי שיוכלו הנוסעים לבלות את הלילה בבטחה בפונדק-הדרכים. החאן הוחכר למשפחת רוזנטאל הירושלמית, שהפעילה אותו עד לפטירתו של אביה-משפחה.

3 על תולדות דרך שערה-הגיא ראה: י' בן-אריה, עיר בראי תקופה, כ. ירושלים תשל"ט, עמ' 127-138; ש' אביצור, 'מאה שנה לכביש יפו-ירושלים', טבע וארץ, כ (תשל"ח), עמ' 11-16.

4 הלבנון, ט, גליון כד, ח' בשבט תרל"ג, עמ' 191.

5 שם, ו, גליון לט, י' בחשוון תר"ל, עמ' 311.

6 א' וייס, בשערייך ירושלים — זכרונות ורשומות, ירושלים תש"ט, עמ' 674.

7 לונץ, לוח ארץ ישראל, טז (תרע"א), עמ' 45.

8 י"מ סלומון, 'מסע בארץ הצבי', יהודה וירושלים — תרל"ז-תרל"ח, מהדורת ג' קרסל, ירושלים תשט"ו.

9 J. Brunhes, *Human Geography*, London 1952, p. 77.

10 דה לה בלאנש (לעיל, הערה 1), עמ' 375.

מסעף שער-הגיא. צולם על-ידי חיל-האוויר הגרמני, 28 בנובמבר 1917

באותה עת רכשה משפחת כותנה הערבית חלקה טרשית מאדמת בית-מחסיר ובנתה לה בית סמוך לחאן. על הגבעה שמדרום לו. אחד מפלגי המשפחה היה למשרת בחאן ואף ניהל אותו עד שהוחזר שוב למשפחה יהודית אחרת. משפחת כותנה אף רכשה חלקת-קרקע מעבר לכביש הרטוף, מול החאן. ועיבדה אותה למחייתה. הקרקע נרכשה מידי משפחת עליאן מדיר-איוב. "אותו עליאן היה לימים שומר היערות של ממשלת המנדט ובשעות הפנאי עיבד את הקרקע בחלקות המגודרות שמול החאן.

הפעלת הרכבת בשנת 1892 דלדלה את מספר הנוסעים שעלו לירושלים בדרך העגלות; אולם כאז כן היום הנסיעה ברכבת היתה ארוכה יותר, ורק כאשר העלו העגלונים את רמת השירות שבו הנוסעים אל הקו האופני. עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה הפסיקו התורכים להסיע אזרחים ברכבת ואף פרקו את המסילה בין יפו לבין לוד. מאז שבה הדרך לירושלים והתאוששה, וכזאת היא נראית בתצלום: רחבה, דרוכה ומשופשפת לעומת הדרך ההולכת אל הר-טוב. אולם בעקבות המלחמה חדל הפונדק להתקיים וניטש.

מלחמת-העולם הראשונה

קרי-החזית קרב אל הרי-יהודה במהירות רבה בשלהי שנת 1917. ב-31 באוקטובר נכבשה באר-שבע על-ידי כוחותיו של גנרל אלנבי וב-16 בנובמבר כבר עמדו כוחותיו בפתחת לטרון. לאחר אתנחתא

11 ראיין עם מר יהודה הרשנזון, מפקח יעור מתקופת המנדט עד 1977.

של יום אחד בלבד, הוקצו הכוחות לכל אחת מן הדרכים העולות אל ירושלים, ממעלה בית-חורון בצפון ועד מעלה מסילת-הברזל בנחל-שורק מדרום. בטליוני גורקה ויחידות הודיות אחרות מן הדיוויזיה ה-75 של המחנה ה-20 נכנסו ב-18 בנובמבר אל מעבר-ההרים העולה ומטפס משער-הגיא, ועוד באותו יום נפלה הצומת בידם. בחסות גשמי-החורף עלה הכוח ותפס למחרת את סאריס (היא שואבה) וב-20 בחודש הגיע לקרית-ענבים. התורכים לא גילו התנגדות של ממש והסתפקו בהרס הדרך בכמה מקומות.¹² רק לאחר שהגיעו הטורים הבריטיים לאיזור א-נבי סמניל התעשתו התורכים ויצאו להתקפות-נגד כבדות בחסות מזג-אוויר חורפי קשה, שגרם להפסקה זמנית של תנופת ההתקדמות הבריטית לירושלים. בפרק-זמן זה החלה לפעול עבודת מודיעין-אוויר של מטה 'לדירים'. מה שלא עשו התורכים לפני המלחמה וכמהלכה עשו הגרמנים במטה כוח-המשימה המיוחד¹³ בראשות גנרל פון-פאלקנהייין. יומיים לאחר שטייסות הגרמנים נאלצו להעתיק את שדותיהם לעפולה ולג'נין, ב-22 בנובמבר, החלו לצלם מן האוויר את מבואותיה המערביים של ירושלים.¹⁴ ובמיוחד את איזור לטרון ושער-הגיא,¹⁵ כדי לאסוף מידע על מערך הבריטים. מן התצלומים של ה-29 בנובמבר הוכנה סטראוגרמה של שער-הגיא בשם: 'דרומית לבית נובא', עבור 'תיק השטח' של תצלומים טקטיים במטה יחידת הצילום של מפקד האוויריה במבצע 'לדירים'. לבד מנתוני הצילום נרשמו בשולי-הדף הערות פיענוח על כלי-הרכב והמאהל הבריטי וכן הערה על טיב הדרך.¹⁶

בחודש נובמבר 1917 נראה את שער-הגיא — על שני בנייניו — כמכלול שירותי-דרך, מוטל לכל דבר; מולם, מעבר לדרך, בנויה גדר קשתית שנועדה כנראה לדחות את אפיק-הנחל ממפתח החאן. מערכה, אל עבר לטרון, ניצב מצד המשמר התורכי; ברחבת העמק ובמורד גבעת חורבת חתולה משתרעות מדריגות חקלאיות; בדקר בספר המסעות שלו משנת 1876 ומפת ה-Palestine Exploration Fund משנת 1878 תיארו את האיזור כמכוסה בחורש טבעי דליל. אולם בתצלומים נראות הגבעות חשופות כמעט והחורש מדוכא. תשעה חודשים לאחר-מכן, חודשיים לפני תום המלחמה, בתצלום מיום 20 ביולי 1918, ניכרת התאוששות של כתמי הצמחייה, אף-על-פי שהחורש הטבעי עודנו דליל ומנוון ומדריגות-הסלע חשופות ללא תכסית צמחית.¹⁷ הדרך העולה במעלה הנחל ירושלימה נראית כתושה ומאובקת, ומעידה על הגברת השימוש בה בעקבות המלחמה ותנועת כוחות עורפית, כאשר קריהחזית השתרע במרחק לא רב מצפון לאיזור זה.

- 12 א"פ ויול, מסעי המלחמה בארץ ישראל, תל-אביב 1951, עמ' 140.
- 13 ד' גביש, 'תצלומי-אוויר של מעופפי מלחמת-העולם הראשונה בארץ-ישראל', קתדרה, 7 (ניסן תשל"ח), עמ' 132.
- 14 G. Dalman, *Hundert deutsche Fliegerbilder aus Palästina (Schriften des Deutsche Palästina-Instituts)*, Gütersloh 1925, p. 139. תצלום אוויר 17 של טייסת 304, מיום 22.11.1917.
- 15 ראה: דאלמן, שם, עמ' 46-47 — תמונת שער-הגיא מיום 29.11.1917 ודברי הסבר.
- 16 דף זה, שמספרו המקורי G1 ודפים דומים לו, נתפסו עם תצלומים ומסמכי-שלל אחרים, על-ידי הבריטים במהלך המלחמה, ומהם הסיק המודיעין הבריטי שהגרמנים והתורכים אינם בקיאים במה שנעשה בחזית. מקור: PRO Air 1/2287/209/75.
- 17 ג' שילר, 'תולדותיו של יער שער הגיא', ליערן, כד (תשל"ד-תשל"ה), עמ' 48.

מתוך 'תיק השטח' של תצלומים טקטיים במטה יחידת הצילום של מפקד האוויריה במבצע 'לדירים', 29 בנובמבר 1917

Takrisches Lichtbildbuch der Stabsbildabteilung des Kommandeurs der Flieger Jildirim

Blatt. 41

Aufnahme der Abt. N° 304 b

Bild N° 56/57 vom 29.11.27.

Aufnahmehöhe: 3000 m

Brennweite 21-25-50 cm

Gelbscheibe: ja - nein

Gelände: Kirdif Bet Mula.

Erläuterung:

Kolonnenlager im Gebirge.

Lauffenbreit:

- 1, Kirdifird grüpfen Bogen und Zeltbau.
- 2, Kirdifird grüpfen Zeltbau und Kirdif, namentlich bei Kirdifird Bogenbau Zeltbau an den Abfuegen.
- 3, Bogenfältigen Kirdifird den Kirdifbau.

שערהגיא (במקור הגרמני: דיר-אויב), 20 ביולי 1918

ימי בין המלחמות

אחרי מלחמת-העולם הראשונה החלו להתארגן אורחות ממשל תקין — תחילה צבאי ואחר-כך אזרחי. מחלקות הממשלה החלו לפעול כסדרן ושתיים מהן הטביעו חותמן על נופו של שערהגיא. באמצע שנות העשרים החלו לזפת קטעים-קטעים של הדרך מיפו אל ירושלים וממשלת ארץ-ישראל אף הציבה אחראים לשמירה על תקינות קטעי הכביש, אז החלה לפעול מחלקת-הייעור. מחלקת-הייערות של ממשלת ארץ-ישראל החלה לטעת בשערהגיא בחורף 1926,¹⁸ לאחר שפקודת היערות (מיום 16.12.1925) קיבלה תוקף רשמי ב-26 בפברואר 1926.¹⁹ ב-22 בנובמבר 1926 הוכרז יער מספר 151 בג'בל אבו סימרי, שבתחום הכפר בית-מחסיר. גבולו הצפוני של היער 'הוא הדרך הראשית מירושלים ליפו, החל מנקודה 23.5 ק"מ מירושלים והלאה עד לבכ איל וואד'.²⁰ כשני קילומטרים ממערבה לצומת החלו לטפח משתלה וממנה לקחו ונטעו 335 דונם של טרשים על מדרון המפנה הצפוני של הגיא. ב-27 בדצמבר 1928 הורה המפקח על הייעור לגדור את הנטיעות. בשנת 1929 נבנה בית שומר-היער, ב-1 בדצמבר 1930 הוכרז השטח כשמורת-יער, וכ-1 במאס 1931 הוכרז יער שערהגיא שטח סגור, כדי למנוע פגיעה בשתילים רכים בשל רעייה או איסוף

18 לתולדות היער ראה: שילר, שם, עמ' 48-52.

19 העתון הרשמי, גליון 158, 1 במאס 1926, עמ' 86.

20 העתון הרשמי, גליון 176, 1 בדצמבר 1926, עמ' 609-610.

עצה. עד לשנת 1937 נמשכה הנטייה באיזור סאריס ועל-פני הרכס מצפון לגיא וגם חלקות אלה הוכרזו שמורה ושטח סגור.

באמצע שנות השלושים הותקן קר-המים לירושלים ונבנו בנייני המשאבות במעלה הגיא, סמוך לשיח'עלי. בתום מלחמת-העולם השנייה אף הופקעה קרקע להרחבת האתר. וב'חאן' לא היה עוד צורך וגם לא ב'החלפת סוסים'. אולם חברוני בשם שרבתי, שרכש חלקה מצפון לצומת עוד בשנות העשרים, בנה בימי מלחמת-העולם השנייה את הבניין הגבוה, שבקומתו הראשונה היתה חנות-מכולת. עוד קודם-לכן קיבל זכיון אזורי מחברת 'של' והצמיד לחנויותיו בשער-הגיא, בהרטוף ובלטרון תחנת-דלק פרימיטיבית.

מאז ניטע היער בשער-הגיא הוא טופל בהתמדה על-ידי מחלקת הייעור. במשך השנים ידע פגיעות מידי אדם וטבע, פגיעות בודון ופגעים אקולוגיים, רעייה, כריחה, שריפות ונסיגות נטיעה שנכשלו. השתילים ניטעו מחדש, משקעים נמדדו במקום ובשנת 1937 אף נקבע שיש להתקין קו בידוד לאש. היתה לכך סיבה טובה, כי בארץ ובשער-הגיא דלקה באותה עת גם אש אחת. איזור שער-הגיא לבש צורה ושינה פניו, אך 'השער' היה ונשאר נקודת-תורפה טופוגראפית עם פרוץ מאורעות 1936.

מאורעות 1936

מלחמת-העולם הראשונה נתנה הזדמנות-פו לצבאות לעשות טראנספורמציה בדפוסי המחשבה הצבאית, ובמהלך הקרבות החלה להתפתח תורת לחימה מודרנית יותר. אולם, הפסקת המלחמה קטעה חלק ניכר מן התנופה התורתית והפקת הלקחים. רק מלחמות מזדמנות אִלְצו את הצבא הבריטי לשוב ולטפל בשיטות לחימה והפעלת כוחות משוכללת יותר.

מאורעות תרצ"ו (1936) נתנו לצבא הזדמנות כזו לתרגל שיתוף-פעולה מבוקר בין זרוע היבשה וחיל-האוויר. ספרות תורת-המלחמה לא פסחה על הלקחים שהופקו בארץ,²¹ כפי שלא פסחה על לקחים שהופקו בהודו, בספרד ובחבש. שער-הגיא היה אחד מאתרי-המבחן בארץ של תרגיל טקטי, שלקחיו נרשמו על-ידי הבריטים כדוגמה להצלחת שיתוף-פעולה בין-חיילי, הראוי ללימוד וליישום.

במהלך המאורעות חשו הערבים שעוצמתם בכפרים ובאיזור ההררי חזקה יותר מאשר בשטח העירוני, כי בעורף הכפרי יכלו למצוא מסתור בין גיחה לגיחה. לכן עלה בידם להכות בנתיבי-התחבורה ולהיעלם ללא-קושי בחיק-הטבע. לאחר סדרה של פגיעות ומעשי-רצח החל הצבא ללוות שיירות ולסייר בדרכים הראשיות. אך לא היה בכך כדי להחזיר את הסדר על כנו והצבא נדרש להסתגל לסגנון טקטי חדש, כדי לפגוש את הכנופיות בשטחים-שלהם. השיטה בתמציתה התבססה על פריסה מבוקרת של הצבא וכוח-מחץ אווירי²² על-פני הארץ, מצוידים ברשת-קשר מיוחדת, מוכנים לאזעקה מידית ומתורגלים במרדפי-כנופיות בכל שטח. מהפעלותיה הראשונות של השיטה היתה ב-19 ביולי 1936, כאשר הותקפה שיירת אשלג בין ירושלים ליריחו. שבוע ימים לאחר-מכן,

21 H.A. Jones, *War in the Air*, pp. 474-475

22 על ארגון מערכת ה-Air Striking Force ראה פרק 24 ב-PRO Air 5/1244 ומסמך מ-1.3.1937 של מפקד חיל-האוויר בארץ, Air Commodore R.M. Hill, בתיק האווירייה Air 2/2066. Notes on Tactical Lessons of the Palestine Rebellion, 1936, ונספח משלים 'A' על מבנה כוח המחץ האווירי.

ב-26 ביולי, הותקפה שיירה יהודית כשעברה בצהרי-היום בשערה-הגיא. לבריטים נודע מראש על המארב שיוטמן ולכן צירפו אל השיירה צוות-קרב וניידת-קשר מיוחדת, ויחידות אחרות שוגרו לשוטט על-פני הגבעות הסמוכות לדרך שערה-הגיא. כאשר נוצר המגע הראשון בין הכנופייה וכוח הליווי, שגרה ניידת-הקשר אות-קריאה מוסכם, שהזעיק סיוע אווירי משדה-התעופה הסמוך ביותר למקום האירוע, שדה רמלה. לאחר תשע דקות הגיעו האווירונים אל זירת-הקרב וקיבלו על עצמם את ניהול תנועת הכוחות בשטח ההררי. הטייסים צפו על הכנופייה בת 15 התוקפים וידעו את מקומה בכל רגע. באמצעות אות-קשר מוסכם אחר הם כיוונו אל הפורעים את הכוח הצבאי ששוטט בסביבה; בגמישות ובתנועה מתמדת הם לחצו את הכנופייה, דילגו מפסגה לפסגה עד שהגיעו לקרב כידונים פנים אל פנים.

למרבח ההפתעה, הקשר שבין תיעוד הצילומים של שערה-הגיא לבין מאורעות התקופה הוא שלילי. טרם צולמה אז הארץ במלואה ובאורח שיטתי, ובימי המאורעות מיעטו הבריטים לצלם מן האוויר, כי פגיעת הכנופיות היתה אקראית ולא הותירה זמן לאיסוף נתוני מערך ונתוני שטח מתצלומי אוויר. אולם ידוע גם ידוע שסיוורים אוויריים התנהלו בהתמדה מעל הדרך העולה לירושלים, ב'פרימוסים' של אותם הימים.²³

שלחי תקופת המנדט

לקראת תום מלחמת-העולם השנייה, כאשר נהפך כבר הגלגל ובנות-הברית החלו לתכנן את האיסטראטגיה האימפריאלית שלאחר המלחמה, 'שחררה' המפקדה הבריטית בקהיר את אחת מיחידותיה האוויריות מן המאמץ המלחמתי, והטילה עליה לצלם את מרחב המזרח-התיכון – מאיטליה ויוון ועד לאירן. גף מיוחד של טייסת סיוור-צילום הופעל ממצרים ובמסגרת המבצע המקיף הזה צילם לראשונה את כל הארץ, החל בדצמבר 1944 ועד ליוני 1945.²⁴ איזור שערה-הגיא צולם באותו מבצע ב-29 בדצמבר 1944; הנוף נראה כפי שהוא מוכר מן התקופה של ערב הקמת המדינה. השטח הפתוח ממערב לצומת עובד בחלקות, והיער, במפנה הצפוני של הגיא, נראה מטופח ומפותח; לעומתו נראים העצים במפנה הדרומי דלילים למדי. הדרכים הסלולות אל ירושלים, אל לטרון ואל בית-גוברין נראות תקינות, שוליהן סדורים וסוללה הותקנה כדי להרים את הדרך מעל למפלס העמקים; ומעבריימים הותקנו במקום שבו חוצים נחלים את הכבישים. גם הדרך ההררית העולה בנחל-שורש אל בית-מחסיר נראית כבושה ומרופנת היטב במדרון התלול. לימים תהיה ל'דרך בורמה', פורצת מצור ירושלים.

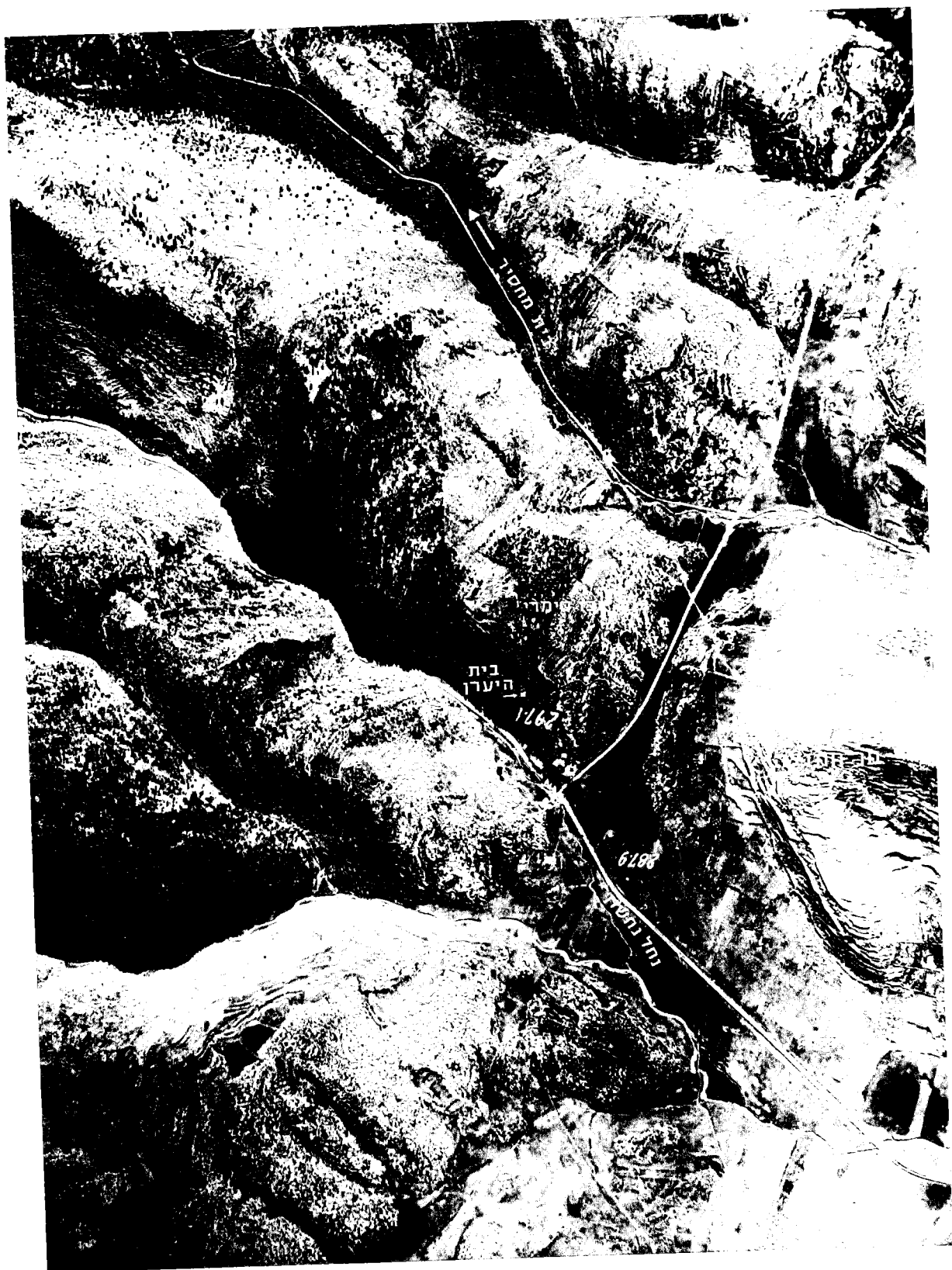
כשנה לאחר-מכן חזרה אותה טייסת בריטית לצלם את הצומת, ב-26 בינואר 1946,²⁵ והפעם היתה הסיבה פרוזאית פחות. גאה אז המאבק בין המחזרות העבריות והשלטון המנדטורי. ממשלת ארץ-

23 יומן טייסת 6, PRO Air 27/80

24 הסדרה הנודעת בארץ בכינוי PS – Photographic Squadron – מספר 680.

25 הסדרה נודעת בארץ בכינוי DEV שמוכנו טרם הוברר. תצלום שערה-הגיא – DEV 9/5116 – לא הובא כמאמר זה.

צילום של טייסת הסיוור-הצילום הבריטית: 29 בדצמבר 1944 (PS7/5025)

נחל נחשון

בית
היערן

297

6286

נחל נחשון

ישראל החלה להיערך לפעולות-מנע ולפעולות יוזמות נגד התארגנות היישוב היהודי. לשם כך הוחלט לצלם מן האוויר את אזורי ההתיישבות היהודית ואת נתיבי-התחבורה החיוניים של היישוב. כדי לשרת את המודיעין, את המשטרה ואת הצבא בארץ. כך קרה ששנה לאחר צילום כל שטח הארץ חזרו הבריטים לצלם 'שטחים חיוניים'.

לשתי הסדרות המנדטוריות הללו היתה עדנה מאוחרת. אחד הלקוחות החשובים של תצלומי המנדט היה המודיעין של ה'הגנה'. התצלומים הגיעו לאנשי ה'הגנה' בדרכים שונות, מהן אחת שהוליכה ממשרדי מע"ץ המנדטורית, שהחזיקה בהם לצרכיה. עוד לפני תום המנדט 'הושאל' אוסף-התצלומים הזה לקבוצה של פעילי ה'הגנה' בירושלים והועתק כולו. חלקו של האוסף הופקד לאחר המלחמה במכון הפוטוגראמטרי, שהוקם בירושלים בשנת 1948 על-ידי זלמן ליפשיץ. יועץ המוסדות לענייני קרקע. נקודות-הגובה הרשומות על התצלום מעידות שהחומר שנועד למיפוי האימפריה הבריטית נוצל לשם מיפוי לפי צרכיה של מדינת ישראל.

מלחמת-העצמאות

במלחמת-העצמאות עלתה ביתר-שאת תלותה של ירושלים העברית בדרך שער-הגיא, צוואר-הבקבוק הטופוגראפי. ספק אם נלמד דיו לקח מאורעות 1936, שכן כמו בעבר הקשר היחיד בין ירושלים ו'היישוב' היה תלוי בשליטה על הדרך הצרה, המפותלת והנחותה מבחינה טופוגראפית. אמנם היו בדרך ירושלים-תל-אביב גם מקומות סכנה אחרים, אך לקטע שבין חולדה לירושלים לא היתה אלטרנטיבה. כאן עברה כל הדרך בתוך איזור ערבי של כפרי עמק-אילון והמורדות המערביים של הרי-יהודה; הקטע הקשה והמסוכן מכל היה המעבר הנחות בין שער-הגיא וסאריס. בנובמבר-דצמבר 1947 הוקם גדוד שער-הגיא של הפלמ"ח²⁶ כדי לאבטח את הדרך שבין חולדה ולטרון, לפעול נגד בסיסי-פורעים, לצאת לפעולות-תגמול וללוות שיירות אל ירושלים. במשך חודשים רבים התנהל מאבק מר על דחיפת עוד שיירה ועוד ארגז-מזון אל העיר.²⁷ בינואר 1948 הוכנסו לראשונה כלי 'הסנדוויץ' המשוריינים והמסורבלים שהגבירו את בטחון הנוסעים אך האטו את מהירות הנסיעה וגמישות התמרון במלכודת הכביש הצר. בחודש פברואר עלו עדיין כשלוש שיירות ליום, לעתים בסיוע בריטי; אך לבסוף מאסו הבריטים ממעורבותם בהתכתשות על הדרך ותנועת הרכב שלהם הועתקה אל כביש ראמאללה-לטרון.

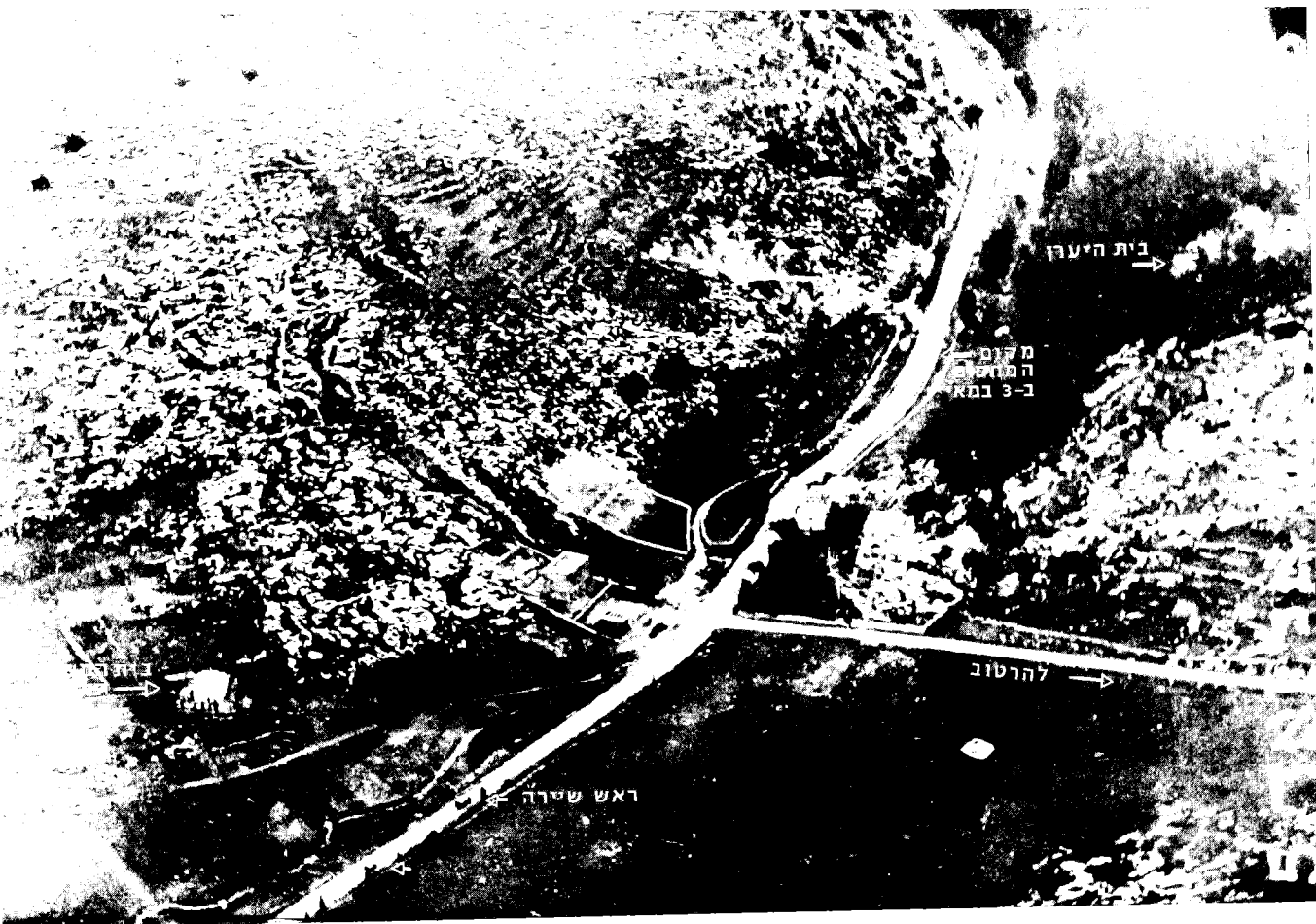
היתה זו שעתו של עבד אל-קאדר אל-חסיני, גדול המפקדים הערבים. עוד במאורעות 1936-1939 היה מפקד הכוחות הלא-סדירים במחוז ירושלים וכדומה לבריטים ידע גם הוא להפיק לקחים ממלחמה זו. בכושר הניתוח וההגיון האמון על תחושת השטח ידע להסיק את המסקנות המרחביות הנובעות מבידודה ההררי של ירושלים, שאת העיר ניתן לחנוק בלי להתכתש אתה פנים אל פנים. סופר עליו²⁸ שהטיל על בן שבט בדווים לצאת כרועה-צאן ולשוטט על גבי-הרכס ולאורך קטע הכביש המתפתל בין הקסטל ושער-הגיא. במשך שבוע ימים עקב הרועה המתחזה אחר השיירות.

26 על גדוד שער-הגיא ראה: ספר הפלמ"ח, ב, תל-אביב תשי"ג, עמ' 815-817.

27 על ההגנה על הדרך לירושלים ראה: ספר תולדות ההגנה ג, חלק ב, תל-אביב תשל"ב, עמ' 1442 ואילך.

28 ל' דומיניק וק' לארי, ירושלים ירושלים, ירושלים 1971, עמ' 110-112.

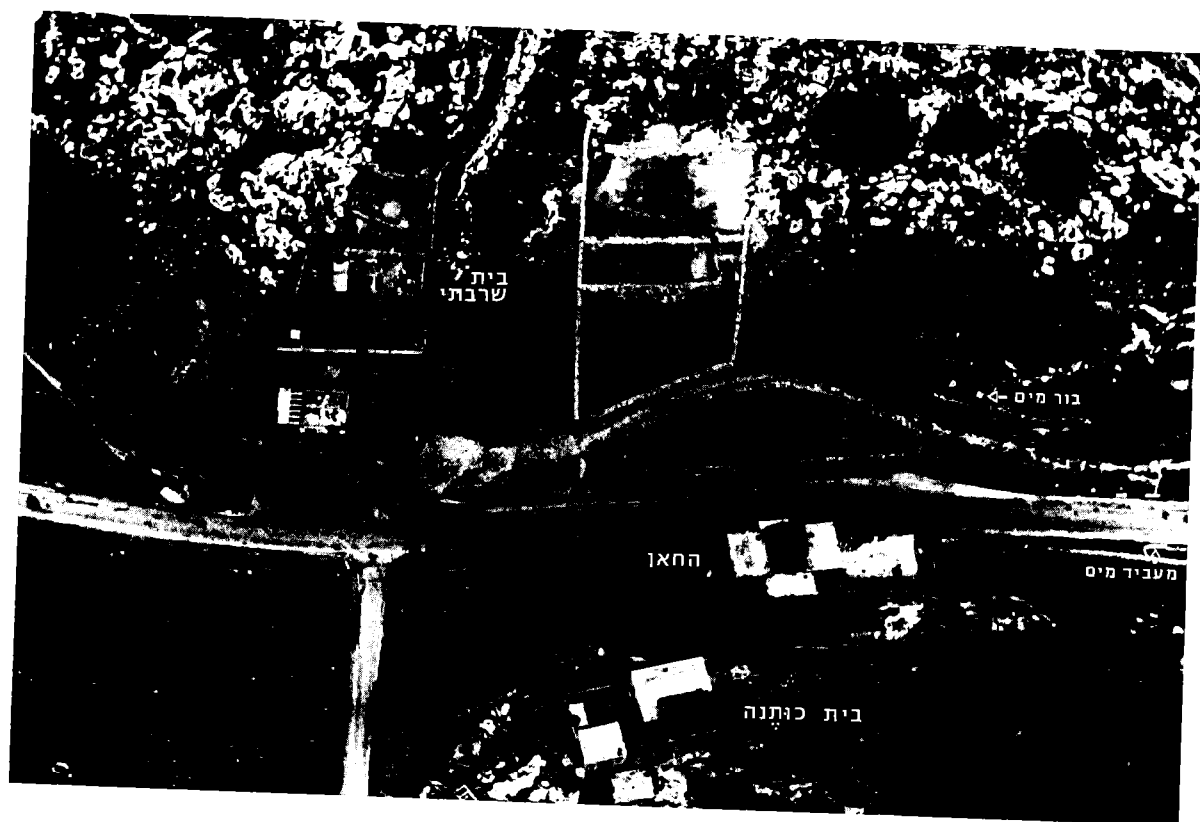

שיירה מתקרבת אל שער-הגיא, 5 במארס 1948, כפי שצולמה ממטוס-הליוון

שקל וחישוב את מקומם הטבעי של המארכים לאורך הנתיב, כך שקומץ לוחמים יוכל להפתיע ולהכריע את שלוחי השיירות. מאז נתקבלה כל שיירה בהתקפות שלא מנעו ממנה להתקדם על-פני קבוצת המארכ הראשונה. כשעברה השיירה, היה המארכ מגיח וחוסם את דרך הנסיגה. בינתיים היתה נתקלת השיירה במארכ מתוכנן במעלה הדרך. כשנלכדה השיירה — הותירו האורכים את המלאכה לכפריי הסביבה, שנועקו בעוד מועד לבזו ולשלול בשיטת פט'אעה את מה ששרד מן השיירה.

'שירות האוויר', חיל-האוויר באותה תקופה, קיים את הקשר האמיץ בין ירושלים והשפלה במטוסים קלים. טייסת 'תל-אביב' עשתה כמיטב יכולתה, אך התקשתה לסייע ישירות למלווי-השיירות ורק נוכחותם מלמעלה עודדה את הלוחמים. בכל אתר נאלצו השיירות לדאוג לעצמן, לפלס דרך, להתגונן ולהיחלץ ללא סיוע של ממש מן העורף או מן החזית. בשיטת השיירות הוקז דם רבוציוד יקר אבד; אי-אפשר היה לנצל את ההישג שבהעברת שיירה, מפני שבשיירה הבאה היתה הלחימה מתחילה מחדש. זה היה גורלן של השיירות בכל הארץ ובאיזור ירושלים בפרט, בשיירות לגוש-עציון, לעטרות, להרטוב ולירושלים.

שערהגיא, 5 במארס 1948

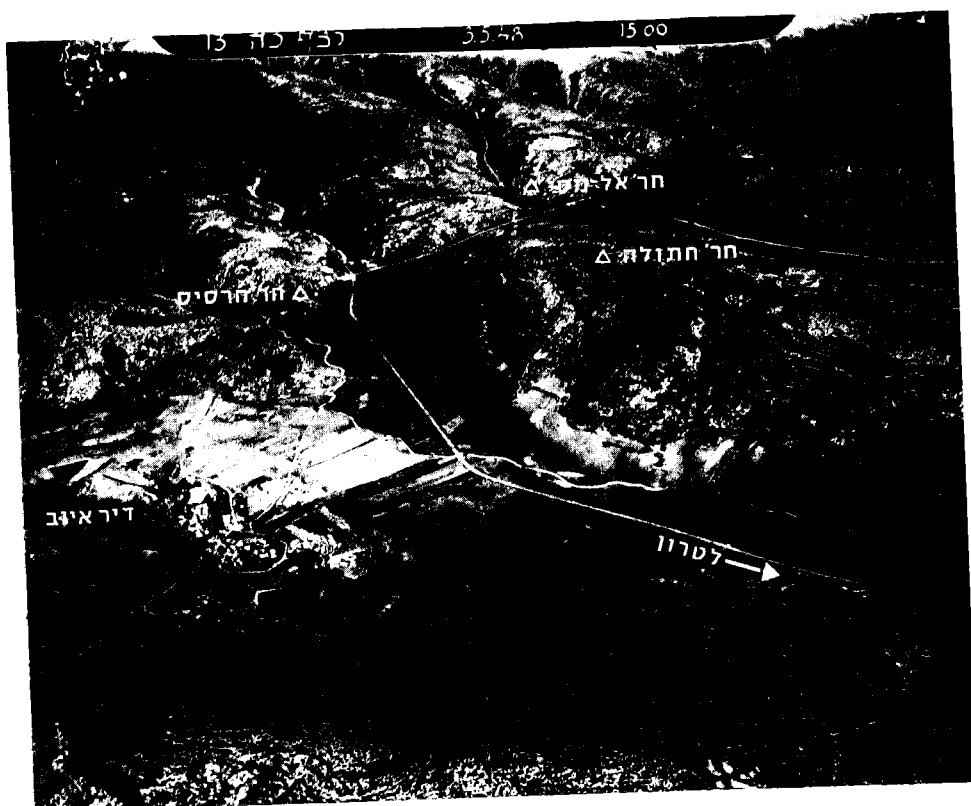
ב-3 באפריל 1948 חל שינוי במצב עניינים זה, עם מבצע 'נחשון'. לראשונה נקבע שמטרת המבצע לתפוס שטחים, משלטים וכפרים לאורך הדרך מחולדה לירושלים, בעזרת כוח גדול, שכמוהו טרם הופעל במלחמת-העצמאות. עתה הופעל גם 'שירות האוויר' בקנה-מידה גדול. על הטייסת הוטל להפציץ כפרים, להטיס ציוד ואספקה, לסייר מעל נקודות-תורפה ולצלם מן האוויר.²⁹ הכוח על הקרקע הופעל גם מכיוון ירושלים וגם מכיוון חולדה. ב-3 באפריל נכבש הקסטל וב-5 בו פוצצה מפקדת חסן סלאמה ליד באר-יעקב.³⁰ למחרת השתלטו הכוחות על המשלטים בין שערהגיא ונוה-אילן וב-7 באפריל נהרג בקסטל עבד אל-קאדר אל-חסיני. ב-13 וב-15 בחודש הועברו שיירות ענק של מאות משאיות לירושלים, לציון סיומו של המבצע ותוך חמישה ימים הועברו עוד שלוש שיירות במבצע 'הראל'. אולם שוב נחסמה הדרך לאחר שהשיירה השלישית נפגעה קשה ליד דיר-איוב.

ב-8 במאי החל מבצע 'מכבי',³¹ כדי לפרוץ מחדש את הדרך לירושלים, טרם יפלו צבאות ערב לארץ. 'שירות האוויר' השתתף בהכנות למבצע ולשם כך הפעיל סיורים מעל לאיזור וצילם ב-3

29 א' אייל, 'פרקי ש"א — מבצע נחשון האוויר', בטאון חיל האוויר, 8 (109) (דצמבר 1978), עמ' 15-17.

30 'הפשיטה על מפקדתו של חסן סלאמה', מערכות, א (כ"ב באדר א' תשי"ד), עמ' 6-32.

31 על-שם מכבי מוצרי, סמג"ד גדוד 'שערהגיא', אתראי על הבטחת הדרך וקצין המנהלה של 'הראל', שנפל בשיירה האחרונה.

שערהגיא, 3 במאי 1948, שעה שלוש אחריהצהריים

שערהגיא, 3 במאי 1948, שעה שלוש אחריהצהריים

שערי-הגיא, 3 במאי 1948. המטוס גילה מחסום ואולי גם תעלה

במאי את הדרך שבין אל-קבאב ומבואות ירושלים, כדי לגלות את המחסומים ומקום המארכים שהוצבו בדרך. כשהחל המבצע כבשה חטיבת 'גבעתי' את המשלטים ליד לטרון, וחטיבת 'הראל' הצליחה לכבוש ב-11 במאי את בית-מחסיר. בשלב השני של המבצע נכבשו גם דיר-איוב וכפרי עמק-אילון — אבו-שושה, אל-קבאב ולטרון; אך כשהחלה פלישת צבאות ערב לארץ נקראה חטיבת 'הראל' לירושלים ו'גבעתי' ירדה לחזית הדרום. כך חזר הלגיון לתפוס את לטרון, ושוב נחסמה הדרך לירושלים.

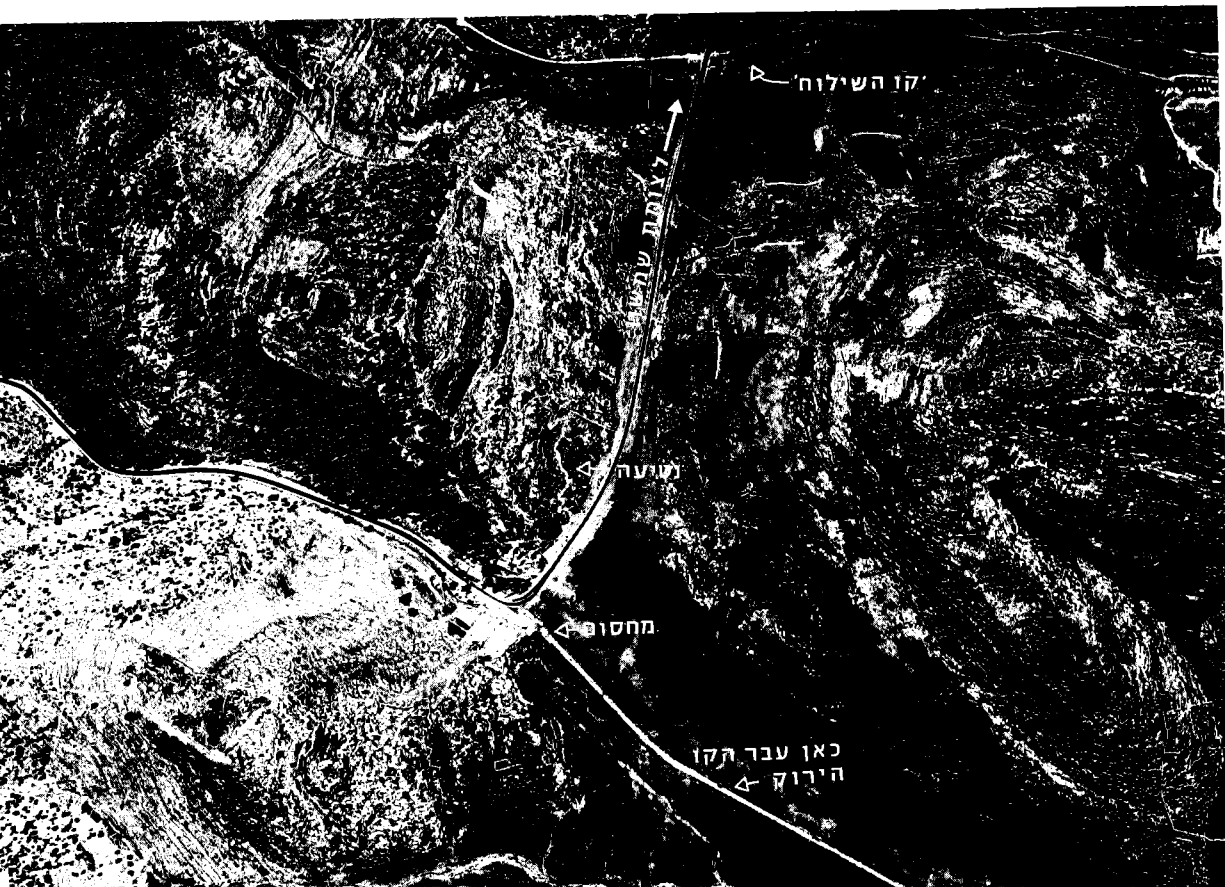
מן ה-20 במאי ועד ה-10 ביוני היתה ירושלים נתונה במצור. קרבות לטרון, מבצעי 'בן-נון' ומבצע 'יורם' לא פתחו את הדרך, אבל במהלכם נכבש איזור גבעות השפלה הגבוהה שבין חולדה לבית-סוסין, וחטיבת 'הראל' השתלטה ממזרח על השטח המרוחק כשלושה קילומטרים מזרחה ועד בית-מחסיר, סאריס ומבואות ירושלים. לאחר שסיירים עברו בשלום בשטח שבין הכוחות, החל ב-28 במאי מבצע פריצת דרך עוקפת לשערי-הגיא, 'דרך בורמה'. עד ה-10 ביוני התגברו הסוללים על מכשול טופוגראפי קשה ומאז חודשה התנועה לירושלים וחודשה אספקתם של מזון, של נשק, ושל תחמושת. לאורכה של הדרך הונח צינור-מים, שפונה 'קו השילוח', שהתחבר אל קו-המים במשאבות שערי-הגיא.

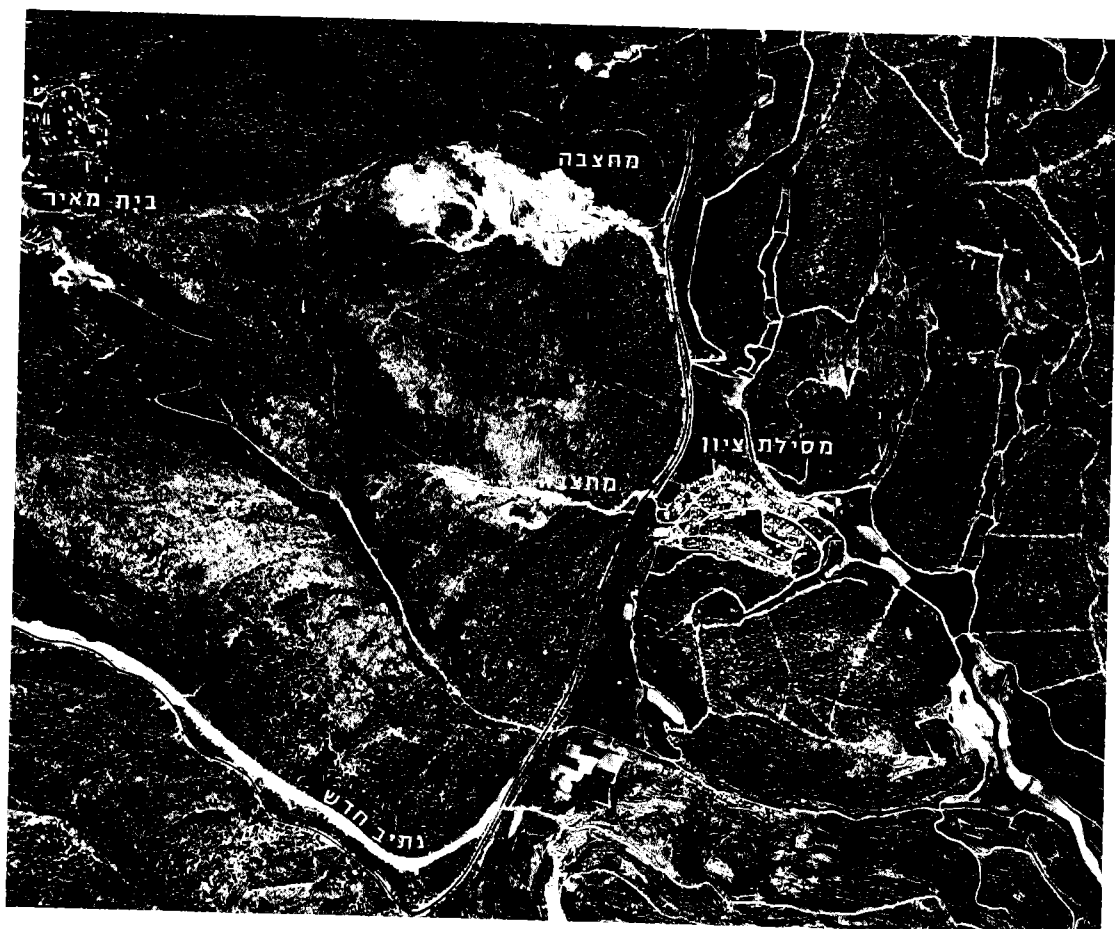
בתום המלחמה ולפי הסכמי שביתת-הנשק נשארה לטרון בידי הלגיון הערבי, אך בניגוד להסכמים לא הותר המעבר לירושלים בכביש לטרון-שער-הגיא. נתיב התנועה העיקרי הועתק אל כביש ה'גבורה', אל הקטע שנשלל עוד בשלהי המלחמה מכיוון חולדה וצומת-נחשון אל מסעף-שמשון, על כביש שער-הגיא-הר-טוב.

ער המלחמה הבאה

המכון הפוטוגראמטרי, מיסודו של זלמן ליפשיץ, היה המוסד הראשון והיחיד שצילם בארץ למטרות מיפוי עם קום המדינה. גיחת הצילום הראשונה יצאה אל הפועל ב-24 בספטמבר 1949 ותוך חמישה שבועות צולמה כמעט כל הארץ בעזרת מטוס, מצלמה וצוות-אוויר של חברת קל"מ ההולנדית. ביולי 1951 החל המכון לצלם בכוחות עצמו ובגיחה זו צולם גם שער-הגיא. מאז המלחמה שינה המסעף את פניו מקצה אל קצה. כביש לטרון, דמוי איבר גדום, נחסם סמוך למסעף, ולכל אורכו הבהיר והשמם נבקעו מהמורות וצמחיית-בר התפשטה משני צדדיו; גם העמק החקלאי נשם וכל הפעילות פסקה כחלק זה של 'הקו הירוק'. ומן הצד שני, הישראלי, דרך-המלך לירושלים השחירה מגלגלי הרכב השוחקים את ציפוי האספלט, שזה מקרוב נכבש; היער החל להתפשט אל מעבר לתחומו בעבר ובגדרה שמדרום לחאן ניטעו שתילים חדשים. מפליא הדבר

שער-הגיא, כפי שצולם על-ידי המכון הפוטוגראמטרי, 25 ביולי 1951 (פ/54, 7634)

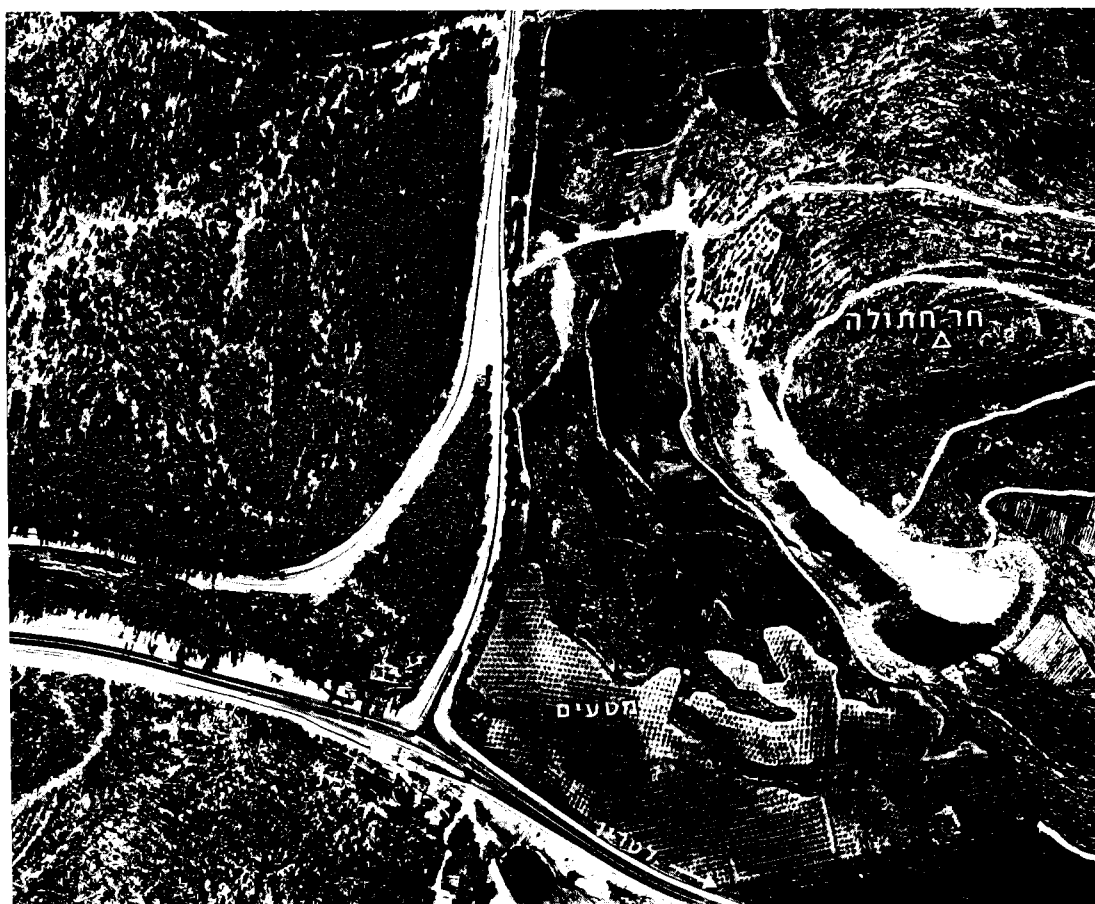

שערה-הגיא, 18 ביוני 1967 (מ"מ/126, 5955)

שבתצולם לא נראים המבנה הדו-קומתי ותחנת-הדלק שמול לחאן. יש לשער שהיתה בתצולם יד הצנזורה.

עד להלם-התמורה הבא של מלחמת-ששת-הימים לא נח האיזור ולא שקט. לקח המלחמות נלמד ומעתה ניתנה יד לעיבוי פרודור-הגישה לירושלים, הוקמו מושבים, שופרו דרכי-הגישה, בעמקים ובמדריגות-ההר ניטעו מטעים ואתרי-נופש ירוקים כוסו ביערות.

בתחילת שנות החמישים ביקשה המדינה לספק עבודה יזומה לעולים שזה מקרוב באו. רק ב-1954-1955 הוחל לתכנן פרויקטים שאפשר היה לבצעם בכלים כבדים. בשנים אלה התגבשה גם תכנית כוללת לסלילת הכביש המהיר לירושלים, ומהנדסי מע"ץ תכננו את מסעף שערה-הגיא כאילו היה כביש לטרון פתוח לתנועה. בתוך מכלול השיקולים הובאה גם בחשבון תנועת רכב כבד במעלה הדרך ההררית לירושלים, שינוע מן השפלה ומאיזור בית-שמש, מן המחצבות ומבית-החרושת למלט. לשם כך תוכנן ונסלל נתיב-זחילה לרכב כבד במעלה הקסטל, ואילו בשערה-הגיא הוחלט למנוע פריצה רחבה של הערוץ ולחסוך ירידה אל נחל-נחשון מכיוון בית-שמש, שלאחריה שוב עלייה במעלה הגיא. לפיכך נחצב כביש עלי-עוקף, כחלק מן המחלף המתוכנן, המנקז את התחבורה

שערהגיא, 9 במארס 1971 (מ"מ/269/9242)

מכיוון בית-שמש אל ירושלים, ללא מעבר בשערהגיא. במסגרת הכוללת הזאת הוסע חומר החציבה מן הנתיב החדש והוערם על חורבת חתולה, כדי לנצלו כבוא העת באותו קטע של המערכת שעתיד להיסלל מכיוון לטרון. בשערהגיא, בתוך הערוץ, הסתפקו המתכננים בנתיבים צרים, לא-תקינים וללא אי מרכזי, ובלבד שלא לפגוע יתר על המידה בתחושת הגיא הטופוגראפית החובקת את באי המקום, שרווה מדם פורציה'שער'.

עבודת פריצת הכביש העליון היתה בעיצומה כאשר פרצה מלחמת-ששת-הימים. חזון מתכנני המערכת התגשם וכביש לטרון שב להיות עורק-התנועה העיקרי לירושלים, כמו בעידן התורכי וכמו בתקופת יורשיו הבריטים. אולם נפח התנועה לא הצדיק עדיין את סלילת המחלף כולו. לפיכך הושלם הכביש העליון ומסעף שערהגיא עוצב מחדש בכיוון ללטרון.

על אף תשומת-הלב, מאיימות פעולות הסלילה והפיתוח על אתר החאן. בשנת 1969 סומן החאן כאתר ראוי לשיפוץ ולשימור על-ידי משרד-הפנים³² ובשנת 1971 נכלל ב'תכנית המתאר הארצית

32 א' גבריאלי, 'מלון אורחים בשער הגיא', טבע וארץ, יד (1974), עמ' 44-45.

לאחר-התיישבות והוגשו הצעות לשיקומו. אולם בתכניות סלילת המסעף אין תכנון כולל, המשלב את ביקור הקהל הרחב באתר, אין מקום להחניית רכב וממילא תימנע הגישה אליו. כשיגיע עומס התנועה לכדי 40,000 כלי-רכב ביום, לעומת 20,000 כיום, יהיה צורך לסלול גם נתיב שלישי בעמק נחל-נחשון והכביש ישיק לקיר החאן או יעבור דרכו. מתוך חשש שיקרה אמנם כדבר הזה, הכריז שר-הפנים ביולי 1979 על שער-הגיא 'אתר לאומי', הכולל את החאן, את בית כותנה ואת המצד התורכי.

מן הדין שנסיים בנסיגה שחלה ביער, על רקע של תנופת הפיתוח שתוארה. בסתיו 1972 הובחנה לראשונה פגיעה קשה בעצי אורן ירושלים ביער שער-הגיא,³³ פגיעה שהחלה כנראה בשנת 1969. בעצים החל תהליך של התייבשות הענפים התחתונים והנגע פשט בלי שנודעה סיבתו. עיקר הפגיעה לא נגע באיזור החאן אלא במעלה הגיא, ולכן לא הושפע נוף האתר ממראה העצים. אחת מפעולות-המנע שננקטו היתה לכרות את העצים הנגועים ולכרוא חלק ניכר מן היער. לשם איתור הנזק צולם היער מן האוויר בסרט צבעוני הרגיש לקרינת תת-אדום (אינפרה-אדום). המיועד לגילוי נזקים בצמחייה.

סדרת התצלומים של שער-הגיא אינה משקפת אך-ורק את העובדות המצביות, אלא היא בבואה לשרשרת התמורות, יוצרת רצף היסטורי-דינאמי ומשמרת את העבר. התצלומים הם גם שרידיה של המציאות בכל זמן. אתר שער-הגיא אינו עוד מסעף דרכים. מקופלות בו חוויות של נוסעים ועולי-רגל עם מורשת של לוחמים ומצוקה של נצורים. תצלומי שער-הגיא אינם מתארים את המקום — הם חלק ממנו.

33 'דו"ח צוות המחקר על התייבשות עצי אורן ירושלים ביער שער-הגיא', ליערן, כה (תשל"ו), עמ' 32-35.

ציוני-דרך בהיסטוריה של העיר עזה בימי בית שני*

אריה כשר

הנמל הדרומי ביותר בדרך הימית המובילה מצרימה,¹ נמצא בעיר עזה, שהיא אחת מערי-החוף החשובות בארץ-ישראל. חשיבותה נבעה מן העובדה שהחוף הרדוד הנמשך מערבה עד לדלתא של הנילוס לא אפשר לספינות-סוחר גדולות לעגון אלא במימיו העמוקים של נמל זה. לא נמצא גם מלבדה בכל חופו הצפוני של סיני יישוב עירוני גדול שיכול היה להתחרות בה. נוסף על כך, מיקומה של עזה על דרך-הים,² לאורך צפון חצי-האי סיני, בפתחה של ארץ-ישראל מזה ושל מדבר סיני מזה, הקנו לה יתרון גיאואיסטראטגי וחשיבות כלכלית וצבאית מיוחדת עוד בזמנים קדומים ביותר. לא בכדי שימשה העיר ראש-גשר ממנו פתחו הפרעונים במסע כיבושיהם בארץ-ישראל ובסוריה, כשם ששימשה קרש-קפיצה הכרחי לכובשיה של מצרים מצפון.³

התקופה הפרסית

המקורות המצויים בידינו על תולדות העיר בתקופת השלטון הפרסי דלים ביותר. הידיעה, למשל, שבימי תהפוכותיה האחרונים של ממלכת בבל חנו בעזה גייסותיו של המלך נבונאיד (מלך בשנים 539-556 לפני-הספירה),⁴ נודעת לנו רק כבדרך-אגב. עם נפילת בבל התמסרו כל ערי פיניקיה וסוריה לידי כורש,⁵ אך נראה שעזה לא מיהרה להביע אמונים לשליט החדש.

* מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה שנשאתי באחד הכנסים לידיעת-הארץ שנערך מטעם 'יד יצחק בן-צבי' והוקדש לתולדות עזה. אני מתיימר לחשוף כאן את ההיסטוריה של העיר לפרטיה, אלא להביא לפני הקורא ציוני-דרך, עדכניים ככל האפשר, באחת התקופות המרתקות ביותר בתולדותיה. ראוי לציין כי המונוגרפיות שנכתבו על עזה מיושנות למדי. כגון: K.B. Stark, *Gaza und die philistaeische küste*, Jena 1852; M.A. Meyer, *History*, New York 1907 *of the City of Gaza*; ולאחרונה: מ' גיחון, 'תולדות עזה באספקלריה גיאוגרפית וגיאו-אסטרוטגית', קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 133-165, ובייחוד עמ' 145-150; וכן: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (ed. G. Vermes & F. Millar), II, Edinburgh 1979, pp. 98-104.

1 אריאנוס, ב. 26, 2.

2 על דרך זו עיין: ז' משל, 'דרך הים — ויה מאריס', ידיעות החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, לא (תשכ"ז), עמ' 165-171.

3 עיין: י' אפעל, אנציקלופדיה מקראית, ו, 1971, עמ' 116 ואילך.

4 Nabu Naid Chron. (S. Smith, :ראה, 553 לפני-הספירה. ראה: S. Langdon, *Die Babylonian Historical Texts*, 1924), col. I, 11. 9-22; Abu Habba Cylinder (S. Langdon, *Die Babylonian Historical Texts*, 1924), col. I, 11. 9-22; Nabonaid, no. 1), col. I, 11. 38-40 *neubabylonischen Königsinschriften*, 1912, ועיין גם: A.T. Olmstead, *History of the Persian Empire*, Chicago 1948, p. 37.

5 שם, עמ' 449 ואילך.

לפי עדות פוליביוס היתה זו העיר היחידה מכל ערי-החוף בארץ-ישראל שגילתה התנגדות לִפְּנִיָּה. כשיצא לכבוש את מצרים בשנת 525 לפני-הספירה, ונכנעה לו רק לאחר שהטיל עליה מצור.⁶ ייתכן שבגלל התנגדותה לִפְּנִיָּה שימשה עכו ולא עזה בסיס ימי עיקרי למסעו הצבאי נגד מצרים.⁷ הרודוטוס לא הזכיר את דבר התנגדותה של עזה לִפְּנִיָּה, לכן נראה כי המידע על כך הגיע אל פוליביוס ממקור אחר.⁸ מכל מקום, יש לציין שהרודוטוס מספר בהרחבה יתירה על שיתוף-הפעולה שנתקם בין פְּנִיָּה לבין השבטים הערביים בדרומה של ארץ-ישראל.⁹ הערבים שימשו מוריד-דרך בדרכי המדבר וספקי מים (הרודוטוס, ג 4-5, 7, 9), ועזרתם סייעה לפרסים במיוחד מבחינה לוגיסטית. בשכר שיתוף-הפעולה זכו הערבים למעמד של בני-ברית, ולא נתינים רגילים, הפטורים ממס-עובד (שם, 88, 91, 97), ואף קיבלו לידיהם את השליטה על השווקים מעזה ועד יְנִיסוֹס (שם, 5) ולא נחברו אם יְנִיסוֹס היא אל-עריש או חאן-יוניס. העיר והמצודה הועמדו תחת פיקוחו של חיל-מצב ערבי, בפיקודו של קצין פרסי בכיר. פרט אחרון זה אפשר להסיק מתיאור המערכה הצבאית שניהל אלכסנדר הגדול נגד העיר (להלן), ומן העובדה שהמקור הידוע בשם פסאודו-ספילאקס (המאה הרביעית לפני-הספירה?) לא הזכיר את עזה כאחת מערי-החוף הפיניקיות של ארץ-ישראל הכפופות לשלטונן של צור או צידון. לכן סביר להניח כי עזה היתה, מבחינה מנהלית, בתחום השפעתם של הערבים.¹⁰ בשליטה על מרחבי המדבר אפשר להשוות את הסיוע הערבי שניתן למלכי פרס לסיוע הפיניקי בקיום העליונות ביס. אין תימה אפוא שהוענקו לערבים זכויות ומעמד של בני-ברית, בדומה למה שנתנו מלכי פרס לפיניקים.

ייתכן כי מערכת-היחסים שהתפתחה בין שבטי הערבים לבין המלוכות הפרסית תסביר, ולו גם באורח חלקי ובעקיפין, את הצלחתם הזמנית של 'צרי יהודה ובנימין' בכתיבה-השטנה שלהם נגד בוני המקדש בירושלים.¹¹ אך לא ברור באיזו מידה לקחה עזה חלק פעיל במעשה זה ואם אמנם סייעה

6 פוליביוס, טז, 22, 4 (40).

7 סטראבון, טז, 2, 25; דיודורוס הסיקלי, טו, 41, 3.

8 עיין: F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, II, Oxford 1967, pp. 527-528. במקור אחר מן המאה הראשונה לפני-הספירה (Pomponius Mela, *Chorographia*, I, 11, 64) נמסרה גרסה שונה לחלוטין על עמדת עזה בימי מסעו של פְּנִיָּה מצרימה. על-פי גרסה זו, נגזר שם העיר (Gaza) מן הלשון הפרסית, ומשמעו 'אוצר', שם שניתן לעיר משום שפְּנִיָּה ריכז בה את אוצרו במסגרת הכנותיו לכיבושה של מצרים. דומה כי עדות זו מקורה באסוציאציה אטימולוגית, ולכן אין בה כדי לשמש בסיס להנחה היסטורית כזו או אחרת. השווה: M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, I, Jerusalem 1974, p. 372.

9 נראה כי היסוד לצמיחת הידידות בין העולם הערבי לבין מלכי פרס הונח כבר בימי כורש. בשנת 553 לפני-הספירה נהרג מלך אדום בפקודת נבונאִד (ראה: אולמסטרד, לעיל, הערה 4), כנראה על רקע אי-אמון מדיני ביניהם. לאחר נפילת כבל בידי כורש התפאר המלך המנצח כי 'כל מלכי ארץ האמורי [הערבים] שוכני האוהלים' העלו לו את מתנותיהם ונשקו לו את רגליו (ראה: גליל כורש, שורות 29, 30; תרגום עברי: מ' זר-כבוד, ספרי עזרא ונחמיה, ירושלים חש"ט, נספח א, עמ' 163-164). דומה כי נאמנותם היתה חשובה לו לא רק כנתינים החייבים בכך אלא גם כמי שעשויים היו לסייע לו במסע המלוכה לכיבוש מצרים.

10 דיון מקיף על מקור זה ראה: R. Galland, *Studien zur Geschichte Israels im persischen Zeitalter*, Tübingen 1964. סקירה ממצה על החלוקה המנהלית של המחוזות הדרומיים באימפריה הפרסית ראה: א' שטרן, התרבות החומרית של ארץ ישראל בתקופה הפרסית, ירושלים 1973, עמ' 234 ואילך. 246 ואילך.

11 עזרא ד; עזרא החיצון ג טו-כה; ה סג-ע. יוסף בן-מתתיהו מייחס את אגרות-השטנה האלה לימיו של פְּנִיָּה, ובכך ניסה לפתור (כהיסטוריון) את הקשיים הכרונולוגיים העולים מספרי עזרא; עיין: קדמוניות, יא, 21 ואילך.

לגשם הערבי בפעולות האיבה שלו נגד היישוב היהודי בימי נחמיה; עם זאת, אין להוציא אפשרות זו מכלל חשבון. זהותם השבטית המדויקת של ערביי חבל עזה לא נתפרשה בספרי המקרא, גם לא בכתבי הרודוטוס. בדרך-כלל נטו החוקרים לזהותם עם הנבטים, אך מצאים אפיגרפיים חדשים הפריכו דעה זו והוכיחו כי מדובר בשבטי 'הקדרים'.¹²

עקבות ההשפעה הערבית ניכרים יפה במטבעותיה של העיר, שיש בהן מוטיבים מזרחיים מובהקים יחד עם מוטיבים ידועים במטבעות ערי יוון, אסיה הקטנה, קפריסין ופיניקיה.¹³ מן המטבעות אפשר להסיק שעזה היתה עיר מסחר בין-לאומית, והתקיימו בה השפעות שונות מן המזרח ומן המערב. אין ספק כי הברית המדינית והשיתוף באינטרסים הכלכליים שבין המלכות הפרסית לשבטים הערביים הם שהביאו לה את גשוגה הרב; ולא בכדי הגדיר אותה הרודוטוס כ'עיר גדולה' שאינה נופלת בממדיה מסארדיס שבאסיה הקטנה.¹⁴ דומה כי ההשוואה לא היתה מקרית, שכן שתי הערים נודעו בעת ההיא בחשיבותן המסחרית. זה מכבר הוכיחו המחקרים כי עזה היתה נמל הייצוא העיקרי של הסחר הערבי (במיוחד בשמים ותבלינים; ועל כך – להלן), שפילס מאז התקופה הפרסית נתיבות אל המערב; היעדים החשובים ביותר היו מצרים והעולם היווני.¹⁵ בעקבות יחסי המסחר הרצופים עם הערים היווניות,¹⁶ היתה עזה העיר הראשונה בערי המזרח שאימצה את הסטאנדרד האטי בהטבעת מטבעותיה.¹⁷

ימי אלכסנדר הגדול

אין כל ספק שמעמדה הכלכלי האיתן של העיר, מסורת השלטון האוטונומי בתחומה וגם קשריה ההדוקים עם הערבים, הם שסייעו לה בעמידתה העיקשת מפני הכובש המקדוני. רק שתי ערים, צור בחוף הפיניקי ועזה בחוף ארץ-ישראל, גילו התנגדות לאלכסנדר הגדול. שתי ערים אלה נהנו ממעמד כלכלי מיוחד ושלטון עצמי רחב, והיתה להן גם זכות להחזיק בצבא ולפקד עליו. משנכבשה צור, לאחר שכעה חודשי מצור,¹⁸ הגיע תורה של עזה. על הגנת העיר ניצח סריס אחד

12 עיין: F.M. Cross, *BA*, XVIII (1955), pp. 46-47; 'א' אפעל, 'הנוודים בספר ארץ-ישראל בתקופת האימפריות האשורית, הבבלית והפרסית', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1971, עמ' 140-157, 165-168; שטרן (לעיל, הערה 10), עמ' 246-247.

13 סקירה מקיפה וממצה על נושא נומיסמאטי זה, השנוי כל כך במחלוקת, ראה: שטרן, שם, עמ' 218-221.

14 הרודוטוס, ג, 5; והשווה: שם, ב, 159. הרודוטוס קרא לעיר בשם קדיטיס, וכנראה על יסוד היגיו השם במצרים (אפעל, לעיל, הערה 3, עמ' 116) בדרך-כלל נקראת העיר ביוונית Γάζα (גאזה), שם שנגזר מהלשון הפרסית והוראתו 'ארצר' (כאמור לעיל).

15 ראה על כך בעדותו של הרודוטוס עצמו (ג, 113-107), ועיין עוד: A. Kammerer, *Pétra et la Nabatène*, Paris 1929, pp. 57-59; J. Starcky, 'Pétra et la Nabatène', *Supplément au Dictionnaire de la Bible*, VII (1960), pp. 886 ff.

16 הרודוטוס (ג, 6) הדגיש, למשל, את קביעותו וסדירותו של יבוא היין מיוון אל מצרים. קרוב לוודאי שעזה היתה אחת מתחנות המעבר החשובות בסחר זה.

17 על מטבעות עזה ראה: B.V. Head, *Historia numorum*, Chicago 1911², p. 805; G.F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum—Palestine*, Bologna 1914, p. LXVI ff., fol. 176-183; עוד: U. Rappaport, *IEJ*, XX (1970), pp. 75 ff.

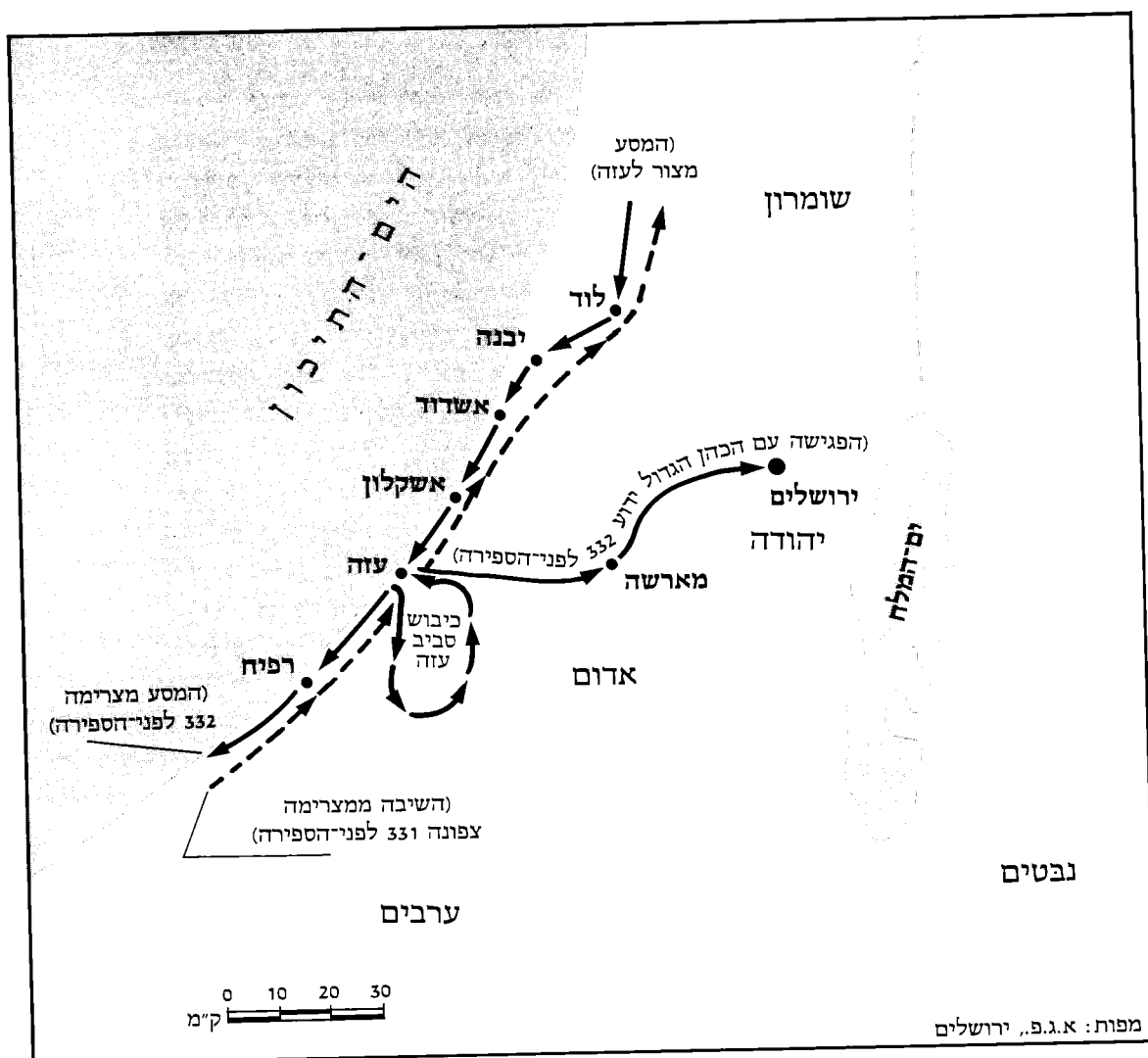
18 ינואר-יולי 332 לפני-הספירה; השווה: פלוטארכוס, חיי אלכסנדר, 24; דיודורוס הסיקילי, יז, 46, 5; קורטיוס רופוס, ד, 4, 19; אריאנוס, ב, 15-24; יוסף בן-מתתיהו, קדמוניות, יא, 325.

בשם בָּטִיס אוּ בָּטִיס¹⁹, שהיה מושל העיר ומפקד מצודתה. הלה עשה הכנות מדוקדקות לעמידה במצור ממושך בעזרתם של שכירים ערביים, עובדה המלמדת על זיקתם החזקה של הערבים אל העיר ואל השלטון הפרסי. אריאנוס (ב, 26, 4) העיד כי כיבוש עזה הפך לעניין של יוקרה רבה בעיני אלכסנדר. אך הצגת הדברים של אריאנוס נראית פשטנית מדי, אלא אם כן נעריך את חשיבותה של העיר מבחינה צבאית כנקודת-זינוק במסעו המתוכנן לכיבושה של מצרים. מבחינה איסטראטגית יכולה עזה לשמש גם מחסום לפני כוח צבאי שעלול היה להסתער ממצרים אל עבר ארץ-ישראל וסוריה, או להיפך.²⁰ ברי כי מסיבה זו החזקש אלכסנדר לכובשה, אל אף הקשיים בהצבת מכוונות-המלחמה באדמה החולית, למרות פציעתו וחרף מלחמתם העיקשת של הנצורים.²¹

לאחר שני חודשי מצור (אוגוסט-ספטמבר)²² נכבשה עזה; אך המפקד האמין לא נכנע גם בשעתו האחרונה. קורטיוס רופוס מעיד כי הוא נתפס פצוע והובא לפני אלכסנדר, וכשסירב לכרוע ברך לפניו נקשר בעֶקְבִי רגליו אל מרכבת המלך שגררה אותו מסביב לעיר. כמעשה זה התיימר אלכסנדר לחקות את מעשהו של אכילס בהקטור גיבור טרויה.²³ אלכסנדר התעמר גם בתושבי העיר ומכרם לעבדות; ובמקומם הושיב אוכלוסין מן הסביבה. לבסוף, שיקם את העיר מהריסותיה, ביצרה מחדש,²⁴ וארגנה מבחינה פוליטית כפוליס.²⁵

יוסף בן-מתתיהו העיד כי במועד זה נחפז אלכסנדר לעלות ירושלימה; ועל רקע זה נכתב סיפורו על הפגישה הדראמטית עם הכוהן הגדול ידוע (קדמוניות, יא, 304 ואילך). אחת הטענות לפסילת הסיפור נעוצה בקביעותיהם של אריאנוס (ג, 1, 1) וקורטיוס רופוס (ד, 7, 2) כי אלכסנדר עשה דרכו מעזה אל פְּלוֹסִיוֹס המצרית במשך שבעה ימים בלבד, ולכן 'אי אפשר לו בזמן כל כך קצר לעלות לירושלים'.²⁶ אברהם חלק לראשונה על הדעה כי על סמך עדויות אלה צריכים להבין שמיד לאחר כניעת עזה יצא אלכסנדר מצרימה, אך הוא לא חיזק את דבריו באסמכתות.²⁷ אולם עיון מדוקדק במקורות עשוי לאמת את הנחתו. דהיינו: אריאנוס (ב, 27, 2-3) מציין כי בעת המצור נפצע אלכסנדר מירי של מכוונת קלע, שחדר דרך המגן ושריון החזה אל כתפו, וכי פצעו לא בנקל העלה ארוכה. לפי התיאור הוא נפצע בסופה של המערכה, ולפיכך קשה להניח כי תיכף לאחר כיבוש העיר

- 19 אריאנוס, ב, 25, 4; קורטיוס רופוס, ד, 6, 7; והשווה: קדמוניות, יא, 320, שם נקרא בְּבִיסִיס.
- 20 כך היה בימי בְּנִפְזִי (לעיל) וכן בשנת 312 לפני-הספירה בקרב עזה בין דִּמֶטְרִיוֹס פּוֹלִיֹּרְקֶטֶס לתלמי הראשון, ועוד בשנת 217 לפני-הספירה בקרב רפיח בין תלמי הרביעי פִּילוֹפֶטוֹר לבין אנטיוכוס השלישי הגדול.
- 21 לתיאור המערכה ראה, בעיקר: אריאנוס, ב, 25-27; קורטיוס רופוס, ד, 6, 7 ואילך.
- 22 בעניין זה יש התאמה מלאה בין יוסף בן-מתתיהו (קדמוניות, יא, 325) לבין דיודורוס הסיקלי (יו, 48, 7) ופלוטרכוס (חיי אלכסנדר, 24, 5). המצור על עזה נערך בחודשים אוגוסט-ספטמבר, בהסתמך על הנתון הכרונולוגי של אריאנוס (ב, 24). ראה לפרטים ביבליוגרפיים: שירר (לעיל, הערת כוכב, עמ' 99, הערה 63).
- 23 קורטיוס רופוס, ד, 6, 26-29; השווה גם לעדות הֶגֶסִיָּאס מִמֶּאגֶּנְסִיָּה (*F. Jacoby, ed., Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin & Leiden 1923, 142 F 5, II, pp. 807 ff. ('אלכסנדר מקדון בארץ-ישראל', תרכ"ז, יא, תש"ט, עמ' 280 ואילך) על עקבותיו של סיפור זה, החתום בחותם של עלילה הוקרית, במסורת התלמודית.
- 24 אריאנוס, ב, 27, 7. עדות סטראבון (טו, 2, 30) על חורבנה המוחלט בידי אלכסנדר ועל שימונה הממושך אינה עומדת במבחן הביקורת אלא אם כן נניח שהתכוון לאלכסנדר ינאי; ועל כך עמדו החוקרים זה מכבר.
- 25 עיין: שטרק (לעיל, הערות כוכב, עמ' 341-343; שירר (לעיל, הערת כוכב, עמ' 99, הערה 64.
- 26 א' צ'ירקובר, היהודים והיוונים בתקופה ההלניסטית, חל-אביב תשכ"ג, עמ' 35.
- 27 I. Abrahams, *Campaigns in Palestine from Alexander the Great*, London 1927, p. 11

אלכסנדר הגדול בעזה (332 לפני-הספירה)

יכול היה להיטלטל במסע מדברי קשה ומזורז מצרימה. ועוד בעניין זה: דיודורוס הסיקילי (יז, 49, 1) מרמז כי לאלכסנדר היו עניינים לסדר בעזה, אך הוא לא פרשם. אפשר שמכירת יושבי העיר לעבדות, אכלוסה מחדש, שיקומה וארגונה כפוליס, הנזכרים אצל אריאנוס (ב, 27, 7), הם אותם עניינים עליהם מרמז דיודורוס הסיקילי. אין כל ספק שארגונה מחדש של העיר כפקודת אלכסנדר לא נעשה כלאחר יד, בפרק-זמן קצר, ובלי שיקול-דעת. ראוי לזכור כי אלכסנדר אמור היה לחזור דרך עזה, לאחר שישלים את תכניותיו במצרים; לפיכך סביר להניח כי שקד היטב על ארגונה הצבאי המחודש של העיר לבל תעמוד לו שוב למכשול. גם מעדות פלוטרכוס (חיי אלכסנדר, 25, 5) אפשר להתרשם כי הוא התעכב בעיר זמן-מה לאחר כיבושה, ואז שלח את שלל הבשמים הרב שנחפס אל ארץ-מולדתו. כמו כן, לדברי פלוטרכוס (שם), היה זה חלום ילדות של אלכסנדר להטיל מלוא-

חופניים לבונה, קטורת לפני האלים. פרט זה עשוי אולי לרמוז שאחת המטרות החשובות של אלכסנדר במסעו מזרחה היתה להשתלט על מקורות הבשמים. מכאן שכיבוש עזה – אחת משוקי הבשמים החשובים ביותר בעת ההיא – הריהו חולייה ראשונה בהגשמת חלומו זה של אלכסנדר. אין להתפלא אפוא שתושבי העיר ובני בריתם הערבים, שלא כשאר הערים, התנגדו לאדון החדש, לפי שהם הגנו על עצם קיומם. ייתכן כי שלל הבשמים היקר שנשלח מקדונה בהשגחתו האישית של אלכסנדר, נמצא במטען של עשר הספינות ששוגרו באותה עת אל המולדת, בפקודו של המצביא אַמִּינְטָס, כשיצא לגייס צעירים לשירות צבאי (דיודורוס הסיקילי, שם). מן הסתם, גם ארגונו מחדש של הצבא, שסבל אבידות רבות במערכה על עזה העסיק את אלכסנדר זמן נוסף. השתתותו בעיר עשייה להסתבר גם בשיקול אפשרי לדחות את המסע למצרים, בגלל תנאי מזג-האוויר הקשים בשלהי הקיץ באיזור זה, ובמדבר סיני בפרט. אמנם, אפשר היה לנוע בלילות, אך היעדר הניסיון של הצבא המקדוני במסעות מדבריים²⁸ מצדיק את ההנחה שאלכסנדר ביכר להתחיל במסע במועד נוח יותר, כלומר, כשיפוג החום הגדול ובעיית המים תהיה קלה יותר.²⁹ קיצורו של דבר: יש בידינו סימוכין לסברה שאלכסנדר לא יצא מיד לאחר כיבוש עזה אל עבר מצרים, אלא שהה בעיר פרק־זמן מסוים.³⁰ הגיוני להסיק כי בזמן שהותו בעזה הוא ערך את התפנית המדינית והצבאית ביחסיו עם היהודים, כעדותו של יוסף בן־מתתיהו,³¹ וכי היה בידו מספיק זמן כדי לשקול את צעדיו.

ימי הדיאדוכים

לאחר מות אלכסנדר היתה עזה לאחד המוקדים המרכזיים במערכותיהם של הדיאדוכים, בעיקר בשל הנטייה הפוליטית של מושליה אל שליטי מצרים. בשנת 320 לפני־הספירה כבש תלמי הראשון בן לאגוס את ארץ־ישראל והחזיק בה עד שנת 315 לפני־הספירה. קרוב לוודאי כי תלמי הראשון הניח לעיר לטפח מחדש את קשריה המסחריים עם שבטי הערבים, אף פיתח ועודד את סחרה עם ממלכתו – מעשים שהמריצו את תושבי עזה לנטות מבחינה מדינית אל מצרים. אכן, משכבש אַנְטִיגוֹנוֹס מוֹנוֹפְתָלְמוֹס, מחשבי הדיאדוכים, בשנת 315 לפני־הספירה את ארץ־ישראל ואת העיר

28 השווה: אריאנוס, ג. 3; פלוטארכוס, חיי אלכסנדר, 27. מתברר שהמסע המדברי למקדש אמן (במצרים) נערך בחורף.

29 השווה בעניין זה לדברי הרודוטוס (ג. 9) על דאגתו של קנבתי לאספקת מים סדירה לחייליו בצפון־סיני, לרגל המסע לכיבוש מצרים. כמו כן השווה לדברי יוסף בן־מתתיהו (מלחמת היהודים, ד, יא, ה, 663–658) על מסעו של טיטוס ממצרים אל ארץ יהודה בימי המרד הגדול. מתברר כי מסע זה נערך מיד לאחר סיום עונת־הגשמים. מה גם שציר־המסע חולק לחמש תחנות, לשם הצטיידות במים ולמנוחה. הדבר יכול לחזק עוד יותר את המסקנות בדבר הקשיים הלוגיסטיים, שנלקחו בחשבון לרגל עריכת מסע צבאי באיזור זה.

30 גם ראלף מארקוס התלבט בסוגיה זו, אך לא העז לערער על הדעה המוסכמת בדבר יציאתו המידית של אלכסנדר ממצרימה. לכן השמיע דברי הסתייגות בהם ניסה להתפשר עם דעותיהם של פוסלי עדות יוסף בן־מתתיהו, אך הוא לא נימק למעשה את הסתייגותו במקור כלשהו. ראה: R. Marcus, *Josephus*, ed. Loeb, VI, pp. 525–526.

31 על פעילותו הצבאית והמדינית של אלכסנדר בארץ־ישראל עיין: א' כשר, 'מסע אלכסנדר הגדול בארץ־ישראל', בית מקרא, כ (תשל"ה), עמ' 187–208. איני שותף למסקנותיו של מ' הנגל, שהצטרף גם הוא אל המפקקים במהימנות ההיסטורית של עדות יוסף בן־מתתיהו על ביקור אלכסנדר בירושלים; ראה: M. Hengel, *Juden, Griechen und Barbaren*, Stuttgart 1976, pp. 16–25.

עזה, נתקל בהתנגדות חזקה של תושביה.³² כעבור זמן לא רב, ולרגל היעדרו של אנטיגונוס מונופתלמוס מן הזירה הסורית-ארץ-ישראלית, ניצל תלמי את ההזדמנות וכבש שוב את הארץ. לאחר שהצליח להכות את דִמְטְריוס בקרב עקשני בסביבות עזה (בשנת 312 לפני-הספירה).³³ אולם, כעבור זמן קצר בלבד (311 לפני-הספירה), כשאנטיגונוס מונופתלמוס חזר אל הזירה בתנופה רבה, נאלץ תלמי לנטוש את כיבושיו בלי קרב; ובנסיגתו הרס את מבצרי עכו, יפו, שומרון ועזה.³⁴ בתקופה זו כבר נכללו הנבטים בין החשובים והכולטים באיגודי שבטי הערים בדרום-הארץ. באותה עת עצמה נמצאו בעיצומו של תהליך המעבר מחיי-נודדים ליושבי קבע למחצה,³⁵ תהליך שנבע ממעורבותם הגוברת במסחר. ניהולו התקין והסדיר של המסחר חייב את קיומם של יישובי-הקבע לאחסנת סחורות, להקמת חנות-דרכים, למעגני אוניות וכדומה. התחזקותם והשפעתם הגדלה של הנבטים במדבר, שהיה להם למרחב מחיה ושבו היו אדוניו הבלעדיים, התאפשרה בשל אי-יכולתן של הממלכות ההלניסטיות להתמודד עם תנאיו, ובעיקר ההתכתשויות התכופות והתדירות בעולם ההלניסטי עצמו. אנטיגונוס מונופתלמוס היה הראשון שהכיר בכוחם של הנבטים, ומשום כך החליט לכבוש את בירתם פְּטְרָה, כדי לכוף מבעוד מועד את מרותו על תושביה.³⁶ המשימה הוטלה על אחד ממצביאיו, אֶתִינְיוֹס, שיצא עם כוח רגלי של 4,000 חיילים ו-600 פרשים אל עבר פטרה (ב-312 לפני-הספירה). אולם אתיניוס לא הצליח לכבושה וחילו הושמד, וגם נסיונותיו של דִמְטְריוס פוליוֹרְקֶטָס (בנו של אנטיגונוס) להשתלט לאחר-מכן על הנבטים נכשלו.

תקופת השלטון התלמי ו'המלחמות הסוריות'

בשנים 302-301 לפני-הספירה, לאחר מפלת אנטיגונוס בקרב אֵיפְסוֹס, שבאסיה הקטנה, חזרה העיר לידי התלמיים. התלמיים הצליחו להחזיק בעזה ובארץ-ישראל בכלל כמאה שנים, אך גם בתקופה זו היו מאבקים צבאיים קשים על גורלה של הארץ, והפעם עם מלכי בית סלבקוס. במערכות אלה – הידועות בשם 'המלחמות הסוריות' – עברה ארץ-ישראל כמה פעמים מידי התלמיים לידי הסלבקים לזמן קצר בלבד. מכל הקרבות הגדולים שהתנהלו בתקופה זו, כלט במיוחד הקרב על רפיח, שהתנהל בשנת 217 לפני-הספירה, ובו התמודדו צבאותיהם של אנטיוכוס השלישי הגדול ושל תלמי הרביעי פילופטור. מספר החיילים שהציב תלמי הרביעי בשדה-הקרב הגיע ל-70,000 רגלים, 5,000 פרשים ו-73 פילי-מלחמה אפריקנים. נגדו התייצב אנטיוכוס השלישי, בראש כוח של

32 דיודורוס הסיקילי, יט, 59. 2. כך נהגה גם יפו, כנראה משום ששתי הערים רחשו אמונים למצרים.

33 דיודורוס הסיקילי, יט, 80-85. היו לאירוע זה השלכות גם על חיי היישוב היהודי בארץ-ישראל; ראה: יוסף בן-מתתיהו, נגד אפיון, א, כב (185-189); שטרן (לעיל, הערה 8), עמ' 40-42.

34 דיודורוס הסיקילי, יט, 93, 4-9. דומה כי אנטיגונוס ביצר מחדש את המצודה העירונית, שכן בשנת 306 לפני-הספירה ביקש להפוך את עזה לבסיס התקפה על מצרים (שם, כ, 73-74). על ארץ-ישראל בתקופת הדיאדוכים, ראה לאחרונה: הנגל (לעיל, הערה 31), עמ' 25 ואילך.

35 עיי' א' נגב, 'תחילותיה של ממלכת הנבטים', בין חרמון לסיני – יד לאמנון (קובץ), ירושלים 1972, עמ' 143-162; הנ"ל, 'תולדות ממלכת הנבטים', מדע, ט (1965), חוברת 6. ראה עוד: P.C. Hammond, 'The Nabataeans—Their History, Culture and Archaeology', *Studies in Mediterranean Archaeology*, XXXVII (1973), pp. 9-14.

36 פרשה היסטורית זו נסקרה בהרחבה על-ידי דיודורוס הסיקילי (יט, 94-100).

62,000 רגלים, 6,000 פרשים ו-102 פילי-מלחמה הודיים. לאחר קרב קצר ורכי-תהפוכות הוכה אנטיוכוס ונאלץ לסגת מגבולות ארץ-ישראל.³⁷ רק בשנת 202 לפני-הספירה חזר אנטיוכוס השלישי על נסיונו לכבוש את הארץ. אפשר להסיק משרידי הידיעות בכתבי פוליביוס (טז, 18; 2; 40, 6) כי עזה גילתה גם הפעם התנגדות חזקה, גם אם לא יכלה לעמוד מפניו. אולם, כשהגיע חיל-העזר התלמי, בראשות מפקד השכירים סקופס האֵטוּלִי, נאלץ אנטיוכוס לפנות זמנית את רוב עמדותיו בשטחי כיבושו בארץ-ישראל. אז השתלט סקופס על השטחים המפונים, ועזה שימשה לו בסיס יציאה אל עבר ירושלים הסוררת, שגילתה נטיות פרו-סלבקיות. כשהשליט סקופס את מרותו על המטרופולין היהודית, עלה צפונה, דרך שומרון ובית-שאן עד למקורות הירדן בסביבות פְּנִיאון (פְּנִיאָס, בימינו), כדי להחמוד שם סופית עם אנטיוכוס. במערכה הגורלית הזו (שהתלקחה שם ב-200 לפני-הספירה) ניצח אנטיוכוס,³⁸ ומקץ שנתיים ימים עלה בידו גם לבער את כיסי-ההתנגדות האחרונים של התלמיים ובני-בריתם, וארץ-ישראל היתה כולה בידיו (השווה: קדמוניות, יב, 129 ואילך).

מן המאורעות שתוארו לעיל, אנו למדים כי מאז הופעת אלכסנדר מוקדון בארץ-ישראל ועד שנת 198 לפני-הספירה, היתה העיר עזה מעוז של התנגדות לכובשים מצפון. אין ספק כי ההסבר לכך ימצא במידה רבה בקשריה הכלכליים המצוינים של העיר עם מצרים. בתקופת השלטון התלמי נהנתה עזה משגשוג כלכלי רב, ושימשה מרכז כלכלי חשוב ביותר בסחר שבין ארץ-ישראל לבין מצרים, בגלל קרבתה היחסית אל פְּלוֹסִיוֹס, מרכז הסחר הסורי בארץ הנילוס (היום נקראת פְּלוֹטָה בפי הערבים; ומקום היישוב העתיק היה בתל פאראמה). עזה שימשה נמל-מעבר לסחורות שנשלחו בתדירות אל פְּלוֹסִיוֹס בספינות-משא קטנות, כמו אלה ששייטו במימי הנילוס. משך ההפלגה לא עלה על יומיים-שלושה, והתנהל ברגיל בבטחה; שכן אין סערות עזות פוקדות נתיבי-ימי זה. גם אוניות-סוחר גדולות נהגו להפליג לאורך החופים, ולפיכך עצם מיקומו של נמל עזה תרם רבות להתפתחות העיר כתחנה חשובה בסחר המעבר הבין-לאומי באגן המזרחי של הים-התיכון. ואמנם, כעיר-נמל חשובה היא נזכרה באיגרת אֲרִיסְטִיאָס (פסקה 115), יחד עם יפו, אשקלון ועכו.³⁹

פרטים חשובים על פריחתה המסחרית של העיר השתמרו בפאפירוסים של זֶנוֹן, מי שהיה סוכנו הראשי של אֶפּוֹלוֹנִיוֹס הִדְיאוֹיֶקְטֶס (שר-האוצר) התלמי, שפעל באמצע המאה השלישית לפני-הספירה, לערך, בימי שלטונו של תלמי השני, פִּילֶדֶלְפּוֹס (283-246 לפני-הספירה). א' צ'ריקובר תרם רבות במחקריו להעשרת ידיעותינו על ארץ-ישראל בכלל באותם ימים, ועל עזה בפרט.⁴⁰

37 פוליביוס, ה, 65, 79-86; מקביס-ג א א-ז. פרטים על המערכה הצבאית בקרב רפיח ראה: M. Lanney, *Recherches sur les armées hellénistiques*, I, Paris 1949, p. 96; W. Permans, 'Notes sur la bataille de Raphia', *Aegyptus*, XXX (1951), pp. 214 ff.; B. Bar-Kochva, *The Seleucid Army*, Cambridge 1976, pp. 128-145; ב' בר-כוכבא, 'מערכת רפיח, שנת 217 לפה"ס', מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, ד (תשל"ח), עמ' 41-58.

38 עיין: ב' בר-כוכבא: 'גירסתו של זינון על קרב פניאון', מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, ג (תשל"ה), עמ' 43-57; Bar-Kochva, *op. cit.*, pp. 128-145.

39 עיין: א' רפפורט, 'אימתי נתחברה איגרת אריסטאס?', מחקרים בתולדות עם-ישראל וארץ-ישראל, א (תשל"ל), עמ' 38 ואילך.

40 א' צ'ריקובר, היהודים בעולם היווני והרומי, תל-אביב תשכ"א, עמ' 33 ואילך.

מסתבר כי הנמל היה שוקק בתנועת סוחרים, שסבבו גם במקומות רבים אחרים בחופי הים־התיכון ובפנים הארץ.⁴¹ בכלל הסחורות שעברו דרך העיר היו בעיקר עבדים ושפחות, שמן־זית, חיטה סורית ודגנים אחרים, דגים, יינות ועוד. אך עזה הצטיינה בעיקר בסחר הבשמים. מן המחקרים אנו למדים כי הדרך החשובה ביותר של סחר הבשמים עברה מחציה־האי ערב אל דרום ארץ־ישראל, והתחנה הסופית שלה היתה בעזה.⁴² המקורות העיקריים של הבשמים נמצאו ב'ערב המאושרת' ובארץ פונט (חוף סומליה). אך השיט בים־האדום היה כרוך בסכנות גדולות,⁴³ ולכן העדיפו פעמים רבות מובילי הסחורות להעביר את מרכולתם בדרך היבשה העולה מחציה־האי ערב אל ארץ הנבטים, ומשם לעזה.⁴⁴ בימיו של זנון, ישב בעיר פקיד תלמי שתוארו הרשמי המיוחד היה 'הממונה על הלבונה',⁴⁵ סחר הבשמים שעבר דרך עזה היה נתון לפיקוחו; במיני הבשמים שנסחרו בהשגחתו נכללו לבונה, משחה, מור, ורד, קינמון וקנה. יש לשער כי הפקיד 'הממונה על הלבונה' היה קשור גם למנגנון הפיקוח הממלכתי, שהחזיק בידו את המונופול על הסחר הזה.⁴⁶ הקשרים המסחריים שהתנהלו בתיוכם של השבטים הערביים, הסתעפו והגיעו עד להודו. עיקר הסחורות שיוכאו משם היו שרף־עצים הודי, צבעים, תמציות ארומטיות, זנגביל, פלפל, צרי, אפרסמון, משחות ריחניות, ששר, מלמלות של צמר בעיבוד מיוחד, עצים יקרים ונדירים (כגון הבונה), משי, פרוקידיים, סמ־מרפא ועוד. אחת מדרכי־המסחר היבשתיות להודו עברה ממצרים דרך צפון־סיני אל עזה, ומעזה אל פטרה דרך מדבר נאפור ועד לצפון המפרץ־הפרסי, ומשם פנתה לעבר הודו.⁴⁷

תקופת השלטון הסלבקי

המידע שבידינו על העיר בימי המלכות הסלבקית מועט ביותר. יש לשער שבגלל עוינותה לאנטיוכוס השלישי (223-187 לפני־הספירה), נפגע מעמדה האוטונומי כפוליס. המטבעה, שהיתה בה בתקופה התלמיית ופעלה ברציפות מאז ימי תלמי השני (283-246 לפני־הספירה),⁴⁸ הפסיקה את

41 כך, למשל, בפאפירוס PSI 616, צוינה פעילות מסחרית של פלוני שקנה והחליף סחורות שונות במקומות שונים. מסעותיו עברו דרך ערים שונות כגון: מילטוס, קאנוס, הליקונסוס, פילדלפיה (רבת־עמון), פחולמאס (עכו) ועזה. דוגמאות אחרות על סחר המעבר, ראה: צ'ריקובר, שם, בייחוד עמ' 99. עיין עוד: M.D.I. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, I, Oxford 1941 (1972), p. 228.

42 סטראבון (טז, 2, 30; 4, 18; 24) הדגיש את חשיבותה של ארץ־ישראל הדרומית כמעבר לסחורות אלה מצרימה. השווה גם: פליניוס, היסטוריה של הטבע, ה, 11. עיין עוד: רוסטובצב (לעיל, הערה 41), א, עמ' 387 ואילך, 945; ב, עמ' 841; קאמרר (לעיל, הערה 15), עמ' 52 ואילך. על איתורה של 'דרך הבשמים' בתחומי הנגב, עיין: Z. Meshel & Y. Tsafir, 'The Nabataean Road from Avdat to Sha'ar Ramon', *Palestine Exploration Quarterly*, 1974, pp. 103-118; 1975, pp. 3-21.

43 עיין: M.D.I. Rostovtzeff, *Archiv für Papyrusforschung*, IV (1925), pp. 298 ff. מבין הסכנות הבולטות אפשר לציין את אלה שנושקפו מהפיראטים. נסיונותיהם של התלמיים להדבירם לא עלו יפה.

44 עיין לעיל, הערה 42; והשווה עוד לממצאים הפאפירולוגיים, כפי שנחמצו במחקריו של צ'ריקובר (לעיל, הערה 40). ובייחוד עמ' 101 ואילך.

45 PCZ, 59009; PSI, 616, 322, 628; ועיין עוד: צ'ריקובר, שם, עמ' 100 ואילך.

46 עיין: U. Wilcken, *Grundzüge und Chrestomatie der Papyrskunde*, Leipzig & Berlin 1912, p. 244.

47 ראה: קאמרר (לעיל, הערה 15), עמ' 50 ואילך; G. Van Beek, *Biblical Archaeologist*, XXXIII (1960), pp. 70-95.

48 ראה: רפפורט (לעיל, הערה 17), עמ' 77.

פעילותה. ההטבעה התחדשה רק בימי אנטיוכוס הרביעי אָפִיפָּנֶס (163-175 לפני הספירה), כששונה שם העיר ל'סלבקיה' וכשהשתלבה בתכניות ההלניסטוריות של המלכות.⁴⁹ למן הרבע האחרון של המאה השנייה לפני הספירה, כאשר גברו הסכסוכים והמלחמות הפנימיות בסוריה, זכתה עזה בהדרגה לאוטונומיה עם סמכויות רחבות עוד יותר, ובכך לא נבדלה מערי-נמל אחרות בחוף הארץ-ישראל, כמו: פתולמַאִיס (עכו), מגדל סטראטון, יפו ואשקלון.

ימי החשמונאים

המידע על העיר בתקופת המרד החשמונאי אף הוא מועט וקלוש. למעשה, נזכרת העיר רק פעם אחת, בקשר למאבק המדיני בין דִּמְטְרִיוֹס השני לבין המצביא טְרִיפּוֹן (אפוטרופוסו של אנטיוכוס השישי הינוקא). במאבק זה לקח חלק גם יונתן החשמונאי (143-145 לפני הספירה), ולפי המסופר בספר מקבים-א (יא ס-סב; והשווה: קדמוניות, יג, 148-153), נתקל יונתן, שפעל בשם אנטיוכוס השישי, בהתנגדותה של העיר שמיאנה לעמוד לימינו. באופן רשמי היא סרה למרותו של שמעון החשמונאי, שנתמנה לסטרטגוס על רצועת-החוף, מסולם-צור ועד גבול מצרים (מקבים-א יא נט). יונתן הצליח להשפיע על רוב ערי-החוף להצטרף לברית עם אנטיוכוס השישי וטריפון, אך כשהגיע אל עזה, נסגרו שעריה לפניו. מתברר כי העיר נטשה גם את דמטריוס, ידיבו של טריפון, ויש להניח כי ביקשה לנצל את המלחמות הפנימיות בממלכה הסלבקית כדי להפוך לפוליס בעלת סמכויות ריבוניות יותר. לא מן הנמנע אפוא כי העיר תכננה להתקשר עם מצרים התלמיית, ואולי אף פעלה בעצה אחת עמה. רמז לכך אפשר אולי למצוא במאורעות הקשורים במסע-המלחמה של תלמי השישי פִּלוֹמָטוֹר נגד אלכסנדר פֶּלֶס (145-147 לפני הספירה), משום שבאותו זמן התקשרו כמה מערי החוף הארץ-הישראלי והסורי עם התלמיים, כשהן מתכוונות להינתק מכל זיקה אל הברית שכרתו פֶּלֶס ויונתן (שם, ב ואילך). מכל מקום, יונתן הטיל מצור על העיר, כשהוא משחית ומעלה באש את פרווריה. בנסיבות אלה ביקשה עזה שלום, ויונתן נענה לה, לא לפני שלקח כבני-ערוכה את בני האֶרְכּוֹנֵטִיס העירוניים ושלחם לירושלים.

עם כיבושיו של יוחנן הורקנוס באֶידוֹמִיָאָה, בשנת 125 לפני הספירה, לערך, היתה מדינת החשמונאים לשכנתה של העיר עזה, והמאחז היהודי הקרוב ביותר אליה היה בעורדה (חִרְבַת עֵינָק ששל נחל-הבשור ליד תל-שרוחן).⁵⁰

בראשית ימיו של ינאי המלך (102-103 לפני הספירה, לערך), השתמש תלמי התשיעי לְתִירוֹס, מושל קפריסין, בעיר עזה כבסיס לפלישה מצרימה, ובכוונתו להדיח את אִמּוֹ המלכה קליאופטרה השלישית (קדמוניות, יג, 329, 334, 348). אולם, לאחר שמזימתו לא הצליחה והוא נאלץ לסגת מפני חִילוּחִיה של קליאופטרה שעלו לקראתו צפונה, היה עליו לחזור ולהתבסס בעזה, כדי לנסות שוב את

49 על מטבעותיה נכתבה המונוגרמה 'הֶדְמוֹס של הסלבקים אשר בעזה'; ראה, למשל: היל (לעיל, הערה 17), עמ' 69 (143). דוגמאות מקבילות לכך אפשר למצוא גם בערים אחרות, כגון: 'הֶאֱנְטִיוֹכִיִּים אשר בפתולמַאִיס' (הד, לעיל, הערה 17, עמ' 793), 'הֶאֱנְטִיוֹכִיִּים אשר בהיפוס' (שם, עמ' 786), או 'הסלבקים אשר באבִּילָה' (שם).

50 ראה: מ' אבִּי־יוֹנָה, אטלס כרטא לחקופת בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים 1966, מפה 58. לזיהוי מקום האתר ראה: הנ"ל, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 169.

מזלו (שם, 352). כשנסתיימה פרשת לְתִירוֹס והצבאות היריבים, הן של לְתִירוֹס והן של קליאופטרה, חזרו לארצותיהם, החליט ינאי כי הגיעה השעה לכבוש את עזה (96 לפני-הספירה, לערך). בריתות המדיניות עם מלכת מצרים הכשירה את הרקע המדיני לכיבוש. נראה כי לא רצה להחמיץ את ההזדמנות, לפי שהתנאים הצבאיים לכיבוש היו נוחים באותו זמן. מה גם שחשש פן המדיניות התלמיית עלולה להשתנות.⁵¹ אין כל ספק כי תכניתו לכבוש את העיר וסביבותיה נבעה משיקולים בטחוניים, כמו גם הצורך לשלוט על דרכי הגישה מן הדרום אל הארץ. הגנה על הגבול הדרומי-המערבי של ממלכתו ושליטה על הנמל הדרומי הגדול ביותר העלול לשמש ראש-גשר לפלישת אויב. קרוב לוודאי כי גם באפשרויותיה הכלכליות של העיר היה משום גורם מדרבן להגשמת התכנית. כדי להקל על מלאכת הכיבוש, התחיל ינאי בבירור של עזה מכל עבריה. תחילה כבש את אֶנְתָדוֹן הצפונית, לאחר-מכן ירד דרומה ולכד את רפיח. בתנופת ההתקדמות הגיע עד לנחל מצרים, וליתר דיוק, עד לְרִינוֹקוֹלוֹנָה (או רינוקורורה; כיום – אל-עריש). לאחר שניתק את העיר מן הנמל במערב והידק את המצור עליה, הזעיקו שליטי העיר הנצורים לעזרה את חֶרְתָּת השני מלך הנבטים (מלך בשנים 110-96 לפני-הספירה), והתקווה שהוא לא יתמהמה לשגר להם סיוע צבאי עודדה וחיזקה את רוחם של הנצורים. אולם העזרה המקווה בוששה לבוא וטבעת-המצור התהדקה יותר. תיאורי המערכה מספרים על נסיונו של מפקד העיר אֶפּוֹלוֹדוֹטוֹס לצאת לפשיטה לילית על מחנה היהודים בכוח של 2,000 שכירים ו-10,000 אזרחים. ההצלחה האירה לו פנים במערכה הלילית; אולם עם הנץ החמה היתה ידם של היהודים על העליונה. אך עדיין לא הוכרע גורל העיר. רק לאחר שנתגלע סכסוך פנימי בין מפקד העיר לבין אחיו, בו מצא הראשון את מותו, הצליח ינאי להבקיע ולחדור מעבר לחומות, כשאחיו של אֶפּוֹלוֹדוֹטוֹס, הבוגד, משתף עמו פעולה. תחילה נכנסו ינאי וחילותיו בשקט העירה, אך משניתנה לחיילים הרשות לקחת נקם, פרצו קרבות קשים. רבים מן העוזים ביכרו לטרוף את נפשם בכפם עם משפחותיהם, ובלבד שלא ליפול בידיהם של היהודים, אף העדיפו להעלות באש את בתיהם ורכושם, כדי שלא יהיו שלל לחיילי ינאי האכזריים. לפי המסופר, בעט המלך היהודי בכל חוקי הקודש המקומיים, ולא חס על 500 חברי הבגלי (מועצת-העיר). שביקשו מחסה מן הפרורענות במקדש אֶפּוֹלוֹ המקומי. לאחר שצר על העיר במשך שנה תמימה (96 לפני-הספירה),⁵² החריבה ינאי וסיפחה לממלכתו.⁵³

אין ספק כי ידיעותיו של יוסף בן-מתתיהו על ימי-שלטונו של המלך ינאי, לרבות המערכה על עזה, שאובות ממקורות היסטוריים נוכריים ועוינים לבית החשמונאים. הידועים ביותר הם כתבי נִיקוֹלָאוֹס איש דמשק, שהיה יועצו ואיש-אמונו של הורדוס, שביקש להבאיש את ריחם של החשמונאים.⁵⁴ לא בכדי הובלטה גבורתם ותושייתם של מגיני עזה, ואילו מפתם הוסברה אך-ורק בבגידתו של אחי אֶפּוֹלוֹדוֹטוֹס, בלי לציין את כשרונו של ינאי כמצביא ואת מעללי-גבורתו במערכה

51 השווה: קדמוניות, יג, 353-354, שם סופר על נסיונות שכנוע של יועצי קליאופטרה השלישית לכבוש שטחים בארץ-ישראל.

52 בעניין זה ראה: מ' שטרן, 'הרקע המדיני למלחמותיו של אלכסנדר ינאי', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 325-336, ובייחוד עמ' 333: שירר (לעיל, הערת כוכב), א, עמ' 134.

53 תיאור המערכה לכיבוש עזה מיוסד על כתבי יוסף בן-מתתיהו: קדמוניות, יג, 355-357; מלחמת היהודים, א, ד, ב (86-87). על טיבו ראה להלן. עיין עוד: שטרן (לעיל, הערת כוכב), עמ' 499 ואילך.

54 לפרטים ראה: י' אפרון, 'שמעון בן שטח וינאי המלך', ספר זכרון לגדליהו אלון, ירושלים תש"ל, עמ' 78 ואילך.

זו. על-פי כתבים אלה, הוצג ינאי כעריץ צמא-דם, שהוליך שולל את אנשי עזה בהסכם כניעה, ולאחר-מכן טבחם באכזריות. תיאור שעותיה האחרונות של העיר מלא אהדה אל תושביה הגיבורים, שהעדיפו לטרוף את נפשם בכפם ובלבד שלא יתמסרו לידי היהודים הבוגדנים. הסיפור כולו נובע, ללא ספק, ממשטמה נוכרית ליהודים בכלל ולחשמונאים בפרט. לאמיתו של דבר, הפקרתה של עזה על-ידי התלמיים למען ינאי אינה צריכה להסתבר רק על רקע מלחמתה של קליאופטרה השלישית בבנה הסורר תלמי התשיעי לתירוס, אלא גם בשל התמורות שחלו באיזור בעקבות מדיניותם של הנבטים. בסוף המאה הב' לפני-הספירה, כשגברה מלחמת-הירושה על שטחיה של הממלכה הסלבקית המתפוררת, שאפו הנבטים להשתלט על הדרכים שהובילו מחצי-האי ערב אל מצרים, אל דמשק ואל ערי פיניקיה. לעומת זאת, שאפו התלמיים לצמצם את תלותם בתיווך הערבי כסחר עם הודו וחיפשו דרכים ליצור מגעים ישירים עם תת-היבשת. משום כך הביאו ניגודי האינטרסים של שתי המגמות הללו לידי קרע בין הצדדים, דבר שנתן את אותותיו גם בהתנגשויות צבאיות אחרות ובמעשי-פיראטיות.⁵⁵ תמורות אלה באו לידי ביטוי גם במדיניותה של העיר עזה, שביקשה לקחת חלק פעיל בשידור-המערכות הפוליטי עקב החלל הפוליטי הריק שנוצר באיזור עם התדרדרותה הגוברת והולכת של הממלכה הסלבקית. לפיכך, פתחה עזה את שעריה לפני תלמי לתירוס ושימשה בסיס צבאי למלחמתו בקליאופטרה השלישית, שהרי התנכרות העיר אל מצרים נבעה מקשריה המיוחדים עם הנבטים. אולם, תכניתה של העיר לזכות מן ההפקר עלו בתוהו. שאיפותיו הטריטוריאליים של ינאי בדרומה של הארץ וממזרח לירדן, שהותו למעשה כבר על-ידי אביו יוחנן הורקנוס, התנגשו בשאיפותיהם של הנבטים.⁵⁶ הברית בין פטרה לבין ירושלים, שנכרתה בימי החשמונאים הראשונים (יהודה ויונתן), הפכה בימי ינאי לאיבה עמוקה ולתחרות בין שני העמים. כיבוש עזה ובנותיה בידי ינאי היה מכשול לנבטים, משום שבכך נחסם לפנייהם המוצא הנוח אל הים-התיכון, כפי שהיה בימים עברו. כיבושיו של ינאי בעבר-הירדן המזרחי, עוררו עוד יותר את חמתם של הנבטים, משום שינאי חלש על צירי-תנועה חשובים, שהנבטים רצו לכבוש ובחלקם היו כבר בשליטתם.⁵⁷ לא בכדי נעשו הנבטים לאויביו המושבעים של ינאי, ויש לכך ביטוי במערכות שניהלו עבדת הראשון (96-88 לפני-הספירה, לערך) וחרתת השלישי (87-62 לפני-הספירה, לערך) נגד ינאי.⁵⁸

תקופת השלטון הרומאי

עזה נשארה בשליטה יהודית עד כיבוש ארץ-ישראל בידי פומפיוס בשנת 63 לפני-הספירה. הלה שחרר את כל הערים ההלניסטיות שכבשו היהודים מאז ימי יוחנן הורקנוס ונתן להן אוטונומיה

⁵⁵ דיודורוס הסיקילי, ג, 43, 5; סטראבון, טז, 4, 18; יוסטינוס, כט, 5, 6; עיין עוד: שטרן (לעיל, הערה 52), עמ' 326-325.

⁵⁶ א' שליט, 'על כיבושי אלכסנדר ינאי במואב', ארץ-ישראל, א (1951), עמ' 104-121.

⁵⁷ שליט, שם, עמ' 107; ב' קנאל, 'הערות לכיבושי ינאי בחבל החוף', תרביץ, כד (תשט"ו), עמ' 9 ואילך; קאמרר (לעיל, הערה 15), עמ' 149.

⁵⁸ עיין: אטלס כרטא (לעיל, הערה 50), מפות 65-67. על הכרונולוגיה של המלכים הנבטיים האלה ראה: שירר (לעיל, הערה 52), עמ' 577-579; והשווה: נגב, בין חרמון לסיני (לעיל, הערה 35), עמ' 159; הנ"ל, 'תולדות ממלכת הנבטים' (שם).

מוגבלת בחסות הנציב הרומי של סוריה. אחד מגילויי השחרור בא לידי ביטוי ברשות שניתנה לערים אלה להטביע מטבעות משלהן, ולמנות את שנותיהם על־פי מאורע שחרורן (קרי: מניין פומפייאני).⁵⁹ גִּבְיָנוּס, נציבה של סוריה מאז שנת 57 לפני־הספירה, פתח במרץ במדיניות של שיקום הריסות הערים הֶלֶנִּיסְטִיּוֹת שנכבשו על־ידי היהודים. עזה נמצאה בין הערים ששוקמו יחד עם אַנְתֹּדוֹן ורפיח. יש חושבים כי במסגרת שיקומה נטש גִּבְיָנוּס את 'עזה העתיקה' (פִּלְגָה גִּזָּה), והקים בדרומה את 'עזה החדשה' (נִיָּאָה גִּזָּה).⁶⁰

בשנת 40 לפני־הספירה, כשהומלך הורדוס על־ידי אנטוניוס, ניתנה לו השליטה על חבל אידומיאה ועל ערי־החוף הדרומיות יאמניה (יבנה), אשדוד ועזה, נוסף על שטחי האֶתְנֶאֶרְכִיָּה של הוֹרְקָנוֹס השני שנקבעו עוד בימי יוליוס קיסר. אולם, דומה כי בעקבות השפעתה של קליאופטרה השביעית על אנטוניוס, קיבלה מידיו כעבור זמן קצר ביותר, נוסף על יריחו, גם את יפו ועזה.⁶¹ בשנת 30 לפני־הספירה הוחזרו ערים אלה שוב לשליטת הורדוס על־ידי אוגוסטוס, יחד עם שטחים נוספים (קדמוניות, טו, 217; מלחמת היהודים, א, כ, ג [396]). שלטונה העצמי של עזה, תחת שלטונו של הורדוס, היה מוגבל למדי, כיוון שפיקח עליה מושלה של אִידוּמִיָּאָה (קדמוניות, טו, 254). אין זה ברור אם הורדוס שיקם את נמל עזה, כפי שסברו חוקרים אחדים.⁶² עם זאת, ידוע ששיקם את העיר אַנְתֹּדוֹן ואת נמלה וקרא לה אַגְרִיפִּיאָס, על־שם מארקוס אַגְרִיפָּה, מצביאו הגדול וידידו של אוגוסטוס.⁶³ אפשר שהיו להורדוס כוונות מדיניות בשיקום עיר זו דווקא, שתכליתן העיקרית להקים נמל מתחרה לעזה, בת־בריתם המסורתית של אויביו מפטרה.

אחרי מות הורדוס (שנת 4 לפני־הספירה), כשנחלקה ממלכתו בין בניו, נקרעה עזה מתחום שלטונו של אֶרְכֵּלְאֹס וצורפה לפרובינקיה הסורית כפוליס אוטונומית למחצה (בחסות הנציב הרומי).⁶⁴ גם בימי שלטונו של אגריפאס הראשון נשארה העיר כפופה לנציב הסורי, וכן בימי הפרוקורטורים הרומים ששלטו ביהודה אחריו. רק בימי אֶספֶּסִּיאָנוֹס חזרה העיר לחסותה של הפרובינקיה יוֹדִיָּאָה.

בשנת 66 לספירה, עם פרוץ המרד היהודי הגדול נגד הרומאים, יצאו קבוצות של קנאים והתנפלו על ערים הֶלֶנִּיסְטִיּוֹת אחדות בגבול יהודה, ביניהן היו גם עזה ואַנְתֹּדוֹן. סביר להניח כי הפושטים היו בעיקר בני הכפרים מסביבות הערים הללו, שהתיישבו באיזור החל מימי הכיבוש של אלכסנדר ינאי. יוסף בן־מתתיהו מספר כי בפשיטות אלה נחרבו שתי הערים עד היסוד,⁶⁵ אך אין ספק כי הגזים, משום שנמצא רצף לא־פוסק של מטבעות עזתיות גם לאחר מועד זה, מה גם שהעיר מתוארת כעיר

59 עיין: A.H.M. Jones, *Cities in Eastern Roman Provinces*, Oxford 1971², pp. 256-258; E. Schürer, *Geschichte des Jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi* [להלן: GJV], II, Leipzig 1907⁴, pp. 113, 117 (n. 89); הנ"ל (לעיל, הערה 52), א, עמ' 240; ב, עמ' 101, הערה 76.

60 ראה על כך בהרחבה: שירר, שם, ב, עמ' 101-102, הערה 77.

61 ג'ונס (לעיל, הערה 59), עמ' 269 והערה 57 (עמ' 460-461).

62 ראה, למשל: א' שליט, הורדוס המלך האיש ופועלו, ירושלים תשכ"ד, עמ' 173.

63 מלחמת היהודים, א, ד, ב (87); א, כא, ח (416); קדמוניות, יג, 357.

64 מלחמת היהודים, ב, ו, ג (97); קדמוניות, יז, 320. באותה הזדמנות מכנה אותה יוסף בן־מתתיהו בבהירות פוליס הֶלֶנִּיסְטִית. ראו לציין בהקשר זה כי העיר חידשה גם את טביעת מטבעותיה (ברוזה) באותם ימים; עיין: Schürer, *GJV*, II, p. 115; M. Rosenberger, *City-Coins of Palestine*, II, Jerusalem 1975, pp. 54 f.

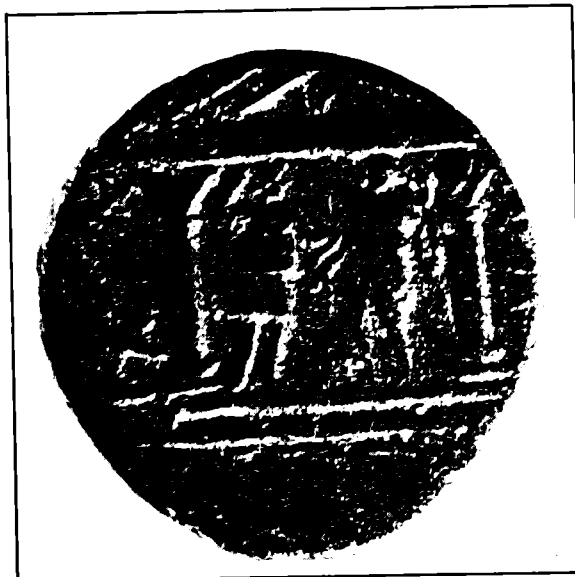
65 מלחמת היהודים, ב, יח, א (460).

דופונדיוס — מטבע ארד רומי בערך של שמינית דינריוס (דינר). הוטבע בשנת 130/1 לספירה, לרגל ביקורו של הקיסר הדריאנוס. משמאל — עזה והאלה איו מושיטות ידיים זו לזו; ביניהן האות הארמית 'מ' משמו של אל העיר מְנָא, אשר שימשה סמל המטבעה העירונית. מימין — דיוקנו של הדריאנוס

אָס — מטבע ארד רומי בערך של מחצית הדופונדיוס. הוטבע בעזה בשנת 130/1 לספירה, לרגל ביקור הדריאנוס. מימין — דמות אלת המזל טיכּי, היא גם אלת העיר. משמאל — דיוקנו של הדריאנוס

קסטנטיוס – מטבע ארד רומי בערך של רבע דינריוס. הוטבע בעזה בשנת 130/1 לספירה, לרגל ביקור הדריאנוס. בתמונה נראה ה-Marneion, הוא מקדש האל העירוני מרנא (מארמית: מרנא, שמשמעו 'אדונו'). מתחת לגמלון של חזית המקדש נראה מרנא מימין, והאלה ארטמיס משמאל.

גדולה ומבוצרת היטב מאז ימיו של קלאודיוס קיסר.⁶⁶ יהיה זה מדויק וסביר יותר אם נקבל שתיאור זה חל רק על הפריפריות הכפריות של שתי הערים הללו.⁶⁷ אפשר גם כי אחוזותיו של הקיסר בסביבות הערים הן שהיו אובייקט עיקרי להתקפות היהודים; מכל מקום, עזה לא נחרבה באותם ימים.

בימי הקיסר הדריאנוס זכתה העיר לחסדים מיוחדים, בעיקר בתחום הכלכלי, כנראה. בשנת 129-130 לספירה כיבד הקיסר את עזה בביקורו, בעת מסעותיו במזרח ובארץ-ישראל. מתברר כי לא רק שתאריך הביקור נטבע על מטבעותיה, אלא שנעשה לאבן-פינה במניין שנותיה, נוסף על המניין הפומפיאני, שאומץ על-ידי לאחר שחרורה על-ידי פומפיוס.⁶⁸ עם דיכוי של מרד בר-כוכבא בשנת 135 לספירה, הוכלו היהודים השבויים אל ירידי העבדים הגדולים, 'יריד עזה', 'יריד עכו', ו'ירידה

66 עיין: שירר, שם, עמ' 102; רוזנברגר, שם.

67 למעשה, יוסף בן-מתתיהו רמז על כך בסכמו אותה פסקה (שם): 'בסמוך לכל אחת מהערים ההן נשדרו כפרים רבים ומספר עצום מבין התושבים נתפסו ונטבחו'.

68 ראה: היל (לעיל, הערה 17), עמ' 146 (14). אפילו נקבע חג מקומי לכבוד הדריאנוס; עיין: שירר, שם, א, עמ' 541; ב, עמ' 102-103, הערה 82; וכן: ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים 1957, עמ' 58-59. אגב, בדרכו מירושלים לעזה חנן הקיסר את הכביש החדש שהוביל מערבה, דרך בית-גוברין. עיין עוד: W.F. Steinesprung, *Journal of the American Oriental Society*, LIX (1939), pp. 360-365.

של בוטנה' (ליד חברון).⁶⁹ מעזה, כנראה, הובלו העבדים בספינות-משא, או רגלי, למצרים, וחלק מהם נמכר בשוק המקומי, וחלקם המשיך להתגלגל מערבה. מן התלמוד עולות העדויות על מאורעות אלה, ומודגשת המצווה לילך אל הירידים, גם בחול-המועד על אף העבודה-הזרה הנעשית שם, כדי לפדות משביים עבדים ושפחות או כדי לקנות בתים ושדות. דהיינו: למען קיום מצוות פדיון שבויים וגאולת הארץ מידי נוכרים. ולא זו בלבד, אלא שהותר גם לקנות עבדים נוכריים 'שמקרבן תחת כנפי השכינה...'.⁷⁰

בכל ימי בית שני נמנתה אפוא עזה עם אויביו של היישוב היהודי בארץ-ישראל. כעיר נוכרית מובהקת היתה היא לבטח מחוץ לתחום עולי בבל.⁷¹ ובדומה לערים נוכריות אחרות (כמו עכו, למשל), לא חלו עליה המצוות התלויות בארץ. אך בתקופת המשנה והתלמוד, חל שינוי במעמדה ההלכתי של העיר, ואף נוסדה בה קהילה יהודית גדולה למדי.

69 ירושלמי, עבודה זרה א, לט ע"ד; בראשית רבה סוף פרק מז. עיין: ש' קליין, ארץ יהודה, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 166-167. על ירידים אלה סופר גם בכרוניקה הנוצרית האנונימית *Chronicon paschale*, I, p. 474, ed. Dindorf. ובפירושים של היררונימוס לפסוקים אחדים מן המקרא. ראה: Hieronymus, *In Jeremiam*, VI, 31, *Patrum*; גם *Latinorum Cursus Completus*, ed. Migne, 24, col. 911; *In Zachariam*, III, 11, *ibid.*, 25, col. 1500. בפירושו לעובדיה (א, כ) רומז היררונימוס להגלייתם של יהודים לאסיה הקטנה (לספרד, דהיינו: סארדיס, ולבוספורוס).

70 עיין: אטלס כרטא (לעיל, הערה 50), מפה 135; נ"צ הילדסהיימר, 'גיאוגרפיה של ארץ-ישראל', גבולות הארץ (קובץ), ירושלים 1965, עמ' 1, 115, ובייחוד עמ' 109-115.

דיון

מפעלי-הבנייה של הורדוס –
צורכי הממלכה או צורך אישי

אהוד נצר

משתתפים בדיון: ישראל לוין
מגן ברושי
יורם צפרייר

מפעלי-הבנייה של הורדוס – צורכי הממלכה או צורך אישי

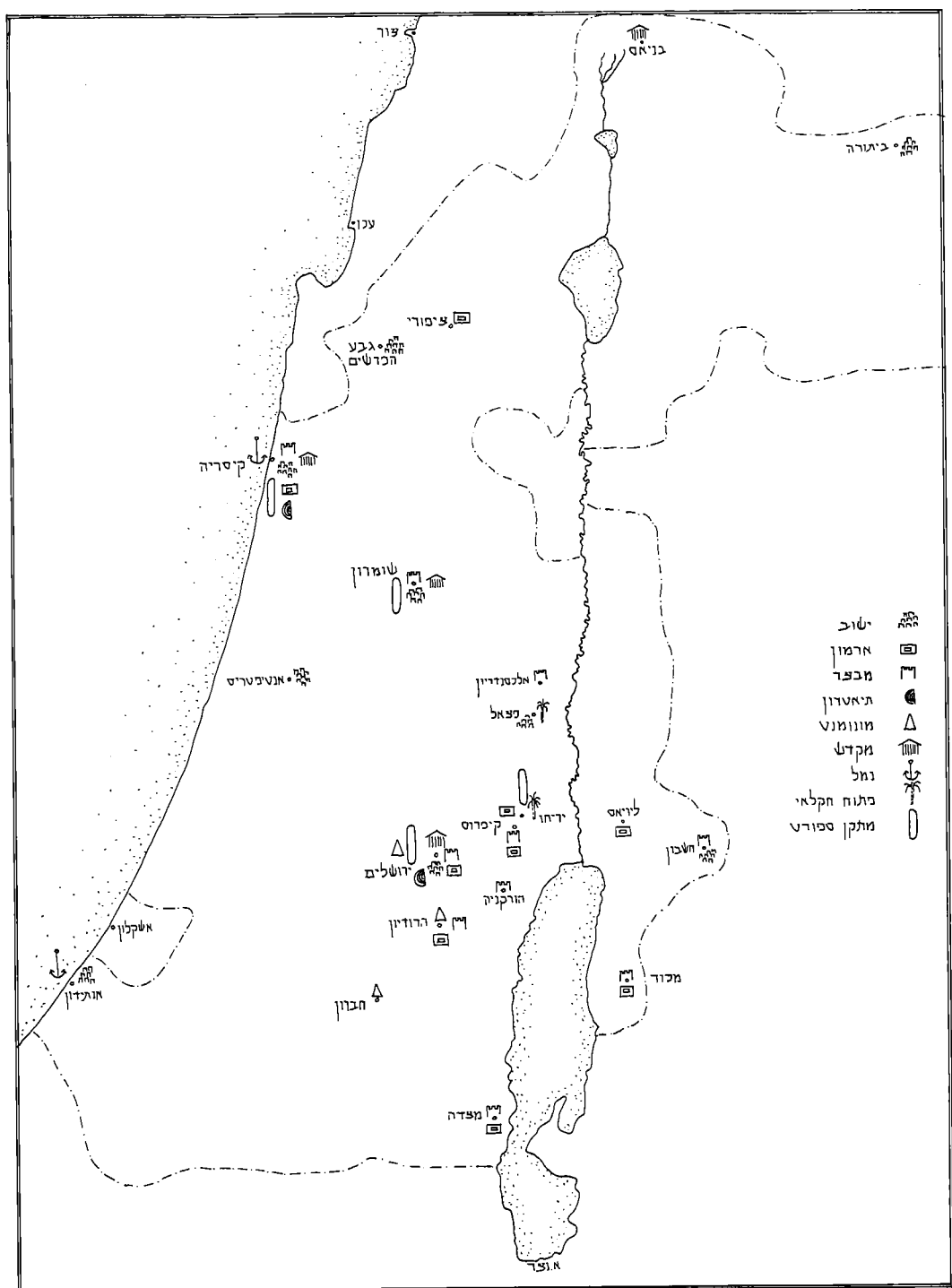
אהוד נצר

מחקר מפעלי-הבנייה של הורדוס צֶעַד צֶעַד גדול עם החפירות הארכיאולוגיות שנערכו במצדה,¹ בהרודיון,² ליד ה־הר הבית,³ בקיסריה,⁴ באֶנְטִיפְטָרִיס,⁵ בכֶּנְיָאס,⁶ בקִיפְרוֹס⁷ ובבקעת-יריחו.⁸ מידע זה מאפשר לנו לערוך דיון מקיף על האדריכלות ההורדוסית,⁹ אולם אין ספק כי הנושא עוד יחייב העמקה והרחבה.

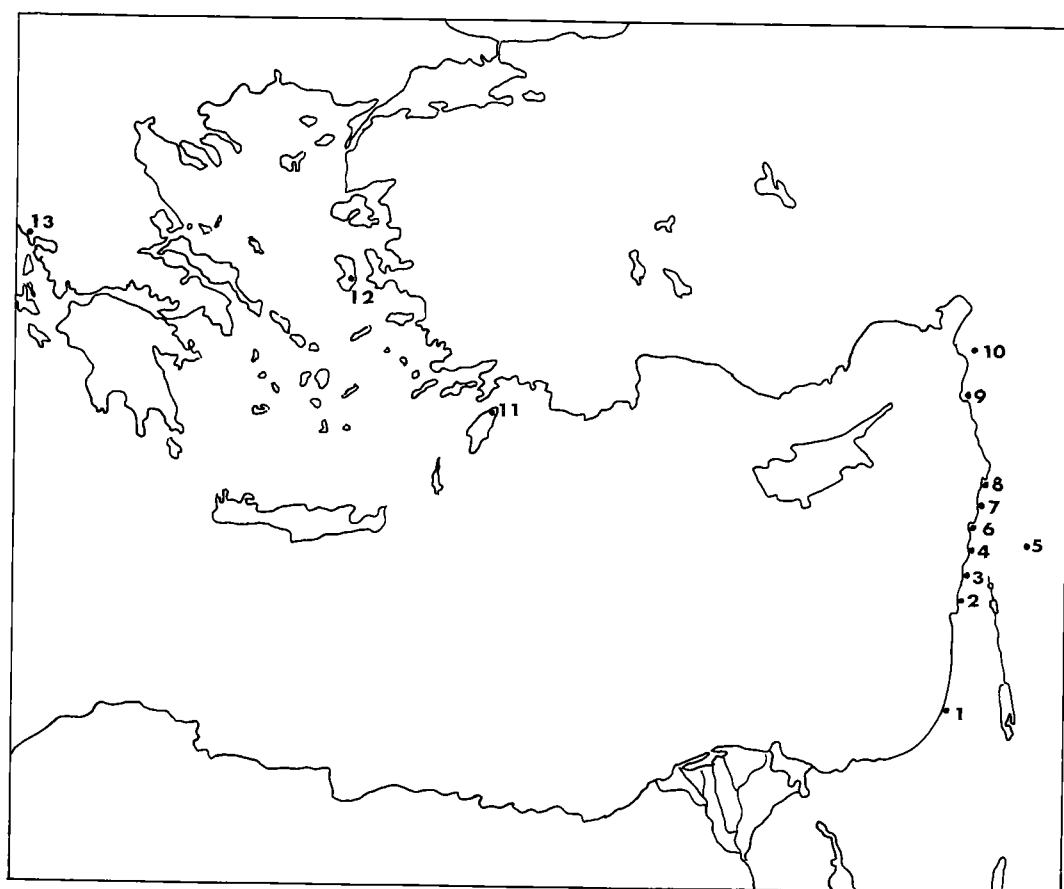
יריעת מפעלי-הבנייה שהקים הורדוס רחבה ומרשימה. עשרים אתרים, לפחות, בתחומי-ממלכתו זכו למפעלים שונים וכן כ-13 אתרים מחוץ לגבולותיה, החל באשקלון ובעכו וכלה בניקופוליס שבמערב יוון. מן הראוי לעמוד על גיוונם הרב: יישובים, ערים וערי-מבצר; ארמונות, מבצרים וארמונות-מבצר; נמלים; כיכרות ורחובות-עמודים; תיאטרות, איצטדיונים והיפוֹדְרוֹמִים; גימנסיונים ובתי-מרחץ; מונומנטים; מפעלי-מים עירוניים וחקלאיים; גני-נוי מפוארים; מחסני-מזון ומאגרי-מים; מקדשים פאגאניים ומקדש מרכזי בירושלים.

שני המקורות העיקריים לחקר מפעלי-בנייה אלה הם השרידים הארכיאולוגיים וכתביו של יוסף בן-מתתיהו,¹⁰ שניהם משלימים זה את זה ואפשר לדון בהם בפועל כמכלול אחד. חלק מהם מופר לנו אך-ורק מן הכתובים, ביניהם: בית-המקדש, האֶנְטוֹנִיָה והארמון המרכזי בהר-ציון שבירושלים.

- 1 ראה: י' ידן, מצדה – בימים ההם בזמן הזה, חיפה 1966, ושם ביבליוגרפיה.
- 2 ראה: א' נצר, 'הרודיון', דפים למורי דרך, נובמבר-דצמבר 1976, עמ' 1-34, ושם ביבליוגרפיה.
- 3 ראה: ב' מזר, 'חפירות ארכיאולוגיות בירושלים העתיקה', ארץ-ישראל ט (תשכ"ט), עמ' 161-174. ראה גם: ב' מזר, 'החפירות הארכיאולוגיות ליד הר הבית', שם י (תשל"א), עמ' 1-33.
- 4 ראה: א' נגב, 'קיסריה', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ב, ירושלים 1970, עמ' 509-500, ושם ביבליוגרפיה; וכן: י' לוין וא' נצר, 'חידושים בחקר קיסריה', קדמוניות, 42-43 (תשל"ח), עמ' 70-75.
- 5 ראה: חדשות ארכיאולוגיות, מח-מט (1974), עמ' 50-53; נא-נב (1974), עמ' 21-23; נו (1975), עמ' 27-29; נט-ס (1976), עמ' 25-27; סג-סד (1977), עמ' 40-41; סז-סח (1978), עמ' 32-34.
- 6 ראה: חדשות ארכיאולוגיות, סג-סד (1977), עמ' 6.
- 7 ראה: א' נצר, 'קיסריה', קדמוניות, 30-31 (תשל"ה), עמ' 54-61.
- 8 ראה: א' נצר, 'ארמונות החורף של מלכי החשמונאים ובית הורדוס ביריחו', קדמוניות, 25-26 (תשל"ד), עמ' 27-36; הנ"ל, יריחו – ממצאים מימי הבית השני, ירושלים 1978, עמ' 12-34.
- 9 הדברים הנאמרים כאן מבוססים בחלקם הגדול על חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה: ניתוח ארכיטקטוני-ארכיאולוגי של הבנייה מהתקופה ההרודיאנית בהרודיון וביריחו, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ז, בהדרכתו של פרופ' י' ידן.
- 10 ובעיקר: תולדות מלחמת הרומאים עם היהודים, א, ב, ו, וקדמוניות היהודים, טו-יז. על אף הסתירות הקטנות שבין התיאורים הנוגעים למפעלי-הבנייה של הורדוס בשני המקורות הללו, משלימים התיאורים בעיקרם זה את זה. עם התקדמות המחקר הארכיאולוגי אפשר, לדעתנו, להסביר טוב יותר את הסתירות. מפעלי-הבנייה היחיד שזכה לתיאורים במשנה במסכת מידות ובמסכת תמיד.

מפעלי-הבנייה של הורדוס בתחומי ממלכתו

מפעלי-הבנייה של הורדוס מחוץ לתחומי ממלכתו.

1 אשקלון; 2 עכו; 3 צור; 4 צידון; 5 דמשק; 6 ביירות; 7 לאודקיה; 8 גבל; 9 טרפוליס; 10 אנטיוכיה; 11 רחוס; 12 חיוס; 13 ניקופוליס

לעומתם, יש שרידים ארכיאולוגיים שאפשר לשייכם בבירור לימיו של הורדוס, גם אם אין הם מזכירים כלל בכתובים, כגון: האיצטדיון בשומרון¹¹ או המתחם המקודש בחברון.¹²

מעורבותו של הורדוס במלאכת הבנייה

אין עוררין על כך שלהורדוס היה עניין אישי רב במלאכת הבנייה. יתירה מזאת, סביר להניח כי היתה לו יד בהחלטות על מקומם, על תוכנם ועל אופיים האדריכלי של רבים ממפעליו. אין ספק, מכל מקום, שהיתה ל'מלך הבנאי' הבנה עמוקה במלאכת הבנייה והאדריכלות. תשומת לבו של הורדוס

11 ראה: נ' אביגד, 'שומרון', אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ-ישראל, ב' (לעיל, הערה 4), עמ' 527-538, ושם ביבליוגרפיה.

12 ראה: L.H. Vincent & E.J.H. Hackay, *Hebron le Haram El Khalil*, Paris 1923

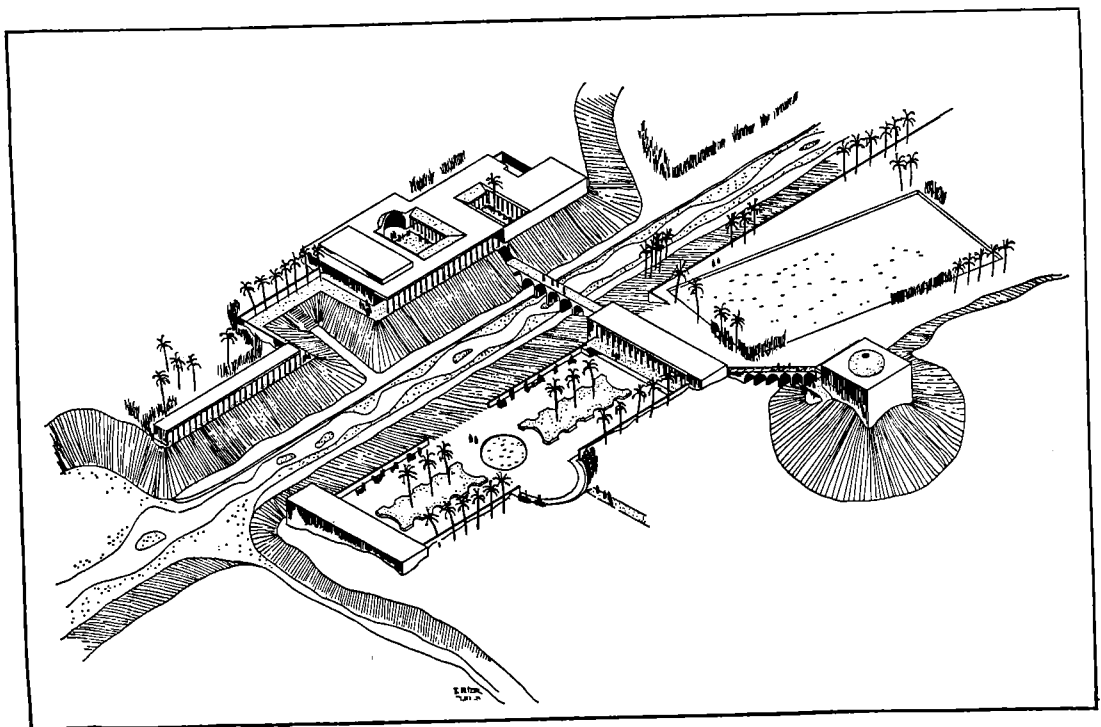
מפעלי-הבנייה של הורדוס – צורכי הממלכה או צורך אישי

אל מפעלי-הבנייה שהקים באה לידי ביטוי בולט בכתביו של יוסף בן-מתתיהו, בדבריו על סיועו של המלך לשיקום הסטיו החרב באי תיוס:

...הוא נהרס במלחמת מתרדת ובגלל גודלו ויופיו לא היה קל לקוממו כמו שאר [חלקי העיר] – נתן כסף בשיעור שהיה בו לא רק כדי סיפק לגמור הבנייה, אלא גם ליותר מזה. הוא פקד עליהם שלא ישבו בחיבוק ידיים אלא יקימו ויחזירו לעיר ביתר מהירות את הדירה המיוחד לה (קדמוניות היהודים, טז, 18-19; ההדגשה שלי – א"נ).

למעורבותו הישירה במלאכת הבנייה אנו מוצאים סימוכין בקטע אחר של אותו הסופר, בדבריו על בניין בית-המקדש:

המלך הורדוס לא נכנס לשום תחום משלושת התחומים האלה; הוא נמנע מכך משום שלא היה כוהן, אולם התעסק בעבודות בניין הסטווים והתחומים החיצוניים ובנה אותם במשך שמונה שנים (שם, טו, 420; ההדגשה שלי – א"נ).

שחזור ארמון-החורף השלישי של הורדוס, משני צדי ואדי-קלט

מה רב היה תכולתו של הורדוס, שנגזר עליו איסור כניסה אל פאר מפעליו. את התחליף מצא כבניין הסטווים סביב הר-הבית. אפשר ללמוד זאת מן הציטטה האחרונה, ועוד נשוב לכך להלן. אין בידינו מידע על זהות האדריכלים שעבדו בשירותו של המלך ואף בנאיו נזכרים בכתביו של יוסף בן-מתתיהו אך-ורק פעם אחת.¹³ גם אם לא נזכרו, אין ספק כי רבים היו האדריכלים והבנאים בשירותו ומעמדם של הבכירים שבהם היה ודאי נכבד. אולם, היתה גם להורדוס עצמו יד במלאכת התכנון של המפעלים אותם יזם או קידם – מעורבות שאנו מבחינים בה בשלושה תחומים.

א. הבחירה הקפדנית של האתר, שהיתה לעתים אף דראמאטית, בולטת במפעלים הבאים: בארמון הצפוני במצדה; בנמל קיסריה; בארמון שעל חוף-הים בקיסריה; במכלול ארמון-החורף, השלישי במניין,¹⁴ שבנה ביריחו משני צדי ואדי-קלט, כדי ליהנות מזרימת המים העונתית בסוף כל חורף. אמנם האופנה בעולם הרומי היתה באותן שנים בניין חווילות לאורך חוף-ים או חוף-אגם אך במקומו של הארמון משני צדי הוואדי יש גישה מקורית ויוצאת-דופן.

ב. קביעת תוכנו של המפעל – ה'פרוגראמה'. חתימת ידו האפשרית של הורדוס בקביעת תוכנו של המבנה באה לידי ביטוי במפעלים הבאים: באנטוניה – בשילוב שבין ארמון ומבצר בלב-לבה של ירושלים, מעל להר-הבית. שילוב דומה היה גם בארמון המרכזי שבנה הורדוס בהר-ציון כ-15 שנים לאחר הקמת האנטוניה; אולם באנטוניה היה הביצור הפונקציה הראשונה בחשיבותה ואילו בארמון המרכזי היה הארמון הנושא העיקרי.

מעורבות בקביעת ה'פרוגראמה' נמצא בארמון מבצר-ההר בהרודיון, בשילוב הנדיר שבין ארמון-מבצר ומונומנט, וכן בהרודיון רבתי בשילוב שבין אתר הנצחה, ארמון-קיץ רב ממדים, מבצר, מרכז מנהלי ואחוזת-קבר. בהיפוך-הדבר ביריחו יש שילוב לא מקובל בין מסלול-מירוצים, תיאטרון וכניין מפואר ששימש כגימנסיון או בית-אירוח. שילוב מיוחד במינו של פונקציות שונות תחת קורת-גג אחת בולט גם במגדלים רבי-הקומות שבנה הורדוס; הידועים שבהם הם פצאל, היפיקוס ומרים.¹⁵ הם שימשו ודאי בה-בעת מגדלי-מגן ותצפית, חווילות מלכותיות ואף מונומנטים.

13 קדמוניות, טו, 390.

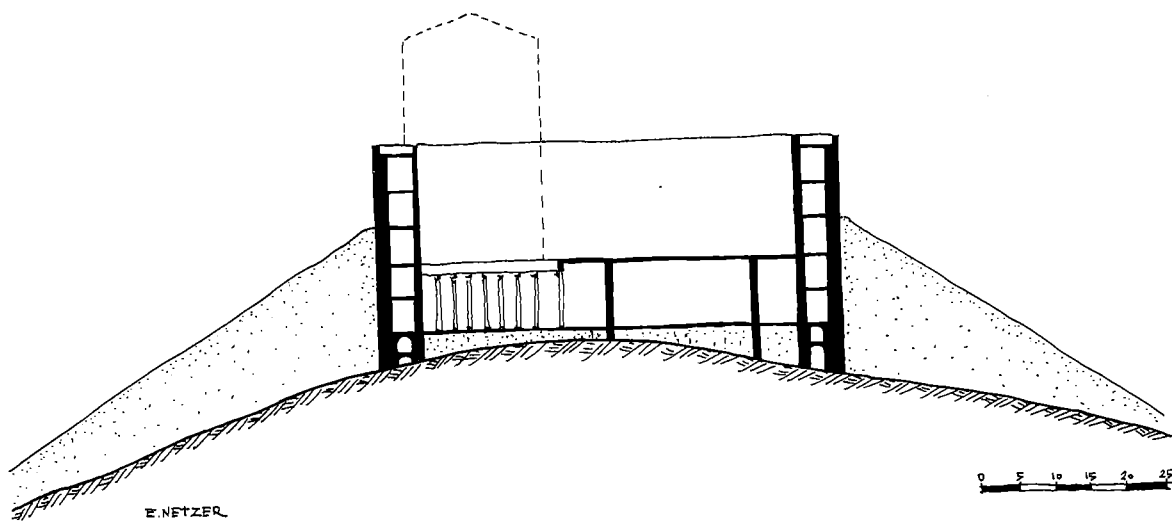
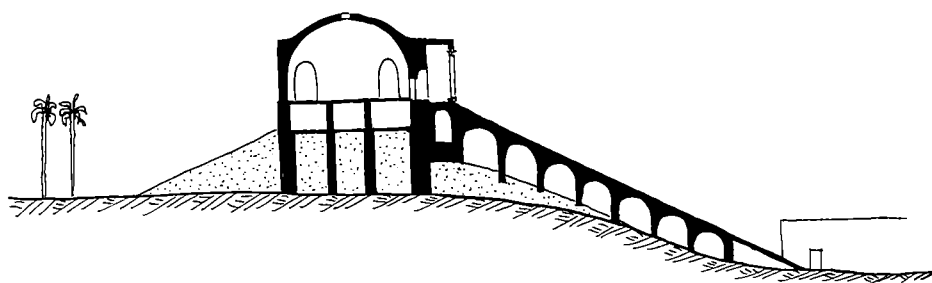
14 עד לעונה השביעית (חורף תשל"ט) הערכנו כי באיזור ארמונות-החורף מצויים שרידי שני ארמונות-חורף מימי הורדוס – האחד (גימנסיון, לדעת פריצ'ארד חופר) מדרום לוואדי-קלט, והשני משני צדי הוואדי (אשר כינינו 'הארמון המורחב'). בעונת תשל"ט התברר כי באיזור ארמון החשמונאים בנה הורדוס מכלול נוסף, מאוחר ל'גימנסיון' אך קודם ל'ארמון המורחב'. אנו נוטים עתה לכנות את שלושת השלבים ארמון ראשון, שני ושלישי מימי הורדוס ביריחו.

15 לקאטיגוריה של המגדלים רבי-הקומות אנו נוטים לשייך שישה מגדלים משל הורדוס: שלושת המגדלים הנוכרים, המגדל המזרחי בארמון מבצר-ההר בהרודיון, המגדל הצפוני-המזרחי באנטוניה ומגדל דרוסוס שבקיסריה. נראה כי לכל המגדלים הללו היו משותפים גובה ניכר, פאר רב, מסד אטום ושם אחד מבני-משפחתו או ידידיו של הורדוס. אמנם בהרודיון ובאנטוניה השם כלול בשם האתר או בשם הבניין, אך אפשר שכל אחד מהם כונה גם בשם 'הורדוס' ו'אנטוניוס', בהתאמה.

חתיכים משוחזרים דרך ארמון מבצר-ההר בהרודיון (למטה) והאולם שעמד על התל הדרומי בארמון-החורף השלישי של הורדוס ביריחו (למעלה)

מסלול ההיפודרום ביריחו, מבט לדרום

שרידי ארמון הורדוס בקיסריה, מבט למערב

ג. קביעת עקרונות בסיסיים לתכנון הבניינים או חלקים בולטים בהם. זאת אנו רואים במפעליו הבאים:
 בקרודיון, בהחלטה לבנות את ארמון מבצר-ההר כבניין עגול, שהשפך המלאכותי סביבו הוא חלק לא-נפרד ממנו. בניין יוצא-דופן זה נבנה, לדעתנו, על-פי דגם האנטוניה שהוקמה כ-15 שנים קודם-לכן. בהחלטה זו, לעגל את מה שהיה בירושלים ריבועי (או מלבני) יש בצד הגאונות והחידוש קורטוב של סכימאטיות וגישה לא-מקצועית. מתוצאות הלוואי נציין את היותו של המבנה אַקְצִנְטְרִי – ולא צִנְטְרִי, כמתבקש מצורת העיגול או החרוט.¹⁶

16 המבנה עשוי היה להיות צִנְטְרִי אם חצר-העמודים היתה עגולה וממוקמת במרכז הבניין ואם ארבעת המגדלים היו זהים בצורתם ובגובהם. המתכננים יכלו גם למקם את המגדל רב-הקומות לא במזרח הבניין אלא במרכזו ולעצב על-ידי כך בניין צִנְטְרִי.

גישה מקורית עולה גם בבניין המגדלים רבי-הקומות, שהם יוצאי-דופן בעולם הקלניסטי-הרומי. הם נבנו אמנם בהשראת המגדלורים העתיקים, ובעיקר מגדל פארוס שבאלכסנדריה: אך הרעיון לשנות את תפקידם ואת מקומם מקורי ויחיד. בגישה מקורית ועניינית אנו מבחינים גם בהחלטה להעלות ביריחו בניינים על-גבי תלים מלאכותיים, כדי להתגבר על נוף העצים הסובבים. בניגוד לארמון מבצר-ההר בהרודיון, שקיבל את דמות ההר המלאכותי על-ידי שפך-עפר סביב הבניין עצמו, ניבנו ביריחו התלים כבסיס עליהם התנשא אולם מפואר, חווילה (?) ואף גימנסיון או בית-אירות.¹⁷ ראוי לציין גם את תכנון ארמון-החורף השלישי, משני צדי ואדי-קלט: כאשר תכנון אחד – חרב את שני צדי הוואדי. עמדנו כבר על השילוב המיוחד של הפונקציות בהיפודרום ביריחו. נציין כאן גם את הפתרונות האדריכליים הנדירים שיושמו כאן: הן הצירוף שבין מסלול מירוצי-סוסים ומרכבות לבין תיאטרון והן הצירוף האינטגרלי שבין תיאטרון ובין בניין הצמוד אליו מצדו האחורי, נדירים ביותר ואולי אף יחידים בעולם הקלניסטי-הרומי.¹⁸

מקורית ואף דראמאטית היא התפיסה הנמצאת בבניין הארמון הצפוני במצדה על-גבי מדריגות-הסלע הטבעיות. גם ההחלטה לבנות את המדרגה החיכונה ברמות תולוס,¹⁹ היתה אולי פרי הצעתו של הורדוס. החלטה אחרת – מקורית ומיוחדת במינה – היתה לבנות בריכת-שחייה בתוך הארמון בקיסריה,²⁰ שהוקם כולו על-גבי צוק-סלע בולט אל תוך הים.

התפרשותו של הר-הבית מעל לכל הגבלה טופוגראפית – והקמת הסטיו המלכותי (הדרומי) הענק והמפואר דווקא בצד הדרומי הגבוה והקשה ביותר לבנייה – חייבו, ללא ספק, החלטות ממלכתיות. סביר להניח כי התפרשות זו היתה פרי-דמיונו ופרי-תעוזתו של המלך. וכבר עמדנו על כך שהסטיו הדרומי שימש פיצוי על התסכול שחייב היה להיות נחלתו של הורדוס בשל אי-יכולתו להיכנס לבית-המקדש.

ריבוי זה של מפעלים המצטיינים במיקומם, ובהם צירופים לא-שגרתיים של פונקציות בד-בבד עם תכנון מקורי ויוצא דופן – כל אלה מביאים אותנו לידי מסקנה כי להורדוס עצמו היתה אולי יד בכך. נציין כי עיצוב רבים מן המפעלים הללו ותכנונם אינם מצטיינים דווקא בייחוד סגנוני אמנותי, אלא לעתים, ובעיקר בגיוון נושאי ('פרוגראמאטי') ובתכנון שהוא פרי הגיון צרוף וגישה מקורית ועניינית. לפיכך אין הכרח לקשור את הכתר באדריכל אנונימי, רב-מעוף, שהיה אולי אבי הרעיונות האלה; אלא יש לראות את מקורם בהורדוס עצמו, המלך שהקדיש תשומת-לב רבה כל כך לבנייה במשך כל שנות-שלטונו הרבות.

17 בכל שלושת התלים המלאכותיים המופרים לנו ביריחו נותרו רק היסודות לפליטה, ולפיכך יש לשער בכל שלושת המקרים את יעודו ודמותו של הבניין שעמד עליהם במקורו. בתל הדרומי בתלול אבו אל-עלאיק אנו משחזרים אולם עגול ומפואר (חלק מארמון הורדוס השלישי), בתל הצפוני באותו אתר אנו משחזרים חווילה מלכותית (חלק מארמון הורדוס השני) ועל-גבי תל אל-סאמראת (ההיפודרום של יריחו) אנו משחזרים גימנסיון או בית שנועד לקבלות-פנים לבאים אל התיאטרון וההיפודרום.

18 המקום היחיד שבו אפשר לציין צירוף בין תיאטרון להיפודרום הוא אֵינִי שבאסיה הקטנה, אלא שהמקום מוכר עד היום מן הסקרים בלבד.

19 ראה: ידין (לעיל, הערה 1), עמ' 59.

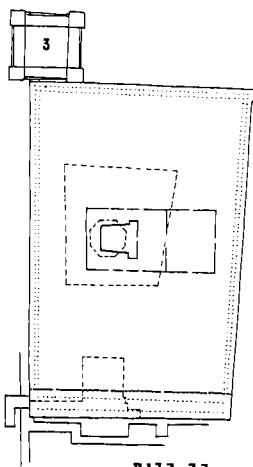
20 ראה: לוז ונצר (לעיל, הערה 4), עמ' 73-75. נציין כי הקביעה שהיה כאן ארמון הורדוס של קיסריה היא טנטאטיבית עדיין ורק המשך התפירות במקום יאפשרו קביעה סופית.

מצודה

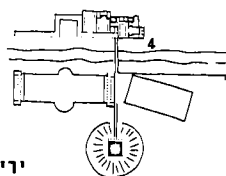
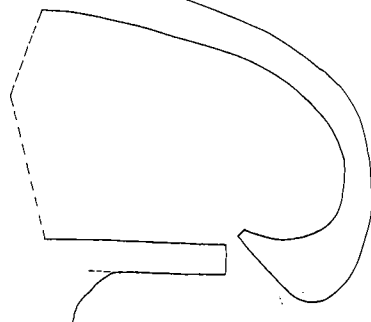
2

הר הבית

0 100 200 300 400 500

קיסריה

יריחו

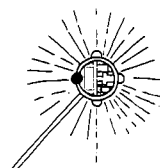
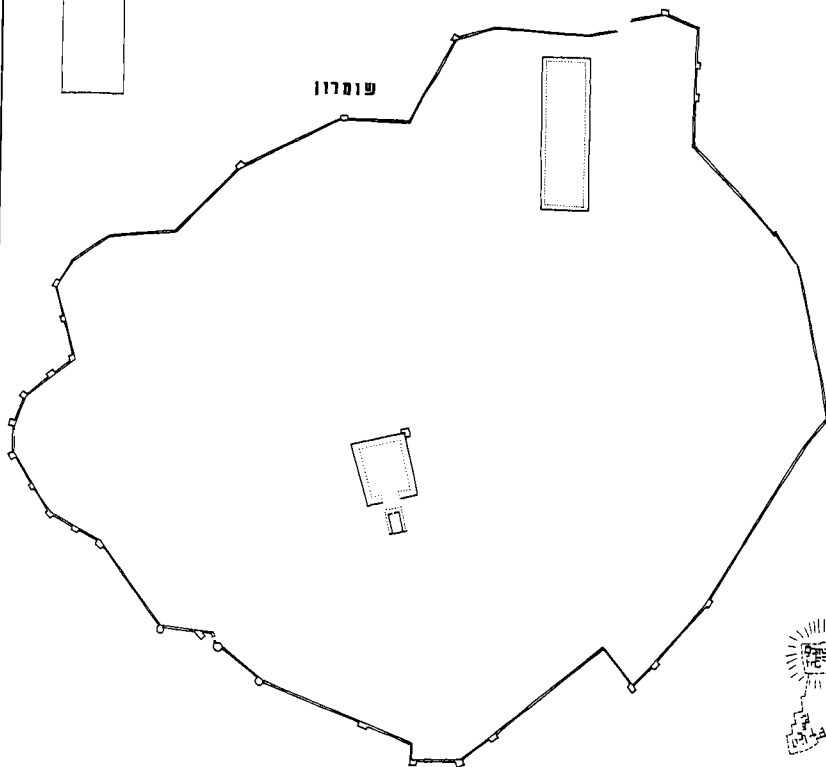

5

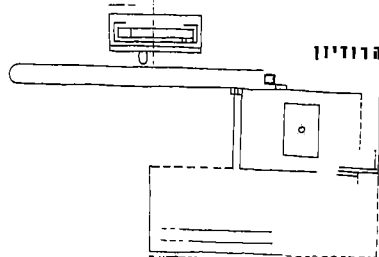

6

שומרון

הודוין

F.NETZER

קיפרוס

השיקולים והמניעים למפעליו של הורדוס

נעבור עתה לבחון, זה לצד זה, את מפעלי-הבנייה של הורדוס. לשם כך אנו מצרפים מתווה הכולל את רוב המפעלים המוכרים לנו, בעיקר מן החפירות²¹ – כולם בקנה-מידה אחד. במתווה זה בולטת עוצמתם של המפעלים בהר-הבית, בקיסריה, במצדה, בהרודיון רבתי ובשומרון. אף ההיפודרום ביריחו מפתיע, במידה רבה בגודלו. נושא אחר המתבלט במתווה הוא רמתו הגבוהה של תכנון המכלולים – כמכלולים. לדעתנו, הגיעה האדריכלות ההורדוסית לאחד משיאייה ברמת תכנון המכלולים. הסדר והארגון שאפיינו את הממלכה בימיו באו כנראה לידי ביטוי בתכנונם של אלה.

נראה לנו כי על אף ממדיהם של כמה מן המפעלים הללו, לקנה-המידה המונומנטאלי – או הקולוסאלי – לא היה ערך לעצמו בעיניו של הורדוס. יוצא מן הכלל היה הר-הבית, ובייחוד הסטיו נבנה לפי קנה-מידה קולוסאלי.²² וכבר עמדנו על חשיבותו בעיניו של הורדוס. שאר הסטיוס בהר-הבית נבנו בקנה-מידה מקובל יותר. מכל מקום, כאשר נצרף את המוכר לנו ממצדה, מהרודיון, מקיסריה, משומרון, מיריחו, מקיפרוס וממפעלים אחרים יתברר לנו כי קנה-המידה השליט בהם היה שונה לחלוטין מזה שלפיו נבנה הסטיו המלכותי בהר-הבית. הכוונה כאן בעיקר לבניינים עצמם, לחדרים, לחצרות ולסטיוס. המכלולים בשלימותם משתרעים לעתים על-פני שטח גדול ורחב, אך בבניינים עצמם ובפרטים שמהם הורכבו – אבני-הבניין, עמודים וכיוצא באלה – אין זיקה לגדול ביותר. האדריכלות ההורדוסית על עוצמתה והיקפה לא היתה אפוא 'מיגאלומנית'. ברי כי להורדוס – כמו לכל טירן – היה צורך פנימי בפרסום ובהתבלטות. אולם, לצד זה, יש להבחין במפעליו בנטייה חזקה לשימושיות ולתכליתיות. לפיכך, בנויים רובם על-פי קנה-מידה 'אנושי' ולא קולוסאלי. במאמץ הנדרש לבנות בניין אחד בקנה-מידה מונומנטאלי אפשר לבנות שלושה, ארבעה ואף יותר בניינים שתוכנם דומה – שיתפקדו באותה יעילות. זו היתה, לדעתנו, גישתו של הורדוס ברוב בנייניו.

נשאלת השאלה, אם נבנו המפעלים, בעיקרם, מתוך דחף פנימי לבנייה – מעין 'תאוות בנייה' או היו פרי חישוב ושיקול-דעת. כבר עמדנו על הכנתו העמוקה של המלך במלאכת הבנייה והאדריכלות. אין ספק כי בנייניו הוקמו לשם תכלית מוגדרת כדבעי. קשה להצביע על אחד ממפעליו שנעשה בשל קפריזה – בנייה לשמה. גישתו המעשית וההגיונית באה לידי ביטוי בראש-וראשונה בצירוף רב ככל האפשר של פונקציות באותו מבנה. הדבר בולט במיוחד בצירופים שבין מונומנטים לבין בניינים תועלתיים, וכך ראינו במיוחד בארמון מבצר-ההר בהרודיון ובמגדלים רבי-הקומות שבנה. גם ברצון לשלב פונקציות שונות ומגוונות תחת קורת-גג אחת יש לראות את אחד מהישגיה של האדריכלות ההורדוסית.

21 נציין כי רק בהר-הבית ובאנטוניה העלינו על מתווה זה נתונים משוערים בלבד (שלא על סמך חפירות ארכיאולוגיות).

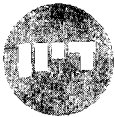
22 ראה גם: מזר, תשל"א (לעיל, הערה 3), עמ' 2.

מתווה של מפעלי-הבנייה של הורדוס, משורטטים בקנה-מידה אחד. 1 – ארמון הורדוס בקיסריה; 2 – התיאטרון בקיסריה; 3 – מבצר-ארמון האנטוניה בירושלים; 4 – ארמון-החורף השלישי של הורדוס ביריחו; 5 – ארמון-החורף הראשון של הורדוס ביריחו; 6 – ההיפודרום ביריחו.

פרסום ויוקרה   חי-פאר של המלך   כטחון פנים   כטחון חרץ   קשר-חץ   מנהל הממלכה   כלכלת הממלכה   צורכי העמים

יוקרה   תי-הפאר   צורכי הממלכה

*****	****	*****	****	****	****	****	*****	בית-המקדש	ירושלים
****	****	*****	****	*	****			אנטוניה	
****	****	****	****	*	****			ארמון מרכזי	
****	****	****	****					3 מגדלים	
****	****	****	****					תיאטרון + היפודרום	קיסריה
****	*							O.R. מונומנט	
****	*			*****		*****		נמל	
****	****			****				ארמון	
****	****			****				מקדש	סבסטיה
****	****			****				תיאטרון + היפודרום	
****	****			****				ביצורים	
****	****			****				בינוי עירוני	
****	****			****				מקדש	קרוזיון
****	****			****				איצטדיון	
****	****			****				ביצורים	
****	****			****				בינוי עירוני	
****	****			****				קרוזיון	יריחו
****	****			****				מצדה	
****	****			****				אחוזות-המלך	
****	****			****				ארמונות-החורף	
****	****			****				היפודרום	קפריס (דוק?)
****	****			****				מכור	
****	****			****				הורקניה	
****	****			****				אלכסנדריה	
****	****			****				חשבון	אנטיוכיה
****	****			****				אנטיוכיה	
****	****			****				אנטיוכיה	
****	****			****				אנטיוכיה	
****	****			****				פצאל	ביתר
****	****			****				ביתר	
****	****			****				גבע הפרשים	
****	****			****				בניאס (מקדש)	
****	****			****				ציפורי	ליקניאס
****	****			****				ליקניאס	
****	****			****				חברון	
****	****			****				אשקלון	
****	****			****				מפעלים מחוץ לגבולות הממלכה	

בגישה מעשית ופונקציונאלית אפשר להבחין גם בניצול חומרי-בניין מקומיים ושימוש בטכניקות-בנייה פשוטות וזולות. רוב בנייניו של הורדוס, כך הולך ומסתבר, היו מכוסים כלפי חוץ בטיח, כמו כלפי פנים. טיח זה, שנעשה ברמה מקצועית מעולה, אפשר לא רק הצנעת חומרי-בנייה זולים, כמו לבני-חומר לא-צורפות, אלא אף שילוב חומרי-בניין שונים באותו מבנה.²³ אין ספק כי להורדוס ולבני-דורו היה הטיח בעל ערך אסטטי רב. כאן המקום לציין כי הדעה ששררה בעבר, ועדיין נפוצה כיום, כי הבנייה באבני-גזית מאפיינת את בנייניו של הורדוס אין לה בסיס של ממש במציאות. מה היה צירוף השיקולים והמניעים שעמדו ברקע ההחלטה להקים את מפעלי-הבנייה השונים של הורדוס? כדי לנסות ולהבהיר סוגיה זו ריכזנו בטבלה שורה של שיקולים ומניעים. בעיקרה מושתתת הטבלה על תיאוריו של יוסף בן-מתתיהו, על הרקע הכללי ועל הכרותנו את האתרים. שיקול רב משקל צוין בחמישה כוכבים ואילו יסודות משניים סומנו על-ידי ארבעה כוכבים ועד לכוכב אחד. ברי כי אין לקבוע קריטריונים מוחלטים אלא יחסיים בלבד.

מן הראוי להעיר כי אפשר שהארמונות הרבים שבנה המלך, אותם כללנו בקטיגוריה של חיי-פאר, שימשו בצד מגורי-המלך ובני-משפחתו גם מקום מפגש ואירוח לבכירים שכן נושאי המשרות בממלכה, שרבים מהם נמנו ודאי עם רעיו של המלך. גם למבצרי-המדבר היה כנראה תפקיד מסוים במנהל, לפי ששימשו גם כמקום הפקדתו של חלק מאוצרות-המדינה.²⁴ בנושא קשרי-החוץ של הממלכה כללנו את כינויים של ערים או של בניינים על-שם ראשי-השלטון הרומי וכן את המפעלים שמחוץ לגבולות הממלכה, שלא במקרה עמדו רובם ככולם על צירי הדרכים הימיות או היבשתיות שקישרו את ארץ-ישראל עם יוון ועם רומא.

יוסף בן-מתתיהו ובעקבותיו חוקרים רבים²⁵ נוטים להדגיש את שיקולי הפרסום והרצון להנצחה כמו גם את תפיסת-עולמו כשליט הֶלְנִיסְטִי שהביאה אותו לעסוק גם במפעלי-בנייה. אין להטיל ספק בכך שהפרסום והרצון להנצחה היו ברקע הקמתם של רבים מן המפעלים – עתים על-ידי קביעת שמם, עתים על-ידי עיצוב דמותם (ארמון מבצרי-ההר בהרודיון הוא דוגמה בולטת לכך) ועתים על-ידי עצם הקמתם (כמו המפעלים הרחוקים מגבולות הממלכה). אולם נראה כי לא הפרסום והרצון להנצחה בלבד, לא שאיפה לבנייה מונומנטאלית לעצמה ולא חיקוי מסורות הֶלְנִיסְטיות היו בהכרח בראש מעייניו של הורדוס, אלא גם הרצון להקים בניינים למטרות מוגדרות – תשומת לב אישית ניתנה לשימושיהם ולתועלתם. גישה זו ניזונה ודאי מחוש המציאות העז של המלך, שבא לידי ביטוי הן בניהול מדיניות-החוץ והן בארגון ממלכתו וכלכלתה המשגשגת.

הרקע האדריכלי

אין ספק כי בנושאים רבים הלך הורדוס בעקבות החשמונאים. בכל מבצרי המדבר, לבד מהרודיון, הם קדמו לו. דפוסייהם של חיי-הפאר בארמונות-החורף ביריחו נקבעו על-ידי החשמונאים וגם

23 הדבר בולט במיוחד בשילוב לבני-חומר לא-צורפות ובטון רומי בציפוי אופוס רטיקולטום ואופוס קונדרטום בארמון השלישי ביריחו. וראה לעיל, הערה 8.

24 אפשר ללמוד על כך בעקיפין מתוך דברי יוסף בן-מתתיהו במלחמות, ב, ב, ב.

25 נציין במיוחד את מחקרו של: א' שליט, הורדוס המלך, ירושלים 1962.

קטע מן האגף הצפוני בארמון-החורף השלישי של הורדוס ביריחו. הקירות מצופים אבנים בדגמי 'אופוס רטיקולטום' ו'אופוס קונדרטום'

במפעלי-המים בבקעת-יריחו הם היו החלוצים. גם בעיטורי הקירות או רצפות-הפסיפס נוכחנו לדעת ביריחו כי הורדוס קיים מסורות שהיו שכיחות בימי החשמונאים.

לצערנו, ידוע אך מעט מזער מן המחקר הארכיאולוגי על מרכזי השלטון ההלניסטי באנטיוכיה ובאלפסנדריה הקרובות כל כך לארץ וללא ספק השפיעו על הנעשה בה בתקופת החשמונאים ואף בימיו של הורדוס. אין גם ספק שהורדוס היה פתוח ללמוד מן התרבויות הקיימות ואלה שהתפתחו בימיו. בצדק צוינו בתי-המרחץ הרבים כאחד החידושים הטכנולוגיים שהכניס אל מפעליו בהשפעת רומי.

דווקא בשטח טכנולוגיית הבנייה אין לראות בבנייניו של הורדוס חדשנות מיוחדת, מה גם שהיתה זו בנייה מסודרת ויסודית. את השימוש בבטון רומי בציפוי *opus quadratum* ו-*opus reticulatum* יש לראות כתופעה חולפת שיושמה על-ידי בנאים שבאו מאיטליה וחזרו עם השלמת המלאכה אל ארץ-מולדתם. לטכניקה זו לא היה המשך או חיקוי בארץ.²⁶ קמרונות-האבן המשולבים בבנייניו של הורדוס מופרים בעולם היווני החל מן המאה ה-1 לפני-הספירה וגם בארמון החשמונאים ביריחו יש עדות לשימוש בקמרון-אבן.²⁷ בנאיו של הורדוס השתמשו בהם בצמצום ובדרך-כלל רק לשם קירוי חללים הנמצאים בתנאי לחות, שיש בהם סכנה לרקבון של קורות-העץ – אמצעי הקירוי השכיח בארץ באותם ימים.

אין ספק כי בבנייניו של הורדוס יש הד למפעלים בעולם הרחב, כמו תיאטרונים, היפודרומים או חווילות הפתוחות לנוף ואלה הבנויות על חופי אגמים או ימים. מאידך, אין להוציא מכלל אפשרות גם השפעה בכיוון הפוך כמו כהד אפשרי לארמון הצפוני במצדה, בצוקי האי קפרי, עליהם בנה טיבריוס כמה חווילות-ארמונות.²⁸

אולם, מעל ומעבר להשפעות שקלט הורדוס מקורמיו או מסביבתו הקרובה או הרחוקה יש לציין את יחסו הלא-אמצעי של המלך-הבנאי למפעליו, כמו גם את מקוריותו. מקוריות זו לא נבעה בהכרח מתוך נטייה להתבטאות עצמית, כפי שנפוץ הדבר בין אדריכלים מתוך דחף אמנותי, אלא בעיקר מתוך שילוב הבנתו המעמיקה במלאכת התכנון וגישתו התועלתית. במפעלים שהותיר אחריו הורדוס יש אפוא ביטוי לרצונו ויכולתו של השליט להרבות בבנייה תוך מזיגה פורה של מילוי צרכיו ומאוויו האישיים עם צורכי ממלכתו והעמים עליהם שלט.

26 שני המקומות היחידים, נוסף על יריחו, בהם נתגלו שרידי בנייה זוהה הם בִּנְיָאס (ראה לעיל, הערה 6) וירושלים. בירושלים יש מבנה עגול ממערב לשער-דמשק שנתגלה לראשונה על-ידי ק' שיק בשנת 1879 ונחקר מחדש על-ידי א' נצר ושרה בן-אריה בשנת 1977; ראה: חדשות ארכיאולוגיות, סה-סו (1978), עמ' 36-37, אין ספק, לדעתנו, כי שני מבנים נוספים אלה הוקמו בימיו של הורדוס ועל-ידי אותו שפעל ביריחו.

27 מדובר בבור-מים המצוי מתחת לרצפת חלקו הדרומי של הבניין המרכזי בארמון החשמונאי; אבני-הקמרון שדודות אמנם, אך נמצאה עדות ברורה לקמרון – בדפוס הטיח בקירות הצדדים.

28 ראה: A. Maiuri, *Capri—Its History and its Monuments*, Roma 1956.

על הערכתו של הורדוס כבנאי

ישראל לוין

אהוד נצר הציג מידע רב על אתרים הרודיאניים שונים, וכן ניסיון לסווג את פעילות הבנייה לשלביה השונים — בחירת האתר, קביעת פרוגרמה ועקרונות התכנון. כאלה לעצמם יש תרומה לכל מי שרוצה להבין את היקפה, גיונה ותחכומה של בניית הורדוס, אולם נצר לא הסתפק בכך, אלא ניתח והעריך את התופעות האלה, וכך הגיע לכמה מסקנות על הורדוס הבנאי ואופי מפעליו. על שלוש החשובות שבהן נדון להלן.

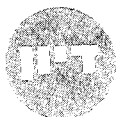
מקומו של הורדוס בתהליך הבנייה

לדעת נצר הורדוס עצמו לקח חלק פעיל בתהליך הבנייה, היתה לו הבנה עמוקה בכך וחותרם ידו האישית ניכר במפעליו. אינני משוכנע שאמנם אפשר לראות יד פעילה של המלך במפעליו השונים. מידת מעורבותו אינה משתקפת, לדוגמה, בשני המקורות שצוטטו לצורך זה, המייחסים להורדוס בניית מקומות מסוימים — הסטיו המפואר בחיז מחד גיסא, ובית המקדש בירושלים, מאידך גיסא. כשיוסף בן־מתתיהו כתב שהמלך 'זירז את הבנאים', לא משתמע מכך שהוא עצמו היה בשטח ופקד על הפועלים: 'הוא פקד עליהם שלא ישכו בחיבוק־ידיים, אלא יקימו ויחזירו לעיר ביתר מהירות את הדרה המיוחד לה' (קדמוניות, טז, 19); כשנאמר שהורדוס לא נכנס לשלושת התחומים של המקדש משום שלא היה כוהן והסתפק בזה שהוא 'התעסק בעבודות בניין הסטוים והתחומים החיצוניים...' (שם, טז, 420) — הכוונה אינה בהכרח שהוא בכבוד־ובעצמו פקד על הבנייה. כאן יוסף, או מקורותיו, מייחס למלך את הבנייה בלי לדייק אם הורדוס עצמו ביצע זאת. בדומה לציטטות האלה מכתבי יוסף, בכתובות רבות מן הארץ מסופר שאדם פלוני 'עשה' ('עבד', בארמית: fecit, בלאטינית) משהו. בכתובות אחדות מאמת־המים הגבוהה בקיסריה רשום שהקיסר הדריאנוס 'עשה' (fecit), ובכתובות רבות מבת־כנסת משמשת המלים 'עשה' או 'עבד'.¹ האנשים האלה אינם אלא התורמים, והכוונה לא שהם עצמם היו מעורבים בבנייה.

אין ספק שהושקעו תכנון ומחשבה רבה בבניית הורדוס, ודפוסים מסוימים חזרו ונשנו באתרים רבים. אולם סביר יותר להניח שהיה קיים אדריכל מחונן — או צוות של אדריכלים מחוננים — בחצרו של המלך, שעשה את עיקר העבודה — קביעת האתרים, עריכת הפרוגרמה והחלטה על

L.I. Levine, *Roman Caesarea—An Archaeological-Topographical Study*, Jerusalem 1975, pp. 31-32; י' נוה, על פסיפס ואבן, ירושלים תשל"ח, עמ' 151, 152 ('עבד', 'עשה').

עקרונות התכנון. בתחום הפוליטי, למשל, נעזר הורדוס רבות באדם כזה. ניקולאוס איש דמשק שירתו במהלכו המדיניים ומעמדו החשוב הודגש גם בחיי המלך וגם לאחר מותו. שאלת זיהויו של 'הכוח המוביל' במפעלי-הבנייה של הורדוס אין לפתור אותה היום, ויש אולי להעדיף אדריכל אלמוני שהיה בחצרו. ברם אף-על-פי שאין לקבוע מסמרות בעניין, השאלה עצמה חשובה ורבת-משמעות. אפשר אולי ללמוד על הורדוס עצמו אם היה אמנם קשר ישיר והדוק בינו לבין פרטי בניינו. אך לדעתנו, כאמור, לא כך היה המצב. מאידך גיסא, ברור שהבנייה הרבה בגבולות ממלכתו ומחוצה לה לא נעשתה בלי מעורבות כלשהי של המלך. גם אם לא היה פעיל בכל השלבים, בוודאי עקב מקרוב אחר הנעשה בכספו ובחסותו. נוסף על כך, אין ספק שאדריכליו האלמונים התייעצו אתו וניסו להתאים את הבניינים השונים לטעמו ולרוחו. וחשוב לזכור שהכוונה כאן היא בייחוד לבנייני הפרטיים של המלך, לעומת מפעליו הציבוריים, כגון בית-המקדש, בניית ערים או מוסדות עירוניים. על כן אפשר אולי ללמוד ממפעליו השונים לפחות בעקיפין על המלך, על שאיפותיו ועל טעמו. אולם המרחק רב עדיין בין מצב זה, כפי שתיארנו אותו, לבין העמדת הדברים כאילו היתה לו יד פעילה בכל המתרחש ושיש ליחס לו עצמו הבנה עמוקה בנושא.

ה'חידוש' וה'חלוציות' בבנייני הורדוס

נצר הדגיש גם את החידוש וה'חלוציות' שהיו בבנייני הורדוס. בהקשר זה חשוב להבחין בין בנייני הציבוריים לבין אלה הפרטיים. בתחום האחרון יש לראות בבנייתו חידוש, דמיון ותעוזה. תכנון של מצדה, ה'רודיון' ויריחו הם עדות חותכת למקוריות האדריכלית בחצר-המלך. אולם בניגוד לבנייני הפרטיים – ומדובר בעיקר בארמונותיו ובמבצרו – אין 'חדשנותו' בולטת כל כך בתחום הציבורי. בתי-מרחץ, תיאטראות, אמפיתיאטראות, היפודרומים, מקדשים, פְּסִילִיקוֹת ואמות-מים, כל מגוון מפעליו שכוננו בעיקר לאוכלוסייה הפאגאנית בארץ ובחוץ-לארץ – הם כולם בניינים טיפוסיים לעולם הֶלֶניסטי-הרומי. אם יש לחפש את המיוחד שבהם, מן הראוי להדגיש אולי את ממדיהם, כגון הנמל בקיסריה או המקדשים בירושלים וכסבאסטי, ולא את ה'חידוש'. כבר הזכיר נצר שבתחום של טכנולוגיית בנייה לא היה להורדוס חידוש. גם עצם הצירוף של היפודרום ותיאטרון, כפי שנתגלה ביריחו, היה ידוע בעולם ההלניסטי. גם המשחקים הססגוניים שנערכו מטעמו של המלך כל ארבע שנים, גם בירושלים וגם בקיסריה, היו חיקוי של המשחקים ברומא שהתקיימו גם בפרובינקיות אחרות. המיוחד אצל הורדוס הוא אולי המימד המופלג של משחקים אלה והצירוף של נוהגים הֶלֶניסטיים ורומיים. האתלטיקה והצגות מוסיקה וריקוד – נכסי צאן ברזל של החגיגה היוונית הקלאסית – שולבו עם בידור רומי מובהק – האמפיתיאטרון עם קרבות-הדמים המאפיינים אותו.² צירוף מקרי של יסודות ידועים אפשר למצוא גם במצבות-הקבורה מאותה תקופה. המיוחד הוא בהרכבם המקורי במונומנט זה או אחר.³

M. Lämmer, 'Griechische Wettkämpfe in Jerusalem und ihre politischen Hintergründe', 2
Jahrbuch der Deutschen Sporthochschule Köln, 1973, pp. 182-227; idem, 'Die Kaiserspiele von
 Caesarea im Dienste der politik des Königs Herodes', *ibid.*, 1974, pp. 95-163

3 ראה: נ' אביגד, מצבות קבורה בנחל קדרון, ירושלים תשי"ד.

נזכיר בקצרה שתי דוגמאות שיוכיחו עד כמה היה המלך קשור למודלים אימפריאליים בקביעת הפרוגרמה שלו.

מפעלו האדיר בירושלים, בניית בית-המקדש, נעשה בדגם רומי מובהק: טֶמְנוֹס (תחום מקודש) רחב, פוֹדִיוֹס מלאכותי, כמה כניסות מכיוונים שונים, סְטוּוֹים בשלושה צדדים, פְּסִילִיקָה מפוארת בצד הרביעי ומקדש באמצע. מתחמים דומים, הכוללים בתוכם פעילות דתית-פולחנית, דתית-רוחנית, משפטית, פוליטית, כלכלית ועוד מתועדים באלכסנדריה, קיריני בצפון-אפריקה, סְמִירְנָה באסיה הקטנה ועוד.⁴ ההקבלה בין מתחמים אלה למקדש בירושלים ברורה לעין ואין ספק שהורדוס העתיק בידועין את הדפוס הזה.⁵

כך גם אפשר להסביר את בניית העיר קיסריה על-ידי הורדוס מטעמים פנים-ממלכתיים. הוא בנה עיר לאוכלוסייתו הנוכרית ובה נמל מפואר ומקדשים לרומא ולאוגוסטוס, וקרא לעיר הזאת קיסריה. צרכים כלכליים ופוליטיים הכתיבו ודאי צעדיו אלה. אולם אפשר גם להסביר את הקמת קיסריה – לרבות בניינה השונים – מנקודת-מבט רומית גרידא. מפעל מסוג זה היה ביטוי הולם ומקובל של מלך-קליינט שביקש להביע תודתו, הכרתו ונאמנותו לפטרונו הרומיים. באותה תקופה ממש בנה יוֹפָה השני מלך-קליינט מִמְאֻרִיטָנָה שבצפון-אפריקה עיר-נמל ובה מקדשים לרומא ולאוגוסטוס, וקרא לה קיסריה.⁶ אם יש לדבר אפוא על הורדוס כבנאי 'חלוץ' או כ'חדשן' בבנייה, והכוונה היא לתכנון, לתפיסה ולביצוע, הרי יש להגדיר את המונחים אחרת (צירוף אלמנטים, ממדים גדולים, וכדומה) ויש להבחין היטב בין המבנים הפרטיים לבין אלה הציבוריים, התכונות המאפיינות את ארמונותיו ומבצרו במדבר-יהודה אינן הולמות תמיד את מפעליו בערים השונות בארץ ומחוצה לה. וכל נשכח, מפעלים אחרונים אלה הם חלק הארי מבחינה כמותית, של פעילותו האדריכלית.

המימד הכלל-רומי הזה חשוב לנו גם בהקשר אחר. בכל צעדיו, מחשבותיו ושאיפותיו ראה הורדוס את עצמו חלק אינטגרלי ביותר של העולם הרומי. רומא היתה המשענת היציבה ביותר, הבטוחה והיחידה לשלטונו, וגם היא שימשה מקור השפעה לדפוסים חברתיים שונים נוסף על תרבות רוחנית-חומרית. על כן כשמדובר על מפעלי-בנייה של המלך, יש להתחשב לא רק בצורכי הממלכה או בצרכיו האישיים, אלא גם במקובל ובהנהג בעולם הרומי בכללו. מושל באותם ימים הקים בניינים ציבוריים, ערים שלימות ומבנים פרטיים – ודין מלך-קליינט כקיסר עצמו בהקשר זה. בין אם המניעים היו אישיים (הנצחה עצמית), פוליטיים (רכישת נאמנות של מגזר מסוים באוכלוסייה או של רומא עצמה) או חברתיים (זאת האופנה!), או אולי צירוף שלהם, פעולת הבנייה היתה ביטוי מקובל לצרכים אלה. במלים אחרות: לעולם החיצון היה מקום של כבוד בהבאת המלך לעצם הרצון לבנות ואף הציע לו צורות ומסגרות מקובלות.

4 E. Sjöqvist, 'Kaisareion', *Opuscula Romana*, I (1954), pp. 86-108; J.B. Ward-Perkins & M.H. Ballance, 'The Caesareum at Cyrene and the Basilica at Cremna', *Papers of the British School at Rome*, XIII (1958)

5 G. Foerster, 'Art and Architecture in Palestine', *The Jewish People in the First Century*, II, ed. S. Safran & M. Stern, Philadelphia 1976, pp. 971-1006

6 L.I. Levine, *Caesarea under Roman Rule*, Leiden 1975, pp. 11-14 וראה:

הקו התועלת-השימושי במפעלים

האם יש להגדיר את בנייתו של הורדוס כתועלתית ושימושית או שמא יש לראות בה מידה לא מבוטלת של מונומנטאליות מופלגת, פרי דחף פנימי של המלך. נצר הכריע לטובת האפשרות הראשונה, ואין ספק שיש אמת מסוימת בקביעה זו. במבניו הפרטיים של הורדוס יש תכופות הרגשה של תועלתיות – טיח מכסה קירות די עלובים בארמונותיו, ומבני-מגוריו במצדה ובהרודיון צנועים למדי. אף-על-פי-כן אין להתעלם מן המימד המונומנטאלי והפן האישי כגורמים דומיננטיים. מיקום ארמון-המבצר בהרודיון, לרבות מגדליו וחדריו, מיקום הארמונות במצדה ובקיפרוס (למרות מידותיהם הצנועות) נובעים דווקא מקפריזה, מתעוזה ומשאפתנותו של הורדוס. אין זה עומד בסתירה לעובדה שהכל היה מתוכנן, מחושב ואפילו שימושי. אולם עצם בנייה כזאת שיקפה את הדחפים האישיים של המלך, ובמובן מסוים היא נחשבה ודאי בנייה מונומנטאלית. ואין לדבר על גישה מעשית ותועלתית בשלושה (!) הארמונות ביריחו, בבנייה האדירה בהר הבית, במצודה ובחברון. בשוברי-הגלים הענקיים בקיסריה, לרבות מחסניהם ומגדליהם, ובארמונו בירושלים. אין לבטל את הדחף האישי ואת האופנה הרומית למונומנטאליות שהיו אצל הורדוס. אולי מוטב להניח ששני המרכיבים האלה – התועלת-השימושי והמונומנטאלי-האישי – היו תמיד אצל הורדוס ואי-אפשר לרוב להפריד ביניהם היום. ארחיק-לכת ואציע שאפשר כי הורדוס עצמו לא יכול היה להפריד ולהבחין ביניהם. בטוחני שהמלך זיהה את טובת ממלכתו עם טובתו האישית וגורל השניים תלוי היה האחד בשני.

הדרך הטובה ביותר היא אולי להימנע מהדבקת תוויות על תהליכים ועל מצבים מגוונים ומסובכים. בבואנו לדון במפעלי-בנייה של המלך אנו נעים בין שני ניגודים – התועלת-המונומנטאלית והפרטי-הציבורי. בבנייה פרטית יש מרכיבים תועלתיים ומונומנטאליים (דוגמת מצדה והרודיון) והוא הדין בסקטור הציבורי. המתנות הרבות שהעניק לערים שונות היו כולן מונומנטאליות (בניינים ציבוריים) וגם 'שימושיים'. כל מה שהוא תרם היה 'חיוני' לעיר רומית באותה תקופה. השילוב האורגני הזה בין האישי והממלכתי בא לידי ביטוי בשמות שנתן ל'יצירותיו'. העיר (מפעל ציבורי) שכנה בשרון נקראה אַנְטִיפָּטְרִיס אחרי אביו; ואילו את האגפים בארמונו בירושלים (בנייה פרטית) קרא קיסריוס ואגריפיוס, על-שם פטרוניו ברומא.

אחרון-אחרון – הערה מיתודולוגית על שאלת מפעלי-הבנייה של הורדוס. יש הבדל בטיב המקורות, ארכיאולוגי וספרותי, העומדים לרשותנו, ויש שוני בדגש של כל אחד ואחד. המקורות הספרותיים, בעיקר יוסף בן-מתתיהו, עניינם לרוב בבנייה ציבורית, בירושלים, בשומרון, בערי-החוף ובחוץ-לארץ. לעומת זאת, הממצא הארכיאולוגי עיקרו בבנייה פרטית של המלך במדבר-יהודה (מעט מאוד חומר ארכיאולוגי של הורדוס עצמו יש בירושלים, בקיסריה ובערים אחרות). על כן, כל ניסיון להגדיר ולסווג את מפעלי-הבנייה של הורדוס מן הדין שייקח בחשבון כי המקורות השונים העומדים לרשותנו מדגישים אספקטים שונים לחלוטין, וכי האספקט הציבורי דווקא הוא הדומיננטי מבחינה כמותית בפעילותו האדריכלית של המלך הורדוס.

האם 'צורכי הממלכה' נגד 'צורכי הפרט'?

מגן ברושי

בנושא זה שלפנינו קשה שלא לדבר בלשון הפלגה, שהרי הורדוס היה לא רק גדול הבנאים בימי בית שני אלא גדול הבנאים בארץ-ישראל מאז ומעולם ואחד הגדולים שבהם בתולדות העולם העתיק. אהוד נצר ציין שהורדוס העמיד לפחות שלושה שיאים בימיו: הוא הקים את הארמון הגדול ביותר שנבנה עד ימיו ועד לימי נירון לא היה כמותו – ארמון בהרודיון ששטחו הכולל הגיע למאתיים דונם; הוא העמיד את הפודיום הענק בהר-הבית, מאה וארבעים וארבעה דונם של משטח מוגבה חבוק באבנים מונומנטאליות – עד 14 מטר אורכן ו-100 טון משקלן; הוא הקים את הסטיו המלכותי, שהוא המבנה היחיד הגדול ביותר בארץ.

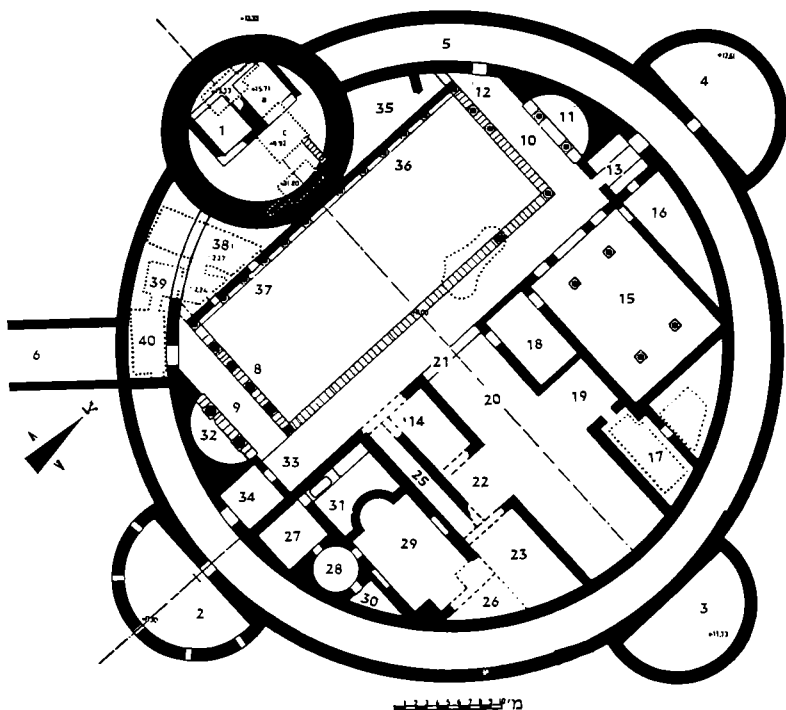
אין ספק שנצר הוא המוסמך ביותר לדון במפעלי הורדוס, אך ספק אם ראוי להציג כך את השאלה: צורכי הממלכה כנגד קפריזות אישיות; אלא יש כאן איחוד השניים באישיותו של המלך. הוא פיזר את כספו בשלושה-עשר מקומות מחוץ לארצו – העמיד מדריכי-ספורט ובנה בכיירות ובתיאוס ובכלוס והקים רחוב-עמודים באנטיוכיה – ועסק בפיאור שמו. הוא היה ללא ספק רודף גדלות וכבוד, ולא נרתע מכל קושי במה שעניינו ברוחתו-שלו (כך, למשל, בניית בריכת-השחייה על פסגת מצדה). ועל אף המפעלים שעשה בארץ ומחוצה לה – עלה בידו לקיים את משק הארץ בדרך נאותה. מסתבר אפוא שלא היה בכך ניגוד, והכל נעשה בתוך גבולות האפשר. המלך, שהיה מטורף ואכזר, רודף נוחות, כבוד ושררה, תרם רבות לארץ, לביצורה, ליופיה ולהעלאת רמת-החיים. הטבלה שהביא נצר יש בה כדי ללמד – גם אם נחלוק על מידת ההדרגש בפרט זה או אחר – שרוב מפעלי-הבנייה של הורדוס היו בהם משני היסודות. לפיכך אין להעמיד אותם זה מול זה. כל מפעל אנושי מורכב ממניעים הרבה, ואנו רשאים למינם ולהבדילם זה מזה, אך אֵל לנו להעמידם כניגוד – בלשון זה או זה.

הערות על הסימטריה של הרודיון, על 'קווים מיגאלומאניים' באדריכלות של הורדוס ועל מקומן של הטכנולוגיות הרומאיות בעיצובה

יורם צפריר

אין מי שיכול להתחרות באהוד נצר בעומק ההכנה – כמעט ההזדהות – שהוא מבין את פְּנְאֵי הורדוס, את האתגרים שעמדו לפניו ואת דרכי הפתרון שלהם. אעיר בשורות הבאות על שתי נקודות שנדונו בדבריו של נצר; האחת עניינה במבנה יחיד, מבצר הרודיון, והאחרת נוגעת לשאלת מקורותיה של הארכיטקטורה ההורדוסית וההשפעות שעיצבה. בשני הנושאים הגיב נצר במידת-מה על דברים שכתבתי.¹

1 י' צפריר, 'מבצרי המדבר של יהודה בימי בית שני', קדמוניות, ח (תשל"ח), עמ' 41-53.

V. Corbo, תכנית מבצר הרודיון. על-פי: *Liber Annus*, XVII (1967)

- 1 המגדל העגול המזרחי
- 2-4 מגדלים חצי עגולים בצפון, במערב ובדרום
- 5 המסדרון המקיף
- 6 יסוד המדרגות העולות אל הארמון
- 8 הפריסטיל (חצר מוקפת עמודים) ובתוכה גן
- 11 + 34 אכסדרות, מצפון ומדרום לפריסטיל
- 12-13 + 32 הפתחים למסדרון המקיף
- 14-18 טרקלין בעל ארבעה עמודים וחדרים סמוכים
- 19-22 חצר בצורת צלב
- 23-31 בית המרחץ
- 38-40 מרתפים

מבצר הרודיון

נצר הצביע על מידה של אקסצנטריות וא-סימטריה בתכנית הרודיון, שכן המגדל המזרחי בולט בשלימותו, בעוביו ובגובהו, לעומת שלושת חצאי המגדלים בצפון, בדרום ובמערב. גם החלוקה הפונקציונאלית של פנים המבצר אינה סימטרית כביכול: חציו המזרחי גן פתוח עם פריסטיל, חציו – ארמון-מגורים.

אולם, אם נשחזר את דרך התכנון והביצוע ניווכח, לדעתי, שהבניין תוכנן מלכתחילה על-פי עקרונות סימטריים ומבחינה זו הוא אמנם המבנה הסימטרי ביותר שנתגלה עד היום בארץ ובסביבתה מתקופה זו.²

תכנית הקרקע של הרודיון מעידה על עשייתה באמצעים הפשוטים ביותר: מצפן וחבל-מחוגה. הבנאים תקעו יתד בנקודה המרכזית שעל פסגתה של הגבעה הטבעית, ואחר-כך השלימוה בפילוס, בעירום עפר על המדרונות ובהחלקתם. בעזרת חבל-מחוגה יצרו מכאן שני מעגלים קונצנטריים – החיצון שבהם ברדיוס של 100 רגל (כ-31 מטרים).³ מעגלים אלה סימנו את מהלכם של קירות-ההקף של מבצר הרודיון. לאחר קביעת כיוונן של רוחות-השמים, 'חצו' את המעגלים בעזרת ציר, שעבר דרך המרכז בכיוון צפון-דרום, ציר זה קבע את חלוקתו של פנים המעגל לשני חלקיו התפקודיים: חלק אחד לארמון-המגורים וחלק אחר לגן הפתוח ולפריסטיל. ציר זה אף קבע את

2 שם, עמ' 51.

3 כפי שהראה נכונה ר' גרפמן: R. Grafman, 'Herod's Foot and Robinson Arch', *Israel Exploration Journal*, XX (1970), p. 63

מקומם של המגדלים החיצוניים שבצפון ובדרום. ציר אחר, צולב לראשון, קבע את מקומם של המגדל המזרחי והמגדל המערבי. הוא נועד גם לחלק את ארמון-המגורים לשני חלקים שווים. עתה נעשתה, לדעתי, ההכרעה היחידה שלא היתה פועל-יוצא מעצם קביעתה של התכנית: אם למקם את ארמון-המגורים בחציו המזרחי של העיגול הפנימי או בחציו המערבי או להעדיף את ההיערכות לפי הציר הצולב ולמקם את הארמון בצפון או בדרום. לאחר שנפלה ההכרעה – שנימוקיה לא נודעו לנו – למקם את הארמון במערב (אולי כדי לכוון את חזיתו הרחבה אל מול שמש הבוקר ולהפנות את הצד הצר, המעוגל, נוכח שמש הצהריים הדרומית) היו שאר המהלכים מוכתבים מאליהם.

גוף הארמון חולק בצורה סימטרית למִדֵּי משני צדיו של ציר הרוחב מזרח-מערב; בעבר האחד, הדרומי, נבנה האיזור הייצוגי, ובמרכזו – אולם-הקבלה; בצפון מוקם החלק הפרטי, ובמרכזו – בית-המרחץ. הכניסה נקבעה בהכרח באמצע אחד המרווחים שבין המגדלים המובילים לפריסטיל. על-פי ההגיון, הועדף הצד הצפוני-המזרחי על-פני הצד הדרומי-המזרחי, כיוון שהראשון מחובר אל הארמון התחתני ואל הדרך לירושלים. גם את המגדל המלא והגבוה – יהיה תפקידו אשר יהיה – לא היה אפשר אלא למקם בצד הפתוח של הפריסטיל, כלומר במזרח. דומה אפוא שהיתה זו תכנית גאונית בפשטותה, אך אם היו נוטלים ממנה את עקרון הסימטריה – לא היתה באה לעולם.

אופיה ומקורותיה של הארכיטקטורה ההורדוסית

לשאלת אופיה ומקורותיה של הארכיטקטורה ההורדוסית קשורה בהחלט גם השאלה שאהוד נצר ניסה לענות עליה בשלילה: האם נכון להגדיר את בניית הורדוס כבנייה שיש בה יסודות מיגאלומאניים?

דומני כי ארבעה יסודות חברו יחד כדי לעצב את אופיה של בניית הורדוס: ⁴ (א) המורשת הארץ-ישראלית-החשמונאית; (ב) המורשת ההלניסטית, וביתר דיוק – מורשת המזרח ההלניסטי; (ג) המורשת הרומית; (ד) אישיותו של היחיד – המלך עצמו.

אפתח בעניין האחרון – אישיות המלך. כבר ביטאתי את דעתי כי במפעלי הורדוס 'באו לידי ביטוי יזמת המלך ותעוזתו, כמיהתו לבקש אתגרי בנייה אשר יקנו לו – כלשון יוסף בן מתתיהו – "שם עולם". אי רתיעתו מפני קשיים טופוגראפיים והנדסיים ורדיפתו המגלומאנית כמעט אחרי הגדול ביותר והמושלם ביותר... ⁵ נדמה לי שלניסוח זה כיוון בין השאר אהוד נצר בקובעו שהאדריכלות ההורדוסית על עוצמתה והיקפה לא היתה מיגאלומאנית. היתה זו אולי טעות להשתמש במונח 'מיגאלומאניה', שאין לו הגדרה ממשית וכל איש מפרשו כנטייתו, אבל דומני שטיעוני נצר נגד הגדרה כזו – שהמבנים כולם פונקציונאליים, משרתים צרכים של הציבור והממלכה וברובם קניי המידה שלהם 'אנושיים' ולא 'מונומנטאליים' – אינם ראִייה כלל נגד טענה זו. אין הכרח ששליט יעשה מעשי-טירוף או יבנה מבנים נוסח מוסולִינִי כדי שנמצא קווים 'מיגאלומאניים' בהתנהגותו.

אלה עשויים בהחלט להתבטא במעשים חיוביים שלהם 'קני-מדה' אנושיים'. השאלה היא מהי הנורמה שהציב לעצמו אותו שליט כנגד זו המקובלת בימיו ואם הפרופורציה של ההשקעה והמאמץ עומדת ביחס ישר לצרכים האובייקטיביים ולמה שמקובל בימיו. דומני כי התנהגותו של הורדוס מראה שדרש מעצמו והתיר לעצמו מעשים כאילו היה שליט של מדינה גדולה, חזקה וריבונית הרבה יותר משהיתה אז יהודה.

באותה מידה אין אופיו האינטימי של הארמון הצפוני במצדה מונע את ההנחה שעצם הקמתו במקום שהוא – ללא צורך אמיתי אלא כדי להעמיד אתגר ולהשיג שלימות, תוך סיכון חייהם של בנאים שעבדו כשהם תלויים על פיתחם – הוא ביטוי של 'כמעט מיגאלומאניה'. ואפשר לאכלס רשימה זו בדוגמאות לא מעטות של מבנים המבטאים חוסר פשרנות, יומרנות (שיש לה כיסוי) והיעזה לבקש את הגדול ביותר והמרשים ביותר.

אבל הורדוס עצמו, כפי שהיטיב להגדיר ישראל לוין, ספק אם יכול היה להבין את ההפרדה שניסה אהוד נצר לערוך בין 'צורכי הממלכה' לבין 'צורך אישי'. הפרדה זו הולמת את גישת החברה הדימוקראטית בתקופה המודרנית, אך דומה שלא היתה מקובלת על שליטי העולם הקדמון. אלה זיהו על-פי רוב – את טובתם עם טובת המדינה וערכבו את קופת המדינה בקופתם. קשה להטיל ספק בכך שהורדוס כשהכין לו מבצרי מפלט ומגן ראה בבטחונו האישי ערך 'לאומי'; שכן הוא הבטיח את הביטחון הכללי, השלום והסדר הטוב. וכשפיאר את ארמונותיו ומבניו והשיג את הערכתם של בני רומא והעמים סביב – האמין שהוא מרומם את תפארת יהודה ואת גדולת ירושלים.

מן המקור הארץ-ישראלי-החשמונאי ירשו בנאיו של הורדוס את עצם ידע הבנייה והסיתות ואת העקרונות היסודיים של תכנון המבנים והיישובים, הם גם ירשו דברים סגוליים-שורשיים שהתפתחו במשך הדורות: הידע לנצל את מקורות-המים, את האבן המקומית, את כיווני האור והצל וכדומה. מן המזרח ההלניסטי ירשו הורדוס ובנאיו (כמו רומא עצמה) הרבה מתחום סגנונות הבנייה והעיטור, החזות החיצונית והאורנאמנטיקה. גם קיומם של הפרסקו והסטוקו (הטייח המכורר) בארץ-ישראל עשורת שנים לפני הורדוס נתברר בחפירות תל-אנפה שבגליל. אבל בעיקר ירשה הארכיטקטורה ההורדוסית מן ההלניסטים את ההתעקשות להקנות חזות אסתטית מאקסימאלית לכל מבנה – גם אם היה 'פונקציונאלי' או 'בטחוני'. גם זאת מתקשים בני-דורנו להבין, כיוון שאנו משלימים עם כך – ואפילו מצפים לכך – שמבנים 'בטחוניים' או תעשייתיים יהיו מגושמים ומכוערים ובלבד שתישמר חזותם היעילה והפונקציונאלית ותופגן בהם חסכנותו של הבנאי (בייחוד בכספי ציבור). היוונים וירשיהם ההלניסטים, לעומת זאת, טרחו לעטר גם חומות ומגדלי-ביצור והקנו להם חן ונוי. הורדוס הושפע מאוד מגישה זו.

באשר למקור האחרון – השפעתה של רומא והטכנולוגיות שלה על בניית הורדוס – אכן מבקש אני לייצג עמדה מנוגדת לדברי נצר. צודק אהוד נצר באומרו שכמה טכנולוגיות רומאיות אופייניות שניסו ליבא לארץ לא נקלטו כלל – למשל ציפוי המבנים באבנים קטנות 'מעשה רשת', opus reticulatum. אכן, בארץ-ישראל המשופעת באבן משובחת, אין צידוק ממשי לשימוש בטכניקות של ציפוי יציקת מלט ב'אופוס רטיקולאטום' או בלכנים שרופות (opus testaceum), אף זו טכניקה שנפוצה ברומא.

אולם הציפויים החיצוניים ליציאת המלט אינם אלא משניים לעצם השימוש הנרחב במלט וב'בטון' בתור חומר מרכזי בבנייה. חידוש זה, לפי כל הסימנים, מצא אמנם את מקומו הנאות בארץ-ישראל ועמו גם החידושים האחרים בתחום האסטטיקה: השימוש הנרחב בקשתות ובקמרונות וכן בניית הכיפות. אמת, מן הבחינה הפורמאלית היו יסודות אלה מופרים בארץ-ישראל ובמזרח עוד לפני הורדוס ולפני המפגש עם רומא – העדויות על כך מתרבות והולכות. אך היקפם והשימוש בהם היו מוגבלים למדי, הן מבחינת הכמות הן מבחינת הגודל. השימוש היום-יומי ביסודות אלה בכל סוגי המבנים היה אולי התרומה הגדולה ביותר של רומא לארכיטקטורה העולמית. בעזרתם פרצה רומא אפיקים חדשים ושינתה את קני-המידה שהיו נהוגים בארכיטקטורה עד ימיה.

הורדוס, כפי שהיטיב א' שליט להראות במונוגרפיה שחיבר עליו, היה קשוב לקולות שבאו מרומא והעמיד עצמו בראש מפיציה של תרבות רומא במזרח. על כן היטיב לנצל ולהפיץ גם את הטכנולוגיות הרומאיות ובעזרתן הצליח להגשים מפעלי ענק (כגון פילוס משטחי הטמנוס בהר-הבית, בשומרון ואולי גם בקיסריה), להשיג שלימות ארכיטקטונית (בניית ההיפק המושלם של הרודיון או – כמקבילה לקמרון על-ידי שימוש בחללים פתוחים מקורים עץ – בניית המבנה העגול במצדה) ולגשר במבנים מונומנטאליים על-פני הפרשי-גובה בגשרים ('קשת וילסון'), בגרמי-מדריגות ('קשת רובינסון') ובאקוודוקטים שבנה. הקשתות והקמרונות נפוצו לא רק כמבני-תשתית אלא גם במבנים עליים; בהרודיון אף נתגלתה כיפה שלימה, מן הקדומות שנתגלו ברחבי העולם הרומי, וללא ספק לא היתה זו כיפה יחידה.

אף-על-פי שתהליך החדירה של הטכנולוגיה הרומאית (כצד חדירתם של אופנות ונוהגים רומאיים: המרחצאות, מבני הבידור להמונים ואולי אף השימוש בגלוסקמות לקבורה) היה חל ממילא – אף סביר להניח שקודם במידה רבה לאחר כיבוש המזרח בידי פומפיוס – נראה שחלקו של הורדוס בהאצתו היה מכריע. מנקודת-המוצא הזאת צודקים, לדעתי, החוקרים הקובעים את תחילת 'התקופה הרומאית' בארץ-ישראל לא בשעת כיבוש פומפיוס אלא עם עליית הורדוס לשלטון. בשנת 37 לפני-הספירה.⁶

אין ספק, לדעתי, שהשימוש הנרחב של הורדוס ובנאיו בטכנולוגיה שרומא הפיצה הוא המאפיין העיקרי של אדריכלות תקופתו והוא התרומה העיקרית של תקופת הורדוס. אלמלא היו יסודות אלה כה שגורים ומובנים מאליהם בארכיטקטורה ההורדוסית היו פניה – קרוב לוודאי – אחרים והישגיה צנועים יותר ומשוכללים פחות.

6 למשל, הלוח הכרונולוגי לתקופות ההיסטוריות: אנציקלופדיה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, א. ירושלים תשל"א, עמודי המבוא.

תשובה למשיגים

אהוד נצר

על אף החידושים בחקר האדריכלות ההורדוסית עוד רב המקום להוסיף וללמוד. אין ספק כי יחד עם המשך החפירות והעמקת המחקר העיוני תלך ותתבהר גם אדריכלות זו.

כתבי יוסף בן-מתתיהו והשרידים הארכיאולוגיים

יש משקל נכבד, כדעת ישראל לוין, לבנייה הציבורית בתיאורי יוסף בן-מתתיהו ובמקביל לארמונותיו בין השרידים הארכיאולוגיים. אך אל נשכח כי גם כמה מבנייניו הפרטיים זכו לתיאורים מפורטים כמו הארמון המרכזי בירושלים והארמונות במצדה ובהרודיון. בניתוח תיאורי מפעלי-הבנייה של הורדוס בכתבי יוסף, יש לקחת בחשבון גם את שני הגורמים הבאים: (א) הדגש המיוחד אותם קיבלו מפעלי-הבנייה שהיו מעורבים ישירות במרד. (ב) האפשרות כי כמה מן המפעלים היו נטושים או אף הרוסים בחלקם כימיו של יוסף בן-מתתיהו.¹

עקרונות הסימטריה בהרודיון

איננו חולקים על עקרונות הסימטריה אשר הנחו את האדריכלים בעת תכנון ארמון מבצר-ההר בהרודיון. יש לקחת בחשבון כי עצם הצורה העגולה, הצנטרית, מחייבת סימטריה. מאידך גיסא, נציין כי בבניין הנדון אפשר להבחין גם במגבלותיה של האדריכלות ההורדוסית: בבניין עגול זה אפשר היה לצפות לתשומת-לב רבה יותר למרכזיותו של הבניין – למשל לחצר עגולה במרכזו (ראה איור 1).² את הצעד הבא עשתה האדריכלות האימפריאלית הרומית, ודוגמה בולטת הוא בניין ה-"Teatro Marittimo" בארמון הענק שבנה לעצמו הדריאנוס קיסר בטיבולי (ראה איור 2).³

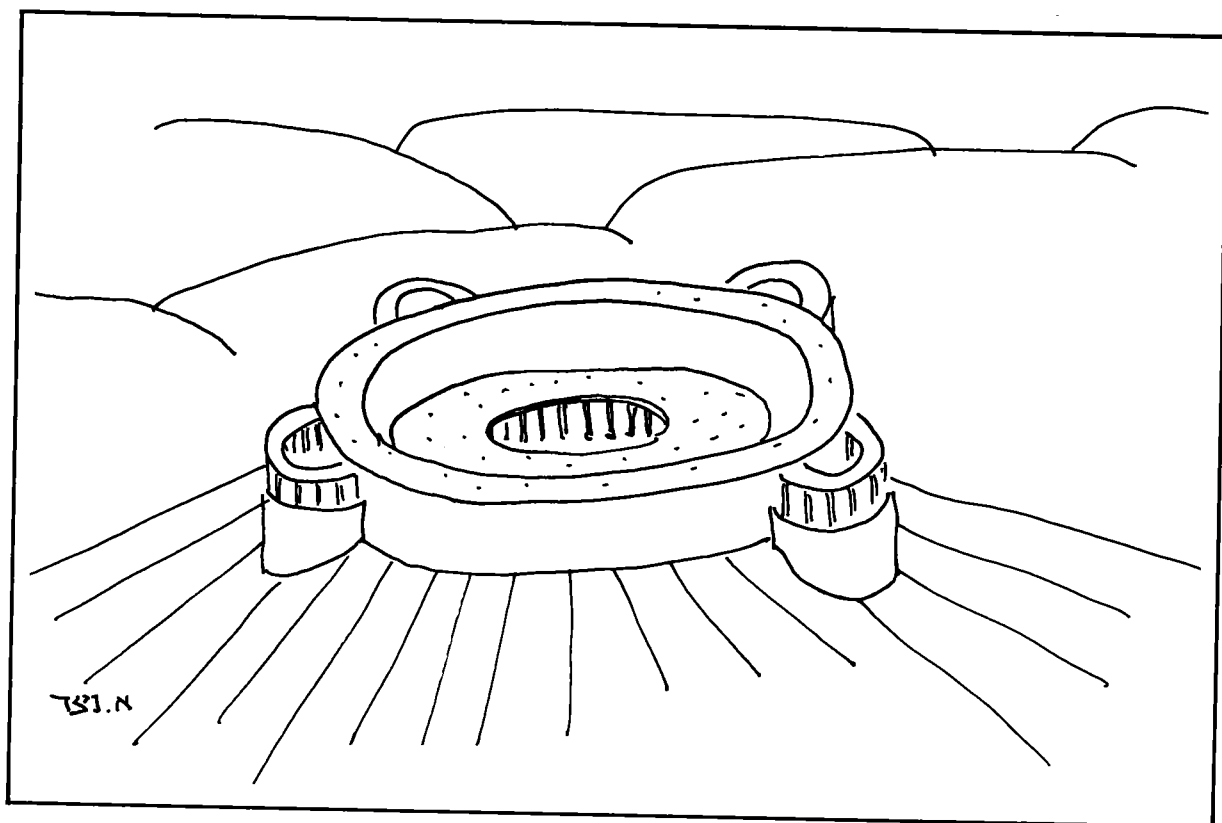
בניין הארמון הצפוני במצדה

חולקים אנו בעניין סיכון היתר של חיי-אדם שהיה לדעת יורם צפריר בעת בניין הארמון הצפוני במצדה. אין עוררין כי היתה כאן תעוזה רעיונית ויש להדגיש את הרעיון האדריכלי המבריק בצד שיקולי הביטחון האישי ממנו נהנה הורדוס בעת שהותו בארמון יוצא-דופן זה. אך ביישום מלאכת

1 את אחת הסיבות להיעדר תיאור מפורט יותר של מכלול ארמונות-החורף ביריחו אנו רואים באפשרות שהיו כבר נטושים ואולי אף הרוסים בחלקם בעת המרד הראשון ברומאים.

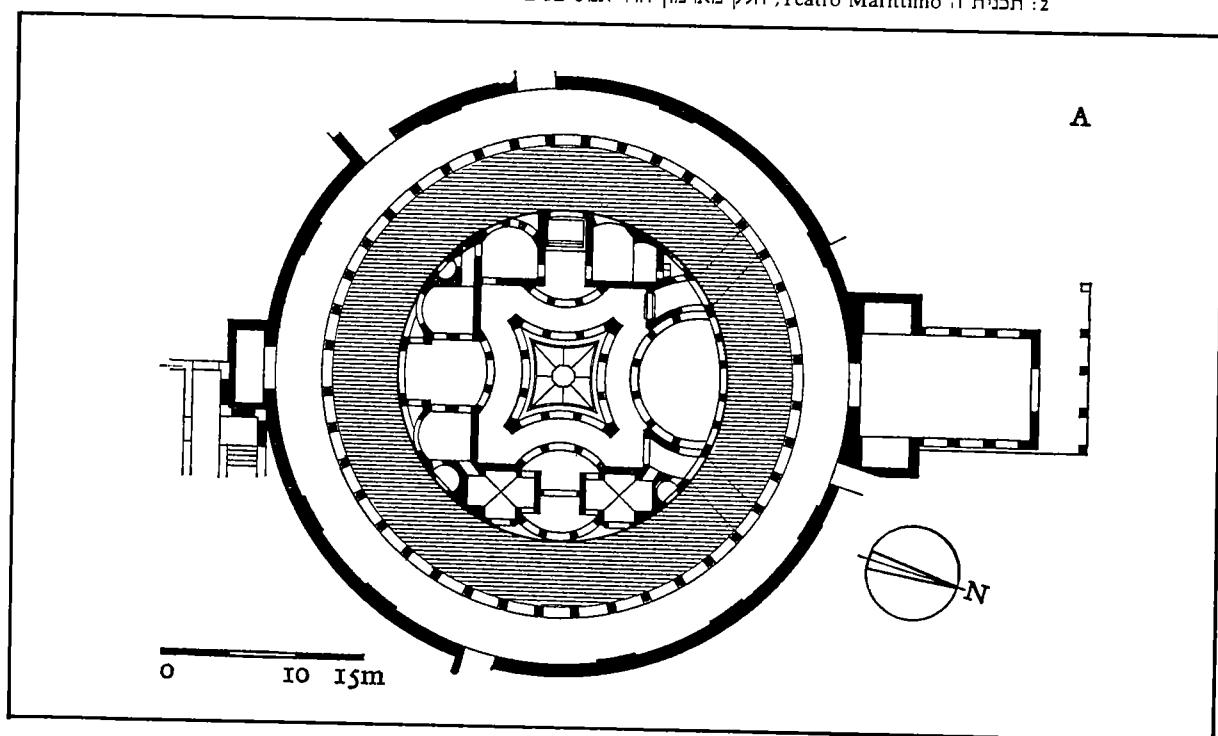
2 וכבר עמדתי על כך בעבודתי לקבלת תואר דוקטור (הערה 9 בפתיחת הדיון, עמ' 88-89) וראה שם, הערות 9 ו-16.

3 וראה: A. Kähler, *Rome and her Empire*, London 1963.

1: דמותו הדמיונית של ארמון מבצר-ההר בהרודיון; אם היה סימטרי הייתה לו חצר עגולה במרכזו וארבעה מגדלים זווים

2: תכנית ה-Teatro Marittimo, חלק מארמון הדריאנוס בטיבולי

הבניין מעל מצוקי מצדה מילאו תפקיד מרכזי דווקא הטפסנים בוני הפיגומים. הטפסנים מתורגלים מאז ומעולם בהתמודדות עם גבהים מופלגים והקמת הפיגומים לא בהכרח היתה כרוכה אפוא בסיכון חיי-אדם. על דרך מתחכמת ונכונה לניצול הפיגומים כאמצעי לסימון הבניין אפשר ללמוד, לדעתנו, מקורות-העץ אשר שולבו בקירות הארמון הצפוני במצדה.⁴ עיצוב הבניין וסימונו, בתנאים טופוגרפיים קשים (ללא שימוש באמצעי מדידה חדשים) היא בעיה קשה כשלעצמה. בשיטה שיושמה לפי השערותנו במצדה (ובוודאי גם במקומות אחרים) שימשו חלק מקורות הפיגום לסימוני תוואי הקירות (מעין בניין דמי) – קורות-עץ אשר לאחר פירוק חלקי הפיגום החיצוניים, נבלעו בתוך פני-הקיר (ראה איור 3).⁵

מעורבותו האישית של הורדוס

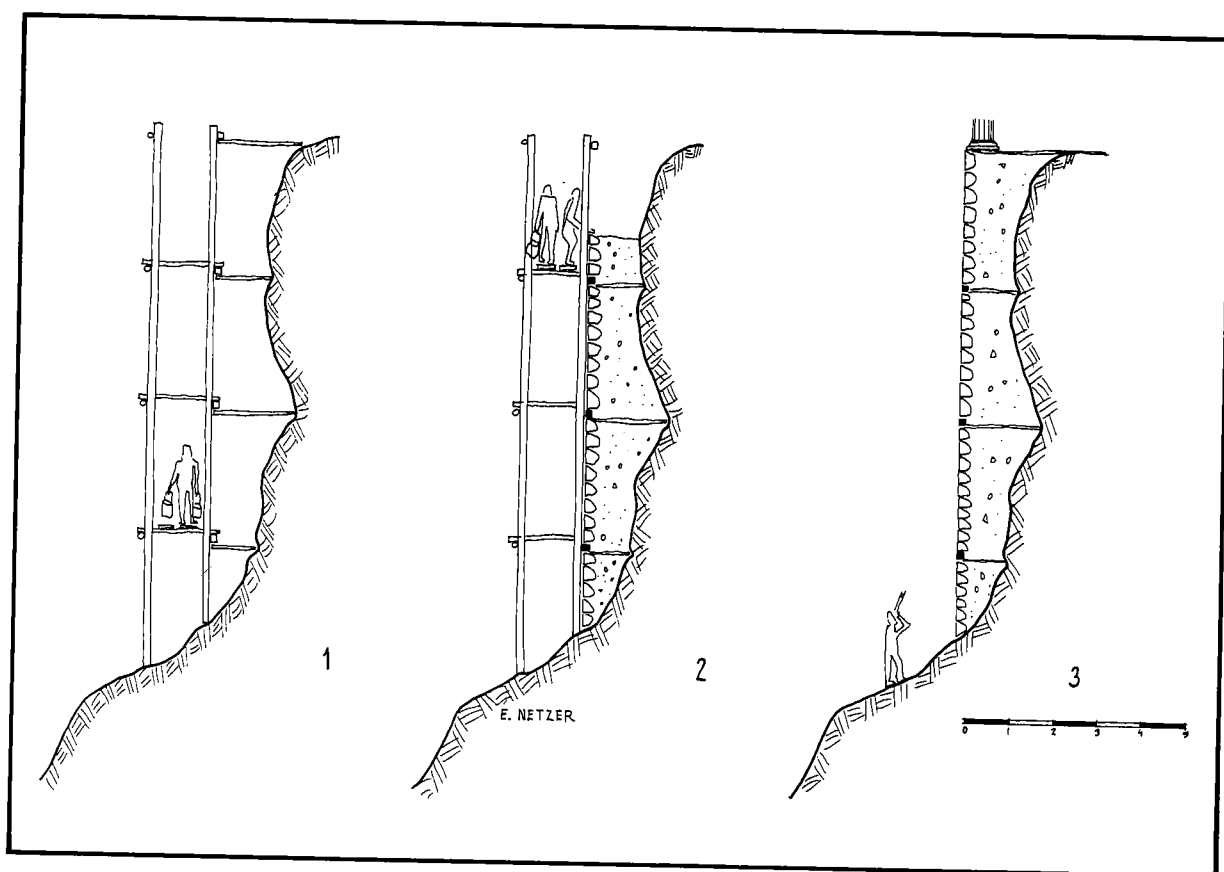
מנסיונו האישית בתחום האדריכלות החדשה אנו מודעים לחשיבותו של הדרג המנהלי בעת קבלת ההחלטות הנוגעות לבנייה – כמו אישור הפרוגרמה והתכנית, הוצאת רשיונות-בנייה, טיב חומרי הבנייה וכיוצא באלה. הכנתם והתמצאותם של מקבלי ההחלטות כמלאכת הבנייה היא תנאי חשוב להצלחתה. החלטות לא נכונות עשויות לפגוע אף בתכנון מעולה ובחזונו של הבניין. במשך שנה תמימה בה שהיתי בדנמרק, עקבתי בעניין אחר מפעלי-הבנייה הרבים המגוונים ויוצאי-הדופן שהקים המלך כריסטיאן הרביעי, במחצית הראשונה של המאה ה-17. לכריסטיאן הרביעי היה יחס מיוחד למלאכת הבנייה כמו גם תפיסת-עולם רחבה. בין שאר פעולותיו יישב חקלאים הולנדים בסביבות קופנהגן לפיתוח החקלאות והיה המלך המקומי הראשון שהתיר ליהודים להתיישב בארצו, למען קידום המסחר בה. אין אדם המבקר בקופנהגן ואינו מתרשם מבניין הכורסה יוצא-הדופן שבנה או המגדל העגול (Runde Taarn) שאפשר היה להגיע עד לראשו במרכבות.⁶ אמנם כריסטיאן הרביעי, ולכך יש עדויות היסטוריות, לקח אישית חלק פעיל בעצם מלאכת התכנון האדריכלי – אין אנו רואים בהכרח (ולמרות שלא היינו פוסלים זאת על הסף) לגזור גזירה שווה מכאן להורדוס. אף-על-פי שאפשר למצוא קווי-דמיון חיצוניים בפעילותם העניפה בתחום הבניין וגישתם הלא-אמצעית.⁷ וכבר עמדנו בפרוטרוט בפתיחת דברינו על אותם העניינים בהם עשוי המלך להיות מעורב, לדעתנו, במלאכת התכנון. מעבר לכך פעלו אדריכליו ובנאיו. נחזור ונזכיר את הרודיון, שהוא דוגמה מצוינת להבנת מעורבותו של הורדוס בקביעת המקום, הפרוגרמה ועקרונות התכנון. נקודת-המוצא במיקום האתר של הרודיון היתה ללא ספק הטראומה שעברה על הורדוס בשנת 40 לפני-הספירה, ביום בו נמלט מירושלים. כשנות דור חלפו לפני שהמלך החל בבנייה של הרודיון. נראה כי עם כל הסנטימנט העמוק למקום, הרי רק ברגע שצץ הרעיון לבנות כאן ארמון-קיץ גדול (וכאשר נוצרו התנאים המתאימים) החליט המלך לממש את רצונו הכמוס בהנצחת הקרב, האתר ושמו. לעניות דעתנו, לוי היתה אותה חוויה קשה מתרחשת 100

4 וראה צילומים בלוח 9: מ' אביונה ואחרים, 'הסקר הארכיאולוגי של מצדה בשנות תשט"ו-תשט"ז', ידיעות, כא (תשי"ז).

5 וכבר עמדתי על כך לראשונה בעבודתי (לעיל, הערה 2), בהערה 35 לפרק ג.

6 וראה: T. Paulsson, *Scandinavian Architecture*, London [1958], pp. 110.

7 עם כל ההסתייגויות עקב המרחק הגיאוגרפי וההיסטורי הענק.

3: הדרך המשוערת שבה סומנו וניבנו קירות-התמך בארמון הצפוני במצדה

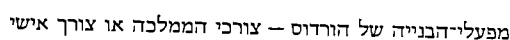
ק"מ הרחק מירושלים ולא 15 ק"מ בלבד — ספק אם היתה ההנצחה יוצאת אל הפועל. מקום הקבר (כמו גם הקמת המבצר בהרודיון) היה פועל-יוצא מן ההחלטה לבנות את הרודיון כמפעל בנייה רב-תכליתי ובראש-וראשונה ארמון (ראה איור 4). לולא נכנתה הרודיון, היה מוקם הקבר בוודאי בירושלים או באתר סמוך אליה.

הרעיון האדריכלי שברקע ארמון מבצר-ההר בהרודיון מיוחד במינו וכבר עמדנו על הקשר שאנו רואים בינו לבין האנטוניה, ועל האפשרות כי ברקע רעיון זה (כמו גם הרעיון לעגל את הבניין, או לשלב בו מגדל רב-קומתי) עומד לא אחר מאשר הורדוס עצמו.

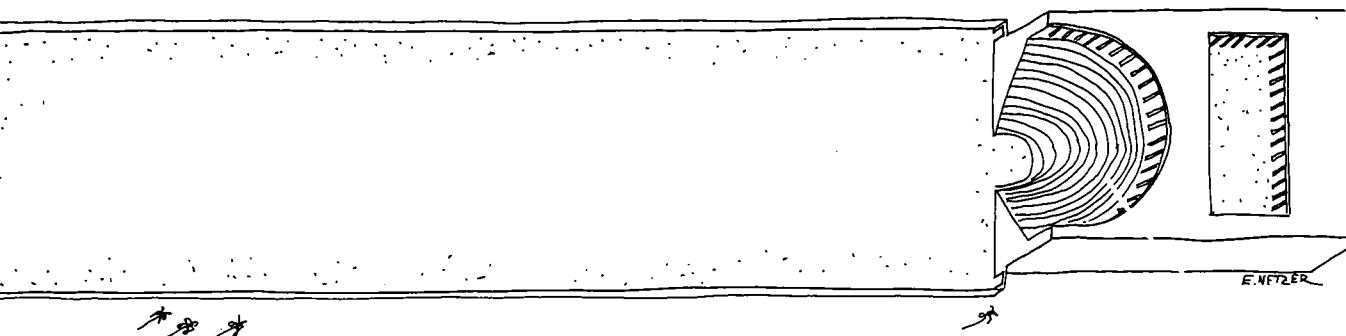
הדחף לבנות נמל בקיסריה — כפי שציין ישראל לוין — היה אולי מושפע מדרכם של מלכים-קליינטיים אחרים בעולם הרומי, אך יש להניח כי לולא היה הורדוס משוכנע כי בניין קיסריה יתרום לפיתוח הכלכלי וחיוק מצבה המדיני של ממלכתו — וכי ייסודה יסייע בייצוב שיווי-המשקל הפנימי בין הנוכרים לבין היהודים בממלכתו — לא היה משקיע אותו המאמץ העצום אשר בדיעבד השקיע בבנייה.

4: קטע מארמון מבצר־ההר בהרודיון (מבט למזרח). במרכז – יסודו המאסיבי של המגדל המזרחי

66

5: שחזור ההיפודרום ביריחו

לקחת בחשבון כי בנייה מונומנטאלית מחייבת מעיקרה סדר-גודל מונומנטאלי מן הפרט ולעתים אף מתבקש מכך שימוש בחומרים יוצאי-דופן, כמו אבני גראניט, התורמים להדגשת המונומנטאליות. היקפה המונומנטאלי של הבנייה בימיו של הורדוס היתה תוצאה של גורמים רבים והבולטים שבהם:

- א. רצונו של המלך, הצורך והעניין שלו (על כל המשתמע מכך) להקים מפעלי-בנייה.
- ב. יכולתו הארגונית המופלגת של הורדוס ושגשוגה של כלכלת ממלכתו.
- ג. כשרונו המדיני של המלך והשקט היחסי ששרר בימיו בממלכתו.
- ד. שנות-שלטונו הארוכות, כאשר פעולות הבנייה (ולעתים מפעלים רבים בעת ובעונה אחת) נמשכו כמעט ללא-הפסק.

אין אנו רוצים לבטל את היומרה, האמביציה ללא גבול, ההליכה בדרכי שליטים אחרים בני תקופתו והרצון לקנות שם עולם, שהיו ברקע מפעליו של הורדוס, אך אנו ממשיכים לראות את העניין האישי במלאכת הבנייה, בצד גישה מעשית ועניינית, גורמים ראשונים במעלה בהישגיו המיוחדים של הורדוס בתחום הבנייה.

אם אפשר ללמוד ממפעלי-הבנייה של הורדוס על אישיותו הרי היה מעשי ויסודי, בעל תפיסת-עולם רחבה, כושר ארגון מעולה, יכולת אֶלתור (במובן הטוב של המושג) התאמה לסביבתו ולמצבים משתנים — אדם הרואה את הנולד ומצוי בשתי רגליו על הקרקע.

חלוץ התעשייה החדשה בארץ-ישראל בית-חרושת ל' שטיין – גלגוליו ואחריתו*

שמואל אביצור

בשלהי המאה הי"ט היו עבודות מתכת ומכונאות הקשורה בכלים אירופים זרות ולא ידועות לחרשי-ברזל בארץ-ישראל. נפחים גרמנים ספורים עסקו אז בעבודות תיקונים מעטות, כולל כלי-חקלאות אירופים שהביאו אתם. עם הקמת מקוה-ישראל ועם ייסודה של פתח-תקוה הגיעו כלים אלה גם אל היישוב היהודי. השימוש בהם גבר עם תנופת ההתיישבות ב-1882 ובעקבות להיטותם של המתיישבים אחר כלי-עבודה אירופים: מחרשות, משדדות, מקצרות, מדישות סוסים ועוד כיוצא באלה – בין שהועילו למשק ובין לא. הקלקולים בשל אי-התאמתם לתנאי הארץ היו רבים ותכופים, גבר הצורך בבתי-מלאכה אירופים שיש בהם התקנים, מכשירים ויכולת שלא היו ידועים עד אז בארץ. אך לא נמצאו אז אנשים בעלי כושר, תבונת-כפיים, השכלה מתאימה וידע מקצועי, עיוני ומעשי. נדרשו גם יוזמה ומכלול של רגשות, של שאיפות ושל יכולת התמדה בכל התנאים המכונים בימינו 'דביקות במטרה'. גם אמצעים היו הכרחיים – כסף להשקעת יסוד ולהון חוזר. וכשבא הזמן הנכון בא גם האיש הנכון. הוא הקים בית-חרושת ראשון מטיפוס אירופי, 'מודרני' באותה תקופה, לעיבוד מתכת לייצור כלים ולמכונאות, אם כי תחילה בלי כוח מיכאני ובבית-מלאכה בלבד. איש זה היה ליאון שטיין.

ההתחלה – בית מלאכה בנוה-צדק

בסוף 1887 הגיע ארצה ליאון שטיין, לפי הזמנת אחיו הבכור, הביל"וי ד"ר מנחם (מארק) שטיין. בעזרתו הכספית של האח הרופא נקנו שני מגרשים סמוכים בשכונה החדשה שמחוץ לעיר יפו דאז, היא נוה-צדק, כדי להקים במקום בית-מלאכה למסגרות ולנפחות. לא נתברר במדויק מועד הקמתו של בית-המלאכה. בפרסומים על מפעלו, כשהיה כבר לבית-חרושת, מדובר על 1889 ואפילו 1890; אך יש רמזים ששטיין החל לעבוד – גם אם חלקית ובתיקונים בלבד – מיד עם בואו לארץ ב-1887. לפי עדותו של הפועל אברהם וולפנון נפתח בית-המלאכה לראשונה בפברואר 1888. המגרש השתרע על שטח של 450 מטרים מרובעים; על מחציתו נבנה צריף-אבן גדול של בית-המלאכה.

ליאון שטיין,
על סף המאה העשרים

* חלק מתוך מונוגרפיה על מפעלו של שטיין ולקחיו ההיסטוריים.
1 פרטים נוספים ראה: ש' אביצור, 'שרשי התיעוש בארץ', קשת, ו (קיץ 1964), חוברת ד, עמ' 153-161; הנ"ל, 'הגורם היהודי בתהליכי קדם תיעוש של ארץ-ישראל', שלם, א (תשל"ד), עמ' 481-499.

אין לדעת אם בימים הראשונים כבר היו לשטיין עוזרים או שכל המלאכה עשה בכוחות עצמו. מכל מקום, כעבור עשר שנים, בראשית 1898, מצא בו וולפנוזן, נער בן 17 שבא ללמוד מקצוע ולעבוד בבית-המלאכה, ארבעה אנשים: שטיין, אמבש, אבא ניימאן (לימים — נאמן) וחיים מלמד הגברתן מחברון. חמישייה זו היתה הגרעין או הצוות המקצועי מחוץ למתלמדים ולפועלים לא-מקצועיים. בבית-המלאכה זה היו כל כלי-העבודה ידניים, כולל מחרטה אירופית, שהיתה הראשונה בארץ ובמשך זמן רב גם היחידה. היא הופעלה על-ידי אדם שסובב את המכשיר בדוושת-רגל. ידעה ראשונה בכתב על פתיחת בית-המלאכה אנו מוצאים ב'ירושלים' של א"מ לונץ:

בשנה האחרונה ה' שטיין אומן במלאכת החרושת... לכוון לו בית-חרושת! לכלי ברזל שונים ודרושים בהעיר הזאת וסביבותיה וכבר החל לעשות מלאכתו והתקוה תשעשנו, כי בית-חרושת הראשונה! [הזאת בארצנו תביא ברכה רבה לבעלים וגם שינוי קטן לטובה בכלכלת העיר הזאת בכלל. בעלות מצבה החומרי יעלה גם מצבה הרוחני].

השם 'בית-חרושת' ניתן על-ידי לונץ כשם 'ספרותי'; בעליו כינה אותו עדיין 'בית-מלאכה'. קטע זה, שפורסם בתרמ"ט, מעיד כי בית-המלאכה כבר קיים היה בשנת 1889. יש בכך גם אישור להתחלת העבודה שנה קודם-לכן, ב-1888.

עם עלייתו לארץ של המהנדס גדליה וילבושביץ ב-1892 הוא הצטרף לבית-המלאכה; אולם מחלתה של אשתו אילצה אותו לעזוב את הארץ למשך 15 שנה. העבודות היו תחילה פשוטות למדי: נפחות, תיקונים של כלי-עבודה, מסגרות, התקנת מוטות-ברזל להחזקת אנטלים של אנטיליות, בחלקי ברזל של 'חניורה' — מתקן דמוי-בית שסודר בכארות כדי למנוע מפולת דפנותיהן מתחת לפניהמים; וכן עבודות 'מודרניות' של עשיית חלקי מתכת בעגלות — צירים וחישוקים. לאחר ששני נפחים חרשי-ברזל יפואיים, הלפרין ושור, חוללו מהפכה זוטא בפרדסנות והחלו לייצר אנטיליות-ברזל במקום אנטיליות-עץ.² הלך בעקבותיהם גם שטיין. מלאכה זו חייבה עשיית גלגלי-שיניים, שקשורה היתה הן ביציקה (ויציקת-ברזל טרם נעשתה בארץ) והן בחריטה. מכאן הדאגה להביא מחוץ-לארץ מחרטת-דוושה 'מודרנית' וראשיתו של אגף-יציקה. בתקופת עבודתו של ג' וילבושביץ נעשה ניסיון חלוצי לקדוח בארות במקום חפירתן, כמקובל בארץ מקדמת דנא. כך עשו במקוה-ישראל וכיחוד ברחובות. אז נהגו לכנות קידוח זה ממפלס המים למטה בלבד בשם 'בארות ארטזיות'. כך יכלו להפיק יותר מים ובקלות רבה יותר, ועם זאת לחפש גם דרך לשאיבת כמויות גדולות שלא היה אפשר לעשות בכוחן של בהמות המפעילות את האנטיליות. היה זה צעד מהפכני של בית-מלאכה זה בפיתוחה של הארץ — הפקת ה'מחצב' היקר ביותר שלה, המים.

וילבושביץ עודד את שותפו להקים במפעל אגף-יציקה. עד אז לא היו בארץ מפעלי יציקת-ברזל ושניים או שלושה בעלי-מלאכה עשו יציקת-נחושת בשיטה קמאית וביתית. פיתוח אגף כזה ליציקת ברזל ונחושת חייב בעלי-מקצוע מומחים ותוספת של כוח-אדם וגם שטח נרחב יותר לבית-המלאכה. לפיכך נרכש שטח-אדמה בתוך יפו, בין תחנת-הרכבת והים, בקרבת רחוב מנשיה, ועליו הוקם, כנראה ב-1894, בניין דו-קומתי לבית-החרושת.

מאזן שטיין נולד
פאליטקוב בשנת
תר"ד (1864). הוא
למד תחילה בחזורים
מסורתיים ולאחר-מכן
בגימנסיה ריאלית.
שטיין עמד בהצטיי-
נות בבחינות הקבלה
לבית-הספר הטכני
הגבוה במוסקבה,
הפוליטכניקום, אלא
שלא נקלט שם, יצא
לצרפת ולמד בבית-
ספר טכני גבוה. עם
זיום לימודיו, עלה
לארץ-ישראל בשנת
1887 ובעזרת אחיו
הכילידי ד"ר מ'
שטיין הקים כעבור
שנה בית-מלאכה
לחרושת ברזל, שהיה
אח-הכך לסדנה
גדולה ובראשית
המאה העשרים הפך
לבית-חרושת —
באותם ימים הראשון
הגדול ביותר בארץ.
שטיין נפטר בשנת
תרפ"ו (1926).

2 ירושלים של לונץ, ג (תרמ"ט), עמ' 226-227.

3 ש' בלס, מי מריבה ומעש, 1973, עמ' 108.

חלוץ התעשייה החדשה בארץ-ישראל

לאולמו של בית-המלאכה הראשון, בעת היותו פנוי (1893-1894), יצאו מוניטין כמקום בו נערכה הצגת תיאטרון ראשונה (ב־1894) ביפו — המחזה שולמית — לפי שלא נמצא אז אולם אחר כעיר והמקום התאים ביותר.

הגלגול השני — הגאות ושברה

התפתחות תעשייתית-טכנית

בית-המלאכה הקטן גדל אפוא מהר, ותוך כמה שנים היו בו עשרים עובדים. עם ההעברה למקום החדש, באה עוד הרחבה של המפעל: פותח בית-יציקה לברזל ולנחושת. עבודות וחלקים שנאלצו לעשות בדרך-כלל באלכסנדריה של מצרים אפשר היה לבצע במקום.

חצר בית-החרושת בימי גאותו, על גבול שכונת נוה-שלום, תחילת המאה העשרים

העבודות המיכאניות הבסיסיות והמודרניות הקשורות ברכבת הראשונה בארץ (יפו-ירושלים) נעשו בבתי-מלאכה של הרכבת; אבל בא פיתוח די מואץ לימים ההם בפרדסנות ובטחנות-קמח המונעות בכוח הקיטור, וכעבור זמן קצר גם במנועי שריפה פנימית. מאוחר יותר בא גם תורם של בתי-הבד, תחילה בהתקנת מכשיר-ברזל ידניים במקום מכשיר-בורג עשוי-עץ, וכעבור זמן-מה — עוד לפני תום העשור הראשון של המאה העשרים — גם בפריכה מיכאנית: הפעלת מפרכת בית-הבד בכוח מיכאני, בדרך-כלל על-ידי מנוע שריפה פנימית. שטח הפרדסים גדל משנה לשנה. במקום קורות-עץ גדולות של גזעי שקמה ואנטלי-חרס המחוברים לסרט נע של חבלים מחומר אורגאני באו תיבות-עץ ולאחר-מכן גם נעשו חלקן מפח — הדפנות הצרות — המחוברות למוטות-ברזל; חידוש זה הבטיח עמידות יתר לאנטיליה המסורתית. כן התחילו בהתקנת אנטיליות שכל מנגנוןן — קורות, צירים וגלגלים — עשויים ברזל. נוצר אפוא כר נרחב לעבודתם של חרשי-ברזל. עד 1892 היה חלק ניכר מעבודתם של נפחים חרשי-ברזל אירופים — יהודים וגרמנים — התקנת חישובי-ברזל לגלגלי-העגלות והרכבתם עליהן; אולם עם פתיחת מסילת-הברזל יפו-ירושלים ניבאו כי יישבר מטה-לחמם: לחלק מהם צפוי צמצום ניכר בעבודה וחלק אחר, לא מבוטל ביחס, יצטרך 'להסתלק מן הזירה', לחסל את בתי-המלאכה ולעזוב את הארץ. אולם כך לא אירע. לא חל צמצום משמעותי במספרן של עגלות-הנוסעים, גם ב'תחום המ'חיה' של הרכבת. גידול האוכלוסייה העירונית, הקמת מושבות חדשות ופיתוח — אם כי אטי מאוד — של דרכים לרכב-גלגלים אפשר 'לספוג' את הירידה בתנועת עגלות בין-עירונית בכביש יפו-ירושלים.

התפתחות ענף-ההדרים — מיכון השאיבה בראשיתו

לעומת זאת, פיתוחו של ענף-ההדרים שהגיע לרכבת דונומים בראשית המאה העשרים ולשלושים-אלף ערב מלחמת-העולם הראשונה חייב מתקנים, מכשירים ובעיקר מקורות-כוח מודרניים ממתכת; גם פיתוח טחנות-קמח הפועלות בכוח קיטור היה די זריז לפי קצב הימים ההם, ולקראת תחילתה של המאה העשרים עמד פלך ירושלים במקום הראשון בתורכיה האסיאנית לפי מספר טחנות-הקיטור, כולל טחנות-מנוע ראשונות, לשטח ולאוכלוסייה⁴. כל זה חייב עבודות התקנה ותיקונים רבים.

בינתיים חל בארץ תהליך של מהפכה תעשייתית, שעיקרו דווקא בחקלאות — היינו בפרדסנות. כל עוד אפשר היה לנטוע פרדסים במקומות שיש בהם מים בעומק לא רב (4-10 מטרים) לא היו עיכובים בהרחבת מטעי-ההדר סביב יפו. אבל כשמוצו במלואם משאבי מים רדודים באיזור, לא היה אפשר להרחיב את שטח הפרדסים. אותה עת דווקא גברה הדרישה להדרי יפו, ובייחוד לתפוחי-זהב מזן שמוטי, ושוקי אירופה לא שבעו מכמויות שיכלו להשיג. מן הראוי לציין כי כל מטר עומק בבאר עם אנטיליה פירושו שבעים קילוגרם משקל ויש גבול מוגדר מאוד לכוחה של בהמה המפעילה את האנטיליה. בעומק של 12-16 מטר אפשר היה להעלות מים באמצעות האנטיליה

4 25 טחנות-קיטור, כיניהן אולי אחת או שתיים של מנוע. ראה על כך: 'שרשי התיעוש' (לעיל, הערה 1), עמ' 158 — לפי הדינים-והחשבונות הקונסולאריים; בחלקם, עד 1896 לערך, סוכמו בספרם של: W. Verney & G. Dambmann, *Les Puissances Entrangères dans le Levant en Syrie et en Palestine*, Paris 1900, p. 462

כששתי בהמות, ולא אחת, מסוככות אותה במשמרת אחת; דבר זה ייקר את הוצאות הייצור והגביל את שטח הפרדס.

בנסיגות למכך את השאיבה במכונות-קיטור לא יכלו להגיע לתוצאות טובות, בייחוד בפרדסים קטנים ובינוניים, והיה צורך בצוותי-מומחים להפעיל את המכונות ולטפל בהן. והנה הורגש משב רוח חדש: הופיעו מנועי-שריפה פנימית: תחילה מנועי קרוסין (נפט מזוקק ששימש כבר בארץ למאור) ואחריהם גם גזוגנראטורים. מנועי-שריפה פנימית היו קטנים יותר, נוחים יותר לשימוש ולא דרשו אנשי מקצוע להפעלתם. בכוח מיכאני זה, במנוע של 2-3 כוחות-סוס, אפשר היה לשאוב מים בעומק של עשרים מטר ויותר. התחילה התקנת מנועי שריפה פנימית בפרדסים, בייחוד בחדשים, אך לא היה אפשר לנצלם במלוא יכולתם, לפי שלא ניתן לשאוב מים במשאבות: החול שבמים סתם את צינורות-השאיבה. לפיכך נאלצו להמשיך ולהשתמש באנטיליות שהיו עתה מברזל. המנוע לא יכול היה לעבוד במלוא המהירות שלו, צריך היה להאטו כדי שהמים בתיבות של האנטיליה לא יתזו לצדדים. במלים אחרות: לא היה אפשר לנצל את מלוא הפוטנציאל של מיכון השאיבה.

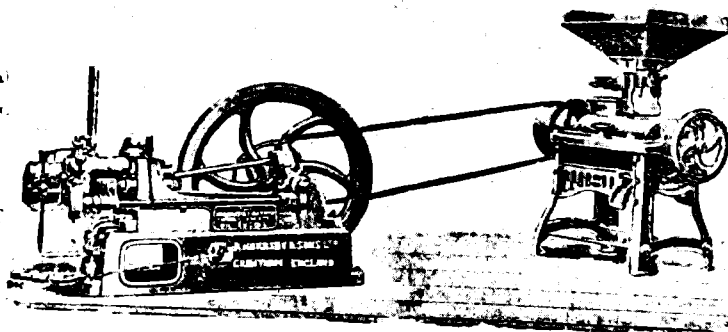
המסנן של שטיין כמחולל מהפכה בדרכי ההשקיה

כאן הופיע ליאון שטיין. הוא התקין בפרדסים ובטחנות-הקמח את המנועים הראשונים והיה לסוכן של מנועי-קרוסין המיוצרים במפעלי הורנסבי באנגליה; לאחר נסיונות אחדים התקין מסנן – רשת נחושת צפופת 'עיניים' העוטפת צינור-ניקה של המשאבה. החול נעצר מעל למסנן ואפשר היה לשאוב מים בלי לסתום את הצינור. מאז התחוללה המהפכה ה'תעשייתית' האמיתית בארץ, שביסודה היתה תקלואית. תוך תריסר שנים גדל שטח הפרדסים פיי-שלושה והגיע עד לשלושים-אלף דונם. מאז היתה עבודתו העיקרית של בית-המלאכה של שטיין הזמנת מנועים מחוץ-לארץ והתקנתם-הרכבתם בארץ, וכן הספקת חלפים ושירות של תיקונים. לזה היתוספו עבודות שאינן קשורות במנועים עצמם אלא במכונות שאותן הפעילו. כך התחילו לייצר כנות לטחנות-קמח, מיכלי-משפך לתבואה, מערכות של גלגלי-שיניים, צירים, 'תופי' מתכת ועוד. בסופו של דבר, אפשר היה לייצר בארץ טחנת-מנוע שלימה פרט למנוע. שטיין השתמש בדגם של מכבש ברזל לעצירת שמן-זית, שהביא הכימאי ישראל נימצוביץ בשנת 1886 מצרפת, לבית-הבד שהקים בלוד. הוא התחיל לייצר אותם ולספק לבתי-בד המסורתיים בארץ. כן ייצר מתקני פריכה לזיתים, ובמקום 'ים', היא האבן התחתונה של המפרכת בבית-הבד, עשוי אבנים מסותתות, התקין מברזל דומה לו וזול יותר.

עבודות ברזל ונחושת אחרות שנדרשו בארץ נעשו בהצלחה במפעל זה. כך, למשל, עשה שער-ברזל ומכונות וחלקיקהן, לבית-החרושת 'חדיד' שבאדמות בית-עריף (בן-שמון) שהוקם על-ידי ג' וילבוש לעצירה משנית של שמן-זית מגפת⁵. כשנתקבל מחוץ-לארץ המכשיר העדין ביותר, ה'מקצה', שבו נעשה תהליך המיצוי הכימי של השמן, התברר שמכסהו פגום ואי-אפשר להשתמש בו. פנו לשטיין והוא התקין מכסה חדש.

5 ראה: ש' אביצור, 'מחדיד' 'לעתיד', קובץ חרושת המעשה, תל-אביב 1974, עמ' 27.

Not affected by coal
or gas works' strikes.
No lamp require
after starting.
**LIABLE TO GET
OUT**

No ignition tubes
which require fre-
quent renewal.
no electrical appa-
ratus OF ORDER
and requiring

L. S T E I N

CONSTRUCTEUR MECANICIEN A JAFFA

Soul Agent de la Maison "HORNSBY et Sons pour Moteurs à Pétrole de 1—100 B. H. P.

THE SIMPLEST AND BEST OIL ENGINE IN THE WORLD!

Adopted By the British, United States, Russian, Indian, Cape of Good Hope, Norwegian, Japanese, and other governments.

בית מלאכה של בנין והכנת מכונות

ל' שטיין בונה ומכונן ביפו

מכונות שמן המיכניות של הורנסבי

מקובלות מעל ממשלות בריטניה, ספרד, האיטלקית, הסינית, הודו, ראש תקופה, סין, נורווגיה, יפן ועוד ממשלות אחרות.

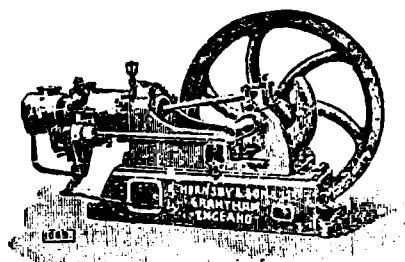
הכל מידים כי הן יותר פשוטות יותר מכונות השמן שבה העולם.
אין מקלקלות מנועים פחמים וכו'. אחרי שהייתה העבודה אין צורך יותר בשום מנוע. אין בהן שיפועים הסקה הצרכים הנדרשים
חדרה. אין הכנה ממשלית שהתקלקל ולא הצליח יותר לכבודה והדורשה המנוחה ברכה.
המכונות האלה נמצאות להסבר בכית המעשה של הארץ. שטיין הסקה מלאכות מחלפות, של חתכה ברזל, ומכונות נוספות עליו
לכונן מחנית.

התפתחותו של המפעל

לאחר גילוי האפשרות להתקין משאבות בבארות שבפרדסים, התחיל שטיין לייצר נוסף על המסננים
גם את המשאבות עצמן. בדרך-כלל היו אלה משאבות מוטות (rod actuated pump), ורק מאוחר
יותר הגיע גם למשאבות-בוכנה רגילות. התקנת משאבות שדרשו דיוק רב היה אחד מהישגיו
החשובים של שטיין. גם מכונות לעשיית קרח נוצרו אז במפעל. בין שאר העבודות שבוצעו, נציין
יציקת דפוסים רבים למוצרים שונים וחלקיהם. התקנתם דרשה כוחות, זמן וכסף, ולפיכך היו
שסברו כי הכנת מלאי גדול של תבניות היתה השקעה יקרה ומיותרת.⁶

6 " שרטוק, הפנמה הארץ-ישראלית, ירושלים התר"ע [להלן: הפנמה], עמ' 9.

INSTRUCTION ET Fonderie
STEIN
TEUR-MÉCANICIEN

מعمل تعمیر ومسكب للحديد والنحاس
ليون شتاين
مکانیست : یافا (فلسطين)

Jaffa le

ראש נייר-המכתבים של בית החרושת, תחילת המאה העשרים

עבודה רבה נעשתה מחוץ לכחלי המפעל בהרכבת המנועים, המשאבות, הטחנות ובתי-הכד. כך הוקמו טחנות-קמח בגדרה, בעקרון, בקסטינה (באר-טוביה) וטחנת 'זרובכל' בירושלים. שטיין קיבל על עצמו להעביר מנועים וציוד של טחנות ממקום למקום — פירוקם והרכבתם מחדש לאחר ההעברה. היתה זו בעיה קשה בתנאי ההובלה על-גבי בהמות-משא ולעתים עגלות. כך, למשל, העבירו פועליו של שטיין בעגלה רתומה לשישה פרדים את הגזוגנראטור של טחנת פֶּרְגֶּהיים מירושלים לשכם.

לאחר פיתוחו של המסנן והתקנתו, נרתם שטיין למשימות חדשות. בבארות רדודות עם מי-תהום עליונים יכלה משאבה המופעלת במנוע של 2-4 כוחות-סוס 'למצוץ' את מימיהם תוך שעות ספורות; וכשהבאר התייבשה, צריך היה לחכות שעות ארוכות עד שיופיעו שוב מים וגם אותם 'ינקר' בפחות משעה. כל זה חייב העמקת הבארות וחדירה לשכבות-מים שופעות יותר ולהשקות במי באר אחת שטח מטע גדול יותר מאשר בעבר. לאחר התקנתו של המסנן לא נאלצו עוד לחפור באר לעומק רב. כשהגיעו למפלס העליון כבר לא חפרו אלא קדחו נקב בקוטר צינור-השאיבה, עד שהגיעו ל'מים רבים'. כאן בא מיזוג ותיאום בין יכולת להגיע לעומק רב, לשפע מים, לבין היכולת להעלותם בקלות יחסית ממעמקים. כך נוצרה מה שקרו אז באר חדשה — או 'יהודית' — 'יבשה' ועמוקה, לעומת באר מסורתית, 'ערבית', 'רטובה' ורדודה. גם בעבודות קידוח ובכל הקשור בה לקח מפעלו של שטיין חלק חשוב בתכנון ובביצוע.

הטיפול במנועים, הרכבתם והפעלתם, עורר את שטיין למצוא דרך ליעל ולהוזיל את השימוש בהם, ובראש-וראשונה לצמצומה של ההוצאה התפעולית השוטפת לקניית דלק. הוא מצא כי בערי-החוף כדאי יותר להשתמש באנטרציט מאשר בקרוסין, היקר ביחס. ההפרש במחיר הדלק היה חשוב בעיקר במנועים שעוצמתם גדולה, ששימשו בטחנות-קמח ובמפעלי-תעשייה גדולים. שטיין עשה אפוא נסיונות להסב את מנועי-הקרוסין מן הסוגים הגדולים של 15-60 כוחות-סוס לגזוגנראטורים; הצלחתו אפשרה חיסכון של 40 אחוזים מהוצאות הדלק בערי-החוף. מפרוספקטים של בית-החרושת ומזכרונותיהם של העובדים הוותיקים עולה כי לא זו בלבד שהסבו

מנוע־קרוסין לגזוגנראטורים אלא יצרו אותם שם במלואם.⁷ אמנם אין ביטחון שכך היה, אבל יש כמה הוכחות עקיפות היכולות אולי לאשר הנחה זו.⁸ על תפקידו של בית־החרושת במיכון הפרדסנות והתעשייה אפשר ללמוד מן המספרים הבאים:⁹ ב־1905 הביאו להפצה ולהרכבה 21 מנועי שריפה פנימית; ב־1906 — 29; ב־1907 — 50 מנועי שריפה כאלה. כן בנו או הסבו ממנוע־קרוסין ארבעה גזוגנראטורים. בשנים 1908–1909 ייבאו עוד 87 מנוע־קרוסין. בסך־הכל התקינו, עד לפירוקו של בית־החרושת ב־1910, 187 מנוע־קרוסין בעוצמה של 1,235 כוחות־סוס ו־9 גזוגנראטורים בעוצמה של 174 כוחות־סוס. יחד — 196 מנועים בעלי עוצמה של 1,409 כוחות־סוס.¹⁰ פירוש הדבר כי באותה תקופה הותקנו מטעם בית־החרושת כמחצית המנועים בדרום־הארץ ולא הרבה פחות מזה בארץ־ישראל כולה. הזמנות הגיעו גם מביירות, מדמשק, מעבר־הירדן ואפילו מאלכסנדריה.¹¹ אחד ממבצעי האחרונים של בית־החרושת היתה התקנת מנוע, וכנראה גם בית־שאיבה, באחוזת־בית — מכון־השאיבה הראשון של תל־אביב.

תהליכי הגידול

לאחר פתיחת אגף־היציקה ובית־החרושת מנה צוות בית־המלאכה עשרים איש, ובשנת 1905, בה התחילו בייצור משאבות ומסננים, הגיע לכדי 40 פועלים ושלושה פקידים. ב־1906 חל גידול קטן במספר הפועלים, אבל הוכפל מניינם של הפקידים. בשנת 1908 העסיקו כ־150 פועלים, פקידים ואנשי־מנהל. על התפתחותו של המפעל אפשר ללמוד מן המספרים שבטבלה.¹²

מספר המועסקים				השכר (בפראנקים)			
השנה	הפועלים	הפקידים	סך־הכל	לפועלים	לפקידים	סך־הכל	המחזור הכספי
1905	40	3	43	29,901	7,200	37,101	1,010,730
1906	46	6	52	34,670	14,101	48,771	1,112,550
1907	125	7	132	68,093	22,100	90,193	2,833,427

- 7 בית־חרושת מעשה ליציקת מכונות ובנין של ל' שטיין ושותפיו — חברה אינדוסטריאלית, יפו 1908 [להלן: דין־וחשבון שני]. עמ' ד. שם כתוב במפורש: 'עשינו בבית החרושת שלנו [את הגזוגנראטורים]'. בהמשך לרשימת מנועי נפט וגזוגנראטורים שיובאו מחוץ־לארץ.
- 8 שרטוק כתב ששטיין ניסה לייצר מכונות במפעלו (הפנמה, עמ' 43), כלומר חלם גם על ייצור מנוע למכונות; אפשר שהיה זה בעקבות נסיונו בייצור גזוגנראטורים.
- 9 דין־וחשבון שני, עמ' ד. 10 מפי נחום וילבוש, לפי רשימותיו. 11 דין־וחשבון שני, עמ' ד.
- 12 ראה: דין־וחשבון שני, עמ' ג־ד; בדין־וחשבון הראשון (בית־חרושת מעשה ליציקת מכונות ובנין של ל' שטיין ושותפיו — חברה אינדוסטריאלית, נתאשרה מטעם הקונסוליה האנגלית יפו [1907?]), עמ' ד, נאמר כי בשנת 1906 עבדו מ־60 עד 75 פועלים [להלן: דין־וחשבון ראשון].

ביקור וולפסון (יושב במרכז התמונה) בבית-החרושת של שטיין ביפו, 1907. יושב משמאל – ליאון שטיין; מימין – לבונטין

בניין בית-החרושת וחצרו לא הספיקו לתהליכי הייצור ולהחסנה באותה תקופה ולכן שכרו כמעט את כל החנויות והמחסנים שברחוב הסמוך כדי להרחיב את אגף-היציקה בתוך בית-החרושת. כן מצאו מגרש בשטח של למעלה מ-7 דונם כדי להעביר אליו את המפעל וקנו חלקה של חמישה דונם בפחתקוה לשם הקמת סניף; במקום פעל בית-מלאכה כמה חודשים.

יחסי עבודה

פועליו של שטיין העלו על נס את יחסו האנושי הטוב, כמעט אבהי, לפועליו, בייחוד בהכשרתם ובקידומם המקצועי. אולם עם הרחבת המפעל והופעת 'בוסיס' עסקיים-מסחריים נוצרו גם חיכוכים בין הפועלים לבין ההנהלה ובעקיפין גם עם שטיין, אם כי ביחסים שלהם עם מנהלם הטכני ה'מזור' שטיין לא היו חיכוכים וקשיים. הפועלים, בייחוד המקצועיים, העריצו את שטיין והם שהקימו כעבור כשלושים וחמש שנים לאחר מותו את המציבה על קברו.

עם זאת פרצו אז שתי שביתות בבית-החרושת.

השביתה הראשונה אירעה בראשית הגאות הגדולה ב-1906, לאחר שהמפעל היה לחברת-מניות, בשל קביעת תקנון העבודה לבית-החרושת. שטיין חיבר תקנות אלה בצרפתית, על-פי דגם שאול

מצרפת ולצדן תרגום עברי רחוק מדיוק. על תקנון זה חויבו הפועלים לחתום ולקיימו כלשונם.¹³ לא היו בו יסודות קשים או משפילים לפועלים, להוציא קביעת יום-עבודה בן 12 שעות עם הפסקה של חצי שעה לארוחת-בוקר ושעה לארוחת-צהריים, שהיה בו מעין 'קידום' ביחס לתנאי-העבודה בבתי-המלאכה המסורתיים בארץ, וסעיף ל"ח של התקנון שהסיר מן ההנהלה אחריות לתאונה במפעל או בעבודה מטעמו מחוצה לו. אולם פוגעים היו אורח הצגתו ובייחוד נוסחו העברי. הפועלים סירבו אפוא לחתום על ההתחייבות לקיים את התקנון ותוך דין-ודברים פוטר אחד הפועלים שעמד בראש השובתים וארגן אולי את השביתה. כך פרצה השביתה הראשונה. נמצאו זריזים בהנהלת בית-החרושת שהודיעו על כך לשלטונות והקיימקם של יפו חייב את הפועלים נתיני תורכיה לחזור לעבודה.¹⁴ השביתה לא היתה כנראה מלאה, כעדות הפועלים, בייחוד במה שקשור בעבודות ההרכבה שבחוץ.

שביתה שנייה חלה בתקופת המשבר, כאשר עשו לקיימוצים והוכרו על פיטורי פועלים ועל הורדת שכר-העבודה. עם פרוץ השביתה כונסה ההנהלה והוחלט לבטל את הורדת השכר. ההורדה וביטולה לא נעשו על דעת שטיין, אלא לפי החלטתם של בעלי-המניות. על מעמדו של שטיין תעיד המסיבה שערכו לו הפועלים (ולא ההנהלה) עם שובו לעבודה, לאחר שנדחק או 'הפוטרו' מתפקידו בסוף 1909, בעקבות סכסוך עם שותפיו. בהזדמנות זו הביעו הפועלים תקווה לקבל שכרם כמו בעבר, בימים ששטיין היה בעליו היחיד של המפעל. יתר על כן: מן החוכרת של 'י' שרטוק 'הפנמה הארץ-ישראלית' עולה כי ההנהלה החליטה לבטח את הפועלים ולהקים להם קופת תמיכה; כן דנו בשיתופם כבעלי-מניות. אין ספק שאלה עלו מיוזמתו או בתמיכתו של שטיין.¹⁵

הדרדור הכספי — המשבר

גיאותו של בית-החרושת זכתה לתיאורים מופרזים בפרוספקטים — להלכה, דינים-וחשבונות — שראו אור כדי להשיג משקיעים נוספים, בעלי-מניות.¹⁶ אולם עיקר הדברים נכתבו על-ידי 'הנפשות הפועלות' בניהול העסקי של בית-החרושת: מרדכי בן-הלל הכהן, שקיבל לזמן-מה את ניהולו המסחרי של המפעל, ויעקב שרטוק מבעלי-המניות וחבר ועדת-הביקורת שלהם ואחר-כך גם ממנהליו שהשקיע כסף רב לא רק במניות אלא גם בהלוואות ישירות. הוא שכינה את המשבר ואת פשיטת הרגל שבאה בעקבותיו בשם 'פנמה' — מונח שהיכה אז שורש בציבור כשם דבר לכל שערורייה ציבורית-כספית גדולה בעקבות פשיטת-הרגל של החברה הראשונה לחפירת תעלת-פנמה, שלוותה לא רק בחוסר התמצאות, בהיעדר ידע וארגון כושל, אלא גם בחשד מעילות.¹⁷ את האשם במשבר מפעלו של שטיין מצאו בבנק אפ"ק ובייחוד במנהלו ז"ד לבונטין. לא האשימו כלל את בעלי-המניות ו'מצילים לשעה' כמו מרדכי בן-הלל הכהן, שכל דאגתם למפעל היתה לכיסם-הם.

13 ל' שטיין ושותפיו — חרש מכונן יפו, חוקי ומשפט בית-החרושת [ללא תאריך], 12 עמ'. שמור בתיקי בית-החרושת שטיין, ארכיון העבודה. ליאון שטיין לא היה המתרגם.

14 על-פי: הפועל בחרושת — מאסף אחדות העבודה, א, תל-אביב 1943, עמ' 153-154.

15 חבצלת, תרס"ט, עמ' יז; הפנמה, עמ' 42.

16 דין-וחשבון ראשון, מ-1907, דין-וחשבון שני מ-1908.

17 חלק מן הציוד של מסילת-הברזל הראשונה בארץ, יפו-ירושלים, נקנה ממפרקי חברה זו, כגון הפסים.

דרכי מימון המפעל מ-1904

בית-המלאכה של שטיין והרחבתו לבית-חרושת מומנו בעיקר על-ידי אחיו של המייסד, ד"ר מנחם שטיין. עם ההרחבה בהבאת מנועי-קרוסין, בייצור משאבות ובהתקנת המסנן, הצטרף בשנת 1904 יחזקאל סוכובולסקי, עולה חדש ובעל חנות ל'סחורות קולוניאליות',¹⁸ שהשקיע בו סכום-כסף והיה אחוז שאיפה עזה לקחת חלק פעיל בהנהלת המפעל ללא כל התמצאות בתחומי הטכנולוגיה והניהול. שרטוק ציין כי חונן בצימאון לזהט לעסקנות ציבורית, אך היה הדיוט גמור בענייני תעשייה.¹⁹ זמן קצר לפני-כן, ביולי 1903, נפתח ביפו הסניף הראשון של בנק אפ"ק. סוכובולסקי פנה אל הבנק בבקשת הלוואה. תחילה נתקל בסירוב, אולם אחר-כך הודיע לו המנהל, לבונטיץ, כי הוא מוכן לתת לו אשראי אם יהיה מעמדו המשפטי של בית-החרושת של חברה בערבון מוגבל, כלומר חברת-מניות. במשך שנת 1905 נעשו הסידורים המתאימים וב-25 במאי 1906 נרשמה חברת-מניות בשם 'ל' שטיין ושותפיו — חברה אינדוסטריאלית', על-ידי 'תעלול' חוקי; המפעל 'נמכר' לימים ספורים לשני נתינים בריטים, מ"י ארואץ וי"י יהודה, הם רשמו את העסקה ואת חברת-המניות אצל סגן הקונסול הבריטי ביפו. כלפי חוץ — לפני המשקיעים היהודים בכוח — הופיעו כחברת-מניות בריטית.

אפ"ק נתן הלוואה בסך 28,000 פראנק, כנגד משכון הבניין, וכעבור זמן-מה עוד 15,000 פראנק כנגד משכון 'סחורות', כלומר — חומרים ומוצרים. כן קיבלו הלוואה בסך 22,584 פראנק מן הבנק הגרמני, 'דויטשה פלסטינה בנק'. אך סכומים אלה לא הספיקו ותמיד היה מחסור בהון חוזר. סוכובולסקי היה מתרוצץ בשוקי יפו כדי להשיג הלוואות אצל חלפנים ונושכי נשך בריבית קצוצה.²⁰

מבחינה חיצונית, ולמעשה גם בפועל, היתה התפתחות מרשימה. מהתקנת 21 מנועים מיובאים ב-1905 הגיעו ב-1907 ל-50. המחזור הכספי עלה באותן השנים ממיליון פראנק ל-2.8 מיליון והמאזן הראה רווח של 18,695 פראנק ב-1905; 23,862 ב-1906 ו-46,350 ב-1907 (כ-27 אחוזים). מרווחי 1907 חולקה לבעלי-המניות דייווידנדה של 20 אחוזים.²¹ והנה לא עברו אלא שבועות ספורים מאסיפתם הכללית של בעלי-המניות, ב-3 במאי 1908, ונשמעה אזעקה פומבית ראשונה; לא היה כסף לבית-החרושת.

תהליכי המשבר

עם הסימנים הראשונים של המשבר הגלוי הוזמן מיד מרוסיה המהנדס גדליה וילבושביץ, שותפו לשעבר של שטיין. הוא בא לארץ-ישראל באוגוסט 1908 ובדק את תהליכי העבודה במפעל ואת עסקין המסחריים. הוא קבע כי הנהלת החשבונות היתה לקויה: תחילה לא חישבו כלל את הבלאי ולאחר-מכן, כשהעירו למנהלים המסחריים על כך, הם לא עשו זאת במידה מספקת. ב-1906 היה

18 כך כינו את הסוכר, הקפה, התה ומצרכים אחרים שהובאו ממושבות אירופיות שמעבר לים.

19 הפנמה, עמ' 5.

20 שם, עמ' 8, 25. ועיין גם: דין-וחשבון שני, הוספה א.

21 דין-וחשבון שני, עמ' ד, ח.

הרווח בפועל פחות מ-10 אחוזים ואילו בעלי-המניות קיבלו 20 אחוזים; ב-1907 לא היה כל רווח, אך נרשם בספרים רווח של 27 אחוזים. סכומים גדולים לא שילמו הלקוחות: מ-112,679 פראנק שחבו לבנק לפי המאזן, רק חלק היה מכוסה בשטרות ואילו 75,000 פראנק היו בחובות פתוחים,²² ביניהם סכומים ניכרים של בעלי-מניות ואף של חברי-ההנהלה שלא חשבו כלל להחזירם בהסתמכם על איחור ועל אי-דיוקים אחרים במילוי ההזמנות.²³ באסיפה הכללית של בעלי-המניות הסביר וילבושביץ שיש הצדקה גמורה, זכות והכרח לקיים את בית-החרושת וכי מפעלים אחרים שהלכו בעקבותיו מבחינת הייצור מתפתחים יפה, כראשם — מפעל האחים הגרמנים נגנר. לדעתו, היתה הפרזה בהיקף העבודה: הגדילו את מספר הפועלים ויותר את הפקידים; כשלא הגיעו די הזמנות — הכינו מלאי רב והגדילו בכך את החובות. הוא הציע לבעלי-המניות להוציא אגרות-חוב המבטיחות הכנסה קבועה של 6 אחוזים,²⁴ להיפטר בדרך זו מן החובות ולהבריא את המפעל. הוא סבר כי אסור לשלם למעלה מ-10 אחוזים לבעלי-המניות, גם כאשר 'הרווח'. הוא הדין ביחס לאפ"ק, שבו ראה אשם עיקרי למשבר ולפיכך עליו להוריד את הריבית לאשראי שלו ל-5 אחוזים ולהאריך את תקופת ההחזר.²⁵ כן הביע נכונות לקבל על עצמו את הפצת אגרות-החוב בחוץ-לארץ. ז"ד לבונטין מאפ"ק מוכן היה לקבל את הצעותיו של וילבושביץ בדבר אגרות-החוב, אבל לא להוריד את גובה הריבית, ואילו בעלי-המניות התנגדו לכך. הוחלט על פיטורי פועלים והורדת שכרם בחצי פראנק ליום. בעקבות השביתה שפרצה בשל כך, בוטלה הורדת השכר וצומצמו הפיטורים. לפי דברי וילבושביץ ניגבו כ-15,000 פראנק מן החובות ושולמו משכורות לפועלים. אך המצב החמיר מיום ליום.

נסיונות הבראה

נעשה גם מאמץ לשינויים יסודיים יותר — בין כספיים ובין ארגוניים. כך הוזמן מרדכי בן-הלל הכהן לתפקיד של מנהל כללי ומסחרי של בית-החרושת במשכורת של 500 פראנק לחודש בתוספת של 6 אחוזים מן הרווח. הוא השקיע במפעל 30,000 פראנק תוך הסתייגות שתוך חצי שנה יכול להפסיק את תפקידו ולקבל חזרה את הכסף שהכניס, כלומר לפני תום השנה שהתחייב לעבוד בבית-החרושת, להבריא את המפעל ולנהלו כהלכה. הוא רמז כי ישיג לבית-החרושת מימון בסכום של כ-200,000 פראנק. הכהן היה סוחר ידוע ומצליח ברוסיה, סופר ועסקן ציוני, והוא קיבל על עצמו את התפקיד לפי הזמנתו של לבונטין קרובה של אשתו. אולם הוא לא הסתדר עם שטיין וסוכובולסקי, וכעבור חצי שנה התפטר וקיבל את כספו בחזרה.²⁶

22 לפי האקטיב של המאזן לשנת 1907 שהודפס בדיווח-שכון השני (ראה לעיל, הערה 20).
 23 סקירתו של ג' וילבושביץ על בית-החרושת שטיין, שזמנה בתקופת המנדט והיא מודפסת במכונת-כתיבה (מארכיונו הפרטי?).
 24 ממקור אחר עולה שהכוונה ל-100,000 פראנק.
 25 שם.
 26 יש הטוענים כי לא היה זה כספר-שלו. שרטוק (הפנמה, עמ' 50) העלה חשד כי הכסף ניתן לו על-ידי אפ"ק. כדי לשתול' אותו בהנהלת המפעל. נ' גרוס, שחקר נושא זה, סבר כי הכסף נמסר לו על-ידי ציונים ברוסיה לשם השקעה בארץ. על תקווה למכירת מניות ב-200,000 פראנק ראה: הפנמה, עמ' 47.

היה גם ניסיון להשיג כספים רבים מיק"א, שהשקיעה 20,000 פראנק במניות המפעל,²⁷ אך בשל המצב הקשה סירבה להגדיל את השקעותיה. כן התנהל משא-ומתן עם 'סינדיקט ארץ-ישראלי לתעשייה', שהוקם אז ביוזמת התנועה הציונית; והכהן קיווה למכור להם 60 מניות, כל מניה באלף פראנק.²⁸ במסמכי הסינדיקט מדובר על הלוואה של 50,000 מארק לאפ"ק או בערבות של אפ"ק ולא ישירות לבית-החרושת; אחר-כך דובר על 40,000 מארק להרחבת המפעל (פברואר 1908) — שניהם לפני גילוי ההתמוטטות. אולם כבר ביולי 1908 נדחתה הפנייה. בין הנימוקים נזכר גם חשש למצבו הכלכלי של המפעל וכושרה של ההנהלה החדשה. אך כבר במכתב סודי ביותר שנשלח אל א' רופין ב־12 במאי 1908 כתבו אנשי הסינדיקט כי יש להם משא-ומתן למימון הספקתם של מים לירושלים והארתה ולפיכך לא יכלו להשקיע גם בחברה אנגלית; מכאן עולה אפוא שהיו גם מניעים אחרים לדחייה, שמקורם בנאמנות לארץ-מוצאם, גרמניה.²⁹

הסתלקותו של הכהן והוצאת 30,000 פראנק ממחזור המפעל דחפוהו אל עברי פי-פחת. ההבראה הכספית והתקוות שחלו בכושרו הארגוני והכלכלי של הכהן הפכו לאשליה חולפת. הכהן מסר את הניהול לוויילבושביץ, היחיד שהתמצא בצד הטכני ובצד המסחרי של המפעל. כעבור שלושה חודשים הוא חזר לרוסיה והניהול נמסר לשרטוק, ששימש בתפקיד חודשים ספורים. בינואר 1909 הוחזר שטיין לנהל את המפעל.

תקופת ניהולו השלישית והאחרונה של שטיין נמשכה כשנה וחצי, עד ליוני או לילולי 1910, ותוך זמן זה עלה בידו לפרוע חובות בסכום של 150,000 פראנק ולהאריך את זמן פרעונם של שאר החובות. אולם המצב בפועל לא היה מזהיר כל כך: כל ההכנסה נועדה לכיסוי חובות, בייחוד לבנק אפ"ק. האסיפה הכללית, שנקראה במאי 1910, נועדה להקים מועצה מיוחדת שתעמוד מעל שטיין. הנהלה זו קראה כעבור זמן קצר לאסיפה כללית שנייה ובה הוחלט לחסל את החברה ולסגור את בית-החרושת.³⁰ אין לדעת אם החלטה זו לא נפלה אלא כדי להרחיק את שטיין. מכל מקום, לא קם עוד בית-חרושת זה באותו מקום ובבעלות אותה חברת-מניות.

הסיבות העיקריות לכשלון הכספי

היתה מידה מסוימת של צדק בפי מי שטענו כי הידרדרותו של המפעל באה לא מחוסר כספים אלא מן היכולת להשיגם.³¹ אלמלא ההרחבה הגדולה במהלך שנת 1906 ולאחריה אפשר היה למנוע את ההסתבכות ואת פשיטת-הרגל. מנגנון פקידותי מנופח וה'חובה' לתת משרות לבני-משפחתם של בעלי-מניות בצד מספר פועלים שלא היה הכרח בהם — אלה הביאו להוצאות מיותרות שהכבידו

27 סכום זה מופיע בדין-וחשבון השני, שהוכן בעקבות האסיפה השנתית של בעלי-המניות ב־3 במאי 1908. מ' הכהן ייתס סכום זה לעצמו. לפי שרטוק (הפנמה, עמ' 55) הכהן קיבל בפועל את הכסף בשל מכירת המניות שנעשתה עוד קודם-לכן.

28 ראה: מ' בן-הלל הכהן, דברים כהווייתם, יפו תר"ע [להלן: דברים כהווייתם], עמ' 16; וכן: הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ] L1/126, L1/120; ובייחוד מכתבי לבוטין, 9.3.1908, 25.8.1908.

29 שם, L1/199 (וכן: L1/121).

30 האור, ט' באלול תר"ע. הנתונים על סילוק חובות בסך 150,000 פראנק תוך זמן קצר אינם סבירים.

31 דברים כהווייתם, עמ' 21.

על המפעל והוסיפו לגרעונותיו; כיסוי המשכורות נעשה על-ידי הלוואות ב'שוק החופשי' של יפו ובריבית קצוצה.

אי התאמתו של שטיין לניהול מסחרי קפדני-חסכוני, היעדר סדרים להבטחת תשלומיהם של הלקוחות ואיחורים במילוי הזמנות — שימשו עילה להתחמקות מתשלום, והפרזה רבה בטענותיהם נגד המפעל. כך היה חוסר כרוני במזומנים ונעדר הון חוזר.

ב-1907 היתה בצורת קשה בארץ וחלה האטה בפעילות הכלכלית, לרבות נטיעת פרסים. בשנה שאחר-כך היה יכול שופע בגידולי-בעל בממדים שלא נודעו אז. אלא שאת מצוקת הבצורת, כולל ההאטה הקצרה בהרחבת מטעיה-הדרים, הרגישו רק בקיץ 1908 וההקלה באה לאחר שהציבור ידע על מצבו הקשה של המפעל. היו גם שנמנעו לפנות אליו. באותה תקופה כבר היה מפעל מתחרה, אמנם קטן יותר, של המהנדס אברהם סינייבר, שעבד קודם-לכן אצל שטיין, וכן בית-החרושת 'עתיד' למכונות של ש' איצקוביץ בחיפה. לקוחות יהודים רבים פנו גם לבית-החרושת של נג'ר.

הכנת מלאי של מוצרים ובייחוד יציקת תבניות לא זו בלבד שספגה את המזומנים, אלא גם את הכספים שהשיגו בהלוואות וממשקיעים במניות. השקעות אלה יכלו להצדיק את עצמן, אם היה המפעל ממשיך להתקיים ומתרחב בקצב של גידול הייצור שהיה עד אמצע 1907.

יחסו הקשוח של אפ"ק וז"ד לבונטין למפעל, רצונו לשמור על מעמדו הסולידי והרווחי של הבנק יחד עם צרות-אופק ביחסו לתעשייה, פיתוחה ובעיותיה — כל אלה גרמו ליחס קשה מעל לדאגה סבירה לכספי הבנק. זאת — גם אם נתעלם מטענותיהם של בעלי-המניות ושל שרטוק כי חברת המניות נוסדה רק כדי למשוך אנשים תמימים שישקיעו כספים ויבטיחו בזה את כספי הבנק שניתנו למפעל במשכונות ממשיים ובתנאי החזרה מועדפים.³² לכן היה לו, לדעתם, עניין להעלים את מצבו הכספי של בית-החרושת ולפרסם רווחים שלא היו ולא נבראו. למעשה, עשו זאת מנהליו ה'עסקיים' של המפעל — בעלי-המניות — והוא רק אישר את המאזנים ולפחות לא חלק עליהם. כאמור, תמך לבונטין בהצעתו של וילבושביץ להוציא אגרות-חוב נושאות ריבית קטנה של 6 אחוזים, אבל סירב להוריד את שער הריבית. בגישתו זו לא הבטיח את כיסוי מלוא הריבית המגיעה לבנק וגרם לסגירת בית-החרושת וחיסולה של חברת המניות שהקימה ב'מזיד' וממילא הביא גם הפסדים לאפ"ק. עם זאת, היתה הפרזה לא מעטה בהאשמות שהטיח נגדו.

התדיינות בין שטיין לבין בעלי-המניות

עם הפסקת העבודה במפעל, ואולי עוד קודם-לכן עם סילוקו של שטיין, החלה התדיינות בינו לבין 'בעלי' — מחזיקי המניות. שטיין דרש לשלם לו את שכר-העבודה שלא קיבלו זמן רב. כן הגיש תביעות אחרות: (א) להסיר ממנו אחריות לשטרות ולחובות שחתם עליהם בתוקף תפקידו; (ב) פיצויי מוניטין בסך 20,000 פראנק על ייסוד בית-החרושת, פיתוחו והישגיו; (ג) להחזיר לו את מניותיו, כלומר את תמורתן; (ד) להסיר את שמו משמו הרשמי של המפעל, כדי שיוכל לפתוח בית-חרושת משלו; אם רוצים להשאיר את שמו — לפצותו ב-10,000 פראנק. הצדדים הסכימו להעביר את ההכרעה לבוררות.

32 הפנמה, עמ' 11, 12, 14, 22-24, 32, 34. יש גם סברה שהיה לבעלים החדשים מניע אחר: להוציא את הניהול מיד שטיין ולנהל את העסק בדרכים-הם.

פסק-דינם של הבוררים (כ"ד בתמוז תר"ע) התחמק מתביעת פיצויי המוניטין. הם הגבילו את זכותם של בעלי-המניות להשתמש בשמו של שטיין לתקופה של שנה וחצי, בהנחה שהיה זה זמן מספיק כדי לבצע את השינויים הרשמיים בשמו של המפעל ולכן לא קצבו כל פיצוי על השם. אחריותו האישית של שטיין הוסרה מהתחייבותיו של המפעל. את השכר שהגיע לו פסקו שיקבל במזומן או בחומרים, ומסתבר אפוא שבעלי-המניות לא חשבו כלל לשוב ולהפעיל את בית-החרושת. בפסק הבוררות נקבע גם כי שטיין יכול לקבל לידי את המפעל כולו אם ישלם לבעלי-המניות 71,125 פראנק בתשלומים במשך ארבע שנים.³⁴ אולם שטיין לא הסכים לקבל לידי את המפעל בתנאים אלה; את המגיע לו קיבל בחלקו בחומרים ואולי גם במכונות ובשטרות של בעלי-חוב לבית-החרושת.

הגלגול השלישי

עם חיסול החברה וסגירת בית-החרושת לא תם אפוא מפעלו של שטיין. לא יצא שבוע מיום הפסקת העבודה והוא הזמין את אחד ממנהלי-העבודה שלו, אברהם וולפנון, והציע לו להישאר במחיצתו ולקבל את שכרו הקבוע. וולפנון קיבל את ההצעה. הוא החל להתעניין בהשגת הזמנות להרכבת מנועים ומשאבות ולתיקונים של מכונות ומכשירים שהוקמו על-ידי בית-חרושת שטיין. כל עבודה שאפשר היה לבצע בלי בתי-מלאכה נעשתה על-ידי וולפנון ופועלים אחרים שריכוז סביבו שטיין; במקרים מסוימים הובאו לבתי-מלאכה של אחרים. שוב התברר כי הרכבת מנועים ומכונות אחרות מחוץ-לארץ הוא העסק הטוב ביותר בענף המתכות והמכונאות, כשההרכבה והתיקונים נעשים מטעם סוכנו של היצרן בארץ.

ההכנסה מעבודות אלה היתה משמעותית: היא פרנסה את הפועלים והביאה רווח ניכר לשטיין, וכך החל לחפש מקום כדי לחדש את מפעלו. חלק מפרס ליד בתי וארשה ביפו נקנה בעזרתו של בעל-הון בשם קפלן, עולה מארצות-הברית, ושני שותפים אמריקנים. כשנה לאחר סגירת בית-החרושת הגדול והישן נפתח והופעל אפוא בית-חרושת חדש. שמו של המפעל נקבע כך: 'תעשיית ברזל אמריקנית-פלשתינאית' (מקודם ל' שטיין), בית יציקה ובית-חרושת למכונות.

שטח המגרש שעליו הוקם המפעל היה, לפי וולפנון, חמישה דונמים, אך במסמכי חיסול בית-החרושת ב-1935³⁴ מדובר על שטח מצומצם יותר של 5,000 אמות מרובעות ('פיקים'), כלומר 2.8 דונמים מטריים.³⁵ שטיין נסע למצרים והביא כלים ומכשירים החסרים למפעל ואפשר שנקנו מאפ"ק כלים וחומרים של בית-החרושת שחוסל. המפעל נזקק להלוואות בנקאיות ומשכן את מגרשו ובניינו, וכנראה גם חומרים וכלים, בבנק אפ"ק שלא מנע עתה אשראי מן המפעל החדש-הישן.

במקום 132 פועלים עבדו במפעל החדש רק 40-50 פועלים. רוב העבודות נעשו ללקוחות ערבים, אך הותקנו גם כמה גזוגנראטורים במפעלים יהודיים. בהדרכתו של שטיין עצמו הוחלפו מנועי-קרוסין בגזוגנראטורים שעוצמתם עולה על עשרים כוחות-סוס.

33 אצ"מ 268/13/2 A שם, 34 34/32 A

35 אמת (פיק) בניין מרובעת היא 75 ס"מ רבועים (0.56 מ'²).

אולם מצבו של בית-החרושת לא היה אידיאלי. היו לו מתחרים קשים — בית-החרושת הגרמני של האחים וגנר ומפעלו של המהנדס א' סינייבר. אחד מעמודי-התווך של בית-החרושת הישן, אבא נאמן, החל אף הוא לעבוד באורח עצמאי ופתח מפעל משלו. כן פתח שערי בית-מלאכה של יעקב פאפו, מנהלו לשעבר של בית-מלאכה מיכאני של היקב בראשון-לציון. דוגמה אופיינית לתחרות שבין מפעלים בענף המכונאות ועבודות המתכת משמשים המסמכים שבחיקי המושבה באר-יעקב לשנת 1911.³⁶ עם חפירת הבאר במקום נזקקו למנוע והוגשו שלוש הצעות: של בית-החרושת ונג'ר, ללא ציון המחיר; של א' סינייבר שהציע להתקין גזוגנראטור בעוצמה של 15-17 כוחות-סוס, במחיר של 5,200 פראנק; ושל שטיין המוכן להתקין מנוע גזוגנראטור בעל עוצמה של 17 כוחות-סוס תוך חמישה חודשים, במחיר של 5,500 פראנק, או מנוע-קרוסין של 16 כוחות-סוס במחיר של 4,200 פראנק וכל הוצאות ההתקנה על חשבונו. אולם אנשי הוועד של באר-יעקב לא מיהרו: מרחק של שנתיים מפריד בין הצעתם של האחים ונג'ר ועד לשתי ההצעות האחרות, ואפשר שונג'ר הקדימו הצעתם אולי עוד לפני חפירת הבאר.

רוב הלקוחות של שטיין היו בעלי פרדסים, טחנות ובתי-כד ערכים. לפי דברי א' וולפנון התקינו 50 מנועים באדמות כפר יזור.³⁷ ואין ספק שמספר זה כולל גם מנועים שהורכבו בגלגולו הקודם — ה'טרום אמריקני' — של המפעל.

גם אם מספר הפועלים במפעל היה כ-1914 50 בלבד, כשתי-חמישיות מזה שהיה בבית-החרושת בשיאו, הרי ציודו הטכני ובייחוד האנגרטי היה משוכלל ובעל עוצמה גדולה יותר: במקום מנוע-קרוסין של 7 כוחות-סוס היה גזוגנראטור של 17 כוחות-סוס. היתה לכך חשיבות מכרעת בימי מלחמת-העולם הראשונה.

מקרהו של באר-יעקב לא היה יחיד ואל בית-החרושת ונג'ר פנו גם יישובים וגופים ציבוריים אחרים. כשהמשרד הארץ-ישראלי החליט להזמין לוקומוביל לחווה שלו בכך-שמן פנה אף הוא אל ונג'ר. בתגובה על כך הופיעה הודעה מטעם 'בית-החרושת האמריקני-הפלשטינאי' כי כעבור שבועיים יפטרו את כל הפועלים.³⁸ וייסגרו את הפבריקא [כך!]. המפעל לא נסגר אמנם כעבור שבועיים והמודעה לא היתה אלא אמצעי לחץ, אבל חודשיים לאחר-מכן בא זעזוע גדול יותר: פרצה מלחמת-העולם הראשונה.

מלחמת-העולם הראשונה

עם פרוץ המלחמה נסתמו מקורות הדלק למנועים — לא רק של קרוסין למנועים הרגילים או דלק שחור לשניים או שלושה הדיזלים הראשונים שהיו כבר אז בארץ, אלא גם של אנטרציט ואפילו פחם אבן רגיל ממכרותיה של תורכיה. נתגלתה אז חשיבות נסיונותיו של שטיין. אם בעבר התקין והפך מנוע-קרוסין בעלי עוצמה גדולה לגזוגנראטורים כדי לחסוך בהוצאות לדלק, היתה זו עתה שאלה של הצלה כללית. לא היה אפשר להפעיל מנועים רגילים, ואף גזוגנראטורים

36 אצ"מ 321/8. ראוי לציין שבטופס מכתבו של שטיין לא נזכרת החברה האמריקנית-הפלשטינאית אלא שמו של שטיין בלבד.

37 ראיונות עם א' וולפנון, 30.11.1973, 2.9.1975 והם גם מקור שאר הנתונים הנמסרים בשמו.

38 "זרובבל, האחדות, ה' (י"ח בסיוון תרע"ד), גליון 22-23, עמ' 24-22.

קונבנציונאליים, בשל חוסר דלק. בתי-המלאכה המיכאניים – וקודם כל אצל חלוץ המהפכה של מנועי-קרוסין לגזוגנראטורים, שטיין עצמו – החלו 'להסב' מנועי-קרוסין לגזוגנראטורים. לא זו בלבד שהפך את המנועים שבפרדסים, בטחנות ובמפעלי תעשייה אחרים לגזוגנראטורים, אלא התאימם לשימוש בפחם עץ. כן פותח התקן להפיכת גזרי-עץ קטנים לפחם וממנו להוציא את הגז שיפעיל את הגזוגנראטור. פיתוח זה מנע מן המושבות להישאר בלי מי-שתייה, פרט למי בורות או בארות רדודות בחצרות בתיהם. לא רק מטעיהדר אלא כל גידולי-השלחין היו נידונים להובשה וכליה בעת שהארץ היתה נתונה לרעב ולמחסור כתבואות, הן בשל החרמתן לצורכי הצבא והן בשל היעדר כוח-אדם ובהמות-עבודה שגויסו לצבא.

בקצב קדחתני החלו בהפיכת מנועי-נפט לגזוגנראטורים ובית-החרושת של 'תעשיית כרזל אמריקנית-פלשתינאית' נתמלא עבודה. מן המושבות הקרובות, ובייחוד מפתח-תקוה, הביאו מנועים רבים, וכן מן הפרדסים שבתחומי הכפרים הערביים שבסביבה. גם שטיין, ובייחוד בתי-מלאכה קטנים ממנו ומפעלים של האחים נגנר, התמסרו כולם לשינוי המנועים הקטנים להפעלת משאבות בפרדסים.³⁹ הצמא לא פגע אפוא באוכלוסיית הארץ בימי המלחמה.

מן הראוי לציין כי אימוץ שיטתו של שטיין לייצור גזוגנראטורים היה אז חידוש מקומי שספק אם נודע מחוץ לתחומי הארץ, פרט אולי בסוריה. במקומות אחרים בעולם ובעיקר באירופה אחוזות המלחמה לא הורגש גם צורך חיוני לכך.

בית-החרושת מילא גם הזמנות של הצבא התורכי. ובכוא הגזירה על גירוש יפו-תל-אביב, נאלץ שטיין לעזוב את יפו ואת המפעל שלו ולנדוד; עוד לפני-כן ניהל בתי-מלאכה של הרכבת בבאר-שבע ולאחר-מכן עבר לחיפה. מנהל-העבודה וולפנון ושבעה פועלים נשארו בעיר כדי להמשיך לעבוד בבית-החרושת.

עם הכיבוש הבריטי הוחרם המפעל לצורכי הצבא; מסביב לבית-החרושת, מ'בתי וארשה' בואכה המושבה הגרמנית, הוקמו בתי-מלאכה ששירתו את המאמץ המלחמתי הבריטי. לפי דברי וולפנון, שהמשיך בעבודה ונעשה 'ל'פורקמן' בשירות הבריטי, היו שבועות בהם עבדו עד 850 איש, אלא שמספר זה מכון למכלול בתי-המלאכה ולא רק 'ל'גרעין' שלו – 'בית-החרושת האמריקני-פלשתינאי'. העבודות שנעשו אז בבית-החרושת היו מגוונות מאוד: מתיקון תותחים ועד לתיקון מכוניות למיניהן – על מנועיהן ושלדיהן.

בראשית 1919 החזירו שלטונות הצבא הבריטי את בית-החרושת לבעליו. עדי ראיה סיפרו על עזובה רבה ששררה בו.⁴⁰

תקופת השיקום וה'אזורח'

'אזורח' של בית-החרושת על-ידי השבתו לבעליו חל אחרי תום פעולות-האיבה באירופה, עם סיום מלחמת-העולם הראשונה. הכל היה עזוב והרוס, בין שנעשה בכוונה ובין בשל הזנחה בימי התפעול האחרונים של הרשות הצבאית.

ההתארגנות מחדש היתה מהירה ביחס. אבל על בית-החרושת השב לתחייה העיבו כבר סכנות של

39 ראיון עם וולפנון (לעיל, הערה 37).

40 ראיונות עם וולפנון (שם) ומ' אמיתי (23.4.1975).

חיכוכים וסכסוכים בין הפועלים לבין ההנהלה ובייחוד בין הבעלים-המנהלים לבין עצמם. תחילה פרצה תסיסה בקרב הפועלים שדרשו העלאת שכר. באותה תקופה של שלהי שנת 1919 היו המחירים גבוהים מאוד עדיין בהשוואה לאלה שלפני המלחמה. אין פלא אפוא שהפועלים הגישו דרישות להעלות את שכרם. ההנהלה אישרה העלאה כזו רק לבעלי-מקצוע ראשיים ולמנהלי-עבודה. בכ"ד בחשוון תר"ף הוגשה תביעה להעלות את השכר ב-25 אחוזים לפועלים המקבלים שכר עד לשלושים גרוש מצריים ליום והעלאה מסוימת גם לאלה המקבלים שכר גבוה יותר. הפועלים איימו שיעזבו את עבודתם אם לא ימולאו הדרישות. כיוון שלא קיבלו תשובה לתביעותיהם הכריזו הפועלים על שביתה. תגובת ההנהלה היתה כי יש לסיים תחילה את תהליך היציקה שהחלו בה לפני השביתה ולאחר סיומה תהא נכונה לנהל משא-ומתן על העלאות. כן טענה שמצבו של המפעל בכי רע ויאלצו לסגור אותו. הפועלים לא התנגדו לעצם האפשרות של סגירה או הפסקה זמנית בעבודה, אבל דרשו תוספת על עבודתם בזמן היציקה. התחלת השביתה בעת היציקה היתה כנראה הצד הפגיע ביותר.

ההנהלה ניסתה להביא פועלים אחרים במקום השובתים. בין הפועלים היהודים לא נמצאו מפירי שביתה, ולפיכך הובאו ערבים. אולם גם הם עזבו לאחר שהוכהר להם דבר השביתה וסיבותיה. לבסוף הציעו הפועלים להקים ועדה פאריטטית שתדון בכל תביעותיהם ותציע לחזור לעבודת היציקה במהלך המשא-ומתן. ההנהלה התנתה הסכמתה בכך שידונו על כל פועל לחוד וכי העלאת השכר תחול גם במפעלים אחרים בענף-המתכת. בינתיים הופצו שמועות כי המפעל ייסגר לחלוטין. דובר גם כי אחד מבעליו ייסע לארצות-הברית כדי להציע למכירה את מניות המפעל.⁴¹

העבודה התחדשה בלי ששני הצדדים יהיו שבעי רצון מתנאיה. יחד עם זאת החרפו הניגודים וגברו החיכוכים בין הבעלים, מה גם שמצבו העסקי-הכלכלי של המפעל היה רחוק מלהיות משיבי רצון. עם תום המלחמה והחזרת בית-החרושת לבעליו, החל גם שיקום כלכלי-טכנולוגי הן בפרדסנות והן במפעלי-תעשייה, בעיקר בטחנות-קמח, ואתו תהליך ה'שיבה' לטכנולוגיה ה'תקנית' שלפני המלחמה. פירוש הדבר היה 'כיתות' חוזר של הגזוגנרטורים מתקופת המלחמה למנועי-קרוסין. כבר אפשר היה להשיג קרוסין ולהביא מנועי-דיזל שהם טובים יותר וחסכוניים יותר ודורשים כמעט חצי מכמות הדלק — מהן גם ללא קרוסין לכן אלא דלק שחור זול יותר. כאשר אפשר היה ליבא דיזלים וחצאי-דיזלים מאירופה, יכול היה בית-החרושת 'האמריקני-הפלשתינאי' — כנציגו של בית-חרושת בריטי לדיזלים 'רוסטון הורנסבי' — למכור אותם ולהפיצם בארץ. אלא שתהליך זה היה אטי למדי, משום שבינתיים עסקו בשיקום הפרדסים הישנים ולא נטעו כמעט חדשים. מטע מזורו החל רק בשנות העשרים המאוחרות.

באותה תקופה פיתח שטיין את המצאתו האחרונה: 'ראש' משוכלל יותר לדיזל שהותקן במפעל המנועים המיובאים.

מפי אנשים שעבדו בתקופה זו — בייחוד ראובן אשבל ומ' אמיתי⁴² — אפשר לשחזר את דרכי העבודה באותה תקופה ואת יעדיה. תוצרתו העיקרית של בית-החרושת היו גם עתה משאבות: בין

41 קונטרס, א (י"ט בכסליו תר"ף), חוברת יח, עמ' 36-39. מקור יחיד זה מדבר על חברת מניות גם בגלגול זה. ואם אין זו טעות סופר הרי עולה מכאן כי גם תעשיית הברזל האמריקנית-הפלשתינאית היתה חברת מניות.

42 ראיונות עם א' וולפנון, ר' אשבל ומ' אמיתי (ראה לעיל הערות 37, 40) וכן מן המסמכים שבידי מ' אמיתי.

פריטים של טחנת-קמח מתוצרת בית-החרושת, שנות השלושים של המאה העשרים

של מוטות ובין של בוכנה. כן יצרו התקנים לטחנות-קמח ומכששים לבתי-כר. רוב ההזמנות, כמו בעבר, היו מחוץ ליישוב היהודי — מפרדסנים ומפעלי-תעשייה ערביים, ולא רק מארץ-ישראל המערבית, אלא גם ממזרח-הירדן. חלק ניכר מן העבודה היה מלאכת התיקונים ולא הביאו כמעט חלפים מחוץ-לארץ. חרטו גלגלי שיניים ובוכנות, התקינו שסתומים ואף עשו תיקון למנועים. כן הסבו גזוגנראטורים.

על אף ההזמנות והעבודות, לא התקדם בית-החרושת מבחינה עסקית-כספית ולא הצליח להתבסס ממש. שוב צפו התקלות והצרות הכספיות של שנות 1907-1909. קפלן, שהיה בעל ההון העיקרי, לא מילא כנראה את כל התחייבויותיו למפעל, ולבסוף פרש. אחריו הסתלקו גם שותפים אחרים. שוב עלה המפעל על שרטון אם כי בלי קולות וברקים והאשמות. המממן הטוב ביותר, ד"ר מנחם שטיין, נפטר ב-1916 מטיפוס ואתו נפסק לחלוטין המקור הכספי הפרטי הנוח ביותר. לליאון שטיין עצמו לא ניתנה האפשרות להמשיך בעבודה. שוב בא משבר כספי בשל הפסדים, בהיעדר הון חוזר, חוב לאפ"ק וחובות קטנים יותר לאחרים, וכנראה גם בשל היעדר אֶמון הדדי ותמימות-דעים בקביעת המטרה, בדרכים להשגתה ובצורות הניהול. דביקות במטרה לפיתוחו של בית-החרושת חרף התקלות ואֶמונה שיוכל להן היתה רק לאיש אחד, לשטיין, שהוחזק לא-מציאיותי בכל הקשור לצד המנהלי, העסקי והמסחרי, ואולי גם 'הוזה' מבחינה מקצועית-הנדסית. אלא שבעל הדעה במפעל — כמו בגלגולו הקודם — היה בעל החוב, בנק אפ"ק שהחזיק משכנתאות על השטח, על הבית וכנראה גם על המכונות והחומרים. הוא לחץ על בעלי המפעל לסלק את המגיע לפי הסדרי

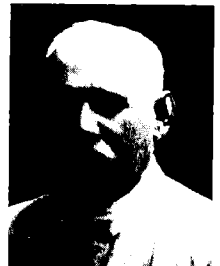
ההלוואות והתשלומים. תוך זמן קצר, עוד בשנת 1920, עבר בית-החרושת לידיו של "ברסקי, סוחר קרקעות ידוע שעסק גם בסחר עודפי הציוד ושייריו, לרבות גרוטאות של הצבא הבריטי. הוא קיבל על עצמו אחריות כספית ועסקית ואילו שטיין המשיך לנהל את הייצור.

סילוקו של שטיין ופטירתו

אלא ש'גרוטאה' בדמות בית-החרושת לא נתנה רווחים כמו אלה שאפשר היה להשיג במסחר. תוך שנה אחת — או שנה וחצי — נדחק שטיין מן המפעל וסולק ממנו לחלוטין. כעבור זמן, בשנת 1923, הוזמן המהנדס אברהם סינייבר לכהן כמנהל טכני של בית-החרושת. אלא שרווח והצלה לא היו לבעלים מסילוקו של שטיין. לקראת שנת 1924 פשט כנראה ברסקי את הרגל, וייתכן כי הסתלק ממנו והזניחו. בית-החרושת שוב עבר לרשות בעל החוב, אפ"ק.

שטיין עזב את יפו ועבר לחיפה. במקום ליצר מכונות היה לסוכן מכונות חוץ, כיועץ ומדריך לקונה ולרוב גם מעין מנהל-עבודה או קבלן להרכבה — בדרך-כלל מנוע שריפה פנימית. בתחום מקצועי זה הוא זכה לאמון רב ונשאר בר-סמך. כמו בעבר, לא ייצור עצמי ומקומי של מכונות הצדיק את עצמו מבחינה כלכלית-רווחית, אלא מכירה מתוצרת חוץ, שלא היתה כרוכה בסיכון כספי, בבעיות כספיות וטכניות ובטרדות שונות של הייצור. אבל כך יכול היה לחיות בלי הלוואות, השקעות וגרעונות. את עבודות התיקון וההרכב שנזדקק להם ביצע במפעלו של מילר בחיפה. אלא שלא החזיק מעמד זמן רב, חלה ונפטר.

בא' באדר תרפ"ו הוא הובא לקבורה בבית-הקברות (הישן) בחיפה. ידידים בוודים וכמה מחניכיו תלמידיו הפועלים ליוו אותו בדרכו האחרונה. על קברו לא הוקמה אז מצבה, אלא הקיפוהו בגדר עשויה סורג ברזל יצוק ועל הקבר הונח מסנן מירושתו הטכנולוגית העיקרית. רק לאחר כשלושים שנה קם ועד ציבורי להקמת מצבה.

ליאון שטיין בערוב ימיו

הגלגול האחרון — חברת חרושת ברזל בע"מ

פרישתו של שטיין לא הבריאה את מצבו הכלכלי-הכספי של העסק, ואפשר שלא אפשרה לו לעמוד על רמתו קודם-לכן. שוב קרה, בדומה לאירועי השנה 1909-1910, בלי שערווייה ציבורית, בלי 'הפנמה ארץ-ישראלית'. לפי שלא היו נפגעים בציבור השוחר לרווחים קלים. חיסול החברה האמריקנית-הפלשתינאית נעשה אפוא לא בקול-קולות ובלי תהודה ציבורית, כמעט בחדרי-חדרים.

החברה התפרקה בשל חובות לאפ"ק ולגופים אחרים. אפ"ק 'קנה' את המפעל ב-6,000 לירות מצריות; יחד עם 7,107 לירות מצריות — חובות של בית-החרושת לגורמים אחרים שעל הבנק היה לכסות — עלה לו העסק 13,107 לירות מצריות, כלומר הרבה יותר מכל חובותיו של המפעל הישן. הוקמה חברת-בת לבנק אפ"ק בשם 'חברת חרושת ברזל בע"מ'; בהון של 10,000 לירות ועם חוב של 3,107 לבנק, שעל החברה⁴³ היה להחזיר במשך הזמן ובתוספת ריבית.

43 אצ"מ 34/32 A

עשר שנים (1924-1934) היה בית-החרושת בניהולו של אפ"ק ועוד פחות משנתיים בידי חברה שקנתה ממנו או חכרה את המפעל (החברה ההולנדית). תקופה זו של פחות מתריסר שנים (1924-1935) לא היתה שלב אחד בהפעלתו של בית-החרושת, אלא יש להבדיל שלושה שלבים לפחות.

השלב הראשון — 1924-1927

כמנהל המפעל מונה יחיאל לבונטין, אחיו של זלמן דוד לבונטין מהנהלת הבנק ו'הרוח החיה' בתקופת המשבר הראשון. הוא היה מהנדס במקצועו, אבל פרסומו בציבור היה כסופר בשם 'חושי הארכי'. כמהנדס ראשי, ולעתים גם יחיד, מונה אברהם סינייבר, שעבד כבר זמן-מה במחיצתו של שטיין ולאחר-מכן הקים משרד משלו לקידוח בארות בפתח-תקוה וכן סדנה ביפו. הבעלים והמנהלים הטכניים הקודמים הסתלקו, ורק איש המשרד הממונה על הטיפול המסחרי, מ' אמיתי, נשאר על כנו. כך אירע בשנת 1924, ובסופה של אותה שנה היו במפעל 46 פועלים ששכרם היה בין 30 גרושים מצריים עד לירה וכן שבעה פקידים — עובדי מנהל.⁴⁴

בפרטי הייצור לא חל שינוי: המשיכו ליצר משאבות, מכבשים לשמן-זית, ציוד לבתי-חרושת לקרח וטחנות-קמח קטנות; כן עשו חלקי מכונות, יציקות ברזל ונחושת והרכבת מכונות שונות, בעיקר מגועים מתוצרת חוץ. לפי דבריו של וולפנון, שהמשיך לשמש מנהל-עבודה ובעיקר 'שר-חוץ' להשגת לקוחות במגזר הערבי וכמבצע ההרכבות בפרדסים ובמפעלים, התקינו בתקופה קצרה למדי 16 בתי-ברד חדשים בשכם ובסביבתה. חידושם היה בהחלפת מערכות הפריכה ואת 'ים' האבן החליפו ל'ים' ברזל, שהפעילו בכוח מיכאני. בעיקר ייצרו, מכרו והרכיבו מכבשי-ברזל ידניים במקום קורות בית-ברד או ברגי-עץ עתיקי יומין.

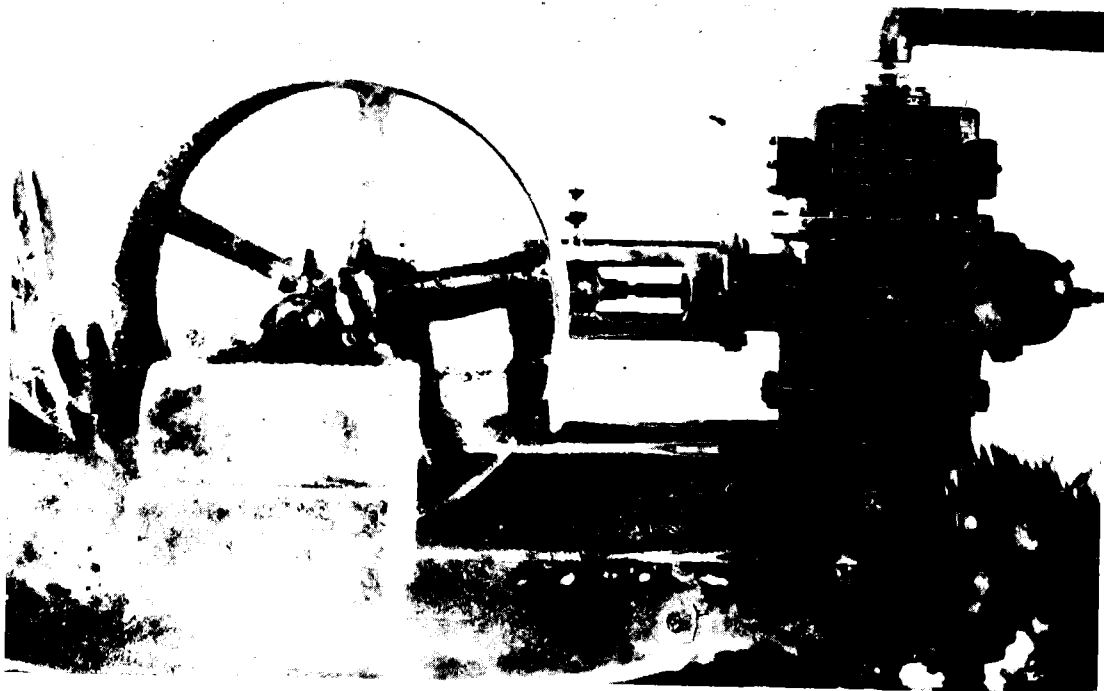
ברבות הימים החלו ליצר מגרסות-חצץ ולאחר-מכן גם מערבלי-בטון. נוסף על הרכבת מגועי-קרוסין ותיקונם, כשמספרם הולך ומתמעט מדי שנה, והרכבת מגועי-דיזל ('מלאים' ו'חצאיים'), שמספרם גדל והלך, נעשו גם עבודות אחרות. כך, למשל, טיפל וולפנון ב'הסבת' טחנות-מים על הירקון (של אבו רבח) מטחנה מסורתית עם מגלשים וגלגלי-עץ למתקן-כוח מודרני: הוא הרכיב בה טורבינה בעוצמה של 60 כוחות-סוס ואבני-ריחיים מבזלת חורנית הוחלפו באבני קוורצה צרפתיות. תחילה הותקנו שתי מערכות ריחיים ואחר-כך הוסיפו שלישית.⁴⁵ היה זה בשנים 1925-1926. התקנה זו היתה בחינת חידוש בארץ.

השלב השני — 1928-1934

כעבור שנתיים הגיע מספר הפועלים ל-85 ומניין הפקידים היה 13, כלומר קרוב למאה איש. מדי יום עיבדו 5-6 טונות חומר גולמי ושווי התוצרת השנתית הגיע ל-30,000 לירות מצריות.⁴⁶ התקלות בהתפתחותו של המפעל יוחסו אז למכסים על חומרי-גלם והיעדר נמל של ממש ביפו; כך נגרמו

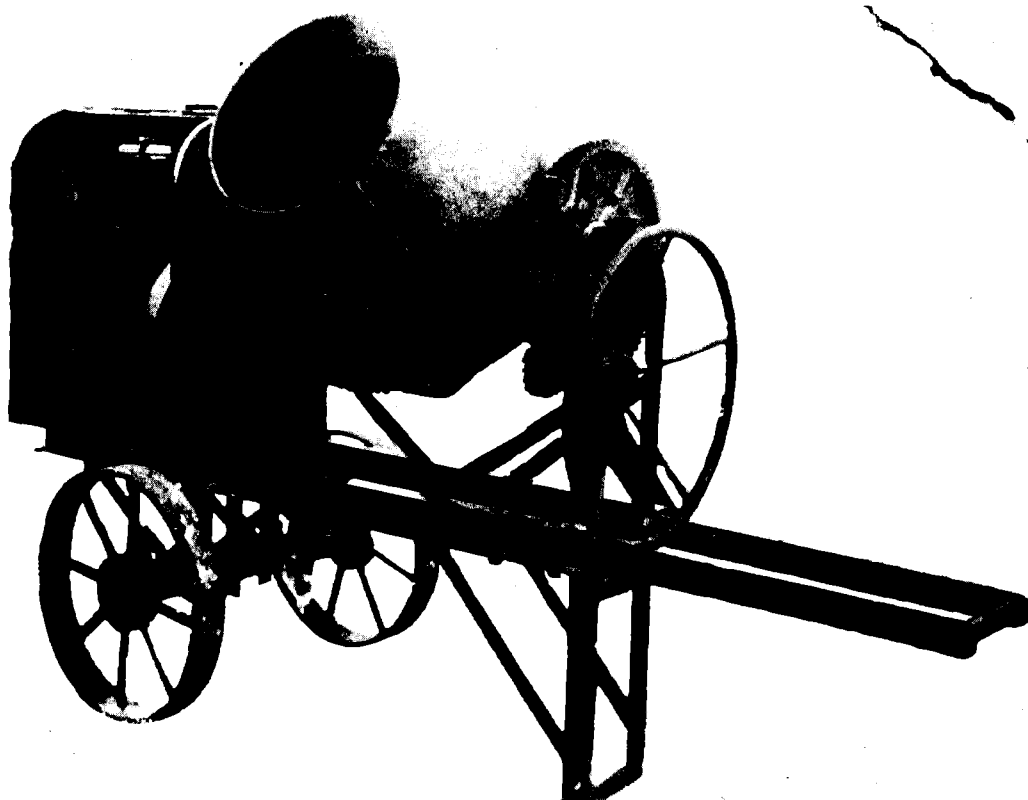
44 מסחר ותעשייה, 1924, עמ' 691. 45 מפי א' וולפנון.

46 מסחר ותעשייה, 1926, עמ' 316-317. למספרים דומים ראה: דין-וחשבון מפעולות מועצת פועלי תל-אביב-יפו, תשרי תרפ"ה-תמוז תרפ"ז, תל-אביב תרפ"ז, עמ' 68.

מנוע שהורכב בחברת חרושת ברזל בע"מ

מערבל-בטון מתוצרת חברת חרושת ברזל בע"מ

הפסדים, אירעו קלקולים וחומר מיובא הלך לאיבוד. ההובלה ביבשה מחיפה עלתה יותר מאשר ההובלה הימית מאנטוורפן.

במשך הזמן התרחב והתגוון סוג המכונות והמתקנים שיוצרו או הותקנו על-ידי בית-החרושת: מערב-לבטון, דודי-לחץ ובתי-חרושת לקרח, ציוד ותיקונים למפעלים שונים בהלחמה אוטוגנית. כך, למשל, הובאו פעמונים ממגזרים ומכנסיות, ביניהם גם גדולים מאוד, כדי לאחות שברים ולחסל סדקים, בלי לפגוע בצליליהם.⁴⁷

ציודו של בית-החרושת נשאר ביסודו זה שהיה בימיו של שטיין, אך היו שינויים קטנים ולעתים אף מהותיים. כך, למשל, במקום הגזוגנראטור שהותקן עם חידושו של המפעל ב-1911 הוכנס מנוע-דיזל בעוצמה של 37 כוחות-סוס. מאוחר יותר, ב-1929, הותקן גם גנראטור חשמלי ובית-החרושת הואר בחשמל לפני בתי-העיר של יפו, רחובותיה ומפעליה. חשמל שימש במידה מצומצמת גם לצורכי הייצור: לכוף ולהלחמה.

אף-על-פי שפעל בחסותו — למעשה בבעלותו — של בנק אפ"ק, לא רווה המפעל נחת. לא רק המצב הכלכלי-הכספי לא שפר אלא פרצה גם שכיתה על רקע הלנת-שכר. עם זאת לא היו תנאי-העבודה בבית-החרושת רעים, ובוודאי לא ירדו מן המקובל אז בארץ בענף המתכת. היחס לעבודה וכל הקשור בה היה רחוק מזה שהיה אצל שטיין ופועלי-חניכיו, כפי שאפשר לשמוע לא ממנהלים או מאנשי אפ"ק לשעבר אלא מחברי ועד-הפועלים של אותם הימים. אנשי הוועד גם התמרמרו מאוד על כך שבני-הנעורים שהתקבלו לבית-החרושת כדי ללמוד מקצוע לא הראו נכונות לכך. מוטב היה לקבל מבוגרים-עולים חדשים שרצו לרכוש מקצוע והיו מוכנים לעבוד תחילה בתנאי שכר של נערים. אלא שלכך לא יכלה ההסתדרות להסכים. חוסר משמעת והיעדר יחס לעבודה וגישת מתוך הנחה כי זה לא עסק של בעלים פרטיים שצריכים להתקיים ממנו, אלא מפעלו של 'דוד עשיר' ורכוש ציבורי, היה בעוכריו של בית-החרושת ומן הגורמים העיקריים לחוסר רווחיותו. אנשי ועד-הפועלים לשעבר מצביעים על כך שבזמן שייצרו בבית-החרושת 'פעמון' 64 מכסי-בויב ליום, הגיעו אצלם באותם התנאים ובאותו מספר פועלים רק ל-16 מכסים. לדבריהם, אווירה של לא-אכפתיות שררה בבית-החרושת עוד בשנות העשרים.⁴⁸ עם זאת, היו במפעל גם מומחים מעולים בעלי כשרון ויכולת ורצון לעבוד.

כל המתואר לעיל נוסף על התחרות של בית-החרושת הגרמני של האחים נגנר ושל א' סינייבר שהקים מפעל קטן לא רחוק מ'חרושת ברזל' ושל בתי-חרושת קטנים ובתי-מלאכה השתקף במאזני 'חברת ברזל יפו'. כל שנה וגרעונותיה, לפי שרווחים לא היו. הגרעון המצטבר טפח, הבנק הקפיא את תביעותיו לריבית על החוב וניסה להציל לעצמו רק את החובות מן הגרעונות ה'מצטברים'. גרעונות הייצור יכלו להיות גדולים יותר, אלא שהרווחים המסחריים מסוכנות של מכונות מחוץ-לארץ הם ש'קידזו' אותם. לבסוף נערך כנראה ניתוח של הסיבות לאי-הצלחה העסקית. 'לבוניטין חדל להיות מנהל בית-החרושת ועזב את המפעל. שבו והזמינו את א' סינייבר להיות מנהל טכני. מ' אמיתי המשיך להיות מנהל מסחרי. עם מסירת ההנהלה לסינייבר היתה להנהלת אפ"ק מחשבה לא כל כך כמוסה, ואפילו תקווה, כי בסופו של דבר יוכלו להיפטר מבית-החרושת ולמכור נכס צאן

47 ראיון עם ישראל בלופולסקי, 14.5.1975.

48 ראיונות עם אורי רוזלמן, ביום 26.11.1973, ועם ישראל בלופולסקי, 14.5.1975.

באגף המכונאות של בית-החרושת, שנות השלושים

ברזל זה לאיש בעל יוזמה וגישה מסחרית טיפוסית כמותו. אלא שמצב הדברים היה אחר: פרצו מאורעות תרפ"ט. החרם הערבי על תוצרת יהודית פגע במפעל, לפי שרוב הלקוחות היו פרדסנים ובעלי מפעלים מן המגזר הערבי. גם מי שניהל אתם משא-ומתן, וולפנון, עזב את בית-החרושת. בינתיים התחוללה תמורה אחרת בטכנולוגיה האנרגטית. רשת-החשמל התרחבה והגיעה אל רוב הפרדסים בארץ. ואם עשר שנים קודם-לכן התחילו הדיזלים לדחוק את מנועי-הקרוסין והגזוגנרטורים, הרי עתה דחקו מנועי-החשמל הנוחים לשימוש את הדיזלים, מה גם שחברת-החשמל הבטיחה לפרדסנים תנאים שיש בהם משום פיתוי מסוים.

כך לא הגיעה ה'הבראה' המיוחלת עם החלפת ההנהלה. צומצם אמנם הגרעון התפעולי במעט, אבל לרווח של ממש — ולו בתפעול בלבד — לא הגיעו עד סוף 1931. הרווח התפעולי המועט שהיה בשנים 1931-1934 ובחלק משנת 1934-1935 (עד לבעלות החדשה) לא היה מתוצרת בית-החרושת, אלא ממכירת מוצרי חוץ, שחלקם התקרב לשני-שלישים מן המחזור הכספי השנתי לעומת שליש של תוצרת המפעל.

הנהלת אפ"ק חיפשה דרך להיפטר מן המפעל. ב-27 בנובמבר 1932 סוכם כי העסק פחות רע מאשר בעבר בעקבות ראשיתה של הגאות של 1932-1935, אך יש להשתחרר ממנו. הם סברו כי אין לפרקו אלא למכור אותו כמות שהוא — גם בהפסד. מכאן מסתבר שסיניבר, שהסתלק בינתיים מן הניהול,

י'פועלי "חברת חרושת ברזל יפו" 1934

לא רצה לקנותו. ב־24 בינואר 1933 קבעו אנשי אפ"ק כי חלה הטבה בהשוואה לשנתיים קודם־לכן וכי לא היה עוד שם רע ביישוב היהודי למפעל. לפיכך סברו כי גדלו הסיכויים להשיג קונה.⁴⁹ חברת 'ברזל' הוכתה קשות עם הסתלקותו של א' סינייבר, לפי שהצליח להוציא ממנה ולהעביר לעצמו את הסוכנות של מנועי־הדיזל מחברת רוסטון־הורנסבי שדיולים שלה פרנסו יותר מכל את המפעל.

השלב השלישי — 1934-1935

ברוך נכאים, באזלת־יד וברצון להיפטר מ'עונשו של זה' חיפשו אפוא קונים לעסק. לבסוף, הצליח א"ז הופין, מנהלו הכללי של אפ"ק, שהיה ממוצא הולנדי, למצוא משקיעים יהודים מהולנד שרצו לקבל לרשותם את בית־החרושת. המשקיעים היו שלושה סוחר־יהלומים בשם ספיר, מהנדס אופנהיימר ומשקיע עיקרי בשם לוי. היה זה במאי 1934 ואילו הסכם רשמי נערך ב־13 ביוני. כל הפועלים קיבלו פיצוי־פיטורין מן הבעלים הקודמים וחלק ניכר נשאר לעבוד אצל הבעלים החדשים. אלה חשבו על שיקום, ריאורגאניזאציה והרחבת המפעל, גם אם לא היה לכך בסיס של

ממש ואולי היה זה תחת ההשפעה הכללית של הגאות הכלכלית. במקום הפועלים שעזבו נכנסו חדשים, ביניהם בעלי-מקצוע טובים מעולי גרמניה שהכניסו משטר, סדר וניקיון אל כתלי המפעל. עם זאת חזרו תופעות הידועות מימי הגאות הראשונה במפעל הראשון של שטיין — בממדים גדולים יותר. לעומת 60-70 פועלים בשנת 1934, הגיע מספר הפקידים ועובדי-השירותים ל-30. כמנהל-כללי נתמנה המהנדס י' בבלי וכמהנדס ראשי הוזמן ח' אילברג שניסה להעביר את הייצור לפסים של תכנון מדעי. הם עשו להרחבת הייצור ולהדביק את ההתפתחות הטכנולוגית. בד בבד עם דחיקת מנועי שריפה פנימית על-ידי מנועי-החשמל, חלה התפתחות בתחום כלי-השאיבה, המוצר העיקרי של בית-החרושת: משאבות מוטות ומשאבות בוכנה, בעלות הספק מוגבל יחסית, הוחלפו במשאבות צנטריפוגאליות, ובעיקר במשאבות קידוח אנכיות (צנטריפוגאליות) המשחררות את בעלי הבארות מחפירתן בכלל. בראשית שנות השלושים באה ההמצאה האחרונה שפותחה בבית-החרושת למכונות ומתכת בארץ מיסודו של שטיין — משאבה חלזונית-אנכית 'קידוחית' מקורית. עובדי המפעל ייחסו את פיתוחה או המצאתה לוויקטור לבונטין, בנו של מנהלם לשעבר י' לבונטין, ואילו פרופסור ח' אילברג כתב בפירושו שהיתה זו המצאתו-שלו. נציין גם כי היה ניסיון קודם, ב-1927, להתקין משאבת-קידוח או חלקים ממנה לפי תכנונו ושרטוטו של המהנדס י' זידנר, אלא שמשאבה זו לא עמדה כנראה במבחן מעשי.⁵⁰

עם פיתוחה וייצורה של משאבה זו, הוכרזו על תחרות למציאת שם בעל משמעות גם בלועזית. אורי רוזלמן, פועל בבית-החרושת ויושב-ראש של ועד-הפועלים הציע את השם 'ירדן', והצעתו נתקבלה. אולם התגלו תקלות בהפעלתה של המשאבה ולא בכל מקום היא הצליחה. היו אולי מוצאים דרך לשפרה, אלא שבינתיים הקיץ הקץ על בית-החרושת. הבעלים החדשים פשטו את הרגל ובספטמבר 1935 נסגר בית-החרושת 'ברזל' לתמיד.

החיסול נמשך כשנה, כי בינתיים פרצו מאורעות תרצ"ו. בינואר 1936 הגיש מנהל-החשבונות מ' אמיתי תזכיר, כנראה לבנק אפ"ק, ובו הציע להפעיל מחדש את בית-החרושת, לפי שהיה המפעל הגדול, החזק והמצוייד בכל הדרוש לבית-חרושת מודרני; מכונות שהוא ייצר או ייבא פזורות היו בכל הארץ ואף מחוצה לה; שמו ושמצו של בית-החרושת שטיין מוכר ויצאו לו מוניטין במרחב כולו. אמיתי הציע אפוא לקנות בזול את המפעל מבעליו האחרונים ולהתחיל מחדש עם הון חוזר וייצור פריטים 'המוניים', בסדרות, ולבסס את הייצור על קבוצות קבלניות של פועלים מקצועיים המבצעות עבודה על אחריותם-הם — הן מבחינה טכנית הן מבחינה כספית.⁵¹

אולם, בית-החרושת לא הופעל מחדש. ציודו ומוצריו הוצאו למכירה פומבית ונקנו בראשית 1937 על-ידי מ' אמיתי. כך תמו גלגוליו של בית-החרושת המודרני הראשון בארץ-ישראל.

50 ח' אילברג, 'התפתחות תעשיית המשאבות בארץ-ישראל', עתון האינג'ינרים והארכיטקטים בארץ-ישראל, ספטמבר 1945.

51 מ' אמיתי, דין-וחשבון על חברת חרושת ברזל בע"מ, נערך בינואר 1936 [במכונות-כתיבה].

לתולדות הזיתים והשמן בגליל ובבקעת-בית-כרם

בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט

עמיהוד ישראלי

הזית כגידול תת-טרופי מובהק, המשתרע על-פני שטחים נרחבים בין קווי-הרוחב הגיאוגרפיים 35-40 מעלות, הוא מן המפורסמים בגידולים של ארץ-ישראל בימי-קדם, עוד לפני התנחלות שבטי ישראל (דברים ט יא). תפוצתו היתה רחבת-ממדים וכללה למעשה את כל הארץ (דברים כח מ), אך בעיקר בנחלת אשר שבגליל המערבי (שם, לג כד). הזית נפוץ גם על קרקעות סלעיות (שם, לב יג; איוב כט ו), ובעיקר באזורים הרריים (זכריה יד ד; שמואל-ב טו ל; שופטים ט ח-ט), וכן בשפלה (דברי הימים-א כז כח). מספרות חז"ל למדים אנו שהזית נפוץ בארץ-ישראל בכל תקופות המשנה והתלמוד, וכי עלה עליו הכורת בעתות מלחמה.

הגליל צוין לעתים בעושר זיתיו ובמחירים הזול יותר מיין (נזיר לא ע"ב). יוסף בן-מתתיהו תיאר, למשל, כיצד יצקו נצורי ידפת שמן רותח על הרומאים (מלחמות, ג, ז, כח). לשבחים מיוחדים זכו מטעי-הזיתים של תקוע הגלילית, היא חורבת שמע (מנחות ח ג), וכן מטעי בקעת-נטופה (פאה ז א; תוספתא, שם, ג ט, כב) וזיתי בית-שאן (ירושלמי, פאה ז ד, כ ע"א).¹

תנאי הגידול של זיתי ארץ-ישראל מתוארים בפירוט רב במקורות מימי בית שני: לעתים באפיקי-נחלים (כבא מציעא ח ה), ובתנאי אקלים ממוזג (יוסף בן מתתיהו, מלחמות, ג, י, ח). רוח צפונית, למשל, מוזכרת כ'קשה לזיתים בזמן שהן חונטין' (יומא כא ע"ב).

התנאים האקלימיים הרצויים הם טמפרטורה חורפית מעל לנקודת הקיפאון, כיוון שהעץ קופא ב-10 מעלות צלסיוס, ואילו הפרי הירוק פגיע כבר בטמפרטורה של 2 מעלות צלסיוס. אולם לצורכי פריחה תקינה זקוק הזית לטמפרטורה נמוכה יחסית לעת התמיינות הפרחים (ינואר-פברואר). לשם הבשלה — יש צורך בקיץ ממושך וחם, ואילו לניבזה סדירה רצויים משקעים שנתיים בסף כמותי תחתון של 400 מילימטרים. הגבהים האופטימאליים להצלחת הזית נעים בין 400 ל-800 מטרים.² מעל ל-800 מטרים, אפילו המשקעים מרובים והקרקע פורייה, תהא ההתמיינות גרועה ונוקי הכפור ימעיטו את התנובה.³ הקרקעות הנחשבות למועדפות הן קרקעות קירטוניות רדודות.

1 לתיאור מפורט של תפוצת הזיתים ושימושיהם ראה: "פליקס, החקלאות בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ירושלים תשי"ז, עמ' 25-32; א' פלדמן, צמחי המשנה, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 259-270; מ' אבי-יונה, מסות ומחקרים בדיעת הארץ, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 125-152.

2 'קרמון וא' שמואלי, חברון — דמותה של עיר הררית, תל-אביב תשל"ל, עמ' 85, הערה 10; עמ' 92-93.

3 מ' זהרי, עולם הצמחים, תל-אביב תשי"ז, עמ' 317-319.

בית-בד עתיק בגליל

התקופה התורכית-העות'מאנית

לזיתי בקעת-בית-כרם בכלל, והכפר רמה בפרט, יצאו מוניטין במחצית השנייה של המאה הי"ט ובפרוס המאה העשרים. האבחנה בין זיתי הגליל התחתון לזיתי הגליל העליון ידועה עוד מתקופת בית שני.⁴ יש גם אסמכתות רבות בפירושי חכמי התלמוד הקושרות את הגליל עם הזיתים והשמן.⁵ בתחומי הגליל עצמו נזכרים אזורים מועדפים בשמנם ובזיתיהם, כגון בקעת-גנוסר (מלחמות, ג. י, ח), מרחב ציפורי, גוש-חלב, אך בראש ובראשונה — תקוע הגלילית.⁶ מעניין לציין כי זיתי בקעת-בית-כרם נזכרים בעיקר בספרות הסיירים במאה הי"ט.⁷ הסיבה לכך היא גיאוגרפית-היסטורית, כנראה, שכן בקעת-בית-כרם עצמה לא היתה מאוכלסת יישוב יהודי צפוף, אלא רק בשוליה המזרחיים — בבקעת-חנניה. עם זאת, אין להטיל ספק שבבקעה — ולפתות באגפה המזרחי — השתרעו מטעי-זיתים נרחבים כבר בימי בית שני, שכן התנאים הפיסיים האופטימאליים התקיימו במגזר זה; כן יש לזכור את קרבתה היתירה של תקוע הגלילית לא-ראמה, היא רמת-נפתלי. יתר על כן, העובדה ש-40 אחוזים לערך ממטעי-הזיתים של רמה משתרעים כיום על קרקעות אלוביאליות-קלוביאליות, על חשבון גידולי-שדה, מדגימה את החשיבות הרבה שיוחסה לזיתים

4 ש' קליין (עורך), ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 175.

5 שם, עמ' 32; אבי-יונה (לעיל, הערה 1), עמ' 126.

6 אבי-יונה, שם, עמ' 149.

7 במיוחד: שומכר, גרין, זטצן, תומסון, רובינסון.

בימי-קדם דווקא באיזור זה. אמנם תנאי-הקרקע האופטימאליים למטעי-הזית בבעל מצביעים, לפי חוות-דעת מקצועית,⁸ על קרקעות קירטוניות רדודות ולא-דווקא על קרקעות אלוביאליות עמוקות. לפיכך, יש אולי לראות בתפוצה הנרחבת של זיתי רמה על קרקעות כבדות אינרציה היסטורית. בשחזור משוער של העבר אפשר להניח שהקדמונים סברו, כי יש לייחד לזיתים את קרקעות העדיה שבאיזור רמה, ומכאן נובעת העדות העקיפה לעתיקות המטעים ולחשיבותם בעבר. סקר זיתים ובתי-בד נערך לראשונה על-ידי קינה והתפרסם בשנת 1895.⁹ סקר זה, שטען ל-370 בתי-בד פעילים לערך בסנג'אק עכו (מחוז הצפון), שימש בסיס לסקר יהודי מקורי, ראשון מסוגו, שבוצע על-ידי נחום וילבושביץ, בשנת 1908 כנראה.¹⁰ לפי סקר זה ייצרו שמן בסנג'אק עכו 177 בתי-בד ב-42 כפרים מתוך 45 כפרים שגידלו זיתים. התפלגות בתי-הבד בסנג'אק עכו היתה כמובא בלוח 1.

לוח 1: התפלגות בתי-הבד בסנג'אק עכו, 1907-1909 *

סך-הכל												
מספר בתי-הבד	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11+	177
מספר הכפרים	11	6	7	5	4	1	1	1	1	(-)	5	42

* המקור: סקר וילבושביץ בכתב-יד (גרמנית). ראה לעיל, הערה 10.

חמשת יצרני השמן הגדולים באותה עתה היו: ירכא (18 בתי-בד, סך-הכל 200 טונות), רמה (11 בתי-בד, 200 טונות), מע'אר (12 בתי-בד, 175 טונות), שפרעם (11 בתי-בד, 100 טונות), ציפורי-ציפורייה (11 בתי-בד, 100 טונות).

בסיכום התפוקה השנתית — 775 טונות — הגיע סנג'אק עכו ל-38.9 אחוזים מכלל התפוקה. כבר מנתוני וילבושביץ אפשר לעמוד על חלקה הגדול של רמה בייצור שמן-הזית. אם נוסיף לרמה את סאג'ור ובענה מבקעת-בית-כרם, נקבל תפוקה שנתית של 250 טונות, היינו 12.6 אחוזים מכלל ייצור השמן בארץ-ישראל באותה עת; וזאת — בעת שמספר בתי-הבד בכפרי הבקעה הגיע ל-16 בלבד, היינו ל-9 אחוזים מכלל בתי-הבד שהופעלו באותה שנה. וילבושביץ הטעים בסקר שערך כי רוב בתי-הבד ברמה ובסאג'ור הפעילו כבר אז מכבשי-בורג ומסננים, וחלקם הותנע מוטורית, בניגוד לבתי-הבד האחרים בארץ.

8 בעקבות חוות-דעת בכתב (16 בנובמבר 1972) מאת ד"ר פ' שפיגל, מנהל היחידה למטעים במכון וולקני, ועדות המומחה האזורי לזיתים בבעל במשרד החקלאות בנצרת, מר זינגר.
9 V. Cuinet, *Syrie, Liban et Palestine*, Paris 1895, pp. 98-115
10 תודתי לפרופ' ש' אביצור, שצילם את כתב-היד הגרמני באדיבותם של 'מכון אבשלום' והארכיון הציוני בירושלים. תאריך הסקר אינו ברור לחלוטין, ויש ליחסו לשנים 1907-1909.

על תעשיית השמן בתקופה התורכית מעיד גם נובמיסקי.¹¹ שמן-הזית תפס מקום ראשון בייצור, חלקו יוצא למצרים ולסוריה והיה קשור לתעשיית הסבון. להערכתו, עלו בחלקה של ארץ-ישראל כ-30 אחוזים מכלל כמות השמן שיוצרה על-ידי סוריה וארץ-ישראל גם יחד. הוא מזכיר שני מפעלים ממוכנים לתעשיית סבון שהיו בבעלות יהודית, בחיפה ובמוצא. אלה ניצלו את שיירי שמן-הזית והגפת, אולם נסגרו עוד לפני מלחמת-העולם הראשונה.

תקופת המנדט

שטח הזיתים בתקופת המנדט הוערך על-ידי ועדת ג'והנסון-קרוסבי בשנת 1930 ב-60,000 דונמים בקירוב ב-140 כפרים, שהיו 4.8 אחוזים מן השטח המעובד. מספר העצים המניבים נקבע ל-582,957, היינו 9-10 עצים בממוצע לדונם.¹² סירוגיות בנית הזיתים הביאה לתנודות גדולות בייצור השמן. בשנת 1931, למשל, יוצרו בארץ-ישראל 6,800 טונות שמן-זית לעומת 1,300 טונות בשנת 1932.¹⁴ היחס במשקל של שמן-זית גולמי לזיחים באותה שנה הגיע ל-236.8 קילוגרמים ל-1,000 קילוגרמים. לפיכך חלו תנודות ביצוא שמן-הזית מארץ-ישראל, ובשנות יבולים נמוכים יבאו לארץ צמחי-שמן ושמן-זית גולמי. שמן-הזית שהופק בתקופת המנדט ניתן בנקל לעצירה בגלל רכות הפרי. דא עקא, שרכות זו היתה בעוכרי הייצור, שכן פרי-הזית היה מתקלקל במהרה ושמנו ניגר בעודו בפרי. כפועל יוצא מכך, בוצעה עצירת השמן בקרבה המידית של המטעים, ולכן היו בתי-הבד קטנים ופרימיטיביים ומפוזרים בכל הכפרים של מגדלי-הזיתים. התנעת בתי-הבד נעשתה לרוב על-ידי בהמות באותם מקומות שלא היו בהם טחנות-מים, בדומה לבקעת-בית-כרם, ולהוציא מספר בתי-בד עתיקים בכפר רמה, שפעילותם הופסקה עוד בתקופה התורכית. עצירת השמן בתקופת המנדט בוצעה בעיקר מזיחים וקצת משומשומין. כיוון ששמן זה היה ירוד באיכותו בגלל אחוזי חומצה ומשקע גבוהים, הוא נועד בעיקר למאכל הפפריים, לתושבי העיירות הערביות ולתעשיית סבון. כפי שידוע גם משנות החמישים הראשונות, לא הקפידו על איכות שמן-הזית, למרות קיום תקני חומצה ומשקע, וחרף הוראות הקבע בתחום הניקיון.

יבול הזיתים ותפוקת שמן-הזית

לפי מפקד התעשייה משנת 1928, שהקיף 3,505 עובדים,¹⁵ נמצאו בארץ-ישראל ערב מלחמת-העולם הראשונה 1,236 סדנות ומפעלי-מלאכה, ובתוכם 364 בתי-בד (כ-25 אחוזים מכלל

11 מ' נובמיסקי, 'התעשייה בארץ-ישראל — מצבה הנוכחי וסיכוייה לעתיד', ידיעות החברה להתפתחות כלכלית של ארץ-ישראל, ד-ה (מאי 1924), עמ' 25-29.

12 Government of Palestine, *Report of a Committee on the Economic Conditions...*, Jerusalem 1930

13 עיין גם: א' מיכאליס, 'ארץ-ישראל הכלכלית בראשית שנת 1935', PALNEWS, 1935, עמ' 27.

14 עיין גם: י' יפה, 'תעשיית המזונות בארץ-ישראל', שם, עמ' 172-174.

15 Government of Palestine, *First Census of Industries taken in 1928*, Jerusalem 1929

המפעלים, כולם זעירים ופרימיטיביים). מספר 'המפעלים הכימיים', קרי בתי-הבד ומפעלי סבון ושמן, בשנת 1928 הוערך ב-581, ורק ב-443 מהם עבדו 1-5 פועלים.¹⁶ לפי מספר המועסקים בשנת 1928 במחוז הצפון,¹⁷ תפסו עובדי בתי-הבד ('בָּדָדִים') כ-46 אחוזים מכלל המועסקים ב'מלאכה ותעשייה' (2,152 מתוך 4,678).

לוח 2: בתי-בד ועובדיהם, 1928 *

האיזור	בתי-בד לשמן-זית לשומשומין	סך-הכל עובדי בתי-בד לשמן-זית	ממוצע עובדים לבתי-בד	מספר העובדים בתעשיית הסבון	סך-הכל עובדי תעשייה ומלאכה
מחוז הצפון	172	104	276	198	4,678
מחוז הדרום	160	145	305	(-)	2,256

* המקורות: מיכאליס (לעיל, הערה 13); מפקד (לעיל, הערה 15); סקר סטטיסטי (לעיל, הערה 12).

מלוח 3 ומנתונים מנדטוריים אחרים ניכרת בעליל הסירוגיות בניכת הזיתים: השנים 1923, 1928, 1930, 1932-1934 היו דלות ביבול, ושנת 1930 היתה הדלה ביותר — 2,993 טונות זיתים בלבד. לעומת זאת, שפעה שנת 1937 יכולי שיא — 47,247 טונות. ההתפלגות הגיאוגראפית של היבול באותה שנה היתה אופיינית לשנות שפע: 11.9 אחוזים במחוז ירושלים (ירושלים, ראמאללה וחברון), 5.9 אחוזים במחוז הדרום ו-82.2 אחוזים במחוז הצפון, שכלל גם את השומרון. נפת עכו בלבד נטלה 36.6 אחוזים מכל היבול הארצי, ובקעת-בית-כרם העלתה בחלקה כ-20 אחוזים מסך-הכל.

בממוצע לשנות העשרים נטלה נפת עכו 20-30 אחוזים מתפוקת השמן הארצית, ובקעת-בית-כרם זקפה לזכותה כשני-שלישים מתפוקת השמן הנפתית. יש לציין כי לא בהכרח נוצר יחס ישר בין יכול הזיתים והפקת שמן-הזית. דווקא בשנים דלות (1923, 1933) היתה תפוקת השמן גבוהה יחסית ליכולי הזיתים. השיא נרשם בשנת 1933: למעלה מ-50 אחוזים של שמן-זית בהשוואה למשקל הכולל של יכול הזיתים. לעומת זאת, בשנות שפע בזיתים הצטמצם היחס מבחינת המשקל ל-17-20 אחוזים.

סירוגיות ניבת הזיתים והתנודות הגדולות בהפקת שמן-הזית מקשות גם כהווה על תכנון הענף¹⁸ ועל חישוב הפוטנציאל בכללו.

16 בממוצע: 6 עובדים למפעל, לפי 3,505 עובדים ב-581 מפעלים.

17 'מחוז הצפון' המנדטורי הקביל לסנג'אק עכו התורכי וכלל את תת-הנפות (קד'א) של עכו, נצרת, טבריה, שכם, ג'נין, בית-שאן, טול-כרם וצפת.

18 עיין: א' עמיר, הצעת מדיניות נטיעה ושיווק לענף הזית האירופי, משרד החקלאות, ירושלים 1970.

לוח 3: יבול הזיתים ותפוקת שמן-הזית (טונות) *

השנה	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1932	1933
זיתים	20,240	8,574	28,376	14,725	25,343	20,551	6,559	3,599
שמן-זית	3,297	2,984	4,902	2,690	4,650	3,737	277	1,888
שמן-זית כאחוז ממשקל הזיתים	16.3	34.8	17.3	18.3	18.3	18.1	4.2	52.5

* המקור: Palestine office of statistics, *Statistical Abstract of Palestine*, 1937/38, Jerusalem 1939.

בשנות השלושים אי-אפשר היה לשווק את שמן-הזית המקומי לאירופה, ולכן חלק ניכר ממנו נרכש על-ידי בית-החרושת 'שמן' בחיפה, שזיקקו ומכרו לחוץ-לארץ. מפעל 'שמן' נזקק גם ליבא, לסירוגין, שמן-זית גולמי מן הארצות השכנות כדי לזקקו.

בתי-הבד ובעיותיהם

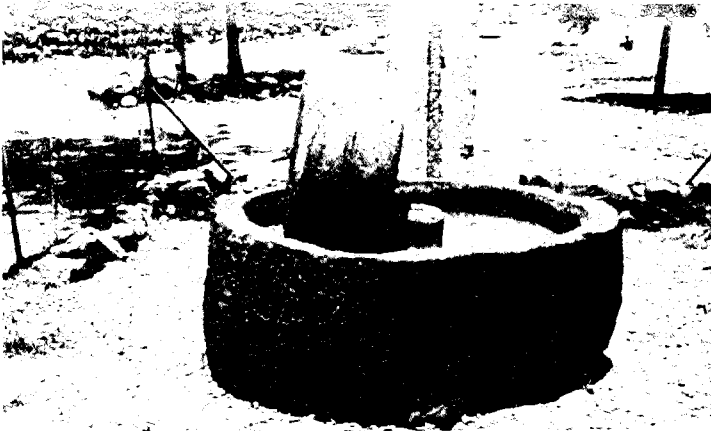
הסירוגיות ביבולי הזיתים והתנודות בהפקת שמן-הזית, האיכות הירודה של השמנים שזוקקו בבתי-הבד הפרימיטיביים, פיזורם הרב וקשיי הגישה אליהם — כל אלה מנעו את ניצול פוטנציאל מטעיי-הזית בארץ-ישראל בכלל, ובגליל המרכזי בפרט. יש להטעים שבתי-הבד הופעלו באורח לא-סדיר, רובם ככולם ללא התנעה מוטורית¹⁹ וללא תנאי ניקיון מינימאליים. כיוון שבתי-הבד לא הופעלו ברציפות רב-שנתית, קשה לאמוד את מספריהם. מכל מקום, על סמך ליקוט מידע חלקי וצירוף הערכות שונות ניסינו להעריך את ההתפתחות (לוח 4).

לוח 4: התפתחות בתי-הבד

השנה	מספר בתי-הבד בסג'אק עכו בכל הארץ (מחוז הצפון)	בקד'א עכו (תת-הנפה)	בבקעת- בית-כרם	מקור המידע
1895	380	370	15	קינה (לעיל, הערה 9)
1908	380	370	16	וילבושביץ (לעיל, הערה 10)
1913	364	(?)	(?)	מיכאליס (לעיל, הערה 13)
1928	477	276	20	מפקד התעשייה (לעיל, הערה 15)
1947	177	173	25	הערכת משרד המסחר והתעשייה,
פעילים	77	77	8	מחוז-הצפון

19 ש' אביצור, חיי יום יום בארץ-ישראל במאה הי"ט, תל-אביב 1972, עמ' 250-254.

בית-בד בכפר נחום. משמאל – מתקן-פריכה; מימין – משטח כבישה

מלוח 4 מצטיירת התמונה הבאה:

- א. הריכוז העיקרי של בתי-בד בסוף המאה הי"ט השתרע בסנג'אק עכו, שכלל את מרכז ארץ-ישראל המערבית (שומרון), הגלילות, רוב חלקי הבקע הסורי ושפלת-החוף.²⁰
- ב. עד לתחילת שנות העשרים נודעה לתת-הנפה (קד'א) עכו, זאת אומרת לגליל התחתון והעליון המערביים, הבכורה מבחינת מספר בתי-בד קיימים. אחר-כך נוספו בתי-בד זעירים במחוז הדרום ובמחוז ירושלים, שהופעלו על-ידי פועל אחד או שניים. כמרוצת שנות העשרים עלה חלקם של השומשומין בעצירת שמן, וזו היתה אחת הסיבות לתפוצתם של בתי-הבד הזעירים.
- ג. בשנת 1947 שָׁבַת חלק ניכר מבתי-הבד עקב המאורעות שקדמו למלחמת-העצמאות.
- ד. משלהי שנות העשרים ואילך חלה ירידה במספר בתי-הבד שהופעלו בכל הארץ ובמחוז הצפון עקב תנאי גישה קשים, תפעול פרימיטיבי והיעדר כדאיות.

לעומת זאת, עלה בהדרגה מספר בתי-הבד בבקעת-בית-כרם משנות השלושים ואילך, כאשר חלק מהם הופעל בהתנעה מוטורית. יש בכך משום עדות לתהליך 'הסלקציה הגיאוגרפית', שהתבטא בהעדפת מטיעיונית על-פני גידולי-שדה בבקעת-בית-כרם ובמיוחד בכפר רמה. על העדפה זו וסיבותיה עמדנו לעיל.²¹

פירוט נרחב יותר של תפעול בתי-הבד ותפוקתם בשנת 1947, וכן התפלגותם הגיאוגרפית, מוצגים בלוח 5. התמונה מדגימה את המצב ששרר בארץ-ישראל ערב מלחמת-העצמאות, כאשר לא פעלו 50 אחוזים, ופחות, מכלל הכפרים עם בתי-בד. ייצור השמן והגפת התרכז, למעשה, סמוך לעיירות הערביות או בערים המעורבות: 3 כפרים באיזור נצרת, 4 כפרים באיזור חיפה ו-4 באיזור שפרעם. לעומת זאת, באיזור עכו הופעלו 57 (!) בתי-בד ב-17 כפרים מתוך 92 בתי-בד קיימים. הכפרים שהמשיכו לייצר שמן, חרף תנאי המלחמה, היו כפרי הגליל, שכן דווקא כאן גבר הכורח הכלכלי על השתבשות אורח-החיים. ייצור שמן-הזית באותם 17 כפרים (מתוך 20) הגיע לכ-68 אחוזים מכלל ייצור השמן בכל רחבי ארץ-ישראל באותה עת.

20 לפירוט התפוצה הגיאוגרפית עיין לעיל, הערה 17.

21 עיין לעיל, עמ'

לוח 5: ההתפלגות הגיאוגרפית של בתי-הבד ותפוקתם ב-1947 (בקילוגרמים) *

האיזור	מספר הכפרים עם בתי-בד	מספר בתי-בד		מספר הכפרים עם בתי-בד פעילים	תפוקת שמן-זית (בקילוגרמים)	התפוקה מסך-הכל (באחוזים)
		קיימים	פעילים			
נצרת	14	36	7	3	94,836	10.6
כפרי 'המשולש'	5	10	-	-	-	-
הגליל המזרחי **	2	8	-	-	-	-
צפת	4	4	-	-	-	-
הדרום	2	2	-	-	-	-
ירושלים	2	2	-	-	-	-
ירושלים	6	13	6	4	133,781	14.2
חיפה	4	10	7	4	63,690	7.2
שפרעם	20	92	57	17	677,300	68.0
עכו						
סך-הכל	59	177	77	28	896,607	100

* המקור: עיבוד על-פי נתונים גולמיים של משרד המסחר והתעשייה, חיפה והצפון, 1948.

** אזורי טבריה, מע'אר ועילפון.

באותה שנה נמצאו בתי-בד בכל אחד מששת הכפרים בבקעת-בית-כרם, אולם רק כ-4 מהם היתה פעילות יצרנית. בסך-הכל נימנו בכפרי הבקעה 25 בתי-בד ורק 8 מהם הופעלו והפיקו כ-60 (60.361) טונות שמן-זית. תפוקה זו היתה 8.9 אחוזים מכלל התנובה השנתית במגזר המיעוטים וכ-6.9 אחוזים מהסך הארצי באותה שנה.²² אי תפעול שני-שלישים של בתי-הבד בבקעת-בית-כרם באותה שנה נבע לא רק מן המצב הבטחוני-המדיני הרעוע, אלא גם מהעדפת בתי-בד ממוכנים או ממוכנים-למחצה.

שנת 1949-1950 היתה הראשונה לחידוש הפעילות התקינה של בתי-הבד בתחומי מדינת ישראל. באותה שנה הפיק מגזר המיעוטים 704.309 טונות שמן-זית, ואילו בתי-הבד של בקעת-בית-כרם ייצרו 184.626 טונות, כלומר 26.2 אחוזים מכלל תנובת השמן במגזר המיעוטים. כבר בשנה זו התבלט חלקן המכריע של הכפר רמה בעצירת שמן-הזית: 35.7 אחוזים מכלל התפוקה של בקעת-בית-כרם, או 9.35 אחוזים מתפוקת מגזר המיעוטים כולו.²³

על מצב בתי-הבד בסוף תקופת המנדט ובשנים הראשונות להפעלתם מחדש יש לעמוד מסקר-שדה שבוצע על-ידי אנשי משרד המסחר והתעשייה ב-1954-1955. סקר זה הורחב והועמק על-ידינו

22 פירוט התפוקה היה כדלקמן: מג'ר אל-כרם — 32.14 טונות (5 בתי-בד); כענה — 7.936 טונות (בית-בד אחד); דיר אל-אסד — 13.33 טונות (בית-בד אחד); רמה — 7.045 טונות (בית-בד אחד).

23 עיבודנו לסקר משרד המסחר והתעשייה, חיפה והצפון, 1955-1954 בהשוואה לנתוני מ' נועם, חקלאות בישראל — סדרות סטטיסטיות, כ, ירושלים תשל"א.

במרחב בקעת-בית-כרם, והקריטריונים שהוצבו משקפים את כדאיות תפעולם של בתי-הבד. המכנה-המשותף לכל בתי-הבד בבקעת-בית-כרם היה הקרבה למטעי-הזיתים. מכאן ואילך התפלגו הנתונים לפי הקריטריונים הבאים:

- א. סוג המבנה ואיכותו. החלוקה השכיחה היתה לפי חומרי-הבנייה, ששיקפו את מועדיה: בנייה מבוטנת (חדשה) לעומת בנייה מחומר ואבן (מיושנת), או מפח (בניית עראי). קריטריון הבנייה כלל גם סיווג לפי השטח הפנימי של המבנים, בין מבנים מצומצמים (65-70 מטרים רבועים) לבין מבנים מרווחים (160-170 מטרים רבועים).
- ב. הגישה לבתי-הבד. הסיווג נקבע לפי תנאי הגישה — ברכב או בבהמות. אפשר היה גם לסווג את בתי-הבד בהכללה בין בעלי גישות נוחות ולא-נוחות.
- ג. מקור המים. בסקר הארצי הובחנה אספקת מים מבורות ומבארות, לעומת צנרת קבועה ובמקרים קיצוניים — היעדר כל סידורי מים. ראוי לציין כי בקנה-המידה הארצי הותנעו כשליש מבתי-הבד על-ידי מנוף משותף להם ולטחנות-קמח.
- ד. קיום תאים או חדרי-אחסון לשמן-הזית. בסקר הארצי לא בוצע סיווג לפי קריטריון חשוב ביותר זה. בבקעת בית-כרם נמצאו 5 בתי-בד ללא תאי-אחסון ('מַעֲטָן'), עובדה שהיתה לה השלכה ברורה על איכות השמן.
- ה. מפרטים טכניים. הללו קובעים את רמתו ואיכותו של בית-הבד לא פחות מקודמיהם. החשובים שבהם היו — גיל המנוע, טיב המכש (הוא 'הַבֵּד' המוזכר במשנה), שיטת הטחינה (אובניים לעומת מגרסות), מקור ההתנעה (סולר ונפט או מחוללים חשמליים) וכן הספק המנועים.

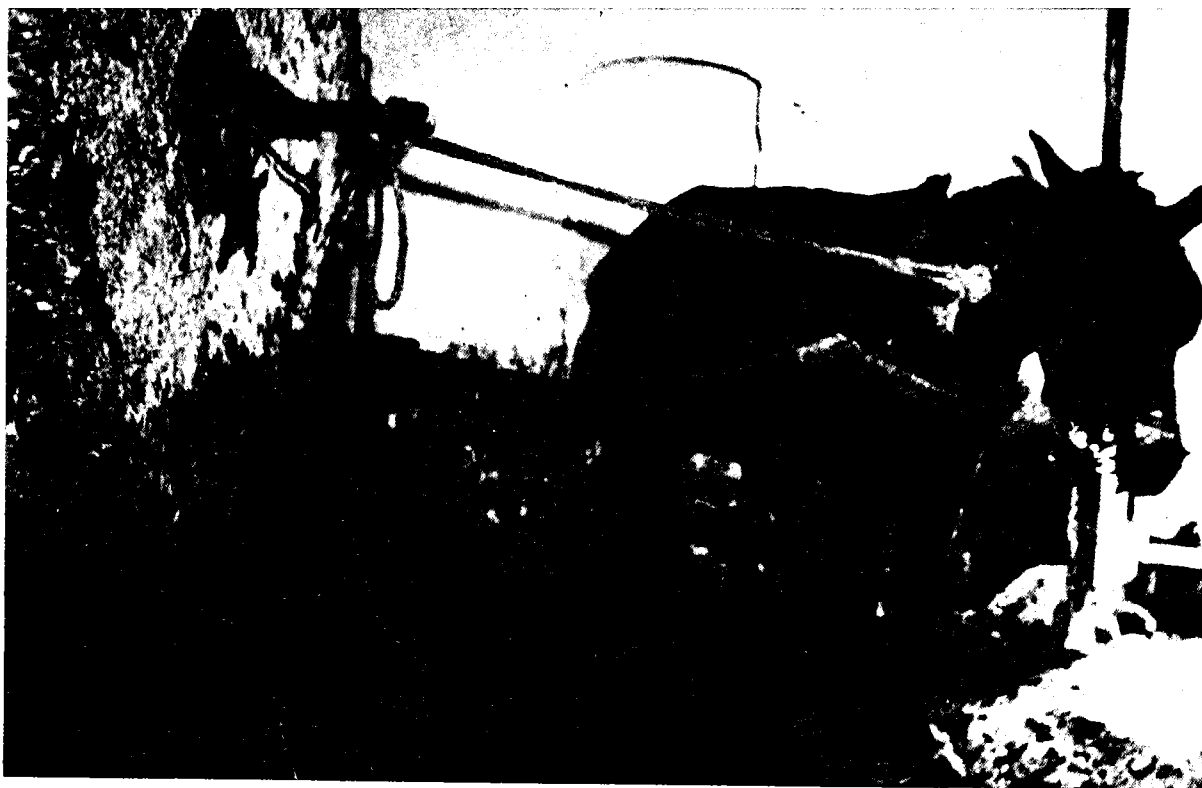
התמורות בשטחי הזיתים

לוח 6: התמורות בשטחים המעובדים ובמטעי-הזיתים, 1938-1945 *

הכפר	סך-כל השטחים הכפריים (דונמים)		אחוזי השטח המעובד מן הסך-הכל		אחוזי המטעים מן השטח המעובד	
	1938	1945	1938	1945	1938	1945
בענה	11,348	14,782	50.78	48.45	24.8	22.6
דיר אל-אסד	8,328	8,328	31.96	31.96	50.1	49.6
מג'ד אל-כרם	19,631	17,754	41.76	46.66	27.9	27.9
נחף	15,696	15,610	36.21	36.35	18.1	19.2
סאג'ור	8,161	8,165	40.59	40.62	41.6	41.6
רמה	24,332	23,645	46.80	48.16	73.2	72.9

* המקור: Palestine office of statistics, *Village Statistics*, Jerusalem 1939, 1946

התמורות בשטחים המעובדים בכלל ובשטחי מטעי-הזיתים בפרט הודגמו על ששת הכפרים שבבקעת-בית-כרם, המהווה יחידה תת-חבלית בגליל המרכזי. נתוני הכפרים לשנת 1938 קיבלו

פריכה בבית-בד בכפר מעליא (1953)

משמעות על רקע הממוצעים הכוללים לשנה זו לנפת עכו, שעמדו על 804,285 דונמים (משבצות כפריות כוללות), ואחוז השטחים המעובדים בנפה התמצץ ב-45.87 אחוזים, בעוד ששטחי המטעים תפסו רק 23.2 אחוזים מכלל השטחים המעובדים.

התופעה המרכזית בכפרי בקעת-בית-כרם התמקדה בתפוצה הנרחבת של המטעים,²⁴ רובם המכריע מטעיי-זית. להוציא את נחף, לכל יישובי הבקעה היו שטחי-מטעים גדולים יותר מן הממוצע לנפת עכו בשנת 1938. בהתחשב בריכוזים הגבוהים של הזיתים בצפון-הארץ, היתה זו תופעה יוצאת-דופן, מה גם שמטעיי-הזית השתרעו לא רק באדמות קירטוניות ובשיפועים כינוניים, אלא גם בקרקעות אלוביאליות מובהקות, הן בבקעת-חנניה והן בבקעת-מגד.

בהשוואה לכפרי הבקעה עצמה ובהשוואה לכפרים אחרים בגליל העליון, כגון יאנוח (33.7 אחוזים), ג'ולס (14 אחוזים) ובית-ג'ין (24 אחוזים) — בלטה כבר בשנת 1938 תפוצתם החריגה של מטעי הכפר רמה, שתפסו 73.2 אחוזים משטחיו המעובדים (8,340 דונם מתוך 11,388 דונמים מעובדים). ראוי להטעים את העובדה, שלמעלה משני-שלישים משטחי-המטעים של כפר גדול זה השתרעו בקרקעות אלוביאליות-קולוביאליות. גם בכך היה משום תופעה יוצאת דופן, שכן נצילותן של קרקעות מעין אלה יועדה, לרוב, לגידולי-שדה למיניהם. אחר רמה בלטו גם סאג'ור (41.6 אחוזים) ודיר אל-אסד (50.1 אחוזים) בשטחי מטעיהם מכלל שטחיהם המעובדים, וערכים אלה עלו פיי-שניים על הממוצע הכלל-כפרי של נפת עכו.

24 האמור במטעיי-בעל מעורבים, כאשר הזיתים תפסו 87.4 אחוזים מכלל עצי-המטע (מג'ד אל-כרום) ועד ל-97.1 אחוזים (רמה).

בהשוואת שימושי הקרקע בשנים 1938-1945 מסתבר כי לא חלו שינויים מהותיים. בבענה – הצטמצם השטח המעובד ב-2 אחוזים בהשוואה לשנת 1938, אולם בערכים מוחלטים נוספו כ-1,400 דונמים למעגל העיבוד, עובדה שנבעה מגידול המשבצת החקלאית של הכפר ב-3,456 דונמים בשנת 1945. שטח-המטעים עלה אף הוא בערכים מוחלטים, תוספת של 187 דונמים ב-1945, אך ירד ב-2.2 אחוזים מכלל השטח המעובד. בדיר אל-אסד לא חלו כמעט שינויים מבחינה יחסית ומוחלטת. התמורות שחלו במג'ד אל-כרום, עליית השטחים המעובדים ב-5.5 אחוזים בשנים 1938-1945, אינן משמעותיות כיוון שבערכים מוחלטים לא חל כל שינוי. הוא הדין בכפרים האחרים וברמה: כל השינויים בשטחים המעובדים ובשטחי-המטע בשכירי האחוזים לא היו בעלי משמעות של ממש; ויותר משהם נבעו משינויים פסיים בשטח – היו הם טעויות מדידה של שטחי-הגידולים.

מהשוואת הנתונים בשנים 1938-1945 על בקעת-בית-כרם, אפשר להסיק באורח כללי על היעדר תמורות של ממש בכפרי הגליל בכל הנוגע לשטחי-המטעים בפרט ולקרקעות המעובדות בכלל.

המסקנות והסיכומים שיוצגו להלן נוגעים לבקעת-בית-כרם במישרין, שיש לראותה, במידה רבה, כיחידה המייצגת את הגליל המרכזי.

השטח המעובד בששת כפרי הבקעה תפס פחות ממחצית המשבצת הקרקעית הכפרית. כל המערך החקלאי אופייני כשיטת בעל ובעיבודים במטליות קטנות, להוציא את שטחי בקעות-המשנה (חנניה ומגד), ששיפועיהן מתונים ביותר.

השטח שהוגדר כלא-ראוי לעיבוד היה גדול יותר מן הממוצע של נפת עכו ב-4 מכפרי הבקעה. היה בכך משום דמיון לכפרי הגליל העליון דווקא, כשהרקע לכך הוא פסי ונעוץ בתופעות טרשיות וקארסטיות-עליות, וכן בשיפועים התלולים של מתלול-צורים. מכאן נבעה המסקנה שהפוטנציאל הקרקעי של רוב יישובי הבקעה היה זעום כבר בתקופת המנדט, יחסית למוצע הכלל-נפחי. כתופעה יוצאת-דופן צוינה תפוצתם הנרחבת של המטעים, רובם ככולם זיתים, להוציא את הכפר נחף. הריכוזים השתרעו בשיפועים שונים ובקרקעות מגוונות ותפסו מקום מרכזי בכלכלה החקלאית של הכפרים, הן מבחינת הממדים והן מבחינת הקצאת קרקעות עדית מקומיות עבורם, על חשבון גידולי-שדה אחרים. במערכת זו בלטה חריגותה של רמה עוד לפני תקופת המנדט.

על רקע תפוצתם של מטעי-הזיתים והפעילות הנמרצת בתפעול בתי-בד, ראוי להטעים כי הזיתים לא עובדו כשיטת מושאע, אלא נמצאו בבעלות פרטית או חמולתית.²⁵ לפי שמספר ימי-העבודה השנתיים בזיתי הבעל מועטים ביחס, הרי שהתפנה, להערכתנו, כוח-עבודה עודף לתעסוקות חוץ כבר בתקופת המנדט. הדברים אמורים במיוחד בכפר רמה.

צמצום שטחי הדגניים והפטור הגבוה ממסוי עליהם בעיצומה של תקופת המנדט למדו על שוליותם החקלאית, הן מבחינת ההיקף והן מבחינת היבולים. על רקע זה בלטה חשיבות מטעי-הזית והפעילות הכרוכה בהפקת שמנים.

25 עיין, למשל: ה' רוזנפלד, הם היו פלחים, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 158; ש' הורביץ, החקלאות במזרח הערבי, תל-אביב 1966, עמ' 33-34; ג' בר, מבוא לתולדות היחסים האגריים במזרח-התיכון, 1880-1970, תל-אביב תשל"ב, עמ' 69-70.

מהצעת הקאנטונים אל תכנית-החלוקה*

1934-1929

שמואל דותן

מכלל ההצעות לפתרון שאלת ארץ-ישראל בתקופת המנדט, זכתה תכנית-החלוקה לפרסום הגדול ביותר. תשומת-לבה של הפובליציסטיקה ושל ההיסטוריוגרפיה הופנתה בראש-וראשונה אל תכנית-החלוקה הבריטית מ-1937, ובעיקר אל עמדות ה'צדדים' כלפיה. גלגולים קודמים של רעיון החלוקה לא זכו עד כה לטיפול שיטתי ובעיקר לא נחקרה כמעט השקפתם של הציונים, שנמנו עמם, לדעתי, הוגי רעיון החלוקה ומליצי-היושר הנמרצים ביותר שלו. אף כי מחקרים אחדים, שנידרש להם בהמשך, כבר הצביעו על כמה מדבריהם של אישים ציונים על רעיון החלוקה, הנה הם עשו זאת על הרוב בהקשר לחיבור עמדתם של איטלקים, בריטים וערבים. הגיעה העת אפוא לברר את עמדות כל הצדדים בשלימותן, ובעיקר את עמדת הציונים, שהיו כאמור הנמרצים ביותר. במקום אחר בכוונתי לתאר את ראשית צמיחתו של רעיון ההפרדה הטריטוריאלית במחנה הציוני ואת גלגוליו בקשרי יהודים ובריטים בתקופה שקדמה לפרסומו של הרעיון ב-1937. ואילו בשורות הבאות נעסוק בתיאור עמדתם כלפי הרעיון בשלהי שנות העשרים ובתחילת שנות השלושים – תקופת העיצוב של רוב הרעיונות לפתרון שאלת ארץ-ישראל.

קאנטוניזאציה – נשק בידי הערבים

בספטמבר 1933 יצא מוסא אל-עלמי להציע תכנית-פתרון חדשה לשאלת ארץ-ישראל. מזכירו של הנציב העליון סר ארתור ווקופ, שהיה גם מיועד לשמש כתובע הממשלתי, גרס כי בארץ יש לכונן מדינה שתוסיף להימצא תחת חסותה של המעצמה המנדטורית. קאנטון יהודי יוקם במישור-החוף מתל-אביב עד עתלית. בקאנטון זה יהנו היהודים מן הזכות לנהל הגירה חופשית ולקיים מערכת תחיקה שתתאים לצורכיהם. בידי הנציב העליון תהא שמורה זכות להתערב בענייני ההגירה, הקרקע והביטחון. יוקמו מועצה מחוקקת נבחרת וייצוגית ו'ממשלה לאומית' בארץ כולה, בהשתתפות היהודים ולפי שיעורם באוכלוסייה.¹

* מאמר זה מיוסד בחלקו על עבודת דוקטור: 'הצעות ותכניות ציוניות לפתרון שאלת ארץ-ישראל', שנכתבה באוניברסיטת תל-אביב. אני מודה למכון לחקר הציונות ולחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה זו, ובפרט לפרופ' דניאל קארפי, שסייעו בידי לכתוב מחקר זה.

1 אל-עלמי אל הנציב העליון: 'עמדות והלכידור של ערביי פלסטין', ארכיון משרד-המושבות (Colonial Office [להלן: CO]), בארכיון הממלכתי הבריטי, לונדון (Public Record Office [להלן: PRO]), CO733/257/17356. מקור זה תואר בקצרה בכמה מקומות: Haifa: Susan Lee Hattis, *The Bi-National Idea in Palestine*, 1970, pp. 122-126; ג' כהן, 'רעיון חלוקת ארץ-ישראל ומדינה יהודית 1933-1935', הציונות, ג (תשל"ד), עמ' 386-391; פורת, *מהומות למדינה*, תל-אביב תשל"ט, עמ' 180-181.

הצעה זו, כשהיא יוצאת מפי אישיות ערבית בכירה, לא יכולה היתה לבוא לפני שנות השלושים המוקדמות. מצד אחד, מאורעות 1929 קבעו את אופיה של הארץ לשנים הרבה, לפי שיישובים עבריים אחדים שהיו באזורים ערביים חרבו או ננטשו והמוסדות הציוניים לא נחפזו לשקמם. לאחר המאורעות, נפגעו במידה רבה קשרי מסחר ועבודה בין ערבים ויהודים והתחזקה ביתר שאת מגמת הריכוז הטריטוריאלי היהודי בחלקים שונים של הארץ. הגופים המיישבים לא חשבו לוותר על רוב חלקיה של הארץ, אולם בראש-וראשונה ביקשו לחזק את חבלי-ההתיישבות במישור-החוף, בעמקים, בגליל התחתון ובגליל המזרחי ובעיקר ביקשו לבצר את הקשר הטריטוריאלי ביניהם. מצד אחר, ב-1933 גרמה עליית הנאצים לשלטון בגרמניה לחשש בקרב הערבים שמא העלייה היהודית המתעצמת עלולה ליצור רוב יהודי בארץ בתוך שנים מעטות. אל-עלמי היה אפוא העסקן הערבי הראשון שביקש להסב את רעיונם של הציונים נגדם: לספק כמה מתביעותיהם הדחופות אבל להגביל במידה ניכרת את יכולתם להתרחב. המישור שבין תל-אביב לעתלית היה מיושב בחלקו. בנסיבות של 1933 אי-אפשר היה להעריך כי עתידים לחיות בו מיליוני בני-אדם ביישובים עירוניים צפופים.

אל-עלמי לא ציין אם גורם כלשהו ניצב מאחורי הצעותיו ולא מסר אם הוא הסתפק בהרצאת תכניתו לפני הבריטים או אם ניסה להביאה לפני גורמים מדיניים אחרים. הוא לא הסביר בבירור איזה קשר ייכון בין הקאנטון היהודי לבין המסגרת הכללית, הערבית למעשה, וכיצד ינוהלו המקומות הקדושים ליהודים, הנמצאים כולם מחוץ לטריטוריה שהציע להם. מסתבר שהעריך כי עניינים אלה ייפתרו על-ידי המעצמה המנדטורית, שלא תרפה משלטונה בארץ. אף-על-פי-כן דומה שמבקש היה להבטיח כי מוסרות-השלטון בארץ שבחסות בריטית ימסרו למופתי ירושלים, אל-חאג' אמין אל-חסיני, אשר אל-עלמי נמנה עם מקורביו; אל-עלמי היה גיסו של ג'מאל אל-חסיני, דודנו ושלישו של חאג' אמין.

תשובה חלקית לשאלות אלה מצויה בתכנית קאנטוניזאציה שנייה שעובדה ללא שום קשר עם אל-עלמי על-ידי אחמד סאמח אל-ח'אלדי, מנהל הקולג' הערבי בירושלים. היא נמסרה למשרד-המושבות הבריטי בתחילת דצמבר 1933 ובמהרה הגיעה לידיעת הנהלת הסוכנות היהודית.² לפי הצעה זו יונהג משטר קאנטונאלי בארץ. הקאנטון היהודי — שייקרא 'ארץ-ישראל' — ישתרע על-פני המישור שמתל-אביב לחיפה, מערבה למסילת-הברזל שבשפלה הפנימית, לוד, טול-כרם, עתלית, חיפה והוא יכלול גם את עמק-יזרעאל, את צפון עמק-בית-שאן, את עמק-הירדן הצפוני (מ'בית-שאן לטבריה) ואת עמק-החולה; שפתו תהיה עברית. הקאנטון הערבי — שייקרא 'סוריה הדרומית' — יקיף את הנפות והמחוזות של באר-שבע, עזה, מגידל, רמלה, ירושלים, בית-לחם, טול-כרם, שכם, ג'נין, חיפה, עכו, דרום בית-שאן ובקעת-הירדן; שפתו תהיה ערבית. אל-ח'אלדי ביקש אפוא להבטיח שליטה ערבית על כל גבולותיה של הארץ, ככל הנראה כדי לשמור על קשריה עם שכנותיה הערביות, להוציא חלקים מגבולה המערבי, הימי. לפי הצעתו, יקבלו הערבים לידיהם

2. מזכר סר קוסמו פרקינסון, מראשי משרד-המושבות, 5.12.1933, CO733/248/17688. משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית בסוכנות, אל אחד מעוזריו, אתרור לוריא, הארכיון הציוני המרכזי [להלן: אצ"מ], 14.12.1933, S25/2

את הגב כולו, את מרחבי הדרום, את כל אזורי ההר, את רוב אזורי השפלה הפנימית וחלקים ממישור החוף, בדרומו ובצפונו. הערים הקדושות (בלשון המסמך: 'הערים הדתיות') – ירושלים, חברון, בית-לחם, נצרת וצפת (טבריה 'נשכחה') – תוכרזנה 'ערים חופשיות', כמו גם חיפה, שתהא 'נמל חופשי'. במקום ממשלת המנדט תבואנה שתי ממשלות מקומיות, ונציג ממשלת בריטניה יפעל כמקשר ביניהן. ממשלה מרכזית תשב בירושלים והרכבה יהיה לפי יחסי הכוחות הדימוגרפיים. ממשלה זו תטפל בעניינים משותפים: חוץ, הגנה, מכסים, תחבורה ודואר. כל קאנטון יטפל בענייני חינוך, בריאות, משטרה ועבודות ציבוריות. יהיו לו מוסדות מחוקקים ומערכת משפטית משלו. כן תישמר לו הזכות לפקח על ההגירה ממנו ואליו. ממשלת בריטניה, מועצת חברה-לאומים או בית-הדין הגבוה בהאג ישמשו בוררים במקרה של מחלוקת בין שני הקאנטונים. יעשו צעדים לאיחוד הקאנטון הערבי ועבר-הירדן. זמן קצר לאחר-מכן (ראה להלן, הערה 11) הביע אל-ח'אלדי את תקוותו כי האמיר עבדאללה, שליטה של עבר-הירדן, ינהיג את הממשלה המרכזית.

כך אמר אל-ח'אלדי להבטיח את האינטרסים או את השאיפות של כל צד. השלטון הבריטי יחליף צורה, אך יתמיד לפקח על הארץ, במישרים או בעקיפים; היהודים יחלצו ממצב של מיעוט בארץ כולה. הם יוכלו לקלוט עלייה ולהקים יישובים כחפצם; הערבים יזכו לריבונות שהיא בלתי-אפשרית בתנאים של קיום מנדט המעניק ערבויות לבית לאומי. הם יוגנו מפני חדירה אפשרית של יהודים לחבליהם על-ידי תיחום מדיני ומשפטי ברור. כמו כן יחזוק מעמדם על-ידי צירופה של עבר-הירדן לקאנטון הערבי. האמיר עבדאללה יבוא על סיפוקו כאשר יוכל להיחלץ ממעמד של שליט המדבר ויגשים את כוונותיו לחדור אל הגדה המערבית של הירדן, גרעין ל'סוריה רבתי', חלומה הנושן, ששמה צוין באורח חלקי בשם הקאנטון הערבי.

הצעתו של אל-ח'אלדי היתה בלתי-מעשית בעת חיבורה. מגמתה האמיתית היתה אנטי-חסיינית והיא תאמה את כוונותיו של עבדאללה, יריבם של החסיינים, כפי שנודעו בציבור בעת סיורו בירושלים באביב 1934, ערב נסיעתו ללונדון. בהזדמנות זו נועד האמיר עם אישים מן הגדה המערבית, עמם שוחח ככל הנראה על תכניותיו. לשאלת כתב ערבי בדבר נסיעתו ללונדון והשמועות על איחוד שתי גדות-הירדן בהנהגתו, השיב האמיר כי יעשה כל שביכולתו כדי לחזק את העניין הערבי. כידוע, הוסיף,

אין השאלה הערבית בעיני המתעניינים בה שאלה של ארצות שונות, אלא שאלה של עם אחד בארץ מאוחדת ולא נפרדת. אני אחד מאלה שירכזו את מאמציהם ליצירת הממלכה הערבית ואיני מאלה הרוצים בייסוד ממלכות נפרדות.

אף-על-פי-כן מסר הכתב כי עבדאללה סח לו שאם לא יצליח לאחד את שתי גדות-הירדן ישקול את האפשרות של תמיכה בחלוקתה של פלסטין ובסיפוח חבליה הערביים לארצו.³ דומה ש'פלסטין', עיתונה של האופוזיציה הנשאיבית שגילתה אהדה לעבדאללה, הביא ידיעות אלה ככדור-ניסיון. כך עשה גם כשהביא את רעיונותיו של אל-ח'אלדי, בלי שנקב בשמו, בגליונו מן ה-17 בדצמבר 1933. העיתון מסר נתון שלא נזכר בתכניתו הראשונה של אל-ח'אלדי: רוחחות שמועות כאילו

3 'פלסטין' האנטי-חסייני, 29.5.1934, 5.6.1934.

מבקשים לפנות את הערבים ממישור-החוף אל ההרים (ראה להלן, עמ' 112).⁴ ואפשר שתוספת זו ברעיונותיו של אל-ח'אלדי בהשוואה להצעתו של אל-עלמי נבעה מן העמדה שגיבש בתכניתו לאחר פרוץ המאורעות שחוללו הערבים באוקטובר 1933, מאורעות שהגבירו את המתיחות בארץ. השמועות על מגמות הטראנספר עוררו תרעומת בקרב הערבים. זמן-מה לאחר-מכן טען הפובליציסט יעקוב ח'ורי כי הערבים לא יסכימו לעולם לנטוש את מישור-החוף ואת החבלים הפוריים של הארץ.⁵

הגם שאין מידע שיבהיר את עמדתם של החסיינים כלפי הצעתו של אל-עלמי, אין ספק שנחרדו מהצעתו של אל-ח'אלדי. כבר ב-30 בנובמבר 1933 טען עיתונם, 'אל-ג'אמעה אל-אסלאמיה' כי מסתמנת מגמה לחלק את הארץ וכי באזורים המיושבים ביהודים מתמעטת דמותו של המנדט. במקומות הללו, גרס העיתון, שולטים היהודים בכוחות עצמם; רק ממשלה רשמית אינה נתונה בידיהם. חודש לאחר-מכן, ב-24 בדצמבר, טען 'אל-ג'אמעה אל-ערביה' כי מסתבר שהממשלה החליטה לפעול כחשאי למען חלוקת הארץ. היתה לו הוכחה באמתחתו: הממשלה החליטה למקם במישור-החוף כמה תחנות-משטרה נוספות שבהן יפעלו שוטרים יהודים. בנתניה יקום בית-משפט שלום עם שופטים יהודים ובתל-מונד ייפתח משרד-טאבו חדש. למחרת שוב נדרש בעיתון זה לשאלת ההפרדה הטריטוריאלית. הוא טען במאמר ראשי כי היהודים מצאו שניים-שלושה בוגדים ערבים הנכונים לוותר על חלקים מסוימים של הארץ ואף מנהלים לשם כך משא-ומתן עם ציונים ועם הממשלה. עיתון ההנהגה החסיינית לא נקב בשמות. גם נמנע לציין אם אל-עלמי, קרובם של החסיינים, אינו אלא 'בוגד'.⁶ כן נמנע לציין כי המנהיגות הערבית מתנגדת לרעיון ההפרדה גם משום דאגתה פן ישיג עבדאללה באמצעותו אחיזה בגדה המערבית של הירדן, וכך יוכל להחליש את כוחם של החסיינים. מכל מקום, גרסת העיתונות החסיינית היתה כי היהודים נאחזים במישור-החוף בשל ערכו האיסטראטגי. מבקשים היהודים להוכיח לכריטים את ערכם לקיסרות למקרה הצורך. זאת ועוד: היהודים מצפים לשעת משבר כדי לפרוץ ממישור-החוף אל ההרים.

תגובה דומה באה גם מצד פק"פ, המפלגה הקומוניסטית הפלשתיאית. המפלגה הקטנה והבלתי-ליגאלית עשתה אותו זמן מאמצים ממושכים למשוך לצדה ערבים רבים ככל האפשר, בהצלחה מועטה. כרוזיה של פק"פ שהופנו ליישוב התריעו מפני נטיית היהודים להיאחז בחבלים מסוימים של הארץ. הקומוניסטים האנטי-ציונים לא קראו להרחבת ההתיישבות היהודית אל עבר הארץ כולה. הם פירשו את נטייתו של המפעל הציוני לריכוז טריטוריאלי, בעיקר במישור-החוף, בשני מניעים: (א) באופי הקולוניאטורי של הפרדסנים ובעלי המטעים הציונים; (ב) בקשר הקיים בין

4 'פלסטין' טען ב-2.1.1934 כי הקאנטוניזציה תוגשם בקרוב וכי החלק הערבי של הארץ יסופח לעבר-הירדן. יצוין שמקצת המידע שהיה קשור בהצעתו של אל-ח'אלדי הגיע לידיעת הסוכנות באמצעותו של העיתונאי הציוני גרשון אגרונסקי. ראה: אגרונסקי אל מערכת 'פלסטין', 27.12.1933, אצ"מ S25/2.

5 על-פי: ילקוט המזרח התיכון, 8 (אוקטובר 1935), עמ' 13-14.

6 מסתבר שהסופר הירושלמי ג'ורג' אנטוניוס, ערבי-נוצרי ממקורביו של המופתי ודובר הלאומיות הערבית, הביע לפני פרקינסון את התנגדותם של המנהיגים הערבים לקאנטוניזציה. פרקינסון אל שר-המושבות, 5.12.1933, CO733/268/17688. פרקינסון אל פרופ' זליג ברודצקי, חבר הנהלת הסוכנות, לפי דיווחו של ברודצקי בוועד-הפועל הציוני, 26.3.1934, אצ"מ Z4/289/16.

הציונות לבין האימפריאליזם, הנזקק לים ולחופיו לשם חידוש ההתקפה על ברית-המועצות.⁷ במשרד-המושבות עוררו ההצעות עניין קלוש למדי. הן שררה-מושבות והן הנציב העליון לא חפצו כלל להפריד בין יהודים לבין ערבים.⁸ אדרבה. הם קיוו כי כינונה של מועצה מחוקקת עשוי לשרת את עניינם להדק את הקשרים בין שני העמים. אולם פקידים אחדים סברו כי אי-אפשר להתעלם מן המאורעות שפרצו בארץ-ישראל באוקטובר 1933, המעידים בלי-ספק על מתיחות פוליטית גוברת. בנובמבר 1933 בא סר ק' פֶּרְקִינסון לסיור-לימודים בירושלים. הוא נועד לשיחה עם אל-עלמי, אל-ח'אלדי ואישים ערבים אחרים, וכן עם ווקופ ועוזריו, אך סירב להיפגש עם ראשי הסוכנות.⁹ פֶּרְקִינסון, מחשובי מעצבי המדיניות הבריטית כלפי המזרח-התיכון, נטה לקבל את השקפתו של אל-עלמי. גם הוא השליך יתו על הגבלת היישוב לטריטוריה צמודה הטוב ביותר להחזיר את השקט לארץ. היטב ידע כי השר הממונה והנציב העליון מתנגדים שניהם להפסקת העלייה מטעמים פוליטיים. ניסיון לבלום את העלייה מנימוקים פוליטיים היה ודאי מעורר התנגדות ציונית עזה יותר מבעבר, שכן היה מתפרש כמכוון נגד היוצאים מגרמניה. אם ב-1929-1930 אפשר היה לעטוף את המגמה האנטי-ציונית בעלה-תאנה כלכלי, הנה לא כך היה המצב ב-1933. באותו זמן שרר בארץ שגשוג, שנגרם בעיקרו בזכות העלייה היהודית הגוברת. אולם התנגדותו של השר לקאנטוניזציה גרמה שפרקינסון חדל לזמן-מה לדגול ברעיון זה; הוא עתיד במהרה לעסוק בהצעה זו שוב, בנסיבות חדשות, ב-1936 ואילך.

בשני גורמים שהיו שונים זה מזה בתכלית עוררו ההצעות, בנפרד, עניין רב יותר. קצת מיוצאי 'ברית-שלום', שזה מקרוב התפרקה, ואוהדיה, ביקשו לראות בהצעות עדות כי ערבים עתידים להסכים לעשות הסכם עם היישוב.¹⁰ דוברי הדו-לאומיות לא התלהבו למשמע ההצעה להפריד בין ערבים לבין יהודים אולם הם לא יכלו שלא להתרשם כי אל-ח'אלדי לא נרתע מן ההתקפות הקשות שכוונו נגדו וכי ב-1934 אף הרחיק לכת בשכלול תכניתו, בהכניסו לתוכה סעיפים שנדמו לו מתקרבים להבנת צורכי היישוב. ח'אלדי כתב לד"ר יהודה לייב מאגנס ב-23 ביולי 1934, כי לפי חישוביו ישתרע הקאנטון היהודי על שטח של כ-2.5 מיליון דונם, כלומר כמיליון דונם עתידים להיתוסף לרשותם של היהודים. אל-ח'אלדי ציין כי יהודים יורשו להתיישב ב'ערים החופשיות' כירושלים, צפת וחברון.¹¹ 'הרשאה' זו עשויה אף היא להגביר את יכולת הקליטה של עלייה יהודית. אל-ח'אלדי לא הוציא מכלל אפשרות כי יתבצעו חילופי אוכלוסים ורכוש בין שתי היחידות המדיניות שיקומו. גם הסכמה זו ניתנה כדי לשכנע את היהודים כי כדאי להם להסכים לתכנית.

7 כרוזי פק"פ, יולי 1933 ו-1 באוגוסט ('יום המלחמה במלחמה'), 1934, ארכיון פק"פ. דברי האידיאולוג של פק"פ כי מנהיגי היישוב מבקשים להוליך שולל את הפועל היהודי. הציונים מבטיחים לו רמת-חיים הוגנת בצלו של ההון היהודי, כדי להפרידו מן הפועל הערבי. י"צ קולטון, לשאלת היהודים ופתרונה, תל-אביב 1932, עמ' 85.

8 מזכר שר-המושבות נגד הצעת הקאנטוניזציה, 30.3.1934, CO733/257/37356.

9 פֶּרְקִינסון אל שר-המושבות, 12.12.1933, CO733/239/17356/1. דין-יחשבון משה שרתוק בוועדה הפוליטית של מפא"י, 21.11.1933, ארכיון בית ברל [להלן: אב"ב] 24/33. ראה לעיל, הערות 2, 4.

10 מניה שוחט אל ד"ר יוסף לוריא, יושב-הראש של אגודת 'ברית שלום', 14.12.1933, אצ"מ A187.

11 אל-ח'אלדי אל מאגנס, ארכיון מאגנס, P3/II/143; האטס (לעיל, הערה 1), עמ' 123-124; כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 387-390. כהן סבור שהצעתו של אל-עלמי היתה קשורה למגמה של פקידים במשרד-המושבות לצמצם את צמיחת היישוב לאחר מאורעות אוקטובר 1933. אולם הצעה זו נוסחה בספטמבר, והיא ששימשה דגם לפֶּרְקִינסון ולא להיפך.

הטראנספר הצפוי של ערכים מחקלים יהודים עתיד להגריל את יכולת הקליטה של טריטוריה ששטחה הצטמצם ממילא. הסכמה זו לא היתה מצדה עשויה לעורר אהדה בקרב הערבים. קווי-מחשבה ראשונים שלה כבר עוררו שמועה בעיתונות כי מבקשים לאלץ את הערבים לפנות את מישור-החוף.

בוודאי היו רבים מבעלי רעיון הדו-לאומיות מתנגדים לרעיון הטראנספר ולעצם המחשבה בדבר ההפרדה הטריטוריאלית. אולם הצעה זו ירדה מן הפרק לאחר שהתברר שבשל אופיה הפרו-ציוני כביכול אין שום גורם ערבי עומד מאחוריה.¹²

ממשלת איטליה הפאשיסטית היתה הגורם השני שהתעניין בהצעת הקאנטוניזאציה, ובזו של אל-עלמי דווקא. בסוף 1933 ביקר ברומא אחסאן אל-ג'אברי, מראשי המשלחת הסורית-הפלסטינית שפעלה ליד חברה-לאומים בז'נבה. אל-ג'אברי, חותנו של אל-עלמי, האישיות הערבית הראשונה שעובדה תכנית קאנטוניזאציה, בא לעשות הסכם עם ממשלת איטליה על הפסקת התעמולה הערבית נגד איטליה חרף הסכמה איטלקית לחדול מדיכוי המוסלמים בטרופוליטאניה. בפגישה שקיים עם בְּנִיטוֹ מוסוליני, ובפגישה נוספת שקיים חברו למשלחת, שכב ארסלאן, עם שליטה של איטליה בתחילת 1934, נדונה האפשרות של חלוקת ארץ-ישראל, ככל הנראה לפי קווי הצעתו של אל-עלמי.¹³ ב-17 בפברואר 1934 אמר מוסוליני לווייצמן, בעת שיחתם על אפשרות חלוקתה של ארץ-ישראל בה נדון בהמשך, כי לדעת הערבים צריכה תל-אביב לשמש בירתו של הקאנטון היהודי. מוסוליני רמז כי ככוונתו לפעול כמתווך בין שני הצדדים. אולם יוזמה זו לא האריכה ימים, ככל הנראה לאחר שהתברר לאיטלקים כי הנציגים הערבים, שביתניים נעשו פרו-פאשיסטים ופרו-איטלקים, אינם מוכנים להציע ליהודים אלא טריטוריה צמוקה ומקוצצת, ששום אישיות ציונית לא יכולה לאמצה.¹⁴

קאנטוניזאציה – חזון אחרית-הימים

כאשר יצא 'אל-ג'אמעה אל-ערביה' ב-24 בדצמבר 1933 לגנות אישים ערבים הנוטים לתמוך בקאנטוניזאציה, הודרו להזכיר לקוראיו את הצעותיו של איתמר בן-אב"י שנודעו בעבר בציבוריות הערבית. מסתבר, טען העיתון, כי גורמים יהודים ובריטים אכן דנו ברעיונות הללו מזה שנים. אפשר שהגיעו לכלל החלטה כי באה העת להגשימם.

המתיחות שהשתררה בארץ מאז סוף 1928, ובעיקר היוזמה הערבית החדשה בפרשת המועצה המחוקקת, עוררה את בן-אב"י להתנער מרכצו. בתחילת 1929 פתח במסע חדש למען רעיון הקאנטוניזאציה מעל דפי היומון 'דואר היום'; הוא התמיד במסע זה לאחר שפרצו המאורעות בקיץ

12 פרטים מעטים נוספים על השקפות הערכים בשאלת הקאנטוניזאציה נמסרו על-ידי גברת בריטית פרו-ערבית:

Mrs. Steuart Erskine, *Palestine of the Arabs*, London 1935, pp. 226-236

13 אמנם, בתחילת 1934 הופיעו בעיתונות האיטלקית מאמרים בזכות הקאנטוניזאציה שיש בהם דמיון להשקפותיו של אל-עלמי. דאנטה לאטס, מנהיג ציוני איטליה, אל המשרד הציוני בלונדון, ינואר 1934, אצ"מ S25/1236

14 כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 383-386. כהן סבור כי נושא השיחה הרעלה על-ידי מוסוליני, ועם זאת מצוין (שם, עמ' 385) כי ב-24.11.1933 כתב המארכיז ת'אדולי, נציג איטליה בחברה-לאומים, אל מוסוליני על שיחות שקיים עם נציגים ערביים וציוניים ליד החבר, כדי להניעם לעשות הסכם. אפשר שאז נודע לו על תכניתו של אל-עלמי. על עמדתו של הנציג הציוני, ד"ר אביגדור יעקובסון, ראה להלן, עמ' 127.

1929 ולא הרפה ממנו עד תחילת 1932. בשלב הראשון של מסע חדש זה, ב-1929-1930, הטיפף בן-אב"י לחלוקת הארץ ל-15 קאנטונים: 8 קאנטונים ערביים יוקמו בחבל עזה, בנגב, בשפלה הפנימית ובגליל המערבי; 2 קאנטונים 'נוצריים' יוקמו בבית-לחם ובנצרת; 5 קאנטונים יהודיים, 'עצמאיים מיד', יוקמו מן הדרום אל הצפון, 'לאורך אותה שלשלת שתחילתה בציון, לבה בתל-אביב, ירכה בשני השורנים, בטנה בעמק יזרעאל, צווארה במפרץ חיפה, כתפותיה בטבריה וראשה במטולה'.¹⁵ בתקופה זו עמד לנגד עיניו הדגם השווייצרי של מדינה פדרטיבית, המקיימת שלטון מרכזי חזק. ממשל זה עשוי לעסוק בענייני חוץ, הגנה, תחבורה ומכסים. הקאנטונים יזכו לאוטונומיה ניכרת על בסיס מקומי, בעיקר בנושאי חינוך, דת, לשון והגירה. בשנים 1931-1932, בעיקר לאחר הוועידה הפאן-אסלאמית בירושלים, התרחשה התפתחות ידועה במחשבתו. המבנה המדיני השווייצרי עדיין מהווה דגם, בעיקר הוכחה כי בנים לקבוצות אתניות שונות עשויים לשתף-פעולה לאורך זמן. אולם בשעה זו נטה יותר לפתרון בנוסח אוסטרי-הונגרי, נפשו מייחלת היתה לתקומתה של 'מדינה כפולה', מעין ברית של שתי מדינות לכל דבר. כל אחת יהיו ברשותה בית מחוקקים ('מורשון', בלשוננו) וכוחות-הגנה. היא תקבע את חוקיה וממשלתה תפעל לפיהם. אף-על-פי-כן יתקיים קשר הדוק בין שתי המדינות במסגרת הממשל המשותף.¹⁶

האם ניסח בן-אב"י תכנית-פתרון מהוקצעת וברורה? דומה כי שרטט תכנית מעורפלת — ובמתכוון. הוא ערבב את התחומים כשדיבר על קאנטונים ערביים ו'נוצריים', כביכול לא הבחין בין גורם אתני לדתי ולא ידע כי רוב הנוצרים שחיו בבית-לחם ובנצרת דיברו ערבית וחשו עצמם ערבים. כמו כן לא הסביר מדוע ייגרע חלקם של נוצרים אחרים, בעיקר אלה החיים בירושלים ובראמאללה, לחיות בקאנטון ערבי סתם.¹⁷ בן-אב"י לא שת לבו לעתידם של אזורים מעורבים, לא התוודה גבולות ברורים בין הקאנטונים, גם לא ציין כיצד תחולק ירושלים בין ערבים ליהודים. יתר על כן, בן-אב"י הדגיש הרבה כי כלל לא עלה בדעתו לתחום תחומים סופיים ליישוב. אדרבה: 'אין קנטוניות להביאנו לאט לאט למלכות, מיהודה הקטנה היום ליהודה הגדולה מחר'. כל שחרור לאומי יעשה בשלבים. עצמאות — מונח שהוא עצמו חידש — ניתן להשיגה בהדרגה. יש לכוון בראש-ווראשונה גרעין ממלכה, 'קורטוב מדינה', עד שתקום מדינה גדולה ורחבה, 'מדינה הרצלית לעתיד לבוא'. תכלית הקאנטוניזציה אינה אלא ליצור בסיס מידי להתרחבות כעתיד. בן-אב"י מצטט היה את מנחם אוסישקין, נשיא הקרן-הקיימת: 'עתידה ארץ-ישראל להתפשט בכל פלשתינה'. גם יהושע בן-נן, הזכיר בן-אב"י, לא כבש את הארץ בשלימותה; הבאים אחריו הרחיבו את כיבושיו. כך אירע גם בימי בית שני. גם בעת החדשה קמו גרעיני ממלכה באיטליה ובגרמניה וסופם שהתרחבו ויצרו, כנפרד, שתי מדינות חשובות.¹⁸

בן-אב"י חרד היה לשכנע את הכל לאמץ את רעיונותיו. אפשר שזו הסיבה שהניעה אותו לנסח

15 א' בן-אב"י, 'פלפלאות', דואר היום, 30.7.1929; הנ"ל, יהודה מידית, תל-אביב תר"ץ (חוברת הכוללת מאמרים רבים פרי-עטו בעניין הקאנטוניזציה מ-1929-1930); הנ"ל, עם שחר עצמאותנו, תל-אביב תשכ"ב.

16 א' בן-אב"י, 'יהודה וישמעאל', דואר היום, 29.3.1932; מכתב אל הדואר הניירורקי, 11.3.1932.

17 בן-אב"י מספר בזכרונותיו כי נציג האפיפיור בירושלים (שמו לא פורש) גילה עניין בהצעותיו. הלה ביקשו להציע כי יוקמו שלושה קאנטונים 'נוצריים', אחד נוסף — בירושלים. בן-אב"י מיאן מכיוון שבעיר העתיקה היה רוב מוסלמי. עם שחר עצמאותנו (לעיל, הערה 15), עמ' 434.

18 א' בן-אב"י, 'והיינו ככל הגויים': יהודה מידית (לעיל, הערה 15), עמ' 48; 'ההבדל הוא רק בשטח', שם, עמ' 56.

תכניות לא בהירות. מבקרים ציונים בני-הדור טענו כלפיו שתי טענות שהשלימו זו את זו. מצד אחד, הצטייר בן-אב"י בעיניהם כאינדיבדואליסט חסר-תקנה הנחפז לזרוק רעיונות לכל עבר בלי שיהיו בידו קנה-מידה ראציונאלי ואמצעי-ביקורת כדי לברר מה ממש יש בהצעותיו והיכן עלולות הן להזיק לעניין הציוני.¹⁹ כן גרסו כי הוא מינימאליסט גמור, "יישוביסט" שאין דבר בעולמו זולת בטחונו של היישוב ועל כן אינו ער כלל למצוקתם של יהודי הגולה ואינו חפץ כלל להביאם לארץ. בן-אב"י די לו כביכול בטריטוריה צמוקה ובריבונות פיקטיבית, שאינה נצרכת להרבה יותר מאשר כמה סממני-עצמאות כדגל, המנון ומדי-צבא. הפרספקטיבה של התפשטות טריטוריאלית בבוא העת אינה רצינית; היא ביטוי של העמדת-פנים כדי לשכנע את הציונים לקבל את רעיונותיו ולטשטש את המינימאליזם שלו. בן-אב"י עיניו טחו לראות כי פרוסיה ופיימונט התפשטו, בנפרד, אל טריטוריות בהן ישבו בני-עמם. לעומת זאת, הוא הציע הפרדה טריטוריאלית על בסיס אתני. כיצד תיתכן בנסיבות כאלה התפשטות בעתיד?²⁰ זאב ז'בוטינסקי, מנהיג הצה"ר, מפלגה שרכשה מידיו של בן-אב"י את 'דואר היום', גם ניסה לצנזר את מאמריו של האחרון, שפורסמו כעיתונאי-אורח. לאחר שהשהה ימים רבים מאמר של בן-אב"י בשם 'פלשתיניות' שהופיע באותו עיתון ב-1 וב-4 בפברואר 1929, מחה מנהיג הצה"ר בחריפות באוזניו של בן-אב"י, אף-על-פי שהלה נמנה עם מעריציו של ז'בוטינסקי.²¹ במאמר זה דיבר בעל הצעת הקאנטוניזציה על 'יישותם של דוברי הערבית בארץ-ישראל'. הללו, זכותם על הארץ אינה נופלת מזו של 'שבי הגולה', כן נכתב באותו מאמר כי 'אין לנו צורך ברוב עברי בארץ האבות'. ז'בוטינסקי סבר אפוא כי בן-אב"י אינו נכדל בדעותיו מאנשי 'ברית-שלום'. גם בקרבם נמצאו אנשים אחדים שראו בחוקה השווייצרית דגם לחיקוי ולקנאה.²² מבקרו של בן-אב"י סבר כי הלה אינו מבין שבשווייץ חיות קבוצות אתניות שאינן אלא רסיסי עמים. הללו אין דעתם נוטה כלל לשנות את הסטאטוס-קוו הלאומי ולעודד בני עמם ולשונם החיים בארצות השכנות להגר לשווייץ. בארץ-ישראל שונה המצב מעיקרו. הקפאת המצב הקיים עלולה להמית את הציונות.²³

אילו היתה פרשנות זו נכונה, אפשר היה לטעון כי הצעה לקבוע קאנטונים בארץ-ישראל כשהיא יוצאת מפיו של ציוני, לא מפיהם של ערבים המבקשים לבלום את התקדמותו של היישוב, אינה אלא גלגול טריטוריאלי של רעיון הדו-לאומיות. ציוני הסבור שארץ-ישראל שייכת לשני עמים, אם נואש מן האפשרות של חלוקת שלטון ביניהם, עשוי להציע חלוקה טריטוריאלית כמעשה של השלמה עם מציאות דו-לאומית המצטיירת לעיניו. כל קבוצה לאומית תזכה בטריטוריה משלה

19 ה'ניו-יורק טיימס' מסר ב-8.4.1930 כי בריטניה דנה באפשרות לכונן קאנטון בשם 'הודה'. חשדות כי מקור הידיעה המטעה הוא בן-אב"י, ראה: הדואר הניו-יורקי, כה, 25.4.1930; העולם, מ, 30.9.1930. משה כרמון, ממעריציו, כתב בדבריה הערכה שלאחר המוות, כי בן-אב"י 'קורץ מחומר אחר מאשר אביו; הוא לא ידע עקשנות מהי... רוחו היתה רומנטית יותר. הוא לא היה איש הרעיון האחד, שמכיוון שנאה בו שוב אינו מרפה ממנו'. אהרן אבן-חן (עורך), איתמר בן-אב"י, נתניה תש"ז, עמ' 35.

20 למשל, ברל כצנלסון, מראשי מפא"י, כמובעת השלישית של מפלגתו, 6.2.1931, אב"ב 22/3.

21 ז'בוטינסקי אל בן-אב"י, 25.3.1929, מכון ז'בוטינסקי [להלן: מ"ז] א' 1/19/2/1. השניים היו קרובים זה לזה בכמה רעיונות. בכלל זה הנהגת כתב עברי באותיות לאטיניות.

22 ד"ר לוריא (ראה לעיל, הערה 10) היה האיש שכתב בעד 'פתרון שוויצרי', שאיפותינו, ג, תרפ"ט. והשווה תגובתו השלילית של משה בילינסון מראשי אחדות-העבודה: דבר, 25.7.1929.

23 ראה גם מכתב למערכת של הסופר והפובליציסט בן-ציון כ"ץ: הארץ, 13.7.1932.

ובריבונות בתחומיה. כך תיחלץ מן הסכנה כי זכויותיה ייפגעו במקרה של חיים משותפים ללא חציצה בין שתי קבוצות אוכלוסים הנבדלות זו מזו בתרבותן, בדתן, בעברן ההיסטורי ובמטרותיהן הפוליטיות. אכן, במהרה נכיר כי כמה מבעלי רעיון הדו־לאומיות המופשט לכאורה נטו להמירו בהשקפה שנדמתה להם מעשית יותר: חלוקת הארץ בין שתי החטיבות הלאומיות החיות בה. למען הדיוק, הצעותיו של בן־אב"י מורכבות היו יותר מכפי שהעריכו ציונים שנטו לגנותו. דומה שלא ניסו לקרוע את מעטה הערפל שעטף את מחשבותיו. אם ערבב את התחומים ודיבר בנשימה אחת על קאנטונים לאומיים ו'דתיים' ('נוצריים'), הרי עשה כן במכוון. בן־אב"י לא ביקש לטעון כי הנוצרים החיים בבית־לחם או בנצרת אינם ערבים ברובם הגדול. כמדומה, מבקש היה לקדם פני ביקורת צפויה שתבוא מן העולם הנוצרי, כאילו אי־אפשר לחלק את הארץ הקדושה בין ערבים לבין יהודים. כך ביקש להתגבר על אחד הקשיים החמורים שהיו כרוכים בכל הצעה לחלק את ארץ־ישראל. בעיקר, השקפתו כי יש לחלק את הארץ לא דמתה בכל לנקודת־המוצא של ציונים אחרים שעתידיים במהרה לתמוך ברעיונות החלוקה. בן־אב"י לא חתר כלל להפרדה גמורה בין שתי קבוצות האוכלוסים העיקריות בארץ. אדרבה. במאמר 'פלשתיניות' חזר וטען כי תושביה המוסלמים והנוצרים של הארץ, ברובם הגדול, אינם אלא יהודים לשעבר, אלא 'ש'לרגל רפיונם הרב אחרי החורבן הגדול קיבל חלק מהם את דת האסלאם בימי מוחמד ועומר, ואת האמונה הנוצרית בימי מסעי הצלב'. בן־אב"י ביקש לחנך את בני הארץ ל'אבותיות' — חידושו הלשוני למונח 'פאטריויזם' — כדי שיום יבוא ו'יסודות אלה יתחברו שוב לגוף העברי הגדול'. גם מאורעות 1929 לא ריפו את ידיו. הערבים אחים הם ואין עליהם טינה בלבד, אלא שהוסתו על־ידי פקידות בריטית אנטי־ציונית שגילתה את 'אפסותה המחרידה' בנסיגה למשוך לצדה את 'שונאינו הרגעיים מקרב המוסלמים מוכי הסנוורים'.²⁴

הנה כאן אנו מתקרבים אל עיקר הגיונה של ה'פלשתיניות'. הוויתור על הרוב אינו ויתור אלא תולדה של השקפה ציונית־ייחודית, כאילו רוב כזה כבר קיים ואין לעשות אלא לביסוסו על־ידי קירובם של הערבים לעברים, כמו בעבר הרחוק, כאשר היו בני עם אחד. בן־אב"י דחה בכל תוקף את ההנחה כי קיימת קבוצה לאומית ערבית־פלסטינית בעלת ייחוד. הוא גם סירב להעריך כי מתעוררת תנועה לאומית אנטי־ציונית. מחוללי המהומות לא היו, לדעתו, אלא 'מוסלמים', כלומר אנשי המועצה המוסלמית העליונה שתעמולתם דתית ולא לאומית.

למעשה, בן־אב"י מאקסימאליסט היה, שהרבה לגנות את רעיון דו־הלאומיות ('מלה גסה', בלשונו) מכיוון שמשמעת ממנו, לדעתו, הסכמה עם 'רוב ערבי' שיכריע 'במורשנו את המיעוט העברי'.²⁵ הפרק הראשי בחוברת שלו 'יהודה מיידית', שם פרוגרמאטי מובהק המביע את הכיסופים לריבונות לאלתר, נקרא 'והיינו ככל הגויים'. כמיהה זו לנורמאליזאציה עמדה בניגוד מכוון להשקפתו של המפורסם בבעלי רעיון הדו־לאומיות, ד"ר מאגנס, שזמן קצר קודם־לכן פרסם את חוברתו 'ככל הגויים'?' בה טען כי היהודים לא יוכלו ללכת באורחות העמים הנאבקים לריבונות. בן־אב"י ראשון היה בין הציונים שתבעו לצרף את חצי־האי סיני לתחום ההתיישבות הציונית בתקופת המנדט.²⁶ בן־

24 דואר היום, 3.9.1929.

25 בן־אב"י, 'יהודה וישמעאל' (לעיל, הערה 16).

26 'סיני — חצי־האי שלנו', דואר היום, 8.2.1927.

אב"י ביקש גם ליצור 'ברית כנען' עם מארונים, דרוזים, מְתוּאֵלִים ובני קבוצות מיעוט אחרות שהתייראו כולם מן התנועה הפאן-ערבית שביטאה, לדעתו, את כוונות ההשתלטות של הערבים הסונים. בן-אב"י הזכיר כי אביו, ממחדשי הדיבור העברי, מצא בלשונם של ערביי ארץ-ישראל וערביי הלבנון, צאצאי הכנענים, עשרות ניבים ומונחים שאינם מצויים בלשונם של דוברי ערב בארצות אחרות. מלים אלה מקורן בעברית העתיקה, שצאצאיהם של דובריה הקדמונים עתידים לחדש את בריתם של שלמה וחירם.²⁷ אם תיכשל התנועה הפאן-ערבית יוכלו ערבים ועברים לכוון 'אבותיות' משותפת. העלייה היהודית שתבוא מן הגולה רק תחזק את הרוב העברי שייווצר ממילא עם ההתקרבות בין בני הארץ.

מבקריו של בן-אב"י לא דייקו אפוא כשטענו כי בן-אב"י אינו מבין שתיחום על בסיס אתני ייצור בארץ תנאים שונים לחלוטין מאלה ששררו בגרמניה ובאיטליה שאוחדו בעבר על-ידי 'מדינת גרעין'. ביקורת זו מעידה יותר על השקפתם של המבקרים מאשר על השקפתו של המבוקר. בן-אב"י לא ראה בערבים בני עם זר, יריב, אלא אחים לעבר ולעתיד. הוא לא סבר שההתפשטות היישובית, כשתבוא, תעשה מעשה של כיבוש על אפס ועל חמתם של הערבים, אלא כצעד של חידוש הקשר שבינם לבין הערבים. אפשר שמשום כך מחה נגד מגמת ההתרכזות של היישוב במישור ובעמקים בלבד, בהם היה קיים רוב יהודי. אדרבה. בן-אב"י לא ויתר כלל על איזור ההר. הוא הציע לבנות עיר עברית חדשה בהר-כנען, שתתפתח לעומת צפת השוקעת. הוא רצה בחברון חדשה לעומת אל-ח'ליל העתיקה. לדעתו הוויתור בדיעבד על ההר מאפשר לערכים לכוּכְשׁוּ. ויתור כזה הוא משגה לאומי ומשקי. משק המבוסס על נשירים עשוי להבטיח הכנסה גבוהה לחקלאי; הכנסה זו יציבה לאין-ערוך לעומת ענף-הפרדסנות הרגיש לתנודות מזג-האוויר והשוק.²⁸

אף-על-פי-כן יש אי-עקיבות מסוימת בהשקפות שפותחו במשך שנים. בראש-הראשונה, בן-אב"י מפוכח היה למדי להכיר כי הערבים לא יזמינו את היהודים להתיישב בתחומם. בעינה נשארה השאלה כיצד זה תהיה 'יהודה מידית' ל'יהודה הגדולה'. אין זאת אלא שיש להמתין לזעזועים מדיניים חובקי-עולם כדי לנצל קונסטלציה בין-לאומית חדשה. 'יהודה מידית' נחוצה כדי להבטיח כי בבוא העת יוכל היישוב הריכוני, שלרשותו צבא, להרחיב את שלטונו ולכפות עצמו על הערבים, שיקבלו בסופו של דבר בברכה את הברית המחודשת בין בני הארץ. כבר ב-1919 דרש בן-אב"י מן המשלחת הציונית לוועידת-השלום להיאבק למען קבלת ריבונות של היישוב בתחומי הטריטוריאליים. נדמה היה לו שאי-ההיענות לתביעה זו מקורה ב'חסביך גלותי' של אנשים שבשורת העצמאות אינה מרנינה את לבם. חכם לאחר מעשה, הוא קבל על המנהיגות הציונית שלא ניסתה להפוך את מלחמת הגדודים העבריים במלחמת-העולם הראשונה למנוף לכיבוש הארץ. מכיוון שהודמנות זו הוחמצה, לדעתו של העיתונאי שלא ניסה כלל לברר את מניעה ומטרותיה של בריטניה באותה מלחמה, אין זאת כי 'עלינו לחכות למלחמה עולמית נוספת, והיא תבוא, ואז נזכה ליהודה החלומית'...²⁹

27 'מקומנו בחבר הלאומים', שם, 14.10.1932. עם שחר עצמאותנו (לעיל, הערה 15), עמ' 321, 478-483.

28 'כיבוש ההרים', דואר היום, 24.5.1932.

29 'יהודה מידית' (לעיל, הערה 15), עמ' 19-20, 40; עם שחר עצמאותנו (לעיל, הערה 15), עמ' 414.

היה כאן גורם מסבך אחד. בן-אב"י חשב שדי בהצעות ובתביעות. הוא לא יצר בסיס כוח ביישוב שיתמוך ברעיונותיו. נסיונותיו למשוך לצדו תומכים היו מעטים ולא תמיד מוצלחים. ואילו בני האיכרים שהיו קרובים להשקפותיו החברתיות האנטי-סוציאליסטיות ושהתנגדו כמוהו ליצירת משק עברי בלבדי, שאינו מעסיק ערבים, היו עקביים ממנו. התאחדותם התנגדה בתוקף לכינון 'אוטונומיה עברית' בחלק מן הארץ.³⁰ האיכרים סברו אפוא כי מי שאינו מטיף לעבודה עברית מלאה במגזר היהודי אינו צריך לתמוך בשאיפה להפרדה טריטוריאלית. אי-עקיבותו של בן-אב"י עולה בבירור מהשקפתו בשאלה אחת, שהמבקרים בני-דורו לא שתו לבם אליה. בן-אב"י, שחונך לאפיקורסיות בכיתו של הוגה-דעות לאומי עברי חילוני, אימץ לעצמו עמדה חיובית ביותר כלפי דת ישראל, כנכס תרבותי מרכזי של עמו. בן-אב"י גרס כי התחייה הלאומית בארץ-האבות, כשהיא חסרה התעוררות דתית, בהכרח שתגרור אחריה התנוונות נפשית. משום כך הטיף לכינון 'ותיקניה עברית' ולחיזוק מעמדה של הרבנות הראשית בירושלים, גרעין לתחייה רוחנית חדשה.³¹ בן-אב"י הנוטה למסורת לא יכול היה להטיף לבילול גמור של הערבים ביישוב. במאמרו 'פלשתיניות', בו הביע תקווה כי הערבים 'יתחברו לגוף העברי הגדול', ציין כי התקרבות זו לא תיעשה 'מצד הדת עצמה' אלא מצד 'התנאים הכלכליים והמדיניים החדשים'. היטב ידע כי ערבים אינם נוטים לגיור וכי החברה היהודית אינה פתוחה די הצורך לגיירם. הנה כך רתיעתו מפני מסקנה חילונית קיצונית, שרק במסגרתה אפשר היה לצפות לפרספקטיבה של בילול והטמעה, היתה ביטוי לאי-בהירות בהשקפתו. בן-אב"י לא היה אפוא שותף לחוג עברי קיצוני שיתפתח לאטו משלהי שנות השלושים, אשר לא היסס להטיף למען חברה חילונית מובהקת אשר תוכל לכולל את הערבים וליצור אומה עברית חדשה בארץ.

קאנטוניזאציה — אמצעי פוליטי ציוני

הרעיון של שלב ראשון ושני בהגשמת הקאנטוניזאציה, שלא פורש די הצורך ככתביו של בן-אב"י, היה אולי מקור לבלבול למבקרי. אך למצדדי רעיון ההפרדה הטריטוריאלית הוא קבע פרספקטיבה של סיכויי החלוקה בעתיד.

בפברואר 1930 פרסם בטאון ההסתדרות הציונית העולמית שני מאמרים פרי-עטו של ד"ר פלטיאל דיקשטיין, ממייסדי בית-הספר למשפט ולכלכלה בתל-אביב.³² דיקשטיין הציע כי ארץ-ישראל תחולק למספר קאנטונים משלושה סוגים: ערבי, יהודי ומעורב, לפי נסיבות החלוקה האתנית.⁷⁵ אחוזים מאוכלוסייתו של כל קאנטון די בהם כדי לקבוע את צביונו הלאומי של אזורם. שינויים במבנה הלאומי יהיו אפשריים מכוח תוצאת מפקד-אוכלוסים שיתקיים בארץ מדי כמה שנים. ככל קאנטון לאומי יהיה המנגנון המקומי מורכב מבני הקבוצה הלאומית המהווה רוב באוכלוסיית הקאנטון. בקאנטון המעורב יהיה המנגנון המקומי מורכב מפקידים בריטיים. דיקשטיין אימץ את רעיון ההפרדה הטריטוריאלית לאחר המאורעות ולא לפניהם, כבן-אב"י, שאת

30 כושתנאי, מה, 24.2.1932, מאמר ראשי.

31 'ותיקניה עברית', דואר היום, 6.8.1929; 'פלפלאות', שם, 20.8.1929.

32 העולם, ז, 11.2.1930; ח, 18.2.1930.

שמו נמנע להזכיר. משוכנע היה שהקשרים בין ערבים ויהודים מתמעטים והולכים, ועל כן אין מנוס מהפרדה קאנטונאלית שלא תהא צעד מהפכני אלא אישור קונסטיטוציוני למצב פוליטי-חברתי. לדעתו, עשוי היישוב לפרוח ולשגשג דווקא כתנאים של הפרדה, כאשר רשויותיו תזכנה לאוטונומיה ניכרת. דיקשטיין לא סבר אפוא כבן-אב"י כי יש לקבוע קאנטונים ערביים, יהודיים ו'נוצריים' שיקומו לאלתר, כלומר בתנאי הגיבוש הלאומי שהיה קיים בארץ באותה עת; היישוב עתיד להתפשט, לפי בן-אב"י, בשיטה דראמאטית שלא הוסברה בבירור, אפשר משום שלא היתה נהירה גם למציע. לעומת זאת, דיקשטיין, ציוני מעשי, ציפה ככל הנראה כי התרחבות היישוב תיעשה בעתיד מכוח הפיכתם של קאנטונים מעורבים ליהודיים. אולם דיקשטיין, המגלה טפח ומכסה טפחיים, לא נטה לפרש את מחשבותיו.

הגישה המשפטית-המעשית עולה בבירור רב מדרך הטיפול בשאלת ההרכב של המנגנון הקאנטונאלי. כמדומה, דיקשטיין הציע למנות פקידות בריטית בקאנטונים מעורבים מכיוון שהעריך כי זו וזו בלבד עשויה להתיר כניסתם של מהגרים לתחום הקאנטון שבפיקוחה; פקידות זו חסכים ככל הנראה למסור את תפקידה לאחר שישתנה הרכבה הדימוגרפי של אוכלוסיית הקאנטון המעורב. לעומת זאת, הדעת נותנת כי פקידות ערבית או יהודית תנסה למנוע כניסתם של 'זרים' שאינם בני קבוצת הרוב בקאנטון הלאומי. שיקוליה של זו ודאי יהיו לאומיים-פוליטיים. אולם היא תתיירא גם מפני האפשרות שהגירה ותמורה דימוגרפית גם יחייבו לפנות את מקומה, כשיתברר כי השתנו היחסים הבין-עדתיים בקאנטון. באחת. דיקשטיין 'ויתר' למעשה על הקאנטונים הלאומיים-הערביים, שהרי העריך כי יהודים לא יוכלו לחדור אליהם ולשנותם. הוא קיווה, ככל הנראה, כי העלייה היהודית יהיה לאל ידה לחולל תמורה דימוגרפית בקאנטונים המעורבים, וכך להגדיל את תחומי הטריטוריאליים של היישוב. מניסוחים אחדים מתקבל הרושם כי שיער שכמה קאנטונים מעורבים פרצופם הלאומי לא ישתנה לתקופה ממושכת. ההצעה כי יקומו קאנטונים לאומיים ומעורבים היתה מכוונת אפוא לרמוז כי ראוי ליישוב להסכים לקיומו של שלטון בריטי ישיר בחבלים אחדים של הארץ.

הבחנת הצורך בקיום קאנטונים מעורבים — זה חידושו העיקרי של דיקשטיין לעומת בן-אב"י — מקורה היה אפוא באי-הסכמה כי ההפרדה תתבצע על בסיס המבנה הלאומי הקיים, כאשר היישוב מהווה מיעוט בארץ. אפשר שהצעה זו באה גם לחזק את רוחם של היהודים שחיו באזורים המעורבים, על-ידי פרספקטיבה של הצטרפותם בעתיד לתחום הטריטוריאלי היהודי. הצעה זו נבעה גם מן ההכרה כי לא בנקל אפשר יהיה להפריד בין הערבים ואדמותיהם לבין היהודים ואדמותיהם. מכל מקום, דיקשטיין לא סטה מהשקפתו של בן-אב"י שאת הצעתו נמנע מלהזכיר כי ההתפשטות תתרחש בעתיד, וכי בביצוע החלוקה אין מנוס מלהתבסס על המבנה הלאומי הקיים ותפרוסתו. כלום לא ידע דיקשטיין כי צפויים קשיים בהגשמת תכניתו, ולו גם מן ההיבט של קביעת מספר הקאנטונים, נתון שעשוי להשפיע על יחסי-הכוחות בממשל המרכזי? כלום לא ידע כי בעשורים שלפני מלחמת-האזרחים האמריקנית נאבקו הצפון והדרום על כל טריטוריה שביקשה להצטרף ל'ברית', שמה תשנה את יחסי-הכוחות ביניהם? לא מן הנמנע כי דיקשטיין לא עסק בשאלות מעשיות אלה משום שביקש שהממשל המרכזי יהיה בריטי וכי זה יקבע את סדרי החוק והשלטון המשותפים.

רתיעתו של דיקשטיין מביורם של עניינים קשים העלולים לעורר שאלות אחרות, כמו גם ערפולן המכוון של הצעותיו של בן-אב"י, אופייניות לשלב זה של חיפוש-דרך ציוניים לפתרון שאלת ארץ-ישראל. בתקופה זו עדיין באו ההצעות מאישים פרטיים ולא ממוסדות או מפלגות. ההצעות עוררו אך עניין קלוש בציבור ולא נודעה להן השפעה מידית או אחרת על מהלך העניינים.

מהצעת הקאנטוניזאציה אל תכנית-החלוקה

שום בעל יוזמה לפתרון ציוני של שאלת ארץ-ישראל בתקופה הנדונה לא ניגש אל הבעיה המרכזית המעסיקה אותנו כאן כד"ר אביגדור יעקובסון, האיש ששרטט תכנית-חלוקה מדינית בתחילת 1932, מתוך הסתכלות על המשתנים המשפיעים על עתידם של ארץ-ישראל, של הציונות ושל העם היהודי. תכנית-החלוקה שהגה היא סיכום של התבוננות בטיבם ובפשרם של מאורעות, והיא מבטאת את פרשנותו המיוחדת. אפשר שאין זה מקרה אפוא כי ההנמקות להצדקת השינוי הנשאף ממנדט למדינת-חלוקה, תופסת מקום נכבד במסמכו מאשר פרטי תכנית-החלוקה עצמה. יעקובסון היה הדיפלומאט הציוני הבכיר, בא-כוחה של ההנהלה ליד חבר-הלאומים בז'נבה. תפקידו העניקו לו את ההזדמנות לבחון מקרוב את המציאות המדינית המשתנה באסיה ובאירופה. זו הצטיירה בעיניו כתמונה כהה ומדאיגה. במזרח-התיכון צפה התחזקות הקשרים בין ערביי ארץ-ישראל לבין אחיהם. הבריטים לא מנעו את כינוסה של הוועידה הפאן-אסלאמית בירושלים; זו עלולה להיות שלב במעורבות מוגברת של גורמים חדשים בנעשה בארץ-ישראל. יעקובסון חשש מפני הלאומנות הערבית הגוברת ומפני ההצעה להקים מועצה מחוקקת. הוא חש גם את מגמות צמיחתה של ערב הסעודית ועקב אחר עיראק, שזה מקרוב זכתה לעצמאות והגישה מועמדותה לחברות בחבר-הלאומים. התפתחויות אלה אפשר שתהיינה להן השפעה חוזרת על ערביי ארץ-ישראל. הללו עתידים לטעון כי בעיניים של 'הסעיפים הציוניים' באמנת-המנדט אינם יכולים לזכות בעצמאות. בריטניה תתקשה במרוצת-הזמן לקיים את ההתחייבויות מנקודת-הראות הציונית להקמת בית לאומי. זאת ועוד: יעקובסון ניתנה לו ההזדמנות לעמוד מקרוב על מגמות ראשונות של התערערות חייהם של המוני יהודים באירופה, התגברות האנטישמיות המאורגנת והתמוטטות הסדר-השלום שנכפו על המדינות החדשות שקמו במזרח-אירופה לאחר מלחמת-העולם הראשונה.

תחילה ראה יעקובסון את דרכה של הציונות בהתקדמות אטית וסדורה אל מטרה צנועה למדי. שנתיים היה חבר ב'ברית-שלום', לפעולתה ניסה לסייע ממקומות-מושבו בפאריס ובז'נבה. בפברואר ובמאוס 1929 היה עדיין חבר ב'ברית-שלום' והחל לנסח הצעה קאנטונאלית על סמך עיון בתולדות היישוב והארץ בעשור שחלף מאז הכיבוש הבריטי.³³ במספר תזכירים ומכתבים שהמגובש שבהם נכתב ביולי — תעודות אלה נכתבו קודם שפרצו המאורעות — בוטאה הסברה כי הציונות הגיעה אל פרשת-דרכים. טרם באה העת לעבד תכנית לפתרון סופי של שאלת ארץ-ישראל. אולם היעדרה של תכנית ברורה המבחינה בין יעדים עיקריים למשניים, עלולה לעורר ערפול ולהקשות על העניין הציוני. מן הראוי לחתור אל מטרה ריאלית: יחידה יהודית חזקה דיה מבחינה

33 אצ"מ Z4/10302 I. תזכיר אחד שהופנה להנהלה מחזיק 42 עמודים. תגובה ראשונה, מסתייגת, קיבל עוד ב-2.4.1929 מווסלי אהרן, סגן מזכיר פוליטי של ההנהלה בלונדון.

כלכלית ואנושית שתהווה גורם-משיכה לעלייה נוספת ותבטיח התפתחות כמותית. נאמן לעקרונות הדור-לאומיות, האמין יעקובסון כי הערבים יסכימו לעלייה ניכרת, שתכפיל ותשלש את היישוב, אם יקבלו הבטחה כי היהודים לא ישתלטו על הארץ ולא יחדרו לתחומיהם הטריטוריאליים. לאחר המאורעות, פרש יעקובסון מ'ברית-שלום', כשלמד באמצעותו של חברו ד"ר ארתור רופין על הלך-רוחה של הקבוצה הראדיקאלית באגודה, שהסכימה להקמת מדינה ערבית בארץ. יעקובסון היה האיש אליו הפנה רופין את מרי שיחו נגד ההשקפות שנעשו רווחות באגודה שייסד. רופין כתב אל יעקובסון, ולא במקרה, בעצם הזמן שהאחרון שרטט תכנית-חלוקה, כי מה שהערבים מוכנים להעניק ליהודים הוא לכל היותר זכויות של מיעוט לאומי בתוך מדינה ערבית על-פי המתכונת של אירופה: 'אולם כבר למדנו דינו ממצב העניינים במזרח אירופה עד כמה ניתן להכריח את אומת-הרוב, שרשן השלטון בידיה, להעניק למיעוט שוויון-זכויות לאומי אמיתי'. יעקובסון גם הסכים עם מסקנתו של רופין הנוטש אף הוא את 'ברית-שלום' כי גורלו של היישוב יהיה תלוי תמיד בחסדם של הערבים, וכי הסדר כזה ישכך את ההתלהבות לציון; התנועה שבשמה הם פועלים תיהפך עד-מהרה לציונות בלי ציונים.³⁴

לא ארכו הימים והרעיונות שהגה החלו מתגבשים לתכנית מדינית לפתרון טריטוריאלי, שנתלחה באילן גבוה: גם הרצל היה נכון בשעתו להסתפק תחילה בחיפה ובסביבותיה. העיבוד לא נעשה בחופזה; עד לחיבור הסופי, בינואר 1932, שוחח יעקובסון או התכתב עם כמה מחברי ההנהלה ואישים ציונים חשובים, ממתין לקבל את תגובתם ולשמע על השקפתם.³⁵ גם רופין, מן הראשונים שחשבו על הצורך לרכז את המאמץ הציוני לאזורים מסוימים, נטה להשקפה זו, גם אם לא בפסקנות. בקונגרס הציוני הי"ט, ביולי 1935, הוא הציע לכוון את ההתיישבות היהודית למישור ול'עמקים' בלבד, ומשום כך גם זכה לקיתונות של ביקורת.³⁶

פנייתו של יעקובסון מן ההצעה הקאנטונאלית אל התכנית המדינית היה בה משום נטישת המינימאליזם הציוני לטובת אקטיביזם פוליטי, אמנם לא לטובת מאקסימאליזם טריטוריאלי. היא נעשתה בלשון מינוחים של דיפלומאט, ששולבה בחזונו של מדינאי. תכנית-החלוקה היתה מיוסדת על ההנחה כי אי-אפשר להסתפק בקאנטוניזאציה, שאינה אלא פתרון זמני, וכי לא די במנדט. יש לחתור לריבונות של ממש. רק מדינת-יהודים ריבונית עשויה לקלוט מאות-אלפי יהודים בתוך עשור, ומיליון ומחצה במרוצת-השנים שלאחר-מכן, בימי דור. זו היתה אפוא פרספקטיבה צנועה למדי של ממדי העלייה הנשאפת, הערכה אופיינית לתקופה הקדם-היטלראית. פרספקטיבה זו מעידה בבירור כי נטייה לפתרון החלוקה נתלוותה, אפשר בלא-יודעים, הירתעות ממבחן של הגשמה ציונית בארץ כולה, ואולי היתה למעלה מיכולתה של הציונות לאחר 1929. הערכה צנועה זו של ממדי העלייה נבעה לא מאי-הכרה של בעיות הגולה אלא מהכרת מדיניותה וקשייה של המעצמה המנדטורית. מכל מקום, החשש מסיום המנדט 'טרם זמנו', הערכה כי 'הזמן פועל לרעת

34 א' רופין, פרקי חיי, תל-אביב תשכ"א, עמ' 203.

35 תזכיר אל וייצמן, 20.1.1932, גנוך וייצמן [להלן: ג"ו] (צרפתית); תזכיר אל ההנהלה, 3.2.1932 (גרמנית), אצ"מ Z4/10028. מכתב לפרופסור ברודצקי, 10.9.1931, שם L22/124/1. ח' ארלוזורוב, יומן ירושלים, תל-אביב תש"ד, רישום מיום 26.11.1931, עמ' 122.

36 מ' אוסישקין, דברים אחרונים, ירושלים תש"ז, עמ' צה-עו.

העניין הציוני מעידים על קיומו של קוצר-רוח לגבי האפשרות שאכן ייווצר רוב יהודי בארץ הנשלטת על-ידי הבריטים. דווקא הדיפלומאט הציוני, שיכול היה בעבר לנהל משא-ומתן בסבלנות, גילה בשנות השלושים קוצר-רוח בעיניים של חששותיו הגוברים לעתיד הציונות. סבור היה כי תכניתו עשויה ליצור בסיס להתיישבות יהודית ניפרת בארץ, וכדרכי שלום. היא יכולה להבטיח את סיפוק רצונו של היישוב לזכות בריבונות ולהיחלץ מן התלות בערבים. ודאי, ארץ-ישראל לא תקלוט את כל היהודים שבעולם. אולם יבואו אליה אלה הזקוקים לפינוי מידי, והללו שמבקשים להתיישב בה בכל מאורם. לאחרים ינתן עניין לענות בו: לפעול למען ביסוסה של מדינת-היהודים. מדינת-חלוקה עשויה אפוא לסייע למציאת פתרון של ממש לבעיית המצוקה היהודית. היא תסייע לציונות המאורגנת 'להשתלט' על העם היהודי ולהדוף את הקבוצות האנטי-ציוניות החזקות, שטענו בהתמדה כי הציונות אינה אלא רעות-רוח.

תכנית-החלוקה היתה מבוססת על עקרון מרכזי שנוסח בבהירות, אף כי לא הודגש. יש ליצור יחס שווה בין מידת הוויתור שיהודים וערבים נדרשים לעשות, כנפרד, לבין התועלת שיפיקו ממנו. ליהודים הוצעה דרך להיחלץ מסטאטוס של מיעוט בהווה ומן הסכנה כי ביום מן הימים תקום מדינה ערבית בארץ כולה. מדינה כזו תבלום את התפתחות היישוב ואפשר גם תברח יהודים מן הארץ, ואילו תכנית-החלוקה באה להבטיח השגת ריבונות וכלים ממלכתיים לקליטת עלייה גדולה, ביחס לקיים. בתמורה נתבעים היהודים מנקודת-מבט ציונית, לוותר על חלקים מסוימים של הארץ שלא היו ברשותם ושאוכלוסייתם היתה ערבית ברובה הגדול; הערבים נדרשו לוותר על חלקה הפורה של הארץ, על מישור-החוף שלה ועל נמליה, וכמו כן להסכים להקמת מדינת-יהודים קטנה. הערבים ישיגו עצמאות בתחומם, ישתחררו מן הפחד שמא היהודים עתידים להתפשט אל חבליהם. הם יוכלו ליצור קשר מדיני הדוק עם בני הארצות השכנות ולהתמזג מחדש באומה הערבית הגדולה. בעיקרו של דבר, תלות-גומלים בין ויתור להישג היא אבן-הראשה של המדיניות. היא המסבירה את אופיו המיוחד של רעיון הדו-לאומיות המונח, לדעתנו, ביסודן של הצעות אחדות להסדר טריטוריאלי. ההצעות הללו, לפחות רובן, מכירות בזכותם של שני עמים על הארץ. אלה הן הצעות פשרה שאינן מאמינות בסיכוייה של חלוקת שלטון ומבכרות על פניה חלוקת שטח. תכנית-החלוקה יש בה גילויים אחדים המייחדים אותה בבירור מן ההצעות הקאנטונאליות, שיעקובסון הפנה להן עורף ב-1931.

א. מתווה גבולות. יעקובסון הציע כי הערבים יקבלו לרשותם את גוש ההר המרכזי מחברון דרך השומרון כואכה הגליל וכן חבלים אחרים כשפלת עזה והגליל המערבי. היהודים יקבלו לרשותם חבלים שכבר נטו להתיישב בהם בעבר: מישור-החוף, העמקים, הגליל התחתון והגליל העליון המזרחי. כן יימסרו לידיהם הגנג הלא-מיושב וכמה אלפי קילומטרים רבועים שירכשו על-ידם בגלעד ובחורון. הנה כך אפשר לראות כי יעקובסון חשב במונחים של פתרון מדיני סופי. חלוקה מדינית אחת פירושה: איסור על התיישבותם של יהודים מחוץ לגבולות המדינה שתקום. איסור כזה לא נכלל בהצעות הקאנטונאליות, שלא התנסחו במונחים סופיים. דווקא הוויתור על רוב חבליה של ארץ-ישראל המערבית גרם ליעקובסון שלא יסתפק בשטחים שהוחזקו בתחילת שנות השלושים בידי יהודים. אזורי ההתיישבות היהודית יהיו אפוא גרעינה של המדינה שתקום, אך לא כולה. הקאנטוניזאציה פירושה היה הסדר מדיני-קונסטיטוציוני על יסוד תחומים טריטוריאליים

קיימים בצירוף פרספקטיבה של הרחבתם (בן-אב"י באופן מפורש, ודיקשטיין לגבי קאנטונים מעורבים). לעומת זאת, החלוקה המדינית הסופית חייבה, מנקודת-מבט של הדיפלומאט הציוני, את התפשטות מלכתחילה של המרחב לחבלים גדולים ולא-מיושבים בדרום הארץ ובצפונה-מזרחה. חבלי הגלעד והחורון לא נחשבו מ'חוץ לתחום'. באזורים פוריים אלה כבר נרכשו אדמות ואף נעשו נסיונות התיישבות בעבר הרחוק. אולם המתיישב הציוני לא עצר כוח לפרוץ אליהם בשלהי התקופה העות'מאנית. לאחריה הוצאו אזורים אלה מתחומי הטריטוריה שבה נועד להיבנות הבית הלאומי.

ב. טראנספר. יעקובסון סבר כי יהיה קשה לבצע את החלוקה אלא אם יועברו כ-120,000 ערבים שיזכו בפצויים מן החבלים אותם ייעד להתיישבות יהודית. צירופה של הצעה זו לתכנית מעידה אולי יותר מכל פרט אחר כי יש הבדל מעמיק בין תכנית-החלוקה לבין הצעות הקאנטוניזציה:

1. תכנית-החלוקה מבטאת תמורה במחשבה הפוליטית הציונית על בעיות הארץ. בעיקר לשאלת היקף ההגשמה הציונית וקצבה. מחברה סבור היה כי מן הראוי להגשים את פתרון החלוקה בזמן קצר ביחס. משום כך לא ראה מנוס אלא לוותר על רוב חלקיה של הארץ. הטראנספר נראה לו חיוני כדי לצמצם את האוכלוסייה הערבית במקומות שבהם ביקש לכוון מדינת-יהודים.

2. כל תכנית-חלוקה שמקורה ברצון ליישב סכסוך שפרץ בין שתי קבוצות אתניות יריבות היושבות בטריטוריה אחת, נדרשת באורח טבעי לדגם של מדינה חד-לאומית. היהודים נטו אמנם להתרכז בחבלים אחדים, אך עדיין לא היה אפשר להציע גבול שיפריד בין כל הערבים וכל אדמותיהם מכל היהודים וכל אדמותיהם. הטראנספר נראה אפוא חיוני, ואפילו תנאי, להגשמת רעיון ההפרדה הטריטוריאלית שהוא יסוד-מוסד של רעיון החלוקה. הטראנספר יבטיח את בטחונה הפנימי של מדינת-היהודים. הוא ימעיט את הסכנה של התקוממות ערבית פנימית או ניסיון ערבי מבחוץ להתערב בענייניה של המדינה הקטנה בתואנה של פעולה למען זכויותיו של המיעוט הערבי.

3. המפעל הציוני משך מראשיתו מהגרים ערבים לרוב. הללו צמצמו את הסיכוי שהיהודים יגיעו אי-פעם לרוב בארץ כולה. כן חרפו את הקיטוב החברתי שבין מעסיקים יהודים לבין פועלים נחשלים ולא-מקצועיים. ההפרדה הטריטוריאלית והטראנספר נראו אפוא חיוניים כדי לאפשר לממשלה שתקום לפקח על ההגירה לתחומיה וכמו כן להרחיק ממנה אוכלוסייה בעייתית, שחלק גדול ממנה זה מקרוב התיישב במישור-החוף לצד מושבות יהודיות.³⁷

4. תכנית-החלוקה גובשה בזמן שהחריפה מאוד מצוקתם של היהודים במזרח אירופה ובמרכזה. דווקא ההצעה להקטין את הטריטוריה אליה אפשר לכוון המוני יהודים הדגישה את הצורך להמעט את האוכלוסייה הערבית, כאמצעי להגדיל את כושר-הקליטה של מדינת-היהודים שתקום.

37 באוגוסט 1931 השיב הנציב העליון למשלחת ערבית שהתלוננה לפניו על העלייה כי לאחרונה נכנסו לארץ 18,000 ערבים. חברי-המשלחת השיבו כי אין להשוות ערבים מעבר-הירדן, שהם בני-הארץ, ליהודים זרים הבאים מאירופה; דבר, 23.8.1931. מרדכי בנטוב אמר במועצת 'הקיבוץ הארצי' במזרע, בסתיו 1934, כי 'השומר הצעיר' טרם בירר לעצמו את ההיקף של ההמונים הבאים לארץ ו'עומדים לכלותנו'. פרטיכל המועצה, ארכיון השומר הצעיר.

מקומה של הצעת הטראנספר בתכנית החלוקה מעידה על תלות רעיונית במחשבותיו של רופין. הראשון שקשר בין שני קווי-מחשבה אלה כבר ב-1914, ונשוב לפרשה זו במחקר נפרד. באותה הזדמנות שלל יעקובסון את המחשבה כי יש להעביר ערבים ממקומם. 18 שנה לאחר-מכן, בנסיבות היסטוריות אחרות, אימץ יעקובסון את מחשבותיו של רופין, והתאימן לתכנית מדינית כוללת. רופין סבר בשעתו שהמועברים ילכו לסוריה, שבה ראו את מולדתם; הוא הציע כי מוסדות ציוניים ירכשו עבורם אדמות. יעקובסון לא חשב שהמועברים חייבים ללכת לסוריה דווקא, אשר ארץ-ישראל נותקה ממנה לאחר מלחמת-העולם. הערבים יוכלו לעבור אליה, אך גם לעבר-הירדן ואפילו לחבלי ההר בארץ-ישראל המערבית. לדעתו, יש לתת בידם פיצויים, אך לא דווקא לרכוש להם קרקעות. אולי חשב כי בארץ-ישראל משני עבר-הירדן אין אדמות פוריות פנויות כמו בסוריה. בינתיים התרחשה גם מהפכה תעשייתית ועירונית קטנה; אין הכרח כי הכל יעסקו בחקלאות.

ג. קונפדראציה. הרעיון לפתור את שאלת ארץ-ישראל מתוך כריכת הפתרון בהסדר מרחבי כולל לא היה חידושו של יעקובסון. אולם כמו במקרה של הצעת הטראנספר, הוא הכניס בו תוכן משלו. רעיון הקונפדראציה לקח את לבו כאמצעי לעקור את הפחד ששרר בלב הערבים מפני השתלטות היהודים על הארץ כולה. הוא ביקש להתמודד עם פחד זה בראש-וראשונה על-ידי קביעת תחומים טריטוריאליים. אולם הוא ידע כי הערבים עלולים להקשות מדוע אין סכנה בריכוז יתר של המוני יהודים בחבלים מסוימים, כצעד ראשון להתפשטותם אל עבר אזורים ערביים. כלום אין הצעת הטראנספר מלמדת כי תכנית החלוקה יש בה מניעים אקטיביסטיים? אמור מעתה: רק במסגרת מדינית רחבה שתבטיח את הרוב הערבי לצמיתות עשוי לחלוף הפחד מפני מאיורי-אציה יהודית. תחתיו יבואו רגש סובלנות כלפי היישוב. הטראנספר לא יתואר כניסיון לגרש ערבים ממקומם אלא כמחשבה על העברה מסודרת של אוכלוסייה ממחוז אחד של מדינה גדולה למחוזות אחרים. לפי קו מחשבה זה עתידים הערבים בשאר מדינות הקונפדראציה שתקום לסייע לערביי ארץ-ישראל להתגבר על נטייתם להתנגד למפעל הציוני.

יעקובסון לא התלהב מרעיון הפדראציה מכיוון שפירשו כמחייב ויתור מירבי על ריבונות לטובת זיקה למבנה מדיני רחב. הוא ביכר כי החבלים הערביים יצטרפו לפדראציה פרו-בריטית בהנהגת ההאשמים, ואילו מדינת-היהודים תהיה שותפה לה בזיקה קונפדרטיבית. יעקובסון היה ער למחשבותיו של המלך פיצל, האיש שנשא ונתן בשעתו, בהיותו אמיר, עם וייצמן, חברו ומנהיגו של הדיפלומאט הציוני. מלך זה הכיר ביכולתם של היהודים לסייע לתכניות המדיניות השאפתניות.³⁸ בריטניה תנחל דעתה אם תלמד כי ההאשמים והציונים, אלה שני הגורמים הפרו-בריטיים במרחב, מוכנים לשמור עמה על קשר. הקמת קונפדראציה עשויה לפתור גם את שאלת הבעלות והפיקוח על המקומות הקדושים. ירושלים הקדושה לשלוש הדתות תהיה בירתה של הקונפדראציה, בסטאטוס אקס-טריטוריאלי. כך לא תהיה שאלת ירושלים לסלע-מחלוקת עליו תיקרע כל תכנית-חלוקה. גם התנגדותם הצפויה של גורמים כוואתיקן ואיטליה לשלטון יהודי או ערבי, למעשה מוסלמי, בעיר

38 בשיחה שקיים עם רנדל, מראשי משרד-החוץ הבריטי, ב-1932, ציטט המיניסטר העיראקי גורי אל-סעיד את מלכו שאמר כי אם תקום קונפדראציה ערבית לא יוערמו שום מכשולים על המשך ההתיישבות היהודית וכי זו עשויה לשמש מיסודות הקונפדראציה. מכתב, 3.11.1932, FO371/16011

הקדושה. זאת ועוד: ההפרדה הטריטוריאלית, כשהיא נעשית משיקולים אתניים בארץ נחשלת, עלולה לפגוע בצמיחתה הכלכלית של הארץ וברמת-החיים של תושביה. שני המגזרים הלאומיים, אף כי הקשר הכלכלי ביניהם היה רופף למדי, בעיקר לאחר המאורעות, התמידו להשפיע האחד על צמיחתו של שכנו. הפרדה גמורה ביניהם עלולה היתה להחמיר עם שניהם ולהסיג את החברה הערבית הארץ-ישראלית לאחור, אל רמתה של עבר-הירדן. יעקובסון הציע אפוא כי מוסדות ציוניים ויהודיים יציעו סיוע כספי למדינה הערבית שתקום וכי במסגרת הקונפדרציה יתקיימו חופש מסחר וקשרים כלכליים. הסיוע הכספי המובטח למדינה הערבית עלה בקנה-אחד עם עקרון ההדדיות לו הטיף כל העת. הטריטוריה היהודית שתקלוט עליה גדולה תתמסר בלי ספק לצמיחה תעשייתית. כתנאים של ברית היא תוכל להישען על עורפו של שוק ערבי גדול.³⁹

הדיפלומאטיה של החלוקה

בחשבון אחרון היתה יכולתה של תכנית פתרון להשפיע רק אם עלה בידי מנסחה לעורר עניין ואהדה בקרב בני הארץ, המעצמה המנדטורית וגורמים מדיניים נוספים. דיקשטיין פנה אל הציבוריות הציונית לבדה, ולשווא. בן-אב"י לא הסתפק בפרסום רעיונותיו אלא ניסה לגייס כמה מנהיגים ציונים, אישים ערבים ופקידים בריטים, אשר על עמדתם החיוכית כלפי הצעותיו הרבה לכתוב בספר זכרונותיו. במקרים אחדים מצאנו סימוכים לטענותיו, כפי שניווכח בהמשך. אולם השפעתו היתה מבוטלת והנושאים ונותנים עמו ראו בדרך-כלל בגישתו תופעה קוריוזית. מעמדו של יעקובסון מלכתחילה היה חשוב מזה של השניים הנזכרים. מאמצי השכנוע שלו היו אפוא בעלי סיכויים רבים יותר להצלחה.

בינואר 1932, עת ניסח את תכניתו ושלחה למעצבי המדיניות הציונית, נפוצה שמועה במרכזים הציוניים בארץ-ישראל ובאירופה כי עבאס ח'למי, הח'דיו לשעבר של מצרים, נושא ונותן עם אישים יהודים על דבר תכנית לפתרון שאלת ארץ-ישראל. הנסיך שהודח על-ידי הבריטים במלחמת-העולם בשל נטייתו למעצמות המרכז, התעניין מזה כמה שנים בנעשה בארץ-ישראל. מפעם לפעם נפוצו שמועות על כוונתו למלוך בארץ-ישראל. חלמי גם ביקר בירושלים בזמן הוועידה הפאן-אסלאמית בסוף 1931. לפי השמועות, שנפוצו במהירות בעיתונות האירופית והארץ-ישראלית, הציע חלמי כי מדינה פדרטיבית תחליף את המנדט הבריטי. ארץ-ישראל תחולק לקאנטונים ריבוניים שבסיסם אתני. ערבית תהא שפה רשמית בקאנטונים הערביים. ערבית ועברית כאחת תוכרנה שפות רשמיות בקאנטונים היהודיים. ממשל מרכזי ומוסד מחוקק יקומו בירושלים, לפי יחסי הכוחות הדימוגרפיים באוכלוסייה בתנאי ההווה. הללו ישיבו על השאלה אם תותר עוד עלייה יהודית ומה יהיו ממדיה.⁴⁰ הידיעות נפלו כפצצה, אף כי הסימוכים להן נראו לא-אמינים ומבוססים על הדלפת מסמכים שהיו מזויפים בחלקם. האופוזיציה יצאה בהתקפה קשה נגד הנהלה הנושאת ונותנת על תכנית לחיסול הציונות. בן-אב"י טען כי פוחת והולך מספרם של המתנגדים לרעיונות ההפרדה

39 האידאולוג של פק"פ, שמחה נגד מגמת הריכוז הטריטוריאלי, כיוון לדעתו של יעקובסון, שבוטאה בכמה פרסומים, כי הערבים לא יסכימו לעשות את ארצותיהם הינטרלאנד לתוצרת ציונית. גם בריטניה לא חסכים לוותר על שוקי המזרח התיכון. ראה: קולטון, לשאלת היהודים ופתרונה (לעיל, הערה 7), עמ' 30-32.

הטריטוריאליזם. זו היתה ההזדמנות בה עיצב את ההצעה לכונן מבנה מדיני בדומה לזה שהתקיים בין אוסטריה לבין הונגריה.

הנה כך במרוצת כמה שבועות הגיע רעיון ההפרדה, שבסוף 1931 אפשר היה לבטל את חשיבותו מבחינת העניין הכללי, לתודעת הציבוריות הציונית. ההנהלה הציונית בירושלים נחרדה הן מתוכן השמועות והן מעצם פרסומן. ד"ר חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית, שכינס מסיבת-עיתונאים בירושלים, קבע בפסקנות כי השמועות על הסכמתה של ההנהלה לחלק את ארץ-ישראל אינן אלא 'ברווז עיתונאי'.⁴¹ ארלוזורוב רמז כי מקור השמועות בעיתונאי הו"י. הוא לא הזכיר כי ידע שקבוצת הודים צעירים, ככל הנראה מוסלמים, היו קשורים בעבאס חלמי.⁴² מכתב ששלח ארלוזורוב לברודצקי בעצם הימים ההם אפשר שמגלה דברים אחרים. נאמר בו כי לא מן הנמנע שהתקיימו מגעים בין יעקובסון לבין חלמי – השניים התגוררו דרך קבע בפאריס – וכי המצרי למד על רעיון ההפרדה מן הדיפלומאט הציוני, אך אפשר שסילפו.⁴³ הערכה דומה השמיע גם הנשיא החדש של ההסתדרות הציונית. נחום סוקולוב כתב לברודצקי כי השמועות נוגעות לנושא עליו 'שוחחנו' עם יעקובסון. אולם משיוצאים הדברים אל רשות הרבים הנה מסתלף תוכנם.⁴⁴ הערה זו עלתה בקנה-אחד עם דברי ההתנגדות של יעקובסון, שנמסרו לחברי-ההנהלה. יעקובסון טען במכתב שכתב לברודצקי כי כלל לא עלה בדעתו לסגת מן התכנית לחלוקה מדינית; הוא פטר את השמועות כ'אפוקריפה של עבאס חילמי'.⁴⁵ ואילו סוקולוב שיגר חוזרים אל הפדרציות הציוניות הארציות, בהם קבע כי לשמועות אין יסוד. סוקולוב אף הבטיח שגם בעתיד לא תדון ההנהלה בשום תכנית-חלוקה.

פרופסור זליג ברודצקי היה אפוא הכתובת העיקרית להתכתבות אינטנסיבית. הוא היה אחראי לעבודתו של יעקובסון ומתנגד תקיף לרעיון החלוקה. מזה חודשים רבים עקב אחר יוזמותיו של הדיפלומאט הציוני, אשר הפנה אליו את אחת הנוסחאות הראשונות של הטיוטה הסופית של תכניתו. ברודצקי לא נחה דעתו מן ההסברים. מתיירא היה שמא יש בשמועות יותר מכפי שמנסים לטעון חברי-הנהלה אחדים שאינם מכירים לדעתו די הצורך את נחישות החלטתו של יעקובסון. ב-9 במאוס 1932 נועד לשיחה עם ראשי משרד-המושבות, להוט לדעת אם יש בידם מידע נוסף שיוכל לפזר את הערפל. נמסר לו כי הממשלה אינה יודעת דבר וחצי דבר על תכניתו של חלמי. עם זאת ידעו לספר כי צ'נסלור מסר זמן קצר קודם-לכן, עם פרישתו, כי הצעה קאנטונאלית אכן הועלתה בימי נציבותו. הפקידים לא ידעו אם בעל ההצעה היה בן-אב"י או אישיות ידועה אחרת שכבר פרסמה ברכים את רעיונותיה.⁴⁶

41 דבר, 18.2.1932.

42 יומן ירושלים (לעיל, הערה 35), מיום 25.11.1931, עמ' 120-121. ארלוזורוב נפגש גם עם ד"ר מחמוד עזמי, עיתונאי ולימים דיפלומאט מצרי חשוב, ששהה בירושלים לרגל הוועידה הפאן-אסלאמית, ככל הנראה כעוזרו של חלמי; שם, שם.

43 ארלוזורוב אל ברודצקי, 8.2.1932, אצ"מ, שם.

44 סוקולוב אל ברודצקי, 8.1.1932, שם.

45 אצ"מ, שם. יעקובסון אל ברודצקי, 5.5.1932, שם, בעקבות שיחתו עם דיפלומאט איטלקי, ניוטו קטסטיני,

Z4/10302 III

CO733/219/97105 46

יהיה אשר יהיה חלקו של יעקובסון בפרשת עבאס חלמי – דבר לא יצא מיוזמה זו – אין ספק שבא-כוחה של ההנהלה ליד חברה-הלאומים גזר על עצמו התאפקות שנה תמימה. הוא ביקש למנוע לזות-שפתיים, ונמנע מנקיטת צעד כלשהו בפרשת החלוקה עד שנדמה היה לו כי נוצרו תנאים חדשים, נוחים, להנחלת השקפותיו למנהיגות הציונית. באביב 1933 יצא יעקובסון למסע בסוריה ובלבנון. מקצת זמנו הוקדש להרצאה לפני 'אגודת פיניקים צעירים' על סיכוייו של קשר מתחדש בין העם העברי השב למכורתו לבין צאצאי הכנענים, שמלכיהם הקדמונים שלמה וחירם היו קשורים בכרית-אחים.⁴⁷ אולם יעקובסון לא הסתפק בהרצאה זו, שעלתה בקנה-אחד עם השקפותיו הנזכרות של בן-אב"י. הוא נועד עם כמה אישים ערבים, לרבות ו'אד אל-צ'לח, לימים ממייסדיה של לבנון המודרנית. מדינאי זה נפגש בעבר עם בן-אב"י, והלה שטח לפניו את מחשבותיו. בספר זכרונותיו גרס בן-אב"י כי אל-צ'לח הסכים להצעות הקאנטוניזאציה.⁴⁸ יעקובסון שב מעודד מסיוורו. הוא דיווח להנהלת הסוכנות בישיבתה בירושלים ב-23 באפריל 1933 בצבעים ורודים על פגישותיו. אף כי גילה טפח וכיסה טפחיים, הנה ביקש לעורר את הרושם כי יש תקווה להשגת הסכמה ערבית לתכניתו. הוא הסביר כי אינו חפץ בפתרון קאנטונאלי אלא ב'דבר הרבה יותר גדול מזה'. החבלים הערביים של הארץ – 'פלסטיין' בלשונו – יהיו חלק אינטגרלי של הקונפדראציה. ארץ-ישראל תהיה קשורה בה קשר מדיני וכלכלי. לפי הערכתו אפשר לכוון מדינת-יהודים בהסכמה ערבית, בריטית וצרפתית. מדינה זו תכלול את העמקים ואת מישור-החוף כולו, עד אל-עריש. אליה ייתוספו כ-4,000 קמ"ר בחוורן. זו היתה הפעם הראשונה שבא-כוח ההנהלה ליד חברה-הלאומים יצא למסע דיפלומאטי מתוכנן היטב במזרח, אותו למד להכיר ערב מלחמת-העולם הראשונה. מאמץ זה היה פועל-יוצא של השקפתו כי יש לבצע את החלוקה במהרה, כלומר בהסכם עם המנהיגות הערבית בת-דורו. עובדה זו כשלעצמה היתה מובנת למי שהיה מופקד על הפעולה הדיפלומאטית, אבל היא עוררה אי-נחת בחוגים אחדים בתנועת-העבודה, אשר ציפו לצמיחתה של מנהיגות ערבית מתקדמת, עמה אפשר לשאת-ולתת. ככל הנראה, העריך יעקובסון כי הצלחה דיפלומאטית, בעיקר השגת הסכמה ערבית להציונות, תסייע לו במאמצי השכנוע כלפי מעצבי המנהיגות הציונית. ב-1933 עשה יעקובסון מאמץ להצטרף להנהלה, בהצלחה רבה. מסתבר שביקש להשפיע על דיוניה מבפנים, ככעל זכות הצבעה ולא עוד כמדווח בלבד. משום כך העלה את פרשת מסעו ללבאנט לפני מליאת ההנהלה באפריל 1933. זו היתה הפעם הראשונה שההנהלה הקדישה דיון לשאלת החלוקה. חודשים אחדים לאחר-מכן, בדצמבר 1933, פתח במסע שכנוע נוסף. הוא נועד לשיחות עם מנהיגי האופוזיציה זאב ז'בוטינסקי ועם שני חברי-הנהלה: דוד בן-גוריון והשל פארבשטיין, וניסה לגייס אותם לעמדותיו.⁴⁹ שיקוליו של יעקובסון נראים נהירים למדי. ז'בוטינסקי נהנה אז מיוקרה עצומה בתנועתו; רק הוא עשוי היה להניע את חבריו לנטוש את החזון של מדינת-יהודים משני עברי-הירדן למען פרספקטיבה צנועה יותר אך מעשית יותר של מדינה בחלקים מסוימים של שתי גדות-הירדן. בעיקר במישור-החוף ובעמקים מכאן ובחוורן מכאן. פארבשטיין היה ממנהיגי ה'מזרחי', מפלגה ציונית חשוכה שהשתתפה בדרך-כלל בהנהלה, אולם לעתים הסתמנו בה מגמות אופוזיציוניות ונטייה לרביזיוניזם. פארבשטיין היה שותף למאמצים שנעשו בתחילת העשור לפתוח את שער

47 א' אילת, שיבת ציון וערב, תל-אביב 1974, עמ' 306.

48 למשל: עם שחר עצמאותנו (לעיל, הערה 15), עמ' 416-417.

49 בן-גוריון אל שרתוק, 12.12.1933, אצ"מ S25/1499.

עבר-הירדן לפני התיישבות יהודית. בן-גוריון היה האיש המרכזי בתנועת-העבודה הציונית ובמפא"י, אשר זה מקרוב נעשתה מפלגה ראשית ביישוב. בעבר היה שותף להשקפה כי יש להמתין לצמיחתה של מנהיגות ערבית מתקדמת, אולם עתה החל נוטה לשנותה. יעקובסון אמר לבן-גוריון כי גם ז'בוטינסקי ופארבשטיין נוטים להשקפותיו. יעקובסון גרס לפניהם כי ההנהלה צריכה לתבוע מבריטניה להעביר 60-70 אלף ערבים מן החבלים היהודיים ולהביא במקומם כ-150-200 אלף יהודים בתוך תקופה קצרה. יעקובסון צמצם אפוא את הפרספקטיבה של הטראנספר כדי מחצית לעומת המספרים שנקב לעת חיבור תכניתו, שנתיים קודם-לכן. מנגד צפה עלייה יהודית מהירה כדי ליצור רוב יהודי לאלתר בחלקים מסוימים של הארץ. בן-גוריון, לדבריו, לא קיבל את ההערכות הללו, וכך עשו למעשה, בנפרד, גם מנהיגי ה'מזרחי' והצה"ר. אולם ז'בוטינסקי מסר למקורביו כי יעקובסון סח לו שיש ממש בתכניתו וכי הבריטים עשויים לתת ידם להגשמתה. הוא רמז כי אם יציעו מדינה בחלק מארץ-ישראל ישרלים 'תוך מחאה'. אפשר יהיה להשתמש ביחידה זו כמדינת-מצודה לשם בניין כוח צבאי שירחיב לבסוף את שטחה.⁵⁰ אפשר שדברים מעין אלה אמר ז'בוטינסקי גם ליעקובסון, אולי לא בשלימותם. והלה פירשם כהסכמה עם רעיון החלוקה.

ראינו כי באפריל 1933 הגיע יעקובסון לכלל הערכה כי בשלה העת לקבל הכרה ציונית רשמית בתכניתו. היה זה לאחר שובו ממסעו בסוריה ובלבנון. כלום גם נסיונותיו המחדשים בדצמבר לגייס תמיכה ציונית היו תולדה של התפתחויות במדיניות החוץ? אכן, בנובמבר ובדצמבר 1933 נעשה רעיון חלוקתה של ארץ-ישראל נושא לדיונים ממושכים בין יעקובסון לבין קבוצה של דיפלומטים איטלקיים חשובים, ממקורביו של בְּנִיטוֹ מוסוליני, שנטו לתמוך ברעיון ההפרדה בדרגות שונות של תמיכה. הדיפלומטים הללו היו עסוקים באותו זמן ממש במגעים עם ראשי המשלחת הסורית-הפלסטינית ליד חבר-הלאומים בז'נבה, בעיקר עם אל-ג'אברי, חותנו של אל-עלמי. חברי משלחת זו גם שוחחו עם יעקובסון פעמים אחדות. אפשר שמגעים אלה עודדו את הדיפלומט הציוני לחדש את מתקפת ההסברה שלו כלפי פנים.

אולם שיחות אלה בין יעקובסון והאיטלקים היו משניות בחשיבותן לפגישות שהתקיימו באותה עת, ב-26 באפריל 1933 וב-17 בפברואר 1934, בין מוסוליני לווייצמן. אלה היו שיחות חשובות בהרבה משני מפגשים קודמים בין השניים בשנות העשרים. בשתי הפגישות האחרונות דנו השניים לראשונה בשאלת ארץ-ישראל וכיוון פתרונה. לימים יכתוב וייצמן בזכרונותיו כי היו לו 'שלוש שיחות עם מוסוליני, ברווחים של כמה שנים'.⁵¹ מסתבר שנמנע מלהזכיר את הפגישה השלישית שבשנת 1933. לעומת זאת ציין בזכרונותיו כי הפגישה הרביעית — הוא כינה אותה 'שלישית' — בפברואר 1934, היתה 'ארוכה בשיחות והחשובה בתוכנה'. אף-על-פי-כן סיפר עליה רק זאת כי מוסוליני היה —

אדיב מאוד ודיבר גלויות על צירוף רומא-פאריס-לונדון, שהוא הצירוף ההגיוני היחיד בשביל איטליה. הוא דיבר גם על התעשייה הכימית ועל מחסורה של איטליה בתרופות שאפשר ליצרן בארץ-ישראל. הוא הצטער שאותות הרצון שלו כלפי לונדון ופאריס לא זכו למענה כלשהו.

50 ב' אבניאל, בעית הקנטונים בעובדות, השערות ומספרים, תל-אביב 1937, עמ' 9. עדות בעל-פה של ד"ר בנימין אליאב, אצל: כהן (לעיל, הערה 1), הערה בעמ' 351.

51 ח' וייצמן, מסה ומעש, ירושלים תש"ט, עמ' 361-364.

ווייצמן גילה טפח וכיסה טפחיים. שותפו לשיחה לא כתב זכרונות כל עיקר. אולם מקורות ארכיוניים מלמדים בבירור כי בפגישה הרביעית לא הסתפקו השניים בדיון בנושאים הנרמזים, שיש להבינם גם כבירור האפשרויות של הפיכת איטליה לארץ-מעבר ליהודים היוצאים מגרמניה ולמדינה לה יתרמו מדענים יהודים-גרמנים גולים ממרצם. פגישה זו תוכננה בקפידה על-ידי משרד-החוץ האיטלקי ועל-ידי יעקובסון, שליוחו את וייצמן לרומא. שני האישים הציוניים לא טרחו כלל לדווח מראש לנציב העליון או למשרד-המושבות על דבר הפגישה ותוכנה. אולם מסתבר שווייצמן חש צורך למסור עליה פרטים לשגרירה החדש של בריטניה ברומא, סר אריך דרמונד, מראשי חבר-הלאומים לשעבר. כן מסר תוכן סלקטיבי מפרטיכל השיחה ליעקובסון ולכמה אישים ציונים אחרים.⁵² דומה כי וייצמן ביקש לשמור על טון מינורי לעת השיחה – ומכל מקום בדיווחיו. מוסולניני אמר לו כי יש לחלק את ארץ-ישראל ולהפריד בין ערבים לבין יהודים. הוא השיב כי חלוקה כלשהי כבר קיימת בפועל. הכל יודעים, אמר, שהערבים נוטים לחיות בהרים ואילו היהודים מתרכזים במישור-החוץ ובעמקים. הדוצ'ה נחפו להעלות את השיחה לדרגה רמה יותר. הוא דיבר גבוהה על קשריו הטובים עם הערבים. אם ינסו הללו למנוע בכוח את החלוקה, יוכל לכפות עליהם לשמור את הסדר, שכן יש בכוחו להפעיל עליהם השפעה חזקה. הנה כי כן, מוסולניני רמז לפגישותיו עם חברי המשלחת הפלסטינית-הסורית. הוא לא הרחיק לכת לטעון כי הושגה הסכמה מלאה ביניהם על דבר חלוקה. אף-על-פי-כן פרסם 'איל פופולו ד'איטליה', בטאון המפלגה הפאשיסטית האיטלקית, בעצם אותו היום – וככל הנראה שלא במקרה – מאמר תמיכה ברעיון החלוקה. שופרו של מוסולניני טען כי במקום אותו מושג מעורפל וחסר תוכן משפטי של ממש, 'בית לאומי', יש לכונן מדינת-יהודים. אולם אין צורך שזו תשתרע על כל שטחה של ארץ-ישראל, ובעצם רצוי שלא תעשה כך. חלוקה היא הדרך היחידה להשגת הסכמה ערבית למפעל הציוני. מה גם שממילא אי-אפשר לקלוט את כל יהודי העולם בארץ-ישראל. יהודים שיחיו מחוץ לגבולות מדינת-היהודים יוכלו, אם ירצו, להיות אזרחיה.⁵³

אולם מה היה תוכנה של הפגישה השלישית, באביב 1933, שווייצמן נמנע מהזכירה; הידיעות עליה מעטות עוד יותר, ורובן מכלי שלישי. וייצמן לא דיווח על תוכנה לשגריר בריטניה ברומא, שנתבקש לסייע לו לארגן את הפגישה. זו היתה סטייה רצינית ממנהגיו. רק בנובמבר 1933 נמסר הסבר מניח את הדעת בתוך מידע שמסר האיטלקי נייטו קטסטיני, ראש מדור המנדטים במזכירות חבר-הלאומים, לעמיתו ויליאם סטרנג', מן המשלחת הבריטית לאותו מוסד. לפי דבריו של הדיפלומאט האיטלקי, אמר לו וייצמן כי לדעתו אין פתרון לשאלת ארץ-ישראל זולת חלוקה. וייצמן מסר לו פרטים על שיחתו החשאית עם מוסולניני באביב 1933. לפי קטסטיני שוחחו השניים על דבר חלוקה; מוסולניני התייחס בחיוב להצעה ואף הבטיח את עזרתו. גם קטסטיני הביע את הסכמתו. אולם הוא הפנה את תשומת-לבו של המנהיג הציוני לקשיים הכרוכים בפתרון כזה, בכלל זה שאלת המקומות-הקדושים והבטחת האינטרסים של בריטניה.

תיאורים מעניינים אלה, שנמנעו מקורא הזכרונות, פותחים שדה-ראייה חדש על הדיפלומאטיה של החלוקה. לא מן הנמנע כי יעקובסון דיווח בחגיגות להנהלת הסוכנות על מסעו ללבאנט, באביב

52 ד' קארפי, 'פעילותו הציונית של וייצמן באיטליה', הציונות, ב (תשל"א), עמ' 169-192.

53 שם.

1933, לא דווקא משום שהצליח בשיחותיו עם המנהיגים הערבים, אלא משום שידע כי בעצם אותם ימים עומד וייצמן לדון עם מוסוליני על רעיון החלוקה. יעקובסון היה, ככל הנראה, האישיות הציונית הראשונה שהעמידה את האיטלקים על רצינותה של תכניתו, ב־1932, לאחר שהללו סברו, בדיון, כי אין ממש ברעיון בעקבות השמועות סביב הצעות עכאס חלמי.

שמו של וייצמן נכרך אפוא בהקשר לרעיון החלוקה בשנות השלושים המוקדמות על-ידי מקורות איטלקיים דווקא. עובדה זו עשויה בלי-ספק לעורר פליאה, וקושיות אחדות בצדה. כלום אין הדיווחים האיטלקיים מעידים כי וייצמן דן על קאנטוניזציה או הפרדה טריטוריאלית כלשהי, ונמנע מהתייחס בבירור לתכנית-החלוקה של חברו? כלום אפשר הדבר שווייצמן הפרו-בריטי יכרר שאלות כה חשובות עם האיטלקים דווקא? מדוע אין עדויות ישירות על עמדתו של וייצמן מאותה תקופה, ממכתביו ומיומניו, או מדברי תומכים או יריבים? יתר על כן, רק מקור אחד, עדותו של קטסטיני מנובמבר 1933, מלמד על תוכן השיחה באפריל 1933. מיניסטרים ודיפלומאטים איטלקיים אחרים לא ידעו זאת, ומשיחות עמם עולה כאילו מוסוליני 'נדלק' לרעיון רק בסתיו אותה שנה, חודשים רבים לאחר פגישתו עם וייצמן. זאת ועוד: דומה שמוסוליני היה הדובר העיקרי בפגישה שהתקיימה בפברואר 1934, ואילו וייצמן שמר על איפוק ורק הגיב כנדרש. אין זאת אלא שהיוזמה הדיפלומאטית לבירור עניין החלוקה באותן שנים יצאה מרומא. המנהיגות הציונית, ואפילו יעקובסון, נקטו עמדה פאסיבית.⁵⁴

אולם הערות אלה, על אף כובד משקלן, אין בהן כדי לערער את ההערכה כי וייצמן החל פועל למען רעיונותיו של יעקובסון שנים אחדות בטרם ביטא ברבים את עמדתו החיובית כלפי תכנית-החלוקה. לאמיתו של דבר, אין כלל סתירה בין ההדגשה כי נזהר לדבר רק על קאנטוניזציה ועל הפרדה טריטוריאלית לבין ההערכה כי אימץ את מחשבותיו של יעקובסון. ראוי לציין כי בדצמבר 1933, כשנתבר לווייצמן שלא יוכל לצאת לרומא עקב התחייבות דחופה לבקר באמריקה, הוא הציע למשרד-החוץ האיטלקי כי יעקובסון יבוא במקומו ויפגש עם הדוצ'ה. אולם האיטלקים לא נאותו, ולבסוף נדחתה הפגישה לפברואר 1934. בביקור זה פעל וייצמן כנשיא לכל דבר, אף-על-פי שבאותה עת לא מילא שום תפקיד ציוני רשמי, למעט טיפולו בענייניהם של יהודי גרמניה. ואילו יעקובסון, אף שהיה לכאורה בכיר ממנו, כחבר ההנהלה, נהג כמלווה וכנאמנו של ראש מדינה. בפגישה זו, ובאחרות, לא רצה וייצמן להתחייב לתכנית חד-משמעית קודם שבחן את תגובות הצדדים הנוגעים לדבר. עמדתו הסקפטית בשאלות מדיניות וזהירותו הרבה הן שעוררו את הרושם כאילו שיחותיו לא נסבו על אותן שאלות שנדונו בתזכיריו של יעקובסון. אולם רושם זה אינו נכון. ככל הנראה העריך כי לא נקל אפשר לבצע חלוקה מדינית. בכך חלק על יעקובסון. וייצמן סבר כי הפרדה עשויה לשמש צעד ראשון לחלוקה של ממש. כך הבין את מחשבותיו קטסטיני בשיחותיו עם דיפלומאטים בריטים. קטסטיני, שב־1932 הסכים עם יעקובסון, אמר בסוף 1933, ברומז להשקפותיו של וייצמן, כי אינו סבור שהצעת ההפרדה יש בה פתרון משביע רצון 'מאחר שזה יביא, למעשה, ובסופו של דבר, לחלוקה לשתי מדינות'.⁵⁵ מסתבר אפוא כי מוסוליני ועוזריו נטו

54 כהן (לעיל, הערה 1), בייחוד עמ' 348-357. לדעתו, המידע שמסר קטסטיני לא היה אלא צעד 'טאקטי', פעולת-גישוש לבדיקת עמדתם של הבריטים.

55 מזכר מפגישת שגריר בריטניה ברומא סר אריק דרמונד עם קטסטיני, 24.12.1933, FO371/17876.

לקאנטוניזאציה ולא לחלוקה מדינית המבטיחה ריבונות מלאה ומקשה על הזוממים להתערב בענייניהן של המדינות שיקומו או תמנע מהם לטעון למעמד של בורר במדינה פדרטיבית בעייתית. עם זאת, בפגישתו הרביעית והאחרונה עם מוסוליני, דיבר וייצמן על האפשרות לקבוע סטאטוס מיוחד לירושלים. וייצמן ציין כי בעיר-הקודש יש רוב יהודי מזה עשרות שנים. אולם אם נבצר שעיר זו תהיה בירתם של היהודים, הרי גם 'לא תוכל בשום אופן להיות בירה ערבית, שכן קיים גם העולם הנוצרי'. הערה זו עלתה בקנה-אחד עם מחשבותיו של יעקובסון על מעמדה המיוחד הצפוי של ירושלים, בירת הקונפדראציה לעתיד. תשובה זו היתה לטעמו של מוסוליני. ירושלים 'נוצרית', שלא תיכלל במדינת-יהודים ולא במדינה ערבית או שתתפוס סטאטוס מיוחד, עשויה להיות מטרה נוחה לתביעותיהם של האיטלקים, אפשר במסווה של סיוע לוואתיקן.

חשוב לציין כי וייצמן ידע מלכתחילה כי בירור העניין עם מוסוליני לא יתפרש בלונדון כצעד אנטי-בריטי. בראש-וראשונה, וייצמן לא היה נשיא ההסתדרות הציונית ועל כן חופשי היה לפעול בלי לסבך את המוסד שעמד בעבר בראשו ושעתיד במהרה להנהיגו. יתר על כן, כלום לא ידע, לפחות מסתיו 1933 ואילך, כי האיטלקים מוסרים לבריטים על מגעיהם עם המנהיגים הציונים; משום כך דיווח להם בהרחבה על פגישתו עם מוסוליני ב־1934. הדיווחים על השיחות מעידים כי שררה בהן אווירה פרו-בריטית. קטקטיני אמר לווייצמן שיש לשמור על זכויותיה של בריטניה. וייצמן לא הסתיר את קשריו לארץ זו. שליטה של איטליה ייחל להקמת 'ציר' עם לונדון ופאריס. לא רק מוסוליני ביקש להצטייר בעיני חברו לשיחה כמי שיוכל להועיל: שתדלנות בגרמניה נגד רדיפת יהודים ומאמץ לשכנוע הערבים שלא להתנגד לחלוקה. שני שירותיו אלה היו כה נכבדים בעיני וייצמן עד שהיה נכון לסטות מעט למענם מן האוריינטאציה על בריטניה. מוסוליני לא רצה לעשות שירותים אלה ללא תמורה, וייצמן נאות לשלמה. הוא סבר כי מדענים יהודים יוכלו לסייע לתעשייה האיטלקית; הוא קיווה כי יוכל לקרב את איטליה לבריטניה.

האגרות, המברקים והדינים-וחשבונות שרשמו דיפלומאטים ופקידים בריטים בכירים בשנים 1933-1934, חוזרים כאחד על ההערכה כי וייצמן היה אבי היוזמה לבירור עניין החלוקה. אין יסוד להערכה כי המהלך יצא ממוסוליני לבדו וכי האיטלקים ביקשו להפיש דעתם של הבריטים מתוך שרמזו להם כאילו נוהגים הם עמדה סבילה וכי היוזמה יצאה מווייצמן. במקרה כזה, אילו רצו להסתיר את דבר המגעים ותוכנם אין להבין מדוע נחפזו לדווחה לדיפלומאטים הבריטים באורח מדויק למדי. למעשה, היוזמה באה בראש-וראשונה מווייצמן; מוסוליני סבר שהיא עשויה להועיל לעניינו. אפשר שמשום כך לא נעו אמות-הסיפים במשרדיהם; הם ראו בפרשה עניין תפל. הביון הבריטי אף ציפה כי איטליה אכן תשעה לרעיונותיו של וייצמן. במקרה כזה, אין מניעה כי הסתבכותה בהרפתקה ציונית אך תגרום לה להפסיד את מניותיה, שערכן עלה לאחרונה, בעיני הערבים.⁵⁶ פקידי משרד-החוץ היו פחות מתוחכמים, ואולי יותר מציאותיים. הם סברו כי ההצעות אינן מעשיות לחלוטין כל עוד בריטניה אינה מוכנה לסייע להגשמתן. רק פקיד אחד כתב במרירות כי 'מתקבל הרושם המצער שמר קטקטיני נתן עידוד כלשהו לד"ר וייצמן בנוגע לתכנית של חלוקה'. הפקיד, אלכסנדר נוקס-היל, מקץ 15 שנה צירה הראשון של בריטניה במדינת ישראל ומצדד בחלוקה, כתב בנובמבר 1933 כי תכנית-חלוקה עלולה להיות 'צעד ראשון' לקראת מסירת

הארץ כולה, או כמעט כולה, לידי היהודים. לערבים תיוותר 'רק, או כמעט רק' עבר-הירדן.⁵⁷ הגורם שהתנגד להרפתקה היה דווקא הסגל הבכיר של משרד-החוץ האיטלקי ורוב הדיפלומאטים שלו, שלא היססו לחלוק על דעתו של מוסוליני שבתקופה זו כיהן גם כשר-חוץ. כבר ב-12 בדצמבר 1933 עיכדה המחלקה הפוליטית של המשרד מזכר ארוך ומנומק נגד רעיון זה, הן מבחינת סיכויי הגשמתו והן מבחינת כדאיותו לאינטרסים האיטלקיים. לא נראה למעצבי המדיניות האיטלקית שבריטניה תוותר על ארץ-ישראל החיונית לה כצומת-דרכים יבשתית, ימית ואווירית לאזורי אימפריה שונים, ובעיקר על רקע אי-הוודאות ביחסי אנגליה-מצרים בעתיד. הפקידים האיטלקים סברו כי גם במקרה של סיום המנדט ומתן מידה מסוימת של עצמאות לארץ-ישראל, תישאר בריטניה למעשה שליטה באזור כשם שנשארה שלטת בעיראק גם לאחר סיום המנדט שם. מדינת-חלוקה יהודית קטנה, מוגבלת בשטח ומוקפת ערבים, תתקשה להתקיים בכוחות עצמה. מדינה כזו תישען בלי-ספק על בריטניה ולא תוכל לשמש בסיס להשפעה איטלקית. יתר על כן, מדינה זו עלולה להתחרות באיטליה על שוקי המזרח ואגן הים-התיכון:

אם כבר היום הקימו היסודות הציוניים בפלשתינה — ביזמה האפיינית לגזע זה — תעשיות חדשות ופיתחו סחר... לא יהיה זה נחפז להניח שמדינה יהודית בעלת ארגון מערבי... מגובשת מבחינה פוליטית ומוגנת על-ידי בריטניה בקשרי החוץ שלה, תהווה גורם מתחרה מבחינה פוליטית וכלכלית לארצות הים-התיכון ומכשול מפני התפתחות השפעתה הכלכלית, הפוליטית והתרבותית של איטליה בצפון-אפריקה ובלבאנט.⁵⁸

הפקידים הפאשיסטים דומה שלקו מעט בהערכת-יתר של כוחם ומרצם של היהודים, גישה אופיינית למדי לאנטישמים. הם זלזלו בהשקפותיו של יעקובסון על דבר קונפדראציה מוצקה מבחינה כלכלית, ויותר מזה התייראו מפניה. מומחי משרד-החוץ ירמזו במהרה למנהיגם כי אף-על-פי שנוצרה איזו הבנה עם המשלחת הסורית-הפלסטינית בעניין הקאנטוניזאציה, הנה זו לא האריכה ימים כשנתברר שהערבים רואים בהצעה אמצעי להחליש את היישוב.

זמן-מה לא שעה מוסוליני להערות אלה ואחרות. מדיניותו בעלת הקווים המקבילים נזקקה ליהודים ולציונות. הוא נסוג מקשריו עם ההסתדרות הציונית ומגורמים יהודיים רק מ-1935 ואילך, לאחר שמלחמת חבש שינתה את המציאות המדינית ששררה באירופה ובחבר-הלאומים. איטליה החלה מתרחקת לאטה מבריטניה ומתקרבת יותר ויותר לזרועותיו של היטלר. אולם לעת עתה יצא וייצמן מעודד. עשרה ימים לאחר פגישתו הרביעית עם מוסוליני, הוא בא לארץ-ישראל לטקס חנוכת מכון מדעי ברחובות, שלימים ייקרא על שמו. הוא אמר לקבוצת אישים שנועדו עמו כי הוא מאמין שקרוב היום בו יקום דור שיכריז על מדינת-היהודים. וייצמן הסביר כי אין לטעות בהבנת מדיניותו ה'מתונה' כאילו אינו חפץ במדינה. אדרבה. חלוק הוא על 'אחרים' בעיניים טאקטיים אך לא בהערכת המטרה המדינית וחשיבותה.⁵⁹ ככל הנראה, ברחובות נועד וייצמן לפגישה עם הסופר משה סמילנסקי, איש המושבה וממנהיגי האיכרים. סמילנסקי, תלמידו של אחד-העם, היה מעריצו של

57 FO371/16927; קארפי (לעיל, הערה 52), עמ' 182.

58 על-פי: כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 374.

59 ג' 21.3.1934.

וייצמן. שנתיים קודם-לכן פרסם מאמר בגנות הדיבורים על פתרון טריטוריאלי-אוטונומי. ב-1934 לא חזר בו עדיין מהשקפתו זו. אולם הוא סיפר לקוראיו כי מנהיג ציוני ותיק ומפורסם, 'מאוייבי הרביזיוניסטים', סח לו כי הוא מייחל למדינת-יהודים קטנה שתקום, ולו גם 'כזית'.⁶⁰ מסתבר אפוא שהשיחה עם מוסקוליני גרמה לווייצמן שיחורג מזהירותו הידועה. אפשר גם שביקש לעשות שימוש בסופר שעיתון יישובי חשוב מצוי ברשותו, כדי שפרסומיו יהיו מעין כדור-ניסיון.

כלום נמנע וייצמן לגלות עמדתו לאשורה בשנים שקדמו ל-1936? במכתב לרעייתו, מדצמבר 1933, עת היה שקוע בהכנת פגישתו עם שליטה של איטליה, הוא כתב: 'אילו הייתי מנהל עכשיו משא-ומתן כמו ב-1917, הייתי דורש במפגיע הפרשת טריטוריה נבדלת ליהודים בארץ-ישראל ובעבר-הירדן, אפילו בתור זורכה'.⁶¹ דברים אלה מגלים עד כמה היה וייצמן קרוב להשקפותיו של יעקובסון, שכרך ויתור יהודי על חבלים ארץ-ישראליים מיושבים בצפיפות על-ידי ערבים בקבלת טריטוריה בעבר-הירדן.

אולם בדרך-כלל נמנע וייצמן להביע דעתו בבירור, ולו גם במכתבים אישיים שלא נועדו לפרסום. הוא השמיע את דעותיו באוזני אישים אחדים. הללו נמנעו בדרך-כלל לתת פרסום לדברים. רק ב-1937, כשעלתה שאלת החלוקה על סדר-היום, טען ד"ר בנימין אבניאל, ממקורביו של ז'בוטינסקי, כי כאשר ניסה יעקובסון לרכוש את לבו של מנהיגו ב-1933, הוא אמר לו במפורש כי וייצמן תומך בתכניתו. אבניאל העיד כי ב-1934 סח עיתונאי ציוני לז'בוטינסקי שנודע לי מפי יעקובסון שווייצמן תומך בתכניתו ב'לב ונפש'.⁶² שנתיים ימים קודם-לכן כתבה סופרת בריטית פר-ערבית, גברת סטוארט אַרְסְקִין, כי למדה מידידה הערבי, בעל ההצעה הקאנטונאלית (ראה הערה 12) כי וייצמן תומך בחלוקה מזה שנים אחדות. מידע זה, עם היותו מקור מכלי שלישי, נראה מהימן על רקע עדויות נוספות, קודמות בזמן.

מאז 1930 לכל המאוחר היה לווייצמן קשר הדוק למדי עם בן-אב"י, לעתים באמצעות שליחו הפאריסאי של 'דואר היום', עובדיה קמחי, חברו של בן-אב"י מנוער. קמחי סייע לבן-אב"י להפיץ את השקפותיו בצרפת. השניים נפגשו עם וייצמן, שלחו לו מכתבים בנושא הקאנטונאלי ואף ניסו להפגישו עם עבאס ח'למי ועם ריאד א-צלח, שנדמו בעיניהם נוטים לרעיונותיהם. בן-אב"י, המעיד בזכרונותיו כי וייצמן הביע באוזניו את אהדתו להצעותיו, לא ש'ש' להיפגש עם יעקובסון משום שהלה נמנע להזכירו כמקור השראה לתכניתו. אולם יעקובסון נפגש עם עובדיה קמחי, בעידודו של וייצמן.⁶³ ב-1932 החלו חבריו הקרובים ודבריו של וייצמן לרמוז על אהדתם לרעיונות ההפרדה, ואין להוציא מכלל חשבון כי שימשו לווייצמן פה. ההיסטוריון לואיס ניימיר כתב כי אמנם אינו שש להקטנה נוספת של ממדי הבית הלאומי, כלומר להמשך המגמה שהחלה עשר שנים קודם-לכן עם הוצאת עבר-הירדן מתחום היישוב. אך לנוכח הנטייה ל'רעתנו' ועקב אי-הוודאות לעתיד אין לזנוח כל דרך שתאפשר את קידומו של היישוב.⁶⁴ באביב 1932 פרסם משה קליינמן, סופרו ועורכו של

60 בוסתנאי, א, 18.4.1934.

61 ג"ר, 9.12.1933.

62 אבניאל (לעיל, הערה 50), עמ' 9.

63 ההתכתבות בג"ר 13.5.1930, 5.11.1930, 3.12.1930, 7.9.1931; עם שחר עצמאותנו (לעיל, הערה 15), עמ' 420-414.

64 ג"ר 1932, ללא ציון היום והחודש.

'העולם', בטאון ההסתדרות הציונית, מאמר בשם 'מה מליל?' בו סקר בלשון חריפה במיוחד את מצבם של העם היהודי ושל התנועה הציונית. קליינמן טען כי מחצית מיהודי העולם נתונים בסכנה, משוללי בסיס לקיומם בהווה וחסרי סיכוי לעתיד. הוא נחרד מתוצאותיו של נחשול האנטישמיות שפשה באירופה, גם הזהיר מפני חומרת תוצאותיה של אווירת קדרות היורדת על המוני היהודים. מדיניותה האנטי-ציונית של בריטניה — כך ציין אחד מידידיו הקרובים של וייצמן, שטען כמותו בעבר כי איגרת מקדונלד ביטלה את 'הספר הלבן' — עלולה לעורר רושם בקרב היהודים שאין הציונות מציעה פתרון של ממש למצוקתם. הערכה כזו עלולה לדחוף יהודים לנסות פתרונות 'קלים', כהתבוללות או כנהירה לקומוניזם, שאינן אלא עריקה מן ההתמודדות הקשה על עתידו של העם היהודי.

קליינמן סבר כי הנהלת הסוכנות חייבת ליזום הצעת פתרון לשאלת ארץ-ישראל. ההצעות הקאנטונאליות 'שהועלו לאחרונה' משוללות אמנם ערך מדיני-מעשי, אך יש בהם כדי לכונן את הציונות אל דרך-המלך. חייבת הנהלת הסוכנות לשכנע את בריטניה כי החלופה למנדט המתרוקן מתוכנו אינה מדינה ערבית אלא שתי מדינות נפרדות, ערבית ויהודית. מדינת-יהודים קטנה, אך מפותחת מבחינה תרבותית, תוכל להתקיים בזכות ערכויות בין-לאומיות. גם מדינה בגודלן של לוקסמבורג או מונאקו נותנת 'עמדה ובסיס לאומה, מושיבתה בין הלאומים, ומציאות מיליונים מבני אומה זו בכל ארצות תבל מוסיפה למדינה זו אומץ וערך לעומת מדינות שוות לה בגודל'.⁶⁵ כללו של דבר, מדינת-החלוקה תסייע, בעצם קיומה, ליהודי הגולה, אך גם תסתייע עליהם. קליינמן רמז לניסוחיו של בן-אב"י כשכתב: 'יהודה עצמאית, אך במידה גיאוגרפית יותר משעלה במחשבה תחילה, קנטון, אבל עצמאי במידה רבה משעלה במחשבה לפני מחברי התכניות'. אולם זיקתו הרעיונית קשורה היתה למורו אחד-העם, שאת השקפתו בדבר הצורך לכונן 'מרכז רוחני' ניסה לתרגם, באורח וולגרי, למדי, בדרך מדינית.

החתירה לחלוקה שתהיה במהרה תו-האופי הבולט של המדיניות הציונית ב-15 השנים הבאות, עד תום המנדט והקמתה של מדינת-חלוקה יהודית — אף אם ניסו להצניעה — היתה פועל-יוצא של אכזבה מן הפרספקטיבה של הגשמת הציונות בדרכים סדורות תחת שלטון מנדטורי. רעיונות סרק ותכניות של ממש, נסיונות דיפלומטיים והדלפות — כל אלה שימשו בערבויה עד אמצע 1934, עת נתברר לווייצמן כי בריטניה אינה נוטה לרעיון וכי איטליה נסוגה ממנה. בקיץ אותה שנה נפטר יעקובסון במפתיע.⁶⁶ וייצמן נותר לבדו, ממתין להזדמנות שתיתן לו רק לאחר שפרצו מהומות חדשות בארץ-ישראל ב-1936.

הלך-רוח ומציאות

באפריל 1934 ביקש דוד בן-גוריון, שזה מקרוב הצטרף להנהלת הסוכנות, להשיג הסכם יהודי-ערבי לפתרון שאלת ארץ-ישראל. שלושים שנה לאחר-מכן ביקש לקבוע אגדה כי צעד צעד חשוב

65 מ' קליינמן, 'מה מליל?' תקופתנו, א (ניסן תרצ"ב), עמ' 3-14. דברים דומים יביע קליינמן ב-1937, ראה: ש' דותן, פולמוס החלוקה בתקופת המנדט, ירושלים תש"ס, עמ' 260.

66 קליינמן שהספידו בדברים חמים ציין כי לימים, 'כאשר יפתחו גנאי ההסתדרות הציונית', עתידים הכל ללמוד על תכניתיו המדיניות; העולם, לה (30.8.1934).

להשגת הבנה עם מנהיגים ערבים, ובעיקר עם מוסא אל-עלמי. לפי דבריו, הציע אל-עלמי תכנית לפתרון שאלת ארץ-ישראל המיוסדת על הבחנה בין פתרון זמני לתקופת-מעבר לבין הסדר סופי. בתקופת-המעבר יונהג פאריטי במוסדות-השלטון, לא דווקא במועצה מחוקקת שהבריטים מבקשים להשאירה נטולת סמכויות. בתקופה זו יעשו היהודים מאמצים לקידומה של האוכלוסייה הערבית ותונהג אוטונומיה מקומית בערים ובכפרים. עם תום תקופת-המעבר תקום בארץ מדינת-יהודים אשר תהיה חלק מפדראציה ערבית. כך יוגן הרוב הערבי לצמיתות. אל-עלמי ראה כעין יפה את ההצעות, אולם נטה להגביל את העלייה היהודית בתקופת-המעבר עד אשר תתקדם האוכלוסייה הערבית ותחלץ מנחשלותה. אל-עלמי נקט עמדה פרו-חסיינית ואנטי-האשמית מובהקת. בעיניו, המופתי מתון וניתן להתרצות. עבדאללה אינו מקובל על הערבים ומעמד משפחתו נחלש לאחר מות אחיו פִּיצֶל. לדעתו, אי-אפשר לדבר על איחוד ערבי כולל בעתיד הנראה לעין. הערבים עצמם חושבים על שלוש יחידות מדיניות: ערב, עיראק ועבר-הירדן, סוריה ופלסטין.

אל-עלמי טען כי אינו מוסמך לדבר בשם הערבים. ואכן, בן-גוריון צִיין כי בחר בו משום שלא היה אישיות פוליטית מובהקת. אל-עלמי הצטייר בעיניו כמשכיל ערבי, פאטריוט ועם זאת מתון ועובר-מדינה מסור.⁶⁷ וכיצד תיאר אל-עלמי את שותפו לשיחה? שנים רבות גזר על עצמו שתיקה. אולם זכרונותיו של המנהיג הציוני חייבוהו להגיב. אל-עלמי הגיב באיפוק, מתעלם למעשה מסיפורו המפורט והארוך של בן-גוריון. הוא לא נטה לתמוך בהקמת מדינת-יהודים ולא הסכים עם פאריטי במוסדות שלטוניים משותפים. אל-עלמי לא החזיר מידה כנגד מידה. הוא התקשה לגרוס כי בן-גוריון הוא מנהיג מתון.⁶⁸

כלום הלך אל-עלמי בדרכם של כותבי זכרונות וחוקרים ערבים הנוטים רובם ככולם לטשטש מגעים שהתקיימו בדורות האחרונים בין ערבים ליהודים? האם עשה כן משום שלעת פרסום זכרונותיו חי במדינה ערבית-האשמית? ואולי כבר לעת הפגישות התייחס אליהן בשוויון-נפש ולא גרס שום התלהבות כמו בן-גוריון חסר הניסיון הדיפלומאטי?

בן-גוריון עצמו רמז פעמים הרבה כי הוא היה הדובר העיקרי בשיחות וכי אל-עלמי לא יזם למעשה שום רעיון בעל משקל. הוא העיד כי בן-שיחו הציע כי בן-גוריון יפגש עם אל-ג'אברי וארסלאן, מנהיגי המשלחת הסורית-הפלסטינית ליד חבר-הלאומים. הפגישה עמם התקיימה בז'נבה, בספטמבר 1934, אולם לא עברה את השלב של גישושים סתמיים. שני הלאומנים הערבים, אשר אחד מהם, אל-ג'אברי, כבר נפגש עם בן-גוריון בכיתו של חתנו אל-עלמי, לא שעו לדברי ההתפארות הציונית כי היהודים עשויים לסייע לתקומתה של פדראציה ערבית. הללו מתייראים היו מפני הסכם שיחיר ליהודים לעלות לארץ ללא הגבלה בהנחה שהרוב בפדראציה שאפשר שכלל לא תקום יהיה ערבי תמיד. אף-על-פי שהוסכם על שני הצדדים כי דבר השיחה יישמר בסוד, הנה פרסמו אל-ג'אברי וארסלאן תכנה בעיתונות ולאחר-מכן ניתקו קשריהם עם בן-גוריון. הצלחתו של האחרון בפגישתו עם ריאד אל-צֶלַח לא היתה רבה יותר.

דבר אחד חשוב לא סיפר בן-גוריון לקוראיו. הארבעה עמם נועד לפגישות ב-1934 היו קשורים

67 ד' בן-גוריון, פגישות עם מנהיגים ערביים, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 19-21, 25-39. בן-גוריון אל וייצמן, 5.8.1934, אצ"מ S25/1716

68 G. Furlonge, *is My Country—The Story of Mussa Alami*, London 1969

כולם בצורה זו או אחרת לרעיונות הקאנטוניזאציה. אל-עלמי חיבר הצעה קאנטונאלית, חותנו אל-ג'אברי וחברו ארסלאן נשארו נתנו עליה עם מוסול'יני, אל-צלח שמע עליה מבן-אב"י ומיעקובסון, בנפרד. בן-אב"י מעיד בזכרונותיו כי המדינאי הלבנוני נטה לקבלה. זאת ועוד: בן-גוריון לא סיפר מה היתה עמדתו-הוא כלפי הצעות אלה.

ההתעוררות הערבית האנטי-ציונית היתה הגורם הבולט במדיניותו האקטיביסטית של מנהיג הפועלים. היטב ידע כי התעוררותם הלאומית של הערבים קשייה כפולים: פוליטיים וחינוכיים. לא בנקל אפשר יהיה לשכנע את מפלגת-הלייבור השלטת ואת מפלגות-הפועלים האוהדות במערב לשלול תנועה לאומית לגיטימית. לא בנקל אפשר יהיה לחנך את חברי המפלגה הצעירים ואת הציונות הסוציאליסטית על צדקת דרכם, אם יתברר שלאומיות כזו אכן קיימת. כלום היו המאורעות מעשה-ידיה של תנועה לאומית או מעשה-ידיהם של פורעים — מרד או פוגרום?

שבועות אחדים לאחר מאורעות 1929 זימן בן-גוריון את חברי מפא"י לעתיד לבוא, בעיקר מקרב יוצאי 'אחדות-העבודה', שנחשבו יודע-דבר בבעיה הערבית. העיתונאי מיכאל אסף טען שאין להתעלם מן העובדה שיש תנועה ערבית לאומית המונית. שפיכות-הדמים אך חיזקה את הקשר בין חלקי העם הערבי בארץ. אסף ביקש לבטל את ההבחנה המקובלת על חבריו בין מעמדות בחברה הערבית, הבחנה שנועדה לסלול דרכים אל לבות ההמונים הערבים שאינם מתנגדים לכאורה לציונות כמנהיגיהם. לדעתו, 'ברגעים מכריעים מיטשטשת אצל עמים יותר תרבותיים ההכרה המעמדית. הפלאח קשור אל האפנדי קשר עם'. ישראל שוחט, איש העלייה השנייה וממייסדי ה'שומר', טען כי בארץ אין שום תנועה ערבית לאומית. הסיבה למאורעות היא בשאיפת השלטון של ה'הסנינים', הנעזרים בסמכויותיהם הדתיות. משה שרתוק קבע כי לערבים, כמו לכל קיבוץ אנושי, יש תחושה של כלל, של עם ושל גזע, ויש להם פחד סתום מכניסת היהודים: 'הארץ שתהיה עד זמן מה ערבית בלבד — חדלה להיות ערבית'. בן-גוריון סיכם את הדיון במלים בוטות:

הוויכוח אם יש תנועה לאומית ערבית או לא הוא ויכוח תפל של מלים. העיקר בשבילנו שהתנועה מרכזת המונים. אין אנו רואים בה תנועת תחיה וערכה המוסרי מפקפק. אולם במובן הפוליטי זוהי תנועה לאומית.⁶⁹

ימים מעטים לאחר-מכן, מתחילת נובמבר ובמשך כמה שבועות, התנהלו דיונים בשאלות המשטר הקונסטיטוציוני הרצוי בארץ בישיבות משותפות של מרכזי 'אחדות-העבודה' ו'הפועל הצעיר', שבמהרה ירכיבו את מפא"י.⁷⁰ מעבר לרצון למצוא דרך להציע את היישוב אל מעבר לשדה-המוקשים שנוצר והלך מאז המאורעות, הצטיירה גם שאיפה עזה ליצור מצע מפלגתי שיניח למפא"י את הסיכוי להיעשות למפלגה הגמונית ביישוב ובציונות. בשאיפה זו ליצירת הגמוניה, שזירזה גם את הליכי האיחוד, היתה מקופלת ההנחה כי ביכולתה של המפלגה להכות שורש בלבבות ולקיים את האמונה כי תכניתה היא המתאימה למאוויי היישוב ולצרכיו: יצירת רוב יהודי בארץ במינימום של חיכוך עם הערבים.

69 המזכירות המשותפת הראשונה של 'אחדות-העבודה' ו'הפועל הצעיר', בולטיין, 1, 10.10.1929, 11, אב"ב 1/1; אניטה שפירא, המאבק הנכבד, תל-אביב תשל"ז, עמ' 54-55.

70 אב"ב, חטיבה 1.

הדיונים הבשילו תכנית פתרון שהוצגה על-ידי בן-גוריון לפני קבוצה מצומצמת של חברים החל ב-9 בנובמבר 1929.⁷¹ היתה זו תכנית פראגמטית של מנהיג פראגמטי אשר ב-1924 סירב להגדיר את התנועה הערבית בארץ כלאומית ולא הסכים עם שלמה קפלנסקי כי יש להכין תכנית קונסטיטוציונית. בן-גוריון קיווה אז, כרבים מחבריו, כי צמיחת היישוב תקדים את תהליך ההתעוררות של תודעה לאומית בקרב הערבים. ב-1929 היה חרד שמא בפועל כבר מתרחשת תחרות בין שתי תנועות פוליטיות. הוא ביקש לבלום את התפתחותה המסוכנת של תחרות כזו על-ידי תכנית המיוסדת על ההנחה כי ארץ-ישראל 'יעודה לעם העברי ולערכים היושבים בתוכה'. לערכים בני-הארץ — לא לבני הארצות השכנות — יש מלוא הזכויות הן כפרטים והן כקיבוץ לאומי. אולם אין להם זכות לריבונות מוחלטת על הארץ. לעומת זאת, ליהודים שבארץ ובעולם כולו יש זכויות בארץ-ישראל, אמנם לא בלעדיות שהרי אין הארץ ריקה. ראוי אפוא לקבוע שלושה פרקי-זמן לעתיד בהתפתחותה של הארץ ובצמיחת היישוב. בשלב הראשון, 'תקופת המסד', שתימשך כ-10 שנים, יונח היסוד לשלטון עצמי בעניינים מקומיים, עירוניים וכפריים. כן יונחו יסודות לארגונים קהילתיים דתיים ולאומיים במישור הארצי. בתקופה זו תהא שמורה ההכרעה בשאלות קובעות בידי ממשלת המנדט. בשלב שני, 'תקופת הביצרון', יגיע היישוב כדי מחצית האוכלוסייה שבארץ. האוטונומיה המוניציפאלית תתרחב על-פני מחוזות שלמים. מושלי-המחוזות יהיו אחראים במידת-מה לפני מועצות-מחוז נבחרות. בתקופה זו יצומצמו סמכויות החקיקה של הנציב העליון. אלה יימסרו למועצת-שלטון שתיבחר על-ידי שתי החטיבות הלאומיות. השלב השלישי יתחיל עם השלמת בניינו של הבית הלאומי. ארץ-ישראל, שבה יהיה רוב יהודי, תחדל להיות מנדט בריטי ותהפוך למדינה פדראלית. ברית של קאנטונים. כל יישוב רצוף של פחות מ-25,000 נפש יוכל להתארגן כקאנטון חופשי. הקאנטונים יתלכדו יחד במועצת הברית הפדראלית. המדינה החדשה תצטרף לחבר העמים הבריטי כדומיניון. בראשה יעמוד מושל כללי בעל סמכויות שיוגבלו לנושא הפיקוח על המקומות-הקדושים בלבד. לשני העמים תובטח אוטונומיה מלאה בענייני דת וחינוך, תרבות ושפה. המוסד הקונסטיטוציוני יהיה בעל שני בתים: (א) 'בית עמים' בהרכב פאריטטי; (ב) 'בית תושבים', בו ישבו נבחרים הקאנטונים לפי שיעור תושביהם.

מבנה פראמידיאלי זה נועד להבטיח שליטה בסיכונים. משום כך ביקש בן-גוריון לפקח על מרכיב הזמן ולא חפץ כלל בסילוקם של הבריטים. בלי-ספק הניח כי רוב היסודות לאוטונומיה הנשאפת בשלב הראשון כבר קיימים בצורה זו או אחרת. אף-על-פי-כן ביקש תקופת-זמן ממושכת, מעין תקופת-מעבר, לא כדי לבצר את האוטונומיה דווקא אלא להגדיל את היישוב. יותר מכל חפץ למנוע סכנה כי היישוב ייקלע לעמדת חולשה במקרה זה של ביטול המנדט. על כן קבע סייגים ברורים למעבר משלב ראשון לשני ומשני לשלישי. ייחודה של התכנית התבטא בקיומם המקביל של מה שאפשר לכנות אלמנט צבירת הכוח לצד התבצרות כל חברה לאומית בתחומיה הטריטוריאליים ובענייניה החברתיים, הכלכליים והתרבותיים. בין שני עניינים אלה היה קשר של תלות, גם אם לא פורש הרבה, ובמתכוון. בלעדי קשר זה אין בסיס להתקדמות נוספת.

71 'הנחות לקביעת משמר ממלכתי בארץ-ישראל', שם. בדבר התאריך, ראה דיון בוועדה הפוליטית של מפא"י, 9.11.1929, שם, 23/36. בן-גוריון אינו מדייק בזכרונותיו כשהוא קובע את התאריך 23.11.1929; בן-גוריון (לעיל, הערה 67), עמ' 28. דבריו נדפסו בתוך: אנחנו ושכנינו, תל-אביב תרצ"א, עמ' פח-צו.

נקודת-המוצא של בן-גוריון שונה היתה מזו של בעלי ההצעות הטריטוריאליות. הללו מייחלים היו לפתרון לאלתר. הבית הלאומי יקום לאחר שבידי היהודים יימסרו סמכויות העלייה והקליטה. לעומת זאת, בן-גוריון סבר כי שליטה על סמכויות אלה אפשרית עוד בתקופת-המעבר בת שני השלבים הראשונים; משום כך הגיע להנחה המפתיעה, שבעתיד שוב לא יחזור עליה, כי הבית הלאומי אפשר להקימו בתוך תקופה נראית לעין. לאחר-מכן יבוא ההסדר המדיני המלא, כשיעמדו הערבים על כוונותיו הטובות של היישוב ועל אי-רצונו להתערב בענייניהם. עם זאת, בן-גוריון קרוב היה ברוחו לבן-אב"י יותר מאשר ליעקובסון. האחרון רצה לראות פתרון מדיני סופי, ואף הציע גבולות בהתאם. ואילו בן-אב"י ובן-גוריון ביקשו לתת לזמן 'לעשות את שלו'.⁷² על אף כמה צדדים של דמיון על פניה-השטח אין זו תכנית דו-לאומית באותו מובן שהיה מקובל על דעת אותו הדור. בן-גוריון הכיר אמנם בזכויות שוות על הארץ לעם היהודי ולערכי ארץ-ישראל. גם ביקש לחלק עמם את השלטון. יתר על כן, אגב השקפה לאחור, בשנות השישים, נדמתה לו תכנית זו כמעין דו-לאומית.⁷³

אולם אין תכנית זו דומה לנוסחאות הדו-לאומיות ששאפו לקרב את שני העמים. קרובה היא יותר לגרסה הדו-לאומית הפוליטית הקיימת, לדעתנו, ברבות מן ההצעות לפתרון טריטוריאלי, ושאין אלא השלמה עם מציאות של קיום קבוצה לאומית נוספת שקשה לחדור לתחומה. בן-גוריון לא העמיד יסוד טריטוריאלי מפורש בתכניתו. המונח קאנטונים מופיע רק בסיומה, בצד תיאור דמותה של מדינת העתיד. בן-גוריון גם לא ציין שהקאנטונים יהיו חד-לאומיים בבירור. אולם הימנעות זו מהבלטת מגמתה הטריטוריאלית של התכנית אינה יכולה לכסות על טיבה. כל הגיונו של החיבור מושתת על היסוד הטריטוריאלי במסגרת האוטונומיה המקומית והמחוזית, שבנסיבות ששררו בארץ היתה לאומית בעיקרה. בן-גוריון ביקש גם לחלק את ירושלים לשתי רשויות מוניציפאליות נפרדות, לאחר שהתברר כי הנהלת העיריה, שבידי הערבים, מקפחת את שכונות היהודים.⁷⁴ בעצם הימים הללו שלאחר המאורעות עיבד בן-גוריון תכנית שאפתנית לביצור שני ריכוזים טריטוריאליים יהודיים גדולים, במישור-החוף מזה ובעמקים שבגליל המזרחי מזה. הוא ביקש להניע את הנהלת הסוכנות ואת הקרן-הקיימת לישראל לרתום פרצות בין שני הגושים וליצור רציפות טריטוריאלית בין נקודות היישוב היהודיות. חיפה תהיה עצם-הברית המחברת את שני האזורים. בן-גוריון סבר כי ליהודים אין כוח להיאחז בהר, מכל מקום לא בכולו. לכן התנגד להשקפתו של מנחם אוסישקין, נשיא הקרן-הקיימת, כי יש לחדש את היישוב היהודי בחברון, ולו גם משיקולים 'היסטוריים'. בן-גוריון תבע במפגיע כי ההתיישבות תתרכז בראש-הוראשונה באותם

72 בן-גוריון הסכים עם השקפתו של חברו משה בלינסון שטען כי 'אילו היה מישור בא כרגע והיה מציע לנו לחלק את הארץ לקנטונים על יסוד המצב הנוכחי, היו גם אלה המחייבים לעתיד את הצורה הזאת מוחים נגדה כרגע. משום שאנו עומדים עוד בראשית הפעולה ההתיישבותית... למחלק הזה היינו אומרים: טרם בא הזמן לקביעת הגבולות בין העני שרכש לו אך מעט ובין העשיר שרכשו רב'; 'הנימוק המדיני', דבר, 9.1.1929 (חובר נגד בן-אב"י).

73 בן-גוריון (לעיל, הערה 67). לעומת זאת, חברו ברל כצנלסון נקט עמדה מסתייגת יותר לגבי אפשרות השינוי. הוא עמד על הצורך שהפאריסט יקום מתוך האוטונומיה המוניציפאלית, בלי שהעמים ישתפו בשלטון. 'שאלת המשטר המדיני בארץ', אחדות העבודה, ינואר-פברואר 1931.

74 הוא ישוב לעניין זה גם במכתב אל מרכז מפא"י, 1.7.1937, אב"ב 101/37, מדור אנגליה.

חבלים שבהם אפשר ליצור רוב יהודי מבוסס ומסגרת אוטונומיה שאפשר להגן עליה. גוש ההר המרכזי לא הצטייר בעיניו כמתאים לתכניותיו.⁷⁵

תכניתו הקונסטיטוציונית של בן-גוריון לא נעשתה בסיס למדיניות ציונית ולא היה לה שום סיכוי להתגשם באותו זמן. אולם השקפותיו על הצורך למנוע התפוררותו של היישוב על-פני הארץ כולה, שראשיתן עוד בתקופה הטרומית-מנדטורית ולא היו אופייניות לבן-גוריון לבדו, נעשו נחלת החוגים קובעי המדיניות הציונית. השקפות אלה הן שהשפיעו במידה רבה על עיצוב האיסטראטגיה של ההתיישבות הציונית בשנות השלושים. נטייה ציונית זו להתרכז באזורים אחדים של הארץ לא היתה, כאמור, חדשה. למעשה, נבעה גם משיקולים שלא היו קשורים בערכים דווקא ובכלל זה בשאלת שיעור האדמות הפנויות או שאפשר לרוכשן בקלות ושאלת רמת היכול שאפשר לקבל מיחידת-משק כמישור לעומת ההר. עם זאת, עתידה נטייה זו לחזק לימים את לבם של מי שביקשו פתרון לשאלת ארץ-ישראל בדרך של חלוקה מדינית.

מאורעות 1933, שכוונו לראשונה בתולדות ההתפרצויות הערביות בתקופת המנדט נגד השלטונות בלבד, אותתו אור אדום לבן-גוריון. מתיירא היה שמא מתרחש בארץ תהליך מזורז של התעוררות תנועה ערבית לאומית המעלה תביעות מדיניות.⁷⁶ הוא התחזק בהכרתו כי יש להפריד בין ערכים ליהודים.

באביב 1934, בעצם הזמן שפתח במגעים עם אל-עלמי, שב בן-גוריון והציע את מחשבותיו לפני חברי מפלגתו.⁷⁷ הוא טען כי 'לפי טבע הארץ וטבעם של היהודים' יתיישבו המוני עולים בחלקים מסוימים של הארץ, אך יפסחו על גוש ההר, להוציא ירושלים. עתיד גדול נשקף לחל-אביב ולחיפה; מיליוני יהודים יחיו בתחומיהן. רק מעטים שעו לדבריו של מנהיג המפלגה. ברוך צוקרמן, מראשי ה'איחוד' של מפא"י ושותפותיה בגולה, היה הנוקב שבהם. טריטוריאליסט לשעבר, השקפתו הקודמת הכשירה אותו כנראה להבין את הערכת בן-גוריון את המימד הטריטוריאלי-המדיני בהגשמת הציונות. אולם רוב החברים לא קיבלו את השקפותיו ולא נתנו בידו ייפוי-כוח לנהל משא-ומתן עם אל-עלמי. הללו טענו נגד דו-משמעות השוורת, לדעתם, במחשבתו של בן-גוריון. להערכתם, קאנטוניזאציה אין פירושה אלא הקפאת תהליך צמיחתו של היישוב והפיכת תהליך דינאמי לדבר סטאטי.

המשא-ומתן המעורפל של 1934 היה אחד מאותן 'הזדמנויות אבודות' רבות ביחסי ערכים-יהודים, שבהן לא היה בעצם כל דבר שאפשר לאבדו, זולת האשליות. משא-ומתן זה עתיד להתחדש שנתיים לאחר-מכן בנסיכות קשות יותר ועם זאת מחייבות יותר להשגת הסדר. רעיון ההפרדה הטריטוריאלי לא נשכח. הוא יעמוד במרכז דיונים ומגעים שיתקיימו בשנים הבאות.

75 תזכיר מספטמבר 1929, שם, 1/1. רישום מקוצר משיחה עם מנחם אוסישקין; זכרונות, א, עמ' 362-364.

76 בן-גוריון אל הנהלת הסוכנות, 2.11.1933, אצ"מ S25/4244

77 במושב השביעי של מועצת מפא"י 22.3.1934, אב"ב 22/7. וכן בוועדה הפוליטית של מפא"י 28.7.1934, 24/34.

דיון

ההחלטה על יציאת הבריטים מארץ-ישראל

מיכאל י' כהן

עמיצור אילן

משתתפים בדיון: ישראל קולת

גבריאל כהן

יוסף הלר

דברי-פתיחה: יציאת הבריטים מארץ-ישראל

ישראל קולת

במלאת שלושים שנה למדינת-ישראל נפתחו הארכיונים הבריטיים לשנת 1947, לפי שמשך זמן סגירתם הוא שלושים שנה. מדינת-ישראל יכולה אפוא לא רק לחגג שלושה עשורים, אלא להתבונן גם בדרכי לידתה, דרכים המעצבות את גורלה עד היום. מחקר נסיבותיו וסיבותיו של הפינוי הבריטי הן מבחינות רבות מבחן קשה להיסטוריוגרפיה הישראלית. זהו בראש-וראשונה מבחן מקצועי קשה, כי המקורות רבים מאוד ולא כולם נפתחו כבר לפני החוקרים. תעודות הארכיון הציבורי הבריטי הם רק חלק מן המסמכים שעניינם בארץ-ישראל. גם בהם נשאר חלק גנוז — אף באלה שנפתחו כבר לציבור — ואין אנו יודעים מה יש במה שנשאר גנוז.

לאחר המחקר המדוקדק בארכיונים קיימת ועומדת הבעיה המוכרת להיסטוריונים אם התעודות הארכיוניות כשלעצמן עשויות להשיב על השאלות ההיסטוריות והאם לומדים אנו מתוך היסק מנסיבות. גורמים רבי-עוצמה, כמו כוחות כלכלה, אישיותם של מנהיגים, הלך-הרוח בחברה, רעיונות ותפיסות שאינם מתועדים בארכיונים, משפיעים הרבה על החלטות פוליטיות. בשעות מסיימות הם משמיטים את הקרקע מתחת לשיקולים שנחשבו תקיפים עד שבאו מאורעות טראומאטיים ועקרו אותם ממקומם. לעומת המודעות שלנו לגבולות הידע ניצבות השאלות הרווחות בציבור ובקרב ההיסטוריונים. אכן שאלותיו של הציבור הן לעתים פשטניות, אך הן עשויות לעורר את ההיסטוריונים להציג אותן על רמה גבוהה יותר ולחפש דרכי חשיבה מעמיקות יותר.

שאלותיו של הציבור נזונו גם מאינטרסים פוליטיים — ודבר זה נכון גם במקרה זה: התשובה לשאלה מה גרם ליציאת הבריטים מן הארץ צריכה כביכול להכריע ויכוחים ישנים ביישוב ולתת שכר בהווה. בכוחם של ההיסטוריונים להוסיף אבני-איון בדמות מחקר המשוחרר מאינטרס פוליטי, גם אם אינו יכול להשתחרר מהשקפות.

על-פי הגרסה הפשטנית הרווחת בציבור ביקשו הבריטים לשלוט בארץ-ישראל ככל שיכלו; כי המסירה של שאלת ארץ-ישראל לאו"ם בפברואר 1947 על-ידי שר-החוץ הבריטי ארנסט בֶּוּוֹן היתה רק אמצעי-לחץ על הצדדים והבריטים חשבו להוסיף ולהחזיק בארץ-ישראל, או לפחות בנקודות-מפתח, לפי תנאיהם-הם. רק העובדה שהמשחק נשמט מידיהם על-ידי אירועים לא-צפויים באו"ם הביאה את יציאתם ב-1948.

כעניין משלים להחלטה הבריטית על הפינוי עומדת השאלה המעוררת רגשות רבים בארץ — מה היה חלקם של היהודים ומה היה חלקו של כל גורם בקרב היהודים בעקירת השלטון הבריטי מן הארץ.

הגרסאות העממיות לקווים בדרך-כלל בהגיון. במקרה זה יש סתירה מסוימת בטענה מצד אחד כי הפעולות היהודיות, ההעפלה או הטירו, הביאו לסילוק הבריטים; ומצד אחר — כי הבריטים לא אמרו כלל להסתלק אלא נקטו דרכי אחיזת-עיניים לשם ביסוס שלטונם — וכשלו במשחקם. לפחות מאז פרסום מאמרה של אליזבת מונרו ב-1961¹ עומדת גם הגרסה הבריטית שלפיה ביקשו הבריטים בתום לב לצאת את ארץ-ישראל. מונרו קובעת את מועד ההחלטה לא בפברואר 1947 אלא בספטמבר אותה שנה — היינו לא עם העברתו של הנושא אל האו"ם אלא בעת ההודעה הבריטית בדבר הוויתור על המנדט. הנימוקים שמנתה למפנה היו המשבר הפסיכולוגי בשל הטירו ובייחוד תליית הסארג'נטים, הרגו על עמדת ארצות-הברית, לחץ ההעפלה והתקדים של פינוי הודו. רק מאותה עת מתחילה, לדעתה, מדיניות פגומה מבחינה מוסרית והגיונית, והארץ הופקרה ליתוהו ובוהו.

טבעי הדבר כי המחקר והעיון ההיסטורי יבדקו היטב את התעודות וגם ירחיבו את שדה-המבט בסוגיה זו שאנו דנים בה. אפשר להיות חלוקים בדעה אם ההכרעה הבריטית לעזוב את ארץ-ישראל היתה תוצאה של אילוצים שהתעצמו במשך שנת 1947 או שהיתה נתונה בכוח גם לפני 1947 ושנה זאת הוציאה אותה אל הפועל. מבחינה כרונולוגית השאלה היא אם המסירה של עניין ארץ-ישראל לאו"ם בפברואר 1947 כבר הניחה יציאה או ההכרעה באה רק בסתיו אותה שנה; האם ההכרעה בסתיו 1947 היתה סופית?

התבוננות בתולדות השליטה הבריטית בארץ-ישראל מצביעה על איזון מתמיד בין עוצמת האינטרס להחזיק את הארץ לבין גובהו של המחיר שהבריטים נאלצו לשלם על כך. שני צדי מאזן זה אינם קבועים ועומדים — ופירושו של האינטרס היה שונה בתקופות השונות וכמוהו גם המחיר. אפשר לומר כי כאשר מחיר החזקתה של ארץ-ישראל היה קרע עם העולם הערבי, שימוש רב מדי בכוח או מחלוקת עמוקה עם ארצות-הברית — הוא נעשה גבוה מדי, גם כאשר טעמים צבאיים הניעו להחזיק בה.

כאשר אנחנו מעיינים כיום בתעודות, ספק אם יכולים אנו להשיב תשובה סופית לקושיות. הדיון המובא כאן מעיד שהעיון ההיסטורי נמצא עדיין בעיצומו. אולם לא מעט דברים חדשים מתבלטים לעינינו. אחד מהם הוא, למשל, עמדתם הנחרצת של ראשי-המטות בזכות החזקתה של ארץ-ישראל בסוף 1946 ובראשית 1947. הדבר גם מצביע על משקלם המוגבל של ראשי-המטות בתהליך המדיני לקבלת החלטה; אפשר שיש חידוש, או לפחות אישור לידוע, על עמדתו החזקה למדי של האגף אוהד הציונות בקאבינט, אגף שהובס על-ידי פְּוִיין. אך נראה כי העקשות הערבית מכריעה יותר, ואין להמעט בכובד משקלה. הבריטים לא היו מוכנים לשלם על החזקתה של ארץ-ישראל במחיר כבד של כפיית פתרון על שני הצדדים; אולם הם היו מוכנים לשלם את המחיר של כפיית פתרון על צד אחד — על היהודים. ניסיון זה לא יצא אל הפועל משום שהערבים סירבו לקבל בוועידת לונדון בראשית 1947 גם את התנאים הבריטיים שהלכו הרחק לקראת מילוי משאלותיהם, אולם לא יכלו להקים מדינה אחידה עם שלטון מוחלט של הרוב הערבי על המיעוט היהודי — והם ניסו את הדפוס של מדינה עם אוטונומיה מוגבלת וערובות ליהודים.

Elizabeth Monroe, 'Mr. Bevin's Arab Policy', *St. Antonys' Papers*, X (1961) 1

התעודות עשויות לא רק להצביע על מועדה של ההחלטה לפנות את ארץ-ישראל ונסיבותיה המדויקות, אלא גם על הנסיונות הנמרצים והנואשים כמעט להחזיק בארץ-ישראל. הבריטים ראו בה אינטרס אימפריאלי מובהק וגם מבחן ליכולתם לפתור בעיות של שלטון בארץ שאוכלוסייתה מגוונת. ב-14 בפברואר 1947, בדיון עם הנציגים הערבים, אמר בן-גוריון במגינת לב כי לראשונה נכשלו הבריטים בפתרון בעיה מעין זו של יחסים בין אוכלוסיות.²

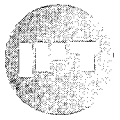
מתוך עיון בתעודות אפשר לראות כי הקושי הבריטי נבע לא רק מן התפיסה הציונית ומן הדרישה לעלייה גדולה של שארית הפליטה, אלא גם מן המציאות הארץ-ישראלית באותה תקופה. הערבים לא היו מוכנים, כאמור, להסכים לאותה מידת אוטונומיה שהבריטים מצאו להעניק למיעוט היהודי במדינה ארץ-ישראלית. מאידך גיסא, במקרה חלוקה נמצא בעיני הבריטים החלק הערבי חסר יכולת קיום — אלא אם כן יצורף למדינה ערבית אחרת (עבר-הירדן). נוכח קשיים מהותיים אלה נראית טענת בן-גוריון כי היה בדרך לפתרון, ונאומו של טרומן ביום-הכיפורים תש"ז (1946) הוא-הוא שהכשיל, פשטנית ביותר. מה גם אם נוסיף על הבעיות המקומיות בארץ את לחץ הפליטים היהודים. הפינוי הבריטי היה גם נקודת-סיום ושיא דראמאטי של פרשת היחסים היהודיים-הבריטיים המיוחדים שראשיתם ב-1917. יחסים אלה עוטרו בשעתם בעטרות רבות. הם לא נתפסו רק על הבסיס הפוליטי והדיפלומאטי אלא גם כתור שותפות רוחנית והיסטורית. המחקרים של ימינו נותנים את דעתם לשדה הדיפלומאטי, אולם אין להימנע מלהעלות שאלות מקיפות יותר, כגון מהו היחס בין העמדה לציונות וליהודים לבין המדיניות הבריטית בכללה, מה היחס ביניהם לבין המנטאליות של הקבוצות המנהיגות בבריטניה. האם יכלו צ'מברלין הליפקס, מקדונלד, אטלי ובן-גוריון לתת את הצהרת בלפור והאם יכלו לזיד ג'ורג' ובלפור לתת את 'הספר הלבן' של 1939?

אין להעלים עין מן העובדה שאם המדיניות האוהדת לציונות — שהתבטאה בתקופה הנדונה בתכנית 'החלוקה הטובה' (טובה ליהודים) — מונחה הרי האלטרנאטיבה בה בחרו הבריטים, האוריינטאציה על מדינות ערב וליגה ערבית הקשורות בברית עם בריטניה, נפלה בנופלים. קשה לטעון כי מפלת התכנית הבריטית למזרח-התיכון באה בשל הציונות ובשל מדינת-ישראל. ציוני-הדרך של 1956 (סואץ) ושל 1958 (המהפכה בעיראק) משתרעים מעבר ליחסים היהודיים-הבריטיים.

היחסים האלה מילאו תפקיד ראשון במעלה גם בהתפתחות הלאומיות היהודית. תקופה ארוכה הניחו הציונים כי אין טבעיים מן היחסים האלה בין מנדטור לבין לאומיות יהודית מתפתחת, והשאלה היא רק מה המחיר שעל המנדטור לשלם על התחייבותו המוסרית והפוליטית לעם היהודי. היהודים סירבו לראות ביחסים האלה חלק ממדיניות אימפריאלית והקנו להם מעמד *sui generis* ביחסי אומות.

מחקר יחסי בריטניה והציונות נעשה בתקופה שבה מעיינים ההיסטוריונים בפרשת שלטון האימפריות בארצות החוץ-אירופיות, לא רק מנקודת-המבט של השולטים אלא גם מעיניהם של הנשלטים הנקראים כיום 'עולם שלישי'. הגישה הציונית מבדילה בין המנדט לבין שלטון

2 בן-גוריון אל הערבים, 14.2.1942, PRO, Cab. 133/85

אימפריאלי ובין הציונות לבין אימפריאליזם מצד אחד ול'עולם השלישי' מצד אחר — אולם טיבה של הבחנה זו צריך הבהרה.

חקירת המדיניות הבריטית בארץ-ישראל מציבה בעיות הערכה קשות לפני ההיסטוריון הישראלי החורג מחקר התעודות עצמן. עליו להשתחרר מן הלשון הציונית של תביעה ושל האשמה ומן הצדקנות העצמית. עליו להיות הוגן לבריטים ולהבינם מנקודת-מבטם שלהם. אולם אין הוא צריך לוותר על השיפוט כאשר הוא מוצא מדיניות שיש בה הפרה של מה שנחשב הוגן במדיניות של האומות וביחסים ביניהן. בפרשה זו ישנה הפלגה לטוב ולרע אל מעבר למקובל ביחסי אומות. הבנתו הכוללת של ההיסטוריון אינה חייבת להתגלגל למחילה כוללת כאשר ההתנהגות בימי השואה כלפי שארית הפליטה או בימי הפינוי ב-1948 השליטה שיקולים פוליטיים אנטי-ציוניים על החוכות האנושיות הבסיסיות ביותר, כשם שבמקרים אחרים הכריעו ערכים פרו-ציוניים שיקולים מקובלים ביחסים בין אומות. חשבון החסד, הדין והרשע מורכב כאן ביותר.

החלטת הבריטים לצאת מארץ-ישראל*

מיכאל י' כהן

אנגליה בעידן הפוסט-אמפריאלי

ההחלטה הבריטית לפנות את ארץ-ישראל לא נתקבלה בחלל ריק, אלא היתה צד אחד של מערכת מורכבת של בעיות, הן מקומיות והן בינלאומיות, שלפניהן ניצבה ממשלת הלייבור עם עלייתה לשלטון ביולי 1945.

ממשלת הלייבור, שנשענה אז — לראשונה בתולדותיה — על רוב איתן, החלה בתפקידה כשבאמתחתה תכניות שאפתניות של ריפורמה מבית. יושב-ראש המפלגה, הארולד לאסקי, האמין שיידרשו למפלגה 15-20 שנה כדי לבסס את שלטונה, ולפיכך צריכה היא להישאר נאמנה למצע הריפורמה הסוציאלית שלה. לשם כך יש צורך בשלום, ביציבות ובחופש ממחויבויות בינלאומיות. העם הבריטי, שברוב תמימותו לא הבחין בהתגברות המתיחות בעולם ובחולשת כלכלתו הלאומית, ציפה לזמנים טובים יותר. לא היה לו קל לקבל את העובדה שהפעם לא יפתח הניצחון את הדרך לשיבה למעמד של שליטה, כמו בימי עבר כשבריטניה היתה המעצמה השלטת באירופה. המלחמה הקרה עדיין היתה לוטה בעתיד, ומסך-הברזל טרם הורד. בני-אדם עדיין האמינו שההערכה הכנה

* Michael J. Cohen, 'The British Decision to Leave Palestine, 1947', תרגם מאנגלית: רפאל יוליוס.

שרחשו לגבורתה של רוסיה במלחמה תיענה ביחס דומה ושהערצה הדדית תוביל בהכרח באורח אוטומאטי להסכמה דיפלומאטית.¹

עד 1947 ויתרה ממשלת הלייבור על חלק הארי של האימפריה הבריטית. היציאה מהודו היתה אולי 'המחווה הנהדר והחשוב ביותר מכל המחוות של נסיגה מאימפריה' הן בשל הממדים, הן בשל המסורות ההיסטוריות הארוכות של האיזור והן בגלל החשיבות שהיתה לקשר עם הודו במאתיים השנים שעברו מבחינת צדדים כה רבים של החיים בבריטניה. אולם תהיה אשר תהיה השפעתה הפסיכולוגית של הנסיגה מן האימפריה על העם הבריטי, בדרך-כלל לא עוררה הנסיגה פולמוס פוליטי סוער, מפני שמעטים היו החלקים של האימפריה שבהם התיישבו הבריטים התיישבות של קבע.²

אישיותו של בווין

אין כל ספק שהאישיות הדומיננטית ביותר בממשלת אטלי ומי שהשפיע יותר מכל אדם אחר על מדיניותה כלפי ארץ-ישראל היה שר-החוץ, ארנסט בווין.³ מן הקואליציה של תקופת המלחמה, שבה השתתף בתפקיד שר-העבודה בקאבינט-המלחמה המצומצם, יצא בווין כשרק המוניטין של צ'רצ'יל עולים על שלו. בניגוד למהלך הרגיל של המאורעות קנה לעצמו בווין את שמו כשר בממשלה לפני שביסס את מקומו בפארלאמנט. ביוגראף אחד (סר אֶלן בולוק) השווה אותו לצ'רצ'יל, ואחר (ויליאמס) — לפאלמרסטון. הפקוקים הרבים שבהם נתקבל מינויו לשר-החוץ בקרב הפקידות במשרד זה התחלפו עם הזמן והיו להערצת-גיבורים של ממש.⁴ אצל מי שעבדו עמו נוצרה דעה מוסכמת שבווין הוא בעל כושר-חשיבה מעולה ומקורי, שאליו מצטרפים רצון ויכולת לקבל החלטות, ומעל לכל — להביא לאישורן של החלטות אלה בממשלה.

ארנסט בווין, 1948

כשנכנס בווין למשרד-החוץ, בשנת 1945, הוא לא בא כמי שענייני-חוץ זרים לו. הנסיעות הרבות שערך מאז שנות השלושים בתוקף תפקידו כאחד מראשי פדראציית העבודה הבינלאומית (International Labour Federation), היקנו לו הבנה בענייני-חוץ, וכיחוד בענייני אירופה, דבר שלא היה מצוי בדרך-כלל אצל איש האיגודים המקצועיים. בקאבינט-המלחמה ישב לצדו של אידן האריסטוקראט, שמכל האנשים בחר דווקא בו להיות המאזין האוהד ביותר לדברי-החרדה שהביע בענייני-חוץ. אטלי עצמו, שיצא לפוטסדם בלויית בווין אך ימים ספורים אחרי שהאחרון נכנס למשרד-החוץ, נדהם מכושרו לחדור לפרטים. בווין אולי האזין לעצותיהם של פקידי משרדו, אבל מעולם לא היה לאיש ספק מיהו הממלא את התפקיד המרכזי והמקבל את ההחלטות. בווין נשאר קרוב להמוני-העם ופתוח לרחשי-לכם. בהיותו בחוץ-לארץ היה מתעלם מכללי הפרטיכל ומזמין מזכירים וקצרינות לקבלות-פנים רשמיות ולמסיכות קוקטייל. מותר להניח שהיה

1 ראה: F. Williams, *Ernest Bevin*, London 1952, pp. 238-252.

2 J. Joll, *Europe Since 1870*, London 1973, pp. 469-473.

3 הדברים שלהלן מבוססים על: A. Bullock, *The Life and Times of Ernest Bevin*, I-II, London 1960-1967.

ויליאמס (לעיל, הערה 1): C.R. Attlee, *As it Happened*, London 1954.

4 ראיונות עם סר ג'ון ביית (Beith), מי שהיה הממונה על ההגירה לארץ במחלקת ארץ-ישראל בשנים 1947-1948, ביום 28 ביוני 1978, ועם סר הארולד בילי (Beeley), ביום 22 בפברואר 1978.

ער לרגשות הציבור ושהביאם בחשבון בשעה שבעיית ארץ-ישראל נעשתה קשה יותר ויותר לפתרון.

באישיותו של פְּוִיץ הצטרפו מידה לא-רגילה של ביטחון עצמי ורגישות רבה לביקורת, שבה נטה לראות התקפה אישית על עצמו, דבר שהקים לא פעם מחיצה בינו ובין מי שנראו בעיניו מתנגדים, דוגמת הציונים. התפרצויותיו התכופות על היהודים, ההערות שהשמיע עליהם, שהם 'נרדקים לראש התור', קביעתו כי מה שמניע את יהודי ניו-יורק בציונותם הוא אי-רצונם לקלוט את אחיהם בארצות-הברית — כל אלה היו תוצאות של חריגות מאולתרות מן הנוסח המוכן של דבריו, התפרצויות של הרגע אצל אדם שאינו מורגל בכפל-הלשון הדיפלומטי של האינטלקט המלוטש. רוב עמיתיו סבלו בגלל מזגו הסוער — כאשר תקף את היהודים, האשימוהו באנטישמיות. קריץ-ג'ונס, שהיה הקרוב אליו ביותר מבין העובדים בעת שטיפל בבעיית ארץ-ישראל, אם גם בתפקיד זוט, כתב ברשימותיו הפרטיות שהכין לקראת פרסום זכרונותיו:

רגשי התסכול והכעס שלו בנוגע לבעיית ארץ-ישראל גרמו לפעמים שיעיר הערות לא-מחמיאות ופוגעות על היהודים בכלל. פליטות-פה אלה לא הצטמצמו ליהודים בלבד, אף-על-פי שחייבים אנו לומר שדעותיו הקדומות הוחרפו עוד יותר בגלל עמדותיהם התוקפניות של היהודים, בשל התחבולות והלחצים שהפעילו באותן שנים שלאחר המלחמה, בשל העיוותים שבפרסומים היהודיים והקביעות שנראו בעיניו כטענות מוגזמות... אולם גיליתי שבשעה שדן עמי בבעיות ארץ-ישראל תמיד היה דוחק הצדה את דעותיו הקדומות ומתעלה מעל לחולשותיו האנושיות...⁵

מגבלות כלכליות על מדיניות חוץ

עד מהרה גילה קאבינט הלייבור שבעיות פינאנסיות ופוליטיות לא רק יעכבו את תכנית הריפורמה הסוציאלית של הממשלה, אלא גם יבלעו חלק נכבד ביותר מזמנה ומכוחה. לפי ההערכה עלו הוצאות המלחמה של בריטניה על 3,000 מיליון לירות שטרלינג, סכום שאותו היתה בריטניה חייבת בעיקר למדינות שעל הגנתן הוצאו הכספים. עם סיום המלחמה במזרח הרחוק, כ-21 באוגוסט 1945, ביטל הנשיא טרומן את הסיוע לפי חוק 'החכר והשאל', והממשלה הבריטית נאלצה לפנות בהכנעה לווישינגטון בבקשת הלוואה. לאחר משא-ומתן ארוך הוסכם, בדצמבר 1945, על סכום של 3.75 מיליארד דולר. הוויכוחים על ההלוואה שנערכו בפארלאמנט ועל דפי-העיתונות באנגליה חשפו רגשות שנאה וחששות — שהוגברו בגלל הוויכוחים על ההלוואה בקונגרס האמריקני — שמא תצטרך הממשלה לקצץ במדיניותה הסוציאלית בעקבות תלותה הכלכלית בווישינגטון.⁶ החלטתה של בריטניה להפגין את עצמאותה הכלכלית היתה ביסוד הלחץ הממושך שהפעילו בתוך הקאבינט שר-האוצר דלטון ואיש מועצת הסחר קריפס לצמצום המחויבות הבריטית בענייני כספים וכוח-אדם בארצות שמעבר לים. שלוש מחויבויות בארצות שמעבר לים הדאיגו את משרד-האוצר במיוחד: זו שלגבי יוון ותורכיה; 'ברית' הדולרים לגישור הפער בין רווחי גרמניה מיצוא ובין

5 אוסף קריץ-ג'ונס, קופסה 33/1, ספריית רורס האו, אוקספורד.

6 D.C. Watt, *Personalities and Politics*, London 1965, p. 66

רשימת היבוא שלה, ובעיקר מצרכי מזון; וארץ-ישראל. בפברואר 1947 התגבר קצב משיכת הכספים מן ההלוואה האמריקנית עד כדי כך שמועד מיצויה הוקדם לפברואר 1948. ביוני, שניהל מאבק נואש נגד נסיגה אמריקנית מאירופה ומן המזרח-התיכון, נאלץ להיכנע לתכתיב משרד-האוצר וב-20 בפברואר 1947 הודיע לווינגטון על הוצאת חילות בריטיים מיוון ומתורכיה. ההחלטה הבריטית הובילה למה שנקרא בשם 'דוקטרינת טרומן', שהוכרז עליה בקונגרס ב-2 במארס 1947.⁷ עוד בפברואר 1946 הרחיק דלטון לכת, כשהוא נתמך בידי אטלי, והציע יציאה מוחלטת מן המזרח-התיכון אל מרכז אפריקה. במארס 1946, לאחר אזהרתו של ביוני שהרוסים עומדים 'להכריע' את טהראן, רשם דאלטון ביומנו:

אמרתי שלא נוכל לצאת למלחמה נגד הרוסים בעניין פרס ולמחרת סיפרתי על כך לראש-הממשלה. ראש-הממשלה הסכים והוא כופה על ראשי המטות ועל ועדת-ההגנה השקפה רחבה משלו, שתכליתה יציאה גדולה מאזורים שבהם קיימת סכנת התנגשות עם הרוסים. פירוש הדבר ויתור על כל ניסיון לשמור על חופש המעבר ביס-התיכון בימי מלחמה ונסיגה מן המזרח-התיכון כולו, כולל מצרים וכמובן יוון...
א[רנ]ס[ט] ב[יוני] מוקדם מאוד מן המזרח-התיכון ואינו רוצה להוציא את הכוחות אלא עד תעלת-סואץ. מצד אחר, קוסם לו הרעיון של לאגוס — קניה והוא רוצה לסלול כביש שיחבר אותן דרך כל אפריקה.⁸

מדיניות החוץ הסוציאליסטית של ביוני

ביוני הביא גישה חדשה למדיניותה של בריטניה במזרח-התיכון. בפגישת שגרירים למזרח-התיכון שכנים בלונדון בספטמבר 1945 הדגיש את הצורך לפתח מדיניות סוציאלית וכלכלית למזרח-התיכון כולו, אשר תסייע להמונים החיים שם.⁹ בעת שנערך המשא-ומתן המחודש על האמנה המצרית ב-1946 הטיף לשגרירו:

משטר הפחות שומר בקנאות על כוח-שלטונו ונחרד מכל גילוי של חולשותיו. אבל אינני מאמין שהפחות יקיימו בידיהם לתמיד שלטון מוחלט על מצרים. בתור שר-חוץ של ממשלת לייבור אני משקיף אל מעבר לשליטים הנוכחיים של מצרים, המפנים לעברנו את אי-שביעות הרצון הסוציאלית, אשר למען האמת היתה צריכה להיות מופנית לעברם-הם...
... גם אינני יכול לשכוח את מה שקרה בפרס. שם עלה בידי הרוסים לנצל את התנאים הסוציאליים הגרועים שבהם העם חי כדי לקדם את מפלגת טוקה שלהם. אינני מתכוון להניח לרוסים להוציא את הרוח מן המפרשים שלנו במצרים על-ידי כך שיציגו את עצמם כתומכיהם הבלעדיים של ההמונים.¹⁰

7 שם, עמ' 74-75.

8 יומני דאלטון, רישום מיום 22 במארס 1946, ספריית בית-הספר הלונדוני לכלכלה ולמדעי החברה.

9 CP (45) 130, in Cab. 129/1. ראה גם פרסום משיבת הקאבינט מיום 30 באוגוסט 1945, Public Records.

Office [PRO]. Cab. 128/1

10 ביוני אל קמפבל, 21 ביוני 1946, PRO, FO 141/1216.

האינטרסים האיסטראטגיים של בריטניה במזרח-התיכון

המשא-ומתן המחודש על האמנה עם מצרים משנת 1936, שאותו דרשו המצרים לראשונה בספטמבר 1945, העסיק את הקאבינט הבריטי במשך כל 1946 ו-1947. אי-הוודאות שהתלוותה לדיונים אלה, המחווה החד-צדדי של הבריטים במאי 1946 להוציא את כוחותיהם, דחיית התנאים על-ידי הפארלאמנט המצרי שעליהם הסכימו בִּנוֹין וראש-ממשלת מצרים צדקי פָּחה באוקטובר 1946 — כל אלה הטילו בהלה בקרב ראשי-המטות של הצבא. 'תכנית קְנִיה', שנוכרה כבר, היתה חלק בלתי-נפרד מתכנית רחבה יותר שחייבה גם הקמת בסיסים קדמיים. עם קבלת ההחלטה לפנות את מצרים, במאי 1946, נשארו לפני הבריטים רק שתי אלטרנאטיבות לבסיסים קדמיים: ארץ-ישראל וקירנאיקה.¹¹

בספטמבר 1946, ערב ועידת לונדון (שבה הסכימו הערבים להשתתף, אך לא הציונים), ביקשו ראשי-המטות רשות להתחיל בבניית מתקני-קבע לחיל-המצב שבארץ-ישראל, שימנה עד שתי דיכיות, תכנית שלפי ההערכה צריכה להימשך 10-14 שנים עד שתושלם. בישיבת ועדת ההגנה תמך אָטְלִי בהשקפת משרד-החוץ שלפיה יהיה זה מעשה קודם זמנו לאשר בניית מתקנים קבועים לכוחות הצבא בארץ-ישראל לפני שהושלם המשא-ומתן הנוכחי. בִּנוֹין הוסיף שהוא בטוח אמנם שהערבים יסכימו שבריטניה תקים מתקנים צבאיים, אולם המשא-ומתן עלול להינזק אם יעשה בשלב זה איזה מעשה מפרע. כשהתלוננו ראשי-הצבא על התנאים האומללים שבהם פועל חיל-המצב בארץ-ישראל, הסכים אָטְלִי לבקשתם ונתן רשות להתחיל בתכנון, בתנאי שלא יינתן לדבר פרמבי ושלא יוצאו לשם כך מכרזים.

משרד-החוץ היה רגיש יותר מאשר הצבא לבעיה הכרוכה בקיום בסיסי צבא בסביבה עוינת. וכך ניסח זאת מאוחר יותר מי שהיה תת-שר החוץ באותה תקופה: 'בסיס שעליך לתגבר כדי שיוכל לעמוד בפני כוחות מקומיים וכדי שיוכל להתקיים למרות החרם שמטילה עליו הסביבה אינו יכול להיות מועיל ביותר'.¹² מי שהיה מופקד על כוחות היבשה במזרח-התיכון באותה עת, הגנרל סר ג'ון קרוקר, הודה כעבור זמן שראשי-הצבא הגיעו לדעה זו באטיות, אולי מפני 'שהיו רגילים לחוסר פופולאריות'.¹³ אולם הפיכת עניין ארץ-ישראל לעניין פאן-ערבי אכן שיכנע את ראשי-המטות שאי-אפשר לקיים נוכחות צבאית בריטית בארץ-ישראל אלא אם כן יסכים העולם הערבי לכך:

נוסף על הצרכים הצבאיים הדרושים להגנה על ארץ-ישראל, שצוינו לעיל, יש צורך אסטרטגי כולל להמשיך ולקיים את רצונו הטוב של העולם הערבי כלפינו, כדי שלא לסכן את האינטרסים שלנו בכל המזרח-התיכון... לפיכך איננו יכולים להיות שותפים לשום פתרון של בעיית ארץ-ישראל שלא יתקבל על דעת העולם הערבי.¹⁴

11 על כך ועל הדברים שבהמשך ראה: Principal Administrative Officers' Report מיום 9 בספטמבר 1946, בתוך: CSA 46(91) וישיבה 25 של ועדת ההגנה, מיום 19 בספטמבר 1946, בתוך: PRO, Air 20/2461.

12 לורד סטראנג' (Strang) אל א' מונרו (E. Monroe), 22 באוקטובר 1959, בתוך מסמכי מונרו, מרכז ללימודי המזרח התיכון, קולג' סנט אנתוניס, אוקספורד.

13 קרוקר אל מונרו, 20 באוקטובר 1959, שם.

14 JP 130 (47), מיום 26 בספטמבר 1947, בתוך: PRO, Air 20/2461.

האלטרנאטיבה השנייה, קירנאיקה, היתה מעשית הרבה יותר. האיזור כבר היה בשליטת בריטניה, וארצות-הברית — במיוחד לאחר עליית הלהט הלאומני במצרים — צדדה בהעברת הבסיס הבריטי הקדמי לארץ נחשלת-יחסית זו, שעדיין לא היתה נתונה למאבקים לאומניים כמו מצרים וארץ-ישראל. ארגון האומות-המאוחדות מינה ועדה של ארבע מעצמות שתפקידה לקבוע מה יהיה עתיד האיזור, אבל אפילו לא יעלה בידי הוועדה להגיע לכלל הסכם, יוחזר העניין לאור"ם בשנת 1948 ושם יוכלו בריטניה וארצות-הברית להטיל נטו על כל ניסיון לשנות את המצב.¹⁵ ראש-המטות המושלבים של ארצות-הברית, הגנרל אֵיֶנְהָאוּאָר, אישר קו זה באוזני משלחת צבאית שביקרה בווינגטון בספטמבר 1947. אֵיֶנְהָאוּאָר פקפק אם תוכל בריטניה למצוא תמיכה מספקת להמשך מדיניותה במזרח-התיכון. דעתו היתה שעל הבריטים לחדול מלהישען על מצרים ועל ארץ-ישראל כבסיס של ימי-שלוש להגנה על המזרח-התיכון ולהחליט מיד שקירנאיקה תהיה בסיס העיקרי לימי-שלוש — מדיניות שתזכה לתמיכת ארצות-הברית.¹⁶

בסיכומו של דבר היה זה ויכוח אקדמי. מועצת-הביטחון, שדנה ביחסי אנגליה-מצרים בספטמבר 1947, לא הצליחה להגיע לכלל הסכמה לגבי אף אחת מן ההמלצות. על אפס ועל חמתם של המצרים נשארו הבריטים מן הסתם במצרים; ב-1948 היו 170,000 איש מוצבים במערכת הבסיסים שבאיזור תעלת-סואץ. טבעי היה שהדבר הקל במידה רבה את לחץ ראשי-הצבא על הפוליטיקאים בכל הנוגע לארץ-ישראל באותו חודש שבו קיבל הקאפינט את ההחלטה בדבר נטישת המנדט. ואולם, העולם הערבי והשמירה על האינטרסים הבריטיים שבו היו רק צד אחד של המשוואה. הצד האחר היתה ארצות-הברית, שבה היתה בריטניה תלויה בתמיכה כלכלית ופוליטית.

המעורבות האמריקנית בענייני ארץ-ישראל

אשר לארץ-ישראל, ההתערבות האמריקנית — שבאה על-פי רוב דרך אמצעי-התקשורת, אגב התחשבות בבחור היהודי, יותר מאשר דרך הצינורות הדיפלומטיים — נראתה יותר ויותר בעיני הקאפינט הבריטי, ובמיוחד בעיני פֶּוֹוִין, כחבלה של ממש במאמצים להגיע להסכם. הפרסום החוזר שנתן טרומן לדרישתו להתיר את כניסתם של 100,000 עקורים לארץ-ישראל, השימוש הציני שעשה בבעיית ארץ-ישראל, על כל המטען הרגשי וההומאניטארי שהיתה זו טעונה בו, לצורכי בחירות מקומיות, זרעו יאוש במחלקת המדינה שלו ושכנעו את לונדון שהציונים, שמובטחת להם תמיכת האמריקנים, לעולם לא יהיו מוכנים להחפשו.¹⁷ נסיונו של פֶּוֹוִין לשתף את ארצות-הברית בתפקיד אחראי בארץ-ישראל היה למעשה המשך מדיניותו של צ'רצ'יל בתקופת המלחמה. בחודש האחרון לכהונתו הרחיק צ'רצ'יל לכת עד כדי כך

15 ראה: הנדרסון (מנהל המחלקה לענייני המזרח התיכון) אל תת שר-החוץ, לווט (Lovett), 28 באוגוסט 1947, בתוך: *Foreign Relations of the United States* [FRUS], V, Washington 1971, pp. 800-802, [להלן: V, 800-802].

16 משלחת חיל האוויר המלכותי אל משרד האוויריה, 12 בספטמבר 1947, בתוך: PRO, Air 20/2461.

17 באוקטובר 1945 דחה טרומן במתכוון את מינויה של ועדת הסקר האנגלית-האמריקנית, ועמה את הפתרון המקוה לבעיית העקורים, בגלל ההשפעה השלילית שהיתה עלולה להיות לה על סיכויי היכרותו של מועמד הדמוקראטים בבחירות לראשות עיריית ניו-יורק. ראה: M.J. Cohen, 'The Genesis of the Anglo-American Committee on Palestine, November, 1945', *Historical Journal* (March 1979).

שהציע למשרד-המושבות ולראשי-המטות של הצבא שבריטניה תעביר את המנדט על ארץ-ישראל לידי ארצות-הברית —

איני יכול להעלות על דעתי שעלינו ליטול על עצמנו את ניהולו של אותו מקום קשה בעוד האמריקנים יושבים מן הצד ומותחים ביקורת... לא ידוע לי שום יתרון שצמח לבריטניה הגדולה מתפקיד מכאיב וכפוי-טובה זה. מעכשיו שייקח משהו אחר את העול הזה על עצמו...¹⁸

באוגוסט 1947 סיפר צ'רצ'יל באסיפת-עם של מפלגת השמרנים ששום אינטרס בריטי לא היה כרוך בקיום המנדט, והוא הוסיף:

אֶת הָדוֹר ובוֹרְמָה הֶעֱנִיקוּת פִּירְקָנוּ מֵעֲלִינוּ בְּשִׂמְחָה רַבָּה, בְּלִי שִׁים לִב לָמָּה שֶׁעָלּוּ לִקְרוֹת בְּעֵתִיד הַקָּרֹב, אַחֲרֵי שֶׁהָאִימְפֵּרִיָּה שֶׁלָּנוּ שֶׁנִּבְנְתָה בְּעֵמֶל שֶׁל שָׁנִים תַּעֲבֹר מִן הָעוֹלָם, וְאִילוּ בְּאַרְץ־יִשְׂרָאֵל הִקְטַנָּה נֶאֱחָזָה הַמִּמְשָׁלָה וְיִהְיֶה הַמַּחֲרִיר אֲשֶׁר יִהְיֶה. כִּמְעַט 100,000 חִיִּילִים מוֹצִבִּים בְּאַרְץ־יִשְׂרָאֵל וּמִדֵּי שָׁנָה פּוֹזְרוּ שֶׁם 30 מִלִּיּוֹן אוֹ 40 מִלִּיּוֹן לִירוֹת שֶׁטְרַלִּינְג מִכֶּסֶף שֶׁהוֹרוּחָנוּ בְּמֵאמָצִים רַבִּים... לִפְנֵי שָׁנָה קִרְאֹתִי לַמִּמְשָׁלָה שֶׁתוֹדִיעַ לְאוֹ"ם שֶׁלֹּא נוֹכֵל וְלֹא נֹסְכִים לִשְׂאֵת עוֹד בְּעוֹל הָעֲלֻבוֹנוֹת וְהַפְּגִיעוֹת...¹⁹

יוזמתו הראשונה של בִּוִּין, שיתוף האמריקנים בוועדה המשותפת, נכשלה. טרומן נתן את הסכמתו החד-צדדית — שוב, דרך אמצעי-התקשורת ההמוניים — לנושא אחד שנדון בדין-וחשבון של הוועדה — להעלות מיד ארצה 100,000 נפש — בלי להביא בחשבון את ההדים שיעורר צעד כזה. לפי עצת המומחים שלו לעניינים צבאיים סירב טרומן לקחת חלק במחויבות הצבאית הנוספת. אף-על-פי-כן הסכימו לונדון וושינגטון לבחון יחד את הבעיות הטכניות הכרוכות ביישום המלצות הוועדה; לפיכך נשלחה ללונדון ביוני 1946 משלחת-חלוץ כדי לדון בפרטים הקשורים בעלייתם של 100,000 נפש לארץ-ישראל ובקליטתם בה.

הדין-וחשבון של המומחים, שנודע בהיסטוריה בשם תכנית מוריסון-גריידי, היה למעשה השלמה לדין-וחשבון של הוועדה המשותפת מאפריל 1946, שבו נקבע כי ארץ-ישראל לא תהיה מדינה יהודית וגם לא מדינה ערבית. התכנית החדשה, שביקשה לחלק את ארץ-ישראל לשני מחוזות אוטונומיים, אחד ערבי ואחד יהודי, תחת פיקוחו של נציב עליון בריטי, עתידה לשלוט בחשיבה הבריטית בשארית שנת 1946, ובמיוחד לאחר שרמזו מנהיגים ציונים שיש אפשרות כי יסכימו לקבלה. יתרונה של התכנית היה בכך שיכלה לספק את רצונו של כל אחד מן הצדדים. ליהודים היה בה משום סיכוי שהמחוזות יתפתחו למדינות נפרדות, דהיינו חלוקה. לערבים היה בה סיכוי ששני המחוזות יתפתחו למדינה פדראלית אחת, בשליטת הערבים. טרומן עצמו נטה תחילה לקבל את התכנית,²⁰ ואף אמר לגריידי שלדעתו אין זה אלא הפתרון הטוב ביותר מכל הפתרונות שהוצעו

18 תרומתו של צ'רצ'יל, 6 ביולי 1945, בתוך PRO, E4939, FO 371/45378

19 Times, August 5, 1947

20 ראה יומנו של ליאו קוהן (Kohn), רישום מיום 29 ביולי 1946 בתוך: IK 68/34, גנזך המדינה.

לבעיית ארץ-ישראל.²¹ אולם לחץ מתואם של הציונים בווינגטון אילץ את טרומן להודיע לבריטים שאינו יכול לקבל את התכנית כצורתה.²² אף-על-פי-כן, במסיבת עיתונאים, ב-5 בספטמבר 1946, הודיע טרומן שלא דחה את התכנית בעיקרון, אלא רק בצורה שבה הוצגה ושהיא עדיין נמצאת בעיון, כמוה כהלוואה בסך 300 מיליון דולר שנועדה לממן את ביצועה.²³

מדיניות ציונית פשרנית, קיץ 1946

בקיץ 1946 אותתה התנועה הציונית לממשלת בריטניה כי תהיה מוכנה לדון בתכנית מוריסון-גריידי כשלב-ביניים לקראת חלוקת הארץ לשתי מדינות עצמאיות. בראשית אוגוסט נודע למחלקת-המדינה האמריקנית שלדעת וייצמן תכנית מוריסון-גריידי היא הפתרון המידי הטוב ביותר, כתנאי שהאיזור האוטונומי היהודי יהיה גדול יותר ושתיקבע הגבלת-זמן של 3-5 שנים שאתריה תיעשה חלוקה.²⁴ בשיבתה המכרעת של הנהלת הסוכנות היהודית בפאריס, ב-4 באוגוסט 1946, ערב צאתו של נחום גולדמן לשליחות מיוחדת לווינגטון, דרש גולדמן רשות לשאת-ולתת על בסיס תכנית מוריסון-גריידי, כתנאי שהאוטונומיה תהיה משמעותית, כתנאי שהפיקוח על העלייה לפרוכינציה היהודית יהיה בידיים יהודיות ובתנאי מפורש שהפרוכינציה תיהפך למדינה עצמאית.

בן-גוריון תקף בחריפות את הנטייה הכללית (גם של א' קפלן ואחרים) לשאת-ולתת על יסוד תכנית האוטונומיה. אך גולדמן העמיד את הצעתו להצבעה; הסעיף הראשון של הצעתו שלל מכל וכל את תכנית מוריסון-גריידי כבסיס למשא-ומתן, ואילו הסעיף השלישי התייחס במפורש לצורך להשיג שיפורים באותה תכנית עצמה. סעיף 33 דיבר על 'הענקת אוטונומיה מנהלית וכלכלית לאיזור א"י המיועד להיהפך למדינה היהודית', וסעיף 33 ביקש 'זכות של האיזור המנהלי היהודי של א"י המיועד להיהפך למדינה היהודית, לפקח על ההגירה אל תוך עצמו'.

משה סנה הבין לאשרה את משמעות הצעתו של גולדמן, והעלה מיד הצעת-נגד. הוא הציע לאסור במפורש כל משא-ומתן על תכנית מוריסון-גריידי ולשגר חבר הנהלה כדי לשכנע את האמריקנים לדחות את תכנית האוטונומיה ולהציע במקומה מדינה יהודית. בשעת ההצבעה, הצביעו סנה ובן-גוריון לבדם בעד הצעתו של סנה, ולאחר-מכן אושרה הצעתו של גולדמן ברוב גדול, בהתנגדות סנה ובהימנעותו של בן-גוריון.

גולדמן פיזר רמזים דומים בעת שהותו בווינגטון, באוגוסט 1946, בשליחות הנהלת הסוכנות היהודית — שליחות שהמניע העיקרי שלה היו חששות הציונים שמא הצליחו התכסיסים שנקטו בווינגטון בעניין תכנית מוריסון-גריידי יתר על המידה עד כדי כך שעלולים הם לעורר אצל הנשיא רגשות יאוש ותסכול שיביאו אותו לידי סילוק ידיו מעניין ארץ-ישראל. כפגישתו עם תת-מזכיר המדינה האמריקני דין אצ'סון ב-7 באוגוסט 1946 סיפר לו גולדמן שהוא מעדיף את תכנית מוריסון-גריידי על דין-וחשבון של הוועדה האנגלית-האמריקנית, מפני שהתכנית לכל הפחות רמזה

21 מסמכי גריידי, ארכיון הארי ס' טרומן, אינדפנדנס, ארצות-הברית.

22 סילבר התפאר בפומבי בהישג. ראה: אינברצ'אפל (Inverchapel) אל משרד-החוץ הבריטי, 5 באוגוסט 1946, בתוך PRO, E7257, FO 371/52549

23 תיק 6757, 867N. 01/9-546, קופסה 6757; מסמכי מחלקת-המדינה של ארצות-הברית, הארכיון הלאומי, ווינגטון.

24 הארימאן אל אצ'סון, 2 באוגוסט 1946, ובו דיווח על פגישת וייצמן עם מזכיר המושבות הול, ב-1 באוגוסט. בתוך 867N. 01/8-246, שם.

דוד בן-גוריון ואבא אבן לפני ועידת אונסק"פ, 1947

על חלוקה. מה שרצה גולדמן הוא הרחבת שטחה של הפרובינציה היהודית כדי לקרב יותר את התכנית לחלוקה.²⁵ אצ'סון דיווח על השיחה לשגרירו בלונדון, באומרו: 'ניתן לראות בהצעות הנהלה, תיקון והרחבת תכנית מוריסון יותר מאשר תכנית חדשה לחלוטין'.²⁶ גולדמן קיבל ממחלקת-המדינה האמריקנית הבטחת-תמיכה בכל פתרון של פשרה שיעלה בידו לעבד עם הבריטים. בפגישה ב-14 באוגוסט עם בן-גוריון, בפאריס, שבה התנבא בן-גוריון שהערבים יתנגדו לחלוקה, חזר גולדמן והביע את דעתו שהציונים יסכימו לתכנית מוריסון-גריידי כתנאי שלא תבוטל הפרדה אפשרית של שני המחוזות למדינות עצמאיות.²⁷

לאחר השיחות והדינים-והחשבונות היה בן-גוריון אופטימי שתהליך המשא-ומתן יניב אמנם תוצאות. אולם הוא טעה בהבנת היערכות הכוחות בתוך התנועה הציונית. גולדמן (וגם וייצמן) לא ייצגו את דעת הרוכ. מותר לשער כי בשיבתה של הנהלת הסוכנות ב-4 באוגוסט הסכים בן-גוריון לשליחות גולדמן, על בסיס הצעותיו שלו, לא רק מתוך הכרה במאזן-הכוחות באותה ישיבה, אלא גם מתוך אמונה כי יעלה בידיו של גולדמן לגייס לחץ אמריקני חדש, שיכפה על ממשלת בריטניה לקבל את עקרון החלוקה. אולם מה שנראה לבן-גוריון כתכסיס, היה בינתיים כמעט לעיקר בידי גולדמן

25 פרטיכל הנהלת הסוכנות היהודית, כרך 43: אצ"מ, 24.15170.

26 פגישת גולדמן ואצ'סון, 867N. 01/8-746, שם, ואצ'סון אל הרימן, 12.8.1946, שם.

27 פגישה ב-14 באוגוסט 1946, בתוך: PRO, E8005, FO 371/52552.

ווייצמן. לעומת זאת חששו עתה הבריטים שאם יסכימו לחלוקה תפעיל קבוצת-הלחץ בווינגטון השפעה על הנשיא כדי לדרוש את ארץ-ישראל כולה.²⁸

פְּנוּיִן נוֹאשׁ

נשיא ארצות-הברית,
ה'ס טרומן, 1948

יהיו אשר יהיו סיכויי ההסכם, פְּנוּיִן היה משוכנע שהתערבותו הנוספת של טרומן הכשילה כל סיכוי שעוד נותר כדי להגיע לפשרה. הודעתו של הנשיא ב־4 באוקטובר 1946, שנעשתה גם לצורכי בחירות נתקבלה על דעת רבים כהוכחה לתמיכתו בחלוקה. למעשה, תוך כדי היענותו לתביעת ציבור הבוחרים היהודים, שבה חזר על הדרישה להתיר מיד 'עלייה משמעותית' (במקום הסיסמה השגורה בדבר 100,000), גילה טרומן שהוא תומך בפשרה בין הציונים והבריטים — 'אינני יכול להאמין שהפער בין ההצעות שהועלו גדול כל כך עד שבני-אדם נכונים ובעלי רצון טוב לא יהיו מסוגלים לגשר עליה'.²⁹

הודעת טרומן מן ה־4 באוקטובר (ערב יום-הכיפורים) היתה בכנינת הקס האחרון לפְּנוּיִן. האפשרויות שעמדו לפניו היו עתה ברורות למדי. הוא לא יוכל לסמוך על כך שארצות-הברית תשתף פעולה בתכנית שלא תזכה להסכמת הציונים. מצד אחר, הוא לא רצה שבריטניה לבדה תכפה חלוקה לנוכח התנגדות הערבים. המדיניות שינקוט חייבת אפוא להתקבל על דעת הערבים ולאפשר לארצות-הברית לתמוך בה, ולו גם על אפה ועל חמתה של קבוצת-הלחץ הציונית בווינגטון:

... אם ייוודע ברכים שאנו מצדדים בחלוקה, היהודים — לאחר שהביאו אותנו עד לנקודה זו — ישנו, ובזאת אני בטוח, את תכסיסיהם ויפעילו לחץ על ארצות-הברית כדי לקבל את ארץ-ישראל כולה.

שני תנאים חייבים להתמלא — על היהודים להבהיר את עמדתם, אם בוועידה ואם בכתב, אם הם מסכימים לחלוקה ועל ארצות-הברית להתחייב באמצעות החלטת ממשלה או על דעת שתי המפלגות אם הן תומכות בה אם לאו.³⁰

אולם היו אלה אך מליצות בעלמא. כשלחצו עליו המנהיגים הציונים, ובכללם אבא הלל סילבר, שירמוזו ולו בחשאי שהבריטים אמנם תומכים בחלוקה, חזר פְּנוּיִן על האזהרות בדבר כוונת בריטניה לצאת מארץ-ישראל.³¹ החלטת הקונגרס הציוני, בדצמבר 1946, להדיח את וייצמן מנשיאות התנועה, הוכיח סופית לפְּנוּיִן שאין לצפות לגישה פשרנית מצד הציונים.

28 בוּיִן אל אָטלי, סוף נובמבר 1946, בתוך: PRO, Prem 8/627, pt. 6.

29 ההודעה נמסרה לשגריר אינברצ'אפל יום קודם. ראה: פגישת אינברצ'אפל ואצ'סון, 3 באוקטובר 1946, בתוך: 867N. 01/10-346, קופסה 6757, שם. אצ'סון גילה שהנשיא מסר את ההודעה מתוך אי-רצון, שלא היתה לו ברירה בגלל מערכת הבחירות של הרפובליקאנים ובמיוחד בשל הידיעה שהמושל דיואי עומד לשאת נאום על ארץ-ישראל.

30 בוּיִן אל אָטלי, סוף נובמבר 1946, בתוך: PRO, Prem 8/627, pt. 6.

31 בעת ביקורו באו"ם, בחודשים נובמבר-דצמבר 1946, נפגש פְּנוּיִן עם סילבר פעמיים, ב־14 וב־20 בנובמבר. הוא חזר על אזהרותיו גם באוזני שר-החוץ האמריקני בירנס (Byrnes). ראה הי'רושבוּן בתוך: PRO, E11785, FO 371/52565.

הפנייה לאו"ם

ערב השלב השני של ועידת לונדון, בינואר 1947, נקט יועצו הראשי של פְּנוּין לעניין ארץ-ישראל, סר הרולד בילי, צעד לא שגרתי; הוא שלח תזכיר ישירות לראש-הממשלה. בילי הביע את ספיקותיו אם יהיו הבריטים מסוגלים למצוא את המשאבים הדרושים לקיום המחויבות הצבאית הכרוכה בכפיית פתרון המנוגד לשאיפותיו של כל אחד משני העמים היריבים או של שניהם כאחד, או אם תסכים דעת-הקהל הבריטית למדיניות שאינה מוליכה להשגת השקט בארץ-ישראל ולהוצאת הכוחות. בילי טען שבתור צעד ראשון יכולה בריטניה להציע את המנדט לאמריקנים – ואם יקרה כצפוי, שהאמריקנים ידחו את ההצעה, תוכל בריטניה לטעון ש'מאחר שהם לא היו מוכנים ליטול על שכמם את המעמסה, שנשאנו אנו זמן כה רב, מוצדקת דרישתנו להחזיר את המנדט לידי האומות-המאוחדות'. בילי עצמו העדיף להמתין עד לכינוסה של העצרת-הכללית של האו"ם בספטמבר, אולם הזכיר את חששותיו של משרד-המושבות שמיד לאחר שיכריזו הבריטים על כוונתם לוותר על המנדט, תיעשה עמדתה של ממשלת המנדט בארץ-ישראל בלתי-אפשרית. הסתייגותו היחידה של בילי היתה שיש לתת תחילה לראשי-המטות שהות לבדוק כיצד תשפיע הוצאת הכוחות על מצבה האסטרטגי של בריטניה במזרח-התיכון כולו. בכל מקרה, סיכם בילי, 'תהיה ועידת לונדון ההודמנות האחרונה למאמץ נמרץ להשיג הסכם שיספק את רצון כולם'.³² בסוף לקראת נטישת המנדט חל עיכוב זמני בפגישה שקיימו ראשי-המטות, אָטְלִי ופְּנוּין ב-13 בינואר 1947. ראש מטה חיל-האוויר, לורד טָדֶר הדגיש את הצורך בפתרון פוליטי כלשהו שיאפשר לשמור על כל זכויות הצבא בארץ-ישראל, ואילו ראש המטה הכללי המלכותי מונטגומרי עמד על הצורך להציב שם כוחות של חיל-היבשה. ההוכחה לכך שתכנית מוריסון-גריידי עדיין לא שבקה חיים מצויה בהערתו של אָטְלִי, שהזכויות האסטרטגיות בארץ-ישראל אולי יהיו תלויות במשא-ומתן מוצלח על אמנת-זכויות עם 'המדינות-היורשות של תכנית האוטונומיה לפי מחזות'.³³ כשהביא פְּנוּין את תכניתו בעניין ועידת לונדון לאישור הממשלה, ב-14 בינואר 1947, למעשה עמדה ביסוד התכנית שעליה המליץ דרישת הערבים (שהועלתה בוועידה שהתקיימה בספטמבר-אוקטובר 1946) להקים מדינה אחת; אלא שהתכנית שהביא עכשיו תוקנה כך שתאפשר עלייה בשיעור כזה שהאמריקנים יוכלו לקבל את התכנית. פְּנוּין צפה מראש שתכניתו תיתקל בהתנגדות היהודים, אולם הוא 'לא האמין שיהיה בכוחם לגייס התנגדות אמריקנית, מאחר שפתרון זה עולה בקנה אחד עם עקרונות הדמוקרטיה'.³⁴

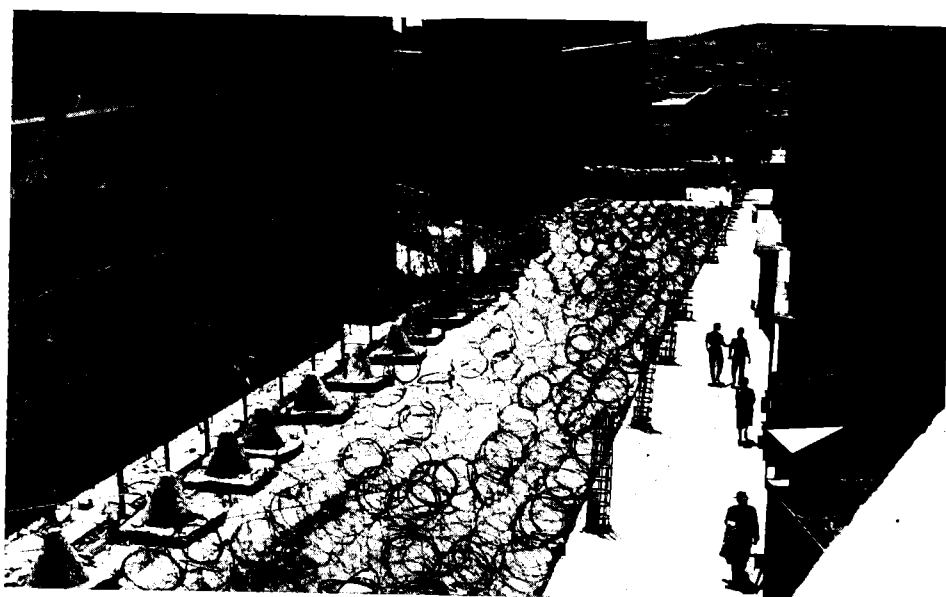
קריין-ג'ונס, שזה עתה התמנה שר-המושבות, הודיע שהוא מתנגד וכי יתמוך בחלוקה.³⁵ אף-על-פי שקריין-ג'ונס נתמך באחדים מן השרים הבכירים בממשלה (אם גם לא היה לו רוב), התבססה תמיכתו בחלוקה בשלב זה על ההנחה המוטעית שיהיה ביכולתו לשכנע את הציונים להסכים להקמת

32 בילי אל אָטְלִי, 2 בינואר 1947, בתוך: PRO, E74, FO 371/61761.

33 ישיבה ביום 13 בינואר 1947, בתוך: PRO, COS (47) 9, Cab. 127/281.

34 CP (47) 30, 14 בינואר 1947, בתוך: PRO, Cab. 128/11.

35 ישיבת הקאבינט, 15 בינואר 1947, בתוך: PRO, Cab. 128/11.

גדרות-תיל מקיפים אזורים בריטיים בעיר החדשה בירושלים – 'בוןג'רד', 1947

מדינת-ננס, בערך בגבולות המחוז המתוכנן על-פי תכנית מוריסון-גריידי.³⁶ הוא גם טעה בחישוביו על תמיכתם הצפויה של האמריקנים בחלוקה – אין זה מן ההיגיון שבשלב זה, קודם למינוי ועדת אונסקו"פ ולפני תמיכת הסובייטים בחלוקה, היו האמריקנים תומכים בחלוקה לנוכח התנגדות הערבים. הטיעון שקריץ'-ג'ונס נסוג מרעיון החלוקה מפני שנפלה עליו אימתו של פוןין אינו מתקבל על הדעת – אילו היתה לפוןין שליטה כה גדולה על קריץ'-ג'ונס מדוע בכלל הירשה לשר-המושבות להביא את הצעת החלוקה שלו לקאפינט ולגייס לה תמיכה?

לא היתה זו הפעם הראשונה שהעניין הציוני ניצל בזכות עקשותם של הערבים. הערבים דחו את כל ויתוריו של פוןין, ואפילו את תכנית-ההצלה של הרגע האחרון שלו, שהגיש לקאפינט יחד עם קריץ'-ג'ונס ב-7 בפברואר, שעיקריה משטר-נאמנות לתקופה של חמש שנים, שיוביל למדינה עצמאית בארץ-ישראל, ומתן רשות-עלייה ל-96,000 נפש בשנתיים הראשונות.³⁷

מדיניות שקולה או תכסיס?

בעקבות דחיית תכניתו על-ידי שני הצדדים בוועידה המליץ פוןין להעביר את הבעיה כולה לאו"ם, ללא ההמלצות של בריטניה.³⁸ ההחלטה לא נתקבלה פה-אחד, אולם 'עריקתו' של שר-המושבות למחנהו של פוןין חתמה סופית את גורלה של תכנית החלוקה. פוןין הוסיף לבטא את תקוותו שעצם

36 ראה: קריץ'-ג'ונס אל קאנינגהאם, 13 בפברואר 1947, בתוך: PRO, CO 537/2333. בפגישה פרטית שקיימו קריץ'-ג'ונס, בן-גוריון, שרתוק והורביץ ב-12 בפברואר, אמרו הציונים שההצעה הבריטית 'שמה ללעג את טענותיהם המוצדקות'.

37 CP(47)49, 6 בפברואר 1947, בתוך: PRO, Cab. 129/16; וכן: ישיבת הקאפינט ב-7 בפברואר, בתוך: PRO, Cab. 128/9.

38 CP (47) 59, בתוך: PRO, Cab. 129/17; וכן: ישיבה כיום 14 בפברואר 1947, בתוך: PRO, Cab. 128/9.

האיום בהעברה לאו"ם יביא את הצדדים לפשרה. אולם אי-אפשר לפטור את החלטת הקאבינט מן ה-14 בפברואר כתכסיס ערמומי או כמדיניות של עברי פייפחת בלבד. אילו היתה ארץ-ישראל עדיין בעלת חשיבות מן המעלה הראשונה לבריטניה, לא היה הקאבינט מעביר את הבעיה לידי העצרת-הכללית, שהחלטותיה אינן ניתנות לחיזוי מראש. אף-על-פי שבריטניה היתה מוכנה, מדרך הטבע, להמשיך ולהישאר בארץ-ישראל אם יקרה מה שאינו צפוי כי יקרה, ששני הצדדים יזמין אותה לעשות כן, אין כל ספק שהקאבינט נתן את מלוא דעתו לכך שארגון האומות-המאוחדות — על האינטרסים השונים המתרוצצים בו — עשוי למסור את הנאמנות על ארץ-ישראל לידי מדינה אחרת, או תציע תכנית של המשך הנוכחות הבריטית בתנאים שלא יתקבלו על דעת לונדון. דיוני הקאבינט בחודשי ינואר-פברואר 1947 התרחשו על רקע של אלימות גוברת ושל ערעור הביטחון הפנימי בארץ-ישראל גופה (לרבות משבר דלק — פחם — מבית ואת ההחלטות שנתקבלו באותה עת בנוגע להודו, ליוון ולתורכיה). ב-26 וב-27 בינואר 1947 נחטפו בארץ-ישראל שני אזרחים בריטים (אחד מהם, שופט של בית-המשפט המחוזי בתל-אביב, נחטף בעת שכתו בדיון) והוחזקו כבני-ערובה תמורת חייו של דב גרונר, חבר הארגון הצבאי הלאומי שנדון למוות. החטיפות נראו כמבשרות מדיניות חדשה של פעולות-תגמול כשלבריטים אין תשובה הולמת עליהן. החלטת הבריטים מתחילת פברואר לפנות למעלה מ-2,000 נשים וילדים ועובדים לא-חיוניים ולהקים באזורי-המגורים לשעבר אזורים מוקפים גדרות-תיל ושמורים היטב היתה סימן של איך-אונים.³⁹ ב-2 במאס הוטל משטר צבאי על תל-אביב ועל חלקים של העיר ירושלים. הניסיון נכשל — למעשה נתפסו רק טירוריסטים בודדים והממשלה הפסידה כסף רב, כתוצאה מאובדן מסים. המשטר הצבאי בוטל כעבור שבועיים בלבד ושוב לא הוטל בקנה-מידה רחב, בעיקר מפני שלא היו לצבא כוחות לעשות כן.⁴⁰ הצבא נעשה פגיע יותר ויותר לפעולות של טירור יהודי במשך 1947 — בעיקר משום שארגוני הפורשים נהנו במידה גוברת והולכת מתמיכתו, אם גם הנסתרת, של הציבור — תמיכה שגברה אף יותר עם גירוש מחיפה של כל אוניית-מעפילים. משלוש בחינות שונות הגיעה בעיית ארץ-ישראל לשלב המכריע ביולי 1947. ראשונה, דינים-וחשבונות שהגיעו ללונדון מממשלת המנדט הצביעו על כך שוועדת החלוקה של האו"ם עומדת להמליץ על חלוקה — פתרון שממשלת בריטניה כבר החליטה שאין לכפותו על הערבים;⁴¹ שנייה, בסוף החודש תלו אנשי האצ"ל שני סרג'נטים בריטים, כתגמול על הוצאתם להורג של אחדים מחבריו. המאורע לא רק גילה לעולם את חוסר יכולתו של הצבא להגן על אנשיו-שלו, כי אם עורר גם גל של אנטישמיות באנגליה והסכמה כללית לאומית, שהשתקפה בדברי שתי המפלגות בפארלאמנט, שעל הממשלה 'להחזיר את הבחורים הביתה'.⁴² ואחרונה, בסוף יולי הגיעה לחופי

39 משרד-החוץ הבריטי אל וושינגטון, 8 בפברואר 1947, בתוך: PRO, E 1210, FO 371/61765, CP (47) 107, 26 במאס 1947, בתוך: PRO, Cab. 129/18, וכן: JP (47) 38 (0) 21, מאס 1947, בתוך: PRO, CO 537/2299

41 מקגיליוורי (MacGillivray), קצין הקישור הבריטי, אל משרד-המושבות, 15 ביולי 1947, בתוך: PRO, E 6515, FO 371/61875, וכן: סר הנרי גורני (Gurney), המזכיר הראשי, אל משרד-המושבות, 20 ביולי 1947, בתוך: PRO, E 6848, FO 371/61876

42 ויכוח בבית-הנבחרים, 12 באוגוסט 1947, בתוך: H.C. Deb., vol. 441, cols. 2306-2388

הארץ האונייה 'יציאת אירופה — תש"ח' (אָקסודוס 1948) ועל סיפונה 4,500 מעפילים שהוחזרה בכוח לאירופה. אפשר שהסיבה להחזרתם לגרמניה של אנשים אלה, שרבים מהם ניצלו ממחנות-הריכוז, לא היתה אלא חוסר מקום במחנות שבקפריסין; אולם צעד זה היה בו משום שואה פוליטית חמורה, שממנה היטיב המחנה הציוני להפיק כל יתרון תעמולתי אפשרי, למשל כשאופרי (אבא) אבן, שהיה אז קצין קישור ליד ועדת-החלוקה של האו"ם, שכנע ארבעה מחברי הוועדה לבוא עמו לחיפה כדי להיות נוכחים בשעת הגירוש.

ההחלטה הסופית להחזיר את המנדט לידי ארגון האומות-המאוחדות, שנתקבלה בקאפינט ב-20 בספטמבר 1947, היתה לא יותר מאשר צעד פורמאלי. יהיה אשר יהיה מס-השפתיים שעדיין הועלה לתקווה המתמהמהת להשיג הסכם ערבי-יהודי, פְּנוּיִן לא היה מוכן לכפות בעזרת נשק בריטי הסכם שאינו מקובל על דעת אחד הצדדים.⁴³ על כל פנים, בוודאי היה ברור לקאפינט בספטמבר שהצבא הבריטי באותו זמן אינו מסוגל לעשות מעשה מסוג זה, אלא אם כן ינקוט צעדים חריפים שיעלו את זעמה של דעת הקהל העולמית.

מתי החליטו הבריטים לצאת?

עמיצור אילן

החלטות לפינוי ארץ-ישראל התקבלו בקאפינט הבריטי החל מחודש ינואר 1947, ומאז חזרו והועלו בנוסחים שונים. אולם רוב הזמן היו אלה החלטות שהוטנו באפיסת הסיכויים להסדר יהודי-ערבי בחסות בריטית. לפיכך בחיפוש אחר סופו של תהליך גיבוש ההחלטה, יש לתור אחר הרגע בו חדלו החלטות כאלה להיות מותנות, כאשר הן תורגמו לשפת תכנון מעשי והוראות לפינוי הצבא והמנהל הבריטי. שכן, עם נפילת ההחלטה היו לבריטניה שפע של סיבות טובות מדוע לא לדחות את ראשיתו של הפינוי. על-פי קריטריון זה יש לקבוע כי ההכרעה האמיתית לצאת מארץ-ישראל — החלטה הכרוכה בהכרה מצד ממשלת בריטניה שהיא עוברת את קו איך-החרטה — לא נפלה בפברואר או בספטמבר 1947. החלטה זו, בשלבה הסופי, לא הוכתבה על-ידי המאורעות בארץ-ישראל, בהשפעת יחסים בין-לאומיים או משיקולים איסטראטגיים גלובאליים, אף כי כל אלה לקחו חלק בדחיפת בריטניה למצב בו התבקשה החלטה כזו. ההכרעה קשורה באירועים בעצרת האומות-המאוחדות בניו-יורק. אם לדייק יותר — היא נפלה לאחר שהתברר כי במסגרת ועדת אד-הוק של העצרת הכללית לשאלת ארץ-ישראל הסתמן בסוף אוקטובר שיתוף-פעולה אמריקני-רוסי שנועד לגבש החלטת חלוקה בעצרת. היה זה כיוון-התפתחות שעמו לא היתה בריטניה מוכנה להשלים, ולא העריכה שעשויה לצמוח לה בסופו של דבר תועלת כלשהי אם תנסה להסתגל אליו.

43 ישיבת הקאפינט, 20 בספטמבר 1947, בתוך: PRO, Cab. 128/10.

קאבינט הלייבור ושאלת ארץ-ישראל

בעבודת הקאבינט הבריטי רואים חוקרים רבים תהליך קלאסי של שילוב מחקר מקצועי שיטתי עם הכרעה לפי שיקולים אינטרסאנטיים או ערכיים. בתהליך זה, עבודת הכנה מוקדמת, הנעשית במשרדי-ממשלה שונים, חותרת להציג לפני הקאבינט כמה אפשרויות ברורות לפעולה, המצטמצמות לרוב לשתיים, והקאבינט סופו שבוחר אחת מהן. בקאבינט עצמו נעשית ההכרעה בדרך דימוקרטית, אולם מתוך מאמץ שלא להגיע להכרעה בדרך של הצבעה בין רוב ומיעוט, אלא בדרך של פשרה, תוך שכנוע וניסיון למצות את המשותף בין עמדות השרים. מכל מקום, זו המגמה. אלא שבשאלת ארץ-ישראל ב-1947 לא תמיד הגיעה מגמה זו לידי מימוש. ההחלטות שימשו לרוב אישור לקו שעוצב עוד קודם-לכן, ולשרים המבצעים ניתן חופש רחב מאוד לפעול על-פי האינטואיציה שלהם.

ארבעה שרים בעיקר היו מעורבים בשאלת ארץ-ישראל: ראש-הממשלה אַטְלִי (משום שראש מעצמה אחרת, הנשיא טרומן, טיפל בנושא); שר-החוץ בְּוִין; שר-המושבות קְרִיִּין-גִּ'וֹנס; ושר-ההגנה אלכסנדר. אולם השפעתם על עיצוב המדיניות הארץ-ישראלית לא היתה שווה. ההשפעה המכרעת היתה נתונה בידי שר-החוץ. מצב זה נבע הן ממעמדם האישי השונה של ארבעה השרים בתוך הקאבינט, הן ממעמדה הבין-לאומי המיוחד של האימפריה הבריטית באותן שנים. ב-1947 קשה היה להגדיר מה הם יעדיה של המדיניות הבריטית בארץ-ישראל. אולם, בהכללה אפשר לומר שמטרתה היתה לסיים את האחריות למנדט בדרך מכובדת, תוך השארת מידה נאותה של השפעה ושל מאחזים איסטרטגיים באזור. אולם השינויים המהירים והלא-צפויים במעמד האימפריה, בתוכנה ובמגמות הממשלה לעתידה הביאו חוסר בהירות בדבר יישומה המעשי של מגמה זו. האידאולוגיה הסוציאליסטית של ממשלת הלייבור לא הקלה על ביצוע המדיניות. אדרבה, חברי הקאבינט התקשו יותר מן השמרנים קודמיהם להגדיר מהו 'אינטרס אימפריאלי' שהאידאולוגיה הלייבורית בחלה בו, ולהבדילו מ'אינטרס איסטרטגי' שראשי הלייבור ראו בו הכרח שלא יגונה. כמה שאידאולוגיה זו ביקשה לשחרר את בריטניה מן השלטון על עמים אחרים, הנה תוצאותיה המדלדלות של המלחמה, תביעות ההגדרה העצמית של קיבוצי אוכלוסין שונים והמאבק הבין-גושי הכריחו את הממשלה לפגור אחר המציאות. ירידת האימפריה מנכסיה היתה מהירה מן הקצב בו ביקשה ממשלת הלייבור לסגת ממנה. במזרח-התיכון, למשל, לא היה ברור בשנת 1947 מהיכן ייסוגו קודם והיכן יקבעו את בסיסיהם הנותרים לשנים הבאות. ההערכות השתנו מחודש לחודש ולעתים מיום ליום. התפתחות מתסכלת זו זרעה מבוכה מתמדת בקרב ראשי-המטות, שציפו מן המדינאים שיאמרו להם על אלו טריטוריות הם רשאים לתכנן את האיסטרטגיה הקיסרית ומאָלו עליהם להתיימש.

בתנאים אלה של התפוררות תפיסות ישנות והיעדר תחליפים מתאימים, אבד הרבה מן הביטחון העצמי שייחסו חברי הקאבינט בעבר לתכניות ארוכות-טווח או לכאלה כמו 'הספר הלבן' של 1939, אשר אולתר בשעתו בחפזן כדי לקדם אפשרות של סכסוך עולמי. בתוך כך עלתה חשיבותן בקאבינט של כאריזמה אישית ושל יכולת לאלתר מדיניות על-פי האינטואיציה. תכונות כאלה הקנו לֶאָרְנֶסְט בְּוִין, ששפע עדיין סמכות ומרץ, השפעה עצומה בקאבינט ובעטיה נסלחו לו כמה מתכונותיו הוולגאריות הנלבבות פחות. בקאבינט של 1947, המסוכך בבעיות-פנים קשות ובסכנת

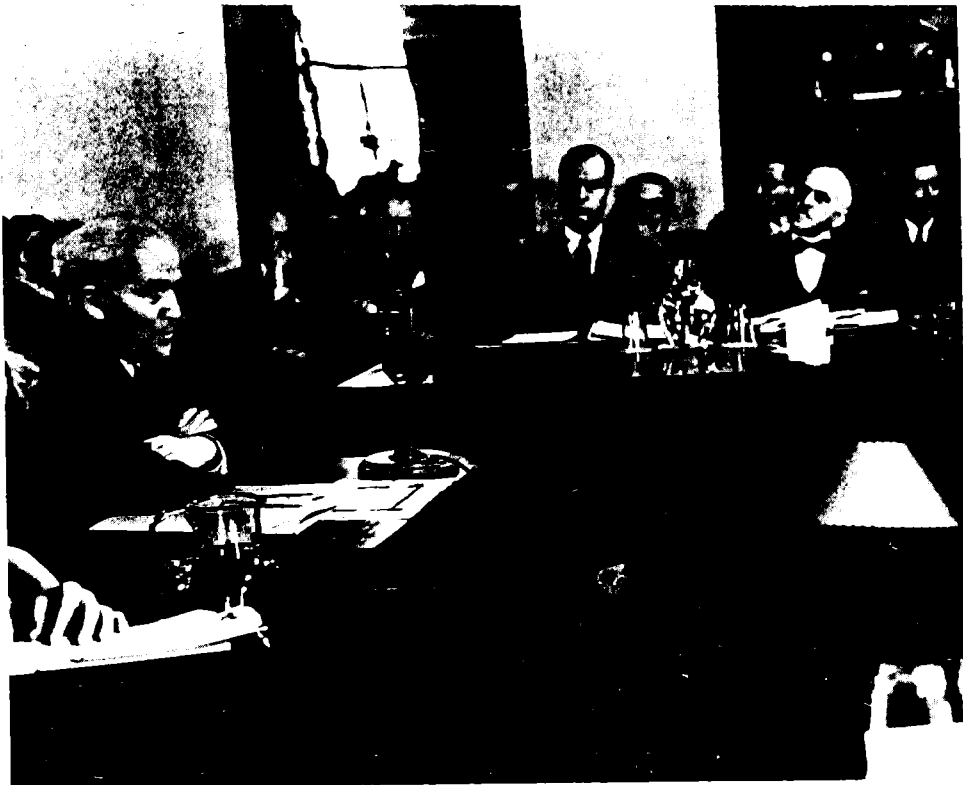

סכסוך עולמי חדש עם רוסיה הסובייטית, שימש כוויזן לקאבינט מעין מעוז לאמונה שאפשר לצאת מתוך סבך-הקשיים ביחסים הבין-לאומיים. בשל תכונותיו אלה, יכול היה כוויזן לסמוך בענייני-חוץ, כמעט באורח עיוור, על תמיכתו של ראש-הממשלה שנהנה אף הוא מסמכות רבה. שרים ששירתו בקאבינט הלייבור סיפרו מקץ שנים שאטלי נהג בחומרה רבה, שגבלה לעתים בהתעללות, בשרים שנראה היה לו שאינם שולטים בענייניהם. אולם מעולם לא נקט יחס כזה כלפי כוויזן.¹ כוויזן וראש-הממשלה לא התקשו לסובך לטובתם מצבים שבהם נמצאו במיעוט בקאבינט. לעומתם זכה שר-המושבות, מי שאמור היה להיות מעצבה העיקרי של מדיניות בריטניה בארץ-ישראל, לציונים נמוכים מראש-הממשלה, אשר נראה כי בדעבר הצטער על בחירתו לתפקיד זה.² נוסף עוד כי לא היה יסוד לתפיסתם בעבר של היסטוריונים כי פקידי משרד-החוץ שלטו במעשיו של כוויזן;³ בוודאי ההיפך היה הנכון.

ההכנות לשלב השני של ועידת-לונדון, נובמבר 1946–ינואר 1947 אפתח בהכנות הבריטיות לשלב השני של שיחות-לונדון בראשית 1947 למציאת הסדר בין היהודים והערבים. בשלב הראשון של השיחות, שנערך בסתיו 1946, התברר כי המשלחת הערבית והמשלחת היהודית לא היו מוסמכות לקבל החלטות. לפיכך לא יכלו הבריטים להגיע להסכמה שתאפשר להם להביא הצעות לאישור עצרת האו"ם הראשונה בסתיו 1946. אישורו של האו"ם נדחה בשנה נוספת, אולם ההחלטה זו נתלוותה פעולה צורמת ומבשרת רעות לבריטניה; ב-4 באוקטובר פרסם טרומן הצהרה חגיגית שכיוונה במיוחד ליום-הכיפורים. היה זה בעטיו של צירוף כמעט קומי, שבו חברו יחד קשיים אלקטוראליים של הממשל הדימוקראטי האמריקני עם מערכת הדדית של תדמיות מוטעות בין ממשלות בריטניה וארצות-הברית, בדבר עמדתו של הצד השני בשאלת ארץ-ישראל. טרומן, שפרסם באותם ימים שורה של הצהרות שביטאו נסיגה ממדיניות קודמות, מתוך מאמץ נואש לזכות בתמיכתן של קבוצות אוכלוסייה בהן ירדה פופולאריות הממשל,⁴ דחה בהצהרת יום-הכיפורים את תכנית מוריסון-גריידי כלא קבילה על דעת-הקהל בארצו. לראשונה מאז עלה לנשיאות הביע תמיכה בחלוקה ובהקמת 'מדינה יהודית בת-קיום' בארץ-ישראל.⁵ בקרב המחנה הציוני היו תוצאות הצעד הזה הרמת המוראל של חלק מן המיליטאנטים, הסוסייה של המתונים, שניהלו משא-ומתן עם ממשלת בריטניה על פתרון שהוא פחות ממדינה יהודית לאלתר, ואולי אף נצחונם הדחוק לאחר-מכן של המיליטאנטים, בקונגרס הציוני הכ"ב בבאזל.

בנובמבר החליט הקאבינט הבריטי להתכונן לשלב ה'מכריע' של השיחות עם היהודים והערבים וסוכם שהכנות אלה יעשו ביסודיות רבה. בקרב המנהיגות הערבית בארץ-ישראל נעשה מאמץ לשכנע את הוועד הערבי העליון להתייצב לשיחות, לאחר שקודם-לכן נמנעו חבריו לבוא ללונדון משום שהבריטים סירבו לשתף את המפתי בשיחות. לאחר הפעלת השפעתן של מדינות ערביות,

1 הרולד וילסון, 'ראש-ממשלה על ראש-ממשלה', שידור טלוויזיה ב-BBC, ערוץ 2, 6.2.1978.
 2 ניירות פרטיים של קלמנט ר' אטלי, טיוטות על קאבינטים, צירציל קולג', קיימברידג'.
 3 השווה: J. Kimche, 'Labour Turnabout on Zionism', *Commentary*, May 1946.
 4 R.J. Donovan, *Conflict and Crisis*, New York 1977, chapter 24.
 5 בעניין גיבושה של הצהרה זו ראה יומנו של עוזר קצין העיתונות של הבית הלבן, איבן איירס, בספריית הנשיא טרומן, אינדפנדנס, מיזורי, 3 ו-4 באוקטובר 1946.

בן-גוריון בעדותו לפני הוועדה האנגלית-האמריקנית, מארס 1946

ג'מאל חסיני בעדותו לפני הוועדה האנגלית-האמריקנית, מארס 1946

חברי הוועדה האנגלית-האמריקנית בירושלים, מארס 1946

בעיקר של מצרים, הסכים המפתי להכריז כי 'אין לו עניין בשיחות'.⁶ כך נסללה הדרך להשתתפות משלחת המורכבת מנציגי שש מדינות ערביות, וראשי הוועד הערבי העליון. כלפי הסוכנות היהודית נעשתה שורה של מחוות, לרבות שחרורם בסוף אוקטובר וזיכויים של כל המנהיגים שישבו במעצר מאז העימות הבריטי עם היישוב ב-29 ביוני 1946, או שהיו מבוקשים על-ידי המשטרה. כן החליט הקאבינט הבריטי לדחות את פתיחת השיחות עד לאחר שהקונגרס הציוני יעצב מחדש את המדיניות הציונית ויבחר הנהלה שתוכל לקבל הכרעות.⁷ הבריטים קיוו כי מדינות ערב תשפענה השפעה ממתנת על ג'מאל וחבריו, ושכבאזל ינצח האגף המתון בציונות — קבוצתם של חיים וייצמן, נחום גולדמן וכמה מחברי הנהלת הסוכנות בארץ. כן החליט הקאבינט לשדר מחדש את מערכת היחסים עם ארצות-הברית, כדי למנוע חזרתן של הפתעות לא-נעימות, דוגמת ההצהרה של יום-הכיפורים.⁸ לבסוף, על הקאבינט עצמו היה לגבש תכנית לפעולה וקווים לפתרון שהמשלחת הבריטית תשאף לנווט אליו את הצדדים.

אולם כבר התוצאות הראשונות של צעדים אלה לא בישרו טובות. בעמדות שני הצדדים הסתמנה מלכתחילה הקצנה, אפילו בהשוואה לשלב הקודם של השיחות. ג'מאל חסיני לא הושפע, אלא היה למעצבו הבלעדי כמעט של הקו הערבי בוועידה. הוא תבע להעניק עצמאות לארץ-ישראל, על-פי התכנית שהתווה 'הספר הלבן', או על-פי החלטות 'פרטיכל אלכסנדריה' שהונח ביסוד הליגד

6 Public Records Office [PRO: להלן], FO 371/61747, E 885
7 ישיבות קאבינט ב' 4 וב' 21 בנובמבר, 99(46)3, 94(46)4, 128/6, PRO, Cab.
8 שם.

הערבית, ולא הסכים לדון כלל בעליית יהודים. את היהודים יצגה הנהלה ציונית מיליטאנטית, בלי וייצמן, שנבחרה בקונגרס ונשללה ממנה הסמכות לנהל עם הבריטים שיחות על פשרה בשאלת ארץ-ישראל. בידי ראש המשלחת, דוד בן-גוריון, שבעצמו נחשב 'מיליטאנט', עלה אמנם להשפיע על עיצובו של נוסח החלטה גמיש, שיתיר להנהלה 'אם ישתנו הנסיבות' לדון עם בריטניה גם בפתרון של חלוקה; אולם ההנהלה קבעה כי מותר יהיה למשלחת הציונית לדון בכך רק אם יציעו זאת הבריטים.⁹ גם ניסוח זה, שהיה ניסיון לחזור על תכסיס שלא הצליח ב-1937, עלה לבן-גוריון בהפסד תמיכתו של חלק מן האגף המיליטאנטי, שממנו נבעו עיקר כוחו ויוקרתו. לפיכך היה גם חופש-הפעולה של המשלחת הציונית ליד שולחן-הדיונים מוגבל עד כי הערבים ואף הבריטים לא יכלו להתקרב אל המינימום שהציבה לעצמה. בראשית ינואר 1947 יצא בן-גוריון ללונדון לבדוק את עמדת ממשלת בריטניה. הוא מצא כי טרם גובשה החלטה, אבל מפי שר-המושבות שמע רמז כי רבים משרי-הממשלה תומכים בחלוקה. פגישות אחרות במרוצת אותו חודש לימדו את בן-גוריון כי שר-המושבות להוט להביא בהקדם את המשלחת הציונית אל שולחן-הדיונים ויהיה מוכן ללכת לשם כך לקראתם. קריין-ג'ונס שכנע את בן-גוריון להסיר מסדר-היום את התכנית לערוך שיחות רשמיות רחבות, דוגמת שיחות סניט-ג'יימס ב-1939, ולשתף ארגונים יהודיים מארצות שונות ובעלי השקפות שונות. עתה הסכימו הבריטים שהסוכנות לבדה תייצג את היהודים וכי השיחות יערכו באורח 'פרטי' בסודיות מירבית.¹⁰

בינתיים, בחודשים נובמבר-דצמבר 1946, שהה בן-גוריון בארצות-הברית לרגל עצרת האו"ם. הוא קיים שורה של פגישות עם מנהיגים יהודים, לרבות אבא הלל סילבר, עם חברי קונגרס ועם הנשיא טרומן.¹¹ לראשונה השמיעו כאן הוא והשגריר הבריטי בושינגטון, הלורד אינקרצ'פל, את האזהרה שאם לא יימצא פתרון לבעיית ארץ-ישראל תצטרך בריטניה להעביר את העניין לטיפולו של האו"ם, 'ללא המלצות'. הדגש היה על שתי המלים האחרונות, שנועדו להיות הרות-משמעות. שהרי עוד באפריל 1946 התחייבה בריטניה לפני הוועדה המפרקת של חבר-הלאומים להביא לפני עצרת האו"ם הצעות לפתרון בעיית ארץ-ישראל.¹² אולם בהיעדר 'המלצות' בריטיות, יאלץ ארגון האומות-המאוחדות למצוא גורם אחר ש'ימליץ' על פתרון. מבחינת ארצות-הברית היה בצעד כזה איום שבמסגרת האו"ם תחול חדירה סובייטית לארץ-ישראל ואולי מבחינת ארצות-הברית אף גרוע מכך – היא תמצא עצמה יורשת את המנדט בעל-כורחה. נסיונם של בן-גוריון וטרומן לימדם כי במקומות שבהם עלה בידי ועדות-חקירה וקבוצות 'מומחים' אנגליות-אמריקניות להגיע למצע משותף, נכשלו לאחר-מכן ראשי שתי המעצמות. גם עתה תוצאות הסקר שערך בן-גוריון עצמו לימדו את בריטניה ש'אין לצפות לשום מעשה מועיל מן הצד ההוא', כהגדרת אטלי.¹³ לפיכך סיכמו אטלי

9 השווה ריכוז בהנהלת הסוכנות במרוצת הקונגרס הציוני בבאזל ולאחריו. ישיבות מן ה-11 ומן ה-29 בדצמבר 1946. פרטיכל הנהלת הסוכנות, הארכיון הציוני המרכזי [להלן: 'אצ"מ'].

10 שם. דיונים מן ה-12.1.1947 וה-17.1.1947. השווה גם: PRO, FO371/61762, E261 & E300; ביומנו של בן-גוריון, מורשת בן-גוריון, שדה-בוקר, 2.1.1947.

11 867.N.01/11-2246; PRO, Cab. 128/6, 9(46)2; FO 371/61762, E 221; United States National Archives (להלן USNA).

12 PRO, 'Palestine, Reference to the United Nations', 13.1.1947, Cab. 129/16, CP(47)28

13 PRO, FO 371/61765, E 1174; FO 371/61761, E 74

בנובמבר בסוף דצמבר כי בריטניה תיסוג ממדיניות שנקטה מאז אוקטובר 1945 ולא תנסה לגרור עוד את ארצות-הברית לאחריות על ארץ-ישראל ולשלב בה ככך. מעתה צריך יהיה לשמור עליה לבל תפריע במאמץ הבריטי.¹⁴

לבטים והכרעות — ינואר-פברואר 1947

בינואר סיימו שלושת המשרדים העיקריים בממשלת בריטניה הנוגעים בשאלת ארץ-ישראל את הערכותיהם ואלה הובאו לדיון מסכם שנערך הן בוועדת ההגנה של הקאבינט והן בקאבינט עצמו בין ה-13 וה-22 בחודש.¹⁵ בישיבות אלה הוצגו שתי אפשרויות לפתרון שלא היה בהן חדש מצד תוכן. שר-המושבות, שהסתמך על דעה נחרצת של הנציב העליון סר אלן קנינגהם,¹⁶ תבע לנטוש את עמדת הקאבינט מאז אוקטובר 1945 ולחתור לחלוקה. רוב שרי הקאבינט, ביניהם רבים בעלי סנטימנט פרו-ציוני תמכו בכך תחילה.

מול עמדה זו הוצגה הצעתו של שר-החוץ, שתחילה לא סמך עליה חבר אחר בקאבינט לבד מתמיכתו השקטה של ראש-הממשלה. הצעת בון העתיקה את תכנית האוטונומיה החבלית, עליה החליט הקאבינט ב-1945, אל מגמה פרו-ערבית: תכנית האוטונומיה נועדה במקורה להוביל לחלוקה, ואילו עתה הציע בון לקצר את תקופת-המעבר, לבטל את מעמדה הבין-לאומי המיוחד של הסוכנות היהודית ולהביא להקמתה של מדינה פדראלית דו-לאומית, שבה יהנו הערבים ממעמד דומיננטי. באחד מתזכיריו קבע בון בפסקנות כי רק לתכנית כזו יש סיכוי לזכות ברוב של שני-שלישים בעצרת הכללית.

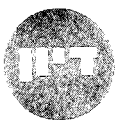
לרגע דומה היה כי שר-המושבות, שזה לא כבר החל לשרת בתפקידו, עתיד להעביר בקאבינט את דעתו, בניגוד לזו של שר-החוץ ושל ראש-הממשלה. בין אלה שנטו לתמוך בו — גם אם כתנאים מסוימים ובהסתייגויות — היו ראש המטה הקיסרי מונטגומרי ומפקד חיל-האוויר טרר. שכנעה אותם חוות-דעתו של הנציב העליון כי אין זה מן ההכרח שתכנית-החלוקה תגרור פעולות איבה רחבות-היקף של ערביי ארץ-ישראל וכי היה סיכוי סביר ששתי המדינות העתידות לקום יעניקו לבריטניה חוזים מיוחדים שיבטיחו לה בסיסים איסטרטגיים בתחומיהן.¹⁷

הערכתו של הנציב העליון הוצבה בתוך הערכת המצב של ראשי-המטות בדבר ההתפתחויות האפשריות ודרכי התגובה עליהן. אפשרויות אלה, שהוגדרו כשלוש במספר, נטענו בדרך זו:¹⁸

א. כוחות הצבא הבריטי המוצבים בארץ-ישראל ובסביבותיה די בהם לבדם לעמוד לפני התנגדות צבאית יהודית, יהיה גודלה באשר יהיה. אף-על-פי-כן רצוי למנוע התנגדות כזו בשל השלכותיה הפוליטיות בתוך בריטניה ובשל השפעתה על מוראל הגייסות, שאין מניחים להם חופש-פעולה מלא לדכא את הטירור היהודי.

ב. ואולם אם תקום התנגדות ערבית רצינית לתכנית בריטית כלשהי היא תתפשט לארצות שכנות. אם כך יקרה יהיה צורך לתגבר את הכוחות האלה כדיכוייה אחת לפחות.

14 שם. PRO, Cab. 128/9, 6(47)2, 3, 4; Cab. 128/11, pp. 7, 11-18, 20-22
15 שם. PRO, 'The Weakness of the Provincial Autonomy Plan' and 'A Note by the High
16 Commissioner', Annexes to Cab. 129/16, CP(47)31
17 שם. PRO, Cab. 128/11, p. 7
18 שם.

ג. אבל אם תעורר התכנית הבריטית התנגדות של היהודים ושל הערבים גם יחד, יהיה צורך לתגבר את כוחות הצבא הבריטי בשתי דיביזיות או יותר.

אלא שעם החרפתה המתמדת של המלחמה הקרה גדלה המחויבות הבריטית לאזורים שונים. משיכתה של תגבורת צבאית מזירה כלשהי — למשל מטרייסט או מגרמניה — עשויה היתה לחבל במערך ההגנה האיסטראטגי הבריטי הגלובאלי, מושג שבאותם ימים עדיין השתמשו בו. לפיכך סברו ראשי-המטות כי אם האפשרות היא בין החרפת המאבק עם היהודים או החרפתו עם הערבים — עדיפה האפשרות הראשונה; אולם בשום מקרה אין לעורר עימות פתוח עם שני הצדדים.¹⁹

בין לא רצה שתתקבל בקאבינט תכנית שלא האמין בה. לכפות את דעתו לא יכול היה באותם ימים ולכן השיג את דחייתה של ההכרעה והציב לשר-המושבות אתגר לשכנע את הקאבינט לקבל בעקרון את החלוקה ולהוכיח כי יש לאל ידו להתוות גבולות לחלוקה זו.²⁰ ואמנם, ככל ששקע קרייץ-ג'ונס במעשה של התוויית הגבולות, כך רפו ידיו. הוא הבטיח לקאבינט 'לתקן בתכניתו עוולות שנגרמו לערבים בתכניות-חלוקה קודמות', דהיינו להקטין את מספר הערבים שייכללו בגבולות המדינה היהודית ולהרחיב את שטחי ההדרים ושאר האדמות הפוריות במדינה הערבית; לפיכך הוא נאלץ לתכנן מדינה יהודית ששטחה קטן בשליש מזה שהציעה ועדת פיל ב-1937. הוא ניתק ממנה לא רק את הנגב ואת הגליל המערבי, אלא גם את עמק-החולה, מטבריה צפונה.²¹ בתזכיר שהכין לקאבינט, שמעולם לא הופץ, הודה כי אין לו ספק שגם המתונים שבמנהיגים היהודים לא יאותו לקבל תכנית זו, ולכן יאלצו הבריטים לכפות עליהם בכוח. אולם הוא שכח שהוא הדין גם באשר לערבים, ומשום כך הוא עשוי להקים נגד בריטניה גם יהודים וגם ערבים.

בנימוקים אלה ואחרים נאחז בן-הבין בהפעילו את המכש הוסגסטיבי שלו על קרייץ-ג'ונס, בטרם הובאה ההצעה מחדש לקאבינט. בראשית פברואר נאלץ קרייץ-ג'ונס להודות כי 'הוטעה על-ידי הנציב העליון' וכי מעתה הוא סומך את ידיו על תכניתו של בן-הבין.²²

נסיגתו המפתיעה של שר-המושבות, בישיבת הקאבינט שהתקיימה ב-4 בפברואר, פוררה לאלתר את הקואליציה המוזרה שקמה כדי לתמוך בחלוקה.²³ עשרה ימים בלבד חלפו מאז סחף את כל הקאבינט כמעט לצדו וכבר נכנע כניעה טוטאלית. אין תימה אפוא שבמרוצת שיחות-לונדון — בין ה-27 בינואר וה-7 בפברואר — לא עלה בידי היהודים והערבים לנחש לאן חותרים הבריטים, שהרי רק ב-5 בפברואר היתה סוף-סוף לקאבינט תכנית-פעולה והצעת פתרון מוסכמת. זו שוכפלה בחופזה והוגשה יומיים לאחר-מכן לשני הצדדים ולממשלת ארצות-הברית.²⁴ אולם לא עברו אלא שבעה ימים וכבר נאלץ הקאבינט לשוב ולשנות את דעתו.

תכנית בן-הבין מן ה-7 בפברואר לא היתה אלא ואריאנט של תכנית האוטונומיה החבלית, ששונתה לטובת הערבים ונועדה לפייס את האמריקנים. היא כללה הצעה להעלות לארץ-ישראל — ללא

19 שם. PRO, Cab. 129/16, CP(47)28 20

21 ניירות פרטיים של ארתור קרייץ-ג'ונס, קופסה 31, רודז האוז, אוקספורד.

22 דבריו אלה הובעו פעמיים: (א) בישיבת הקאבינט, PRO, Cab. 128/9, 18(47)2; (ב) בתזכיר שחיבר עם בן-הבין:

PRO, Cab. 129/16, CP(47)49

Cmd. 7044 24

PRO, Cab. 128/9, 18(47)2 23

תנאי מוקדם — כמאה־אלף עקורים יהודים מאירופה, עניין שהאמריקנים תבעו מזה שנה וחצי. היא כללה הצעה לבטל את מעמדה המיוחד של הסוכנות היהודית, כחלק מן המאמץ לנאטרל את השפעתה של הציונות העולמית על המאורעות בארץ. היא קצרה את פרק־המעבר לעצמאות לחמש שנים וקבעה הסדרים מורכבים, שאמורים היו להעמיד קשיים לא־עבירים לעלייה אחרי מכסת המאה־אלף. פְּנוּיִן קיווה שטרומן לא רק ישמח על סיפוק תביעתו אלא יהיה גם מרוצה מניטרולם מהשפעה של הציונים האמריקנים, למשל של רבי סילבר. אולם עיקר תקוותו של פְּנוּיִן נסבה על הסיכוי שמדינות ערב הקובעות יסכימו לתכניתו, לפי שיראו כי הציע את מירב הניתן להשיג. בנוסח ההחלטה שהביא לישיבת הקאבינט ב־4 בפברואר נאמר כי אם תידחה התכנית — "ישקול הקאבינט את הפעלתה בעצמו" או לאחר שישגיג את תמיכת האו"ם.²⁵ ברור היה כי אין סיכוי שהיהודים יקבלו את התכנית, והתנגדותם נראתה לראשי־המטות כרע במיעוטו; לפיכך ברורה כוונתו של פְּנוּיִן בנוסח זה. אלא ששוב חילצו הערבים את הציונות ממצב מכיך. הם דחו את תכנית פְּנוּיִן מכל וכל, בגלל סעיף העלייה שבה.²⁶

לאו"ם — ללא המלצות

וכך, שעה שהמשלחת הערבית הוציאה מכלל אפשרות את הפעלת התכנית, דחו אותה גם הציונים, בטענם כי 'היא גרועה מתכנית מוֹרְיסוֹן־גְּרִינְדִי, אותה כבר דחינו בעבר'. אולם, נאמנה להחלטות באזל לא התקרבה המשלחת הציונית עד הרגע האחרון אפילו כדי הצעה גלויה של רעיון החלוקה לבריטים. רק ב־13 בפברואר, כשהשיחות דעכו כליל והקאבינט הבריטי צריך היה להכריע כיצד לנהוג, החל בן־גוריון, שלא הבין עדיין כי כפיית תכנית פְּנוּיִן לא תצא אל הפועל בשל התנגדות הערבים, לחשוש כי הבריטים ינצלו את הגאות במעשי הטרור בארץ כתירוץ לשבירת מסגרתו הארגונית והצבאית של היישוב וכך 'ישלימו את המלאכה בה החלו ב־29 ביוני'. טעות מודיעין של המחלקה המדינית בירושלים אף הוסיפה על חששותיו. משום כך, פנה לבצע נסיגה טאקטית בחזית רחבה. בפגישת לילה מאוחרת עם חבר הקאבינט הלורד ג'וֹיִט בתיווכו של סֶר סִימוֹן מֶקְקֶס, הציע בן־גוריון ויתור ציוני על התביעה למדינה יהודית, למשך מספר שנים, תוך 'החזרתו של המצב ששרר לפני הספר הלבן'. כל זאת — ובלבד שבריטניה לא תמהר להכריע לטובת פתרון שאין ממנו חזרה. בהתכתבות שלו עם שרי הלייבור הציע בן־גוריון גם הענקת בסיסים צבאיים וזכויות איסטראטגיות לבריטים, אם בכל זאת יבחרו לתמוך במדינה יהודית. ג'וֹיִט סבר כי נסיגתו של בן־גוריון פירושה מִפְנֵה בכל הסיטואציה, לכן השיב בשמחה: 'הבה אומר לך: נפגשנו בעוד זמן'.²⁷ נראה שגם ג'וֹיִט לא הבין כי פְּנוּיִן ביקש עתה הסכמה ערבית לתכניתו, לא הסכמה יהודית. למחרת־היום, ב־14 בפברואר, הכריע הקאבינט על העברת השאלה לאו"ם, 'ללא המלצות'.

PRO, Cab. 128/9, 18(47)2 25

שם. 26

27 הנהלת הסוכנות, 28.1.1947, 5.2.1947, 6.2.1947, יומן בן־גוריון לתאריכים אלה; ניירות פרטיים של סר אלן קנינגהם, ישיבות בענייני ביטחון, 5.2.1947, קופסה 4, חיק 2, PRO, CO 537/2333; FO 371/61900, E 1670

ממשלת הוד-מלכותו להשליט בארץ-ישראל פתרון כלשהו שהאוי"ם עשוי לקבל.²⁸ אולם לדעתו יש צורך להוכיח לצדדים כי האיום הבריטי להסתלק אינו 'בלוף'. הוא האמין כי עצם קיומו של איום כזה יעניק לבריטים מרחב-תמרון רב יותר – הן בזירה הבין-לאומית והן בין הצדדים בארץ-ישראל, להשפיע על עיצוב פתרון של פשרה או של כפייה ללא התנגדות גדולה. ואמנם, כשקיבל הקאבינט גם את התפנית הזו ללא התנגדות של ממש, לא נאמר בהודעות מטעמו, ב-14 וב-18 בחודש, דבר על אופן ההפניה אל האוי"ם או על מועדה.²⁹ עתה חלפו כשישה שבועות ובריטניה לא פנתה רשמית אל האוי"ם; במהלכם ניסה פְּנוּיִן להשיג מן הצדדים הסדר תחת לחץ.

מאמצים להסדר תחת איום ההעברה לאוי"ם – פברואר-אפריל

שוב הופנתה הפעולה אל שלושה כיוונים עיקריים: יהודים, ערבים וארצות-הברית. המגעים עם ראשי מדינות ערב חודשו מעל ראשיהם של ערביי ארץ-ישראל. אלה נועדו לשכנע כמה מחברות הליגה הערבית שיבלעו את הגלולה המרה של עלייה יהודית חד-פעמית גדולה כמחיר סביר לקונסטיטוציה שתהא בכירור לטובת הערבים.³⁰ חודשו גם המגעים עם חברי ההנהלה הציונית שישבו בלונדון ונחשבו מתונים שבמתונים. פְּנוּיִן קיווה להרחיב את מסגרת הוויתורים שהציע בן-גוריון ללורד ג'וֹיִט, משום שסבור היה שאלה נעשו על דעת ההנהלה הציונית כולה. הוא לא ידע כי היתה זו חריגה מסמכות, שרק מנהיג כבן-גוריון יכול היה להעז לבצעה; אולם משלא נענתה חריגה זו מיד, העדיף בן-גוריון לשכוח אותה ולא דיווח עליה לחבריו. הקאבינט חנכן גם להיענות סוף-סוף לתביעותיהם החוזרות של ראשי-המטות ולהכות מכה ניצחת את ארגוני-הטירור היהודיים בארץ-ישראל.³¹ פְּנוּיִן התעתד לצאת באמצע חודש מארס למוסקבה, לוועידת שרי-החוץ, והבטיח לחבריו לנסות ולהגיע שם להבנה חדשה עם האמריקנים: או שתאפשר השגת הסדר שיכיר בהסכמים שלא ידרשו הליכה אל האוי"ם או שתתואם עם ארצות-הברית מדיניות שתסייע לבריטניה לסלול במסגרת האוי"ם דרך להשגת פתרון רצוי לה.³²

בהקשר זה דווקא יש, לדעתי, להסביר את נאומו של פְּנוּיִן בבית-הנבחרים ב-25 בפברואר. בנאום זה ריכז את עיקר התקפתו נגד טְרוּמֵן – אך נמנע לתקוף את מחלקת המדינה. הוא הצביע על נשיא ארצות-הברית כעל הגורם העיקרי לכשלון המאמץ הבריטי להביא את היהודים שיסכימו להסדר שהציעו הבריטים. באותם ימים ראו בנאום זה 'התפרצות של רגשות', ש'חשפה' בלי משים את דעתו של שר-החוץ על עיקר הקושי הבריטי בשאלת ארץ-ישראל – הלחץ האמריקני. לאמיתו של דבר היה זה צעד מחושב, כפי שעולה מדברי פְּנוּיִן מאחורי דלתיים סגורות. הנאום נועד להגשים את

28 ישיבת קאבינט מן ה-14.2.1947; PRO, Cab. 128/9, 22(47)2; וכן התזכיר המשותף ב-129/17, PRO, Cab. 129/17, CP(47)59; וכן התזכיר המשותף ב-129/17, CP(47)59

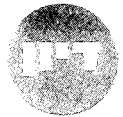
29 Times, 15.2.1947. על ההחלטה שלא לציין את מועד העברת הנושא לאוי"ם ודרכי העברתו, ראה: ישיבת קאבינט, PRO, Cab. 128/9, 23(47)3, 18.2.1947

30 FO 371/61769, E 1918; FO 371/61768, E 1832

31 PRO, Cab. 128/9, 12(47)3; וכן: 13(47)4; כב' ב-15 בינואר קיבל הנציב העליון אישור עקרוני מאת הקאבינט להפעיל כוחות משולבים של צבא ומשטרה גדול נגד הטרור. אולם נותרה שאלת העתוי, 129/16, CP(47)3

PRO, Cab. 128/9, 6(47)3; וכן: 32

PRO, FO 371/61767, E 1481

אווירת המשבר ביחסים עם ארצות-הברית כדי להשיג מרחב רב יותר לפעולה. וכך כתב בִּנוֹן אל הלורד אינברצ'פּל למחרת הנאום:

הכרחי היה להפגין לפני בית-הנבחרים כיצד נאבקנו לשיתוף-פעולה עם האמריקנים, וכיצד הכשילנו... אולם טרם ויתרתי על הסיכוי להגיע להסדר גם בלי להיזקק לאו"ם... ממש ברגע זה מקיימים שר-המושבות ואנוכי מגעים עם הסוכנות היהודית ועם מנהיגים ערבים...³³

ואמנם אין לשכוח גם שהנאום נישא על רקע ויכוח סוער בבית-הנבחרים על מדיניות הממשלה בשאלת ארץ-ישראל, על אזלת-ידה של הממשלה ועל כשלון שנחלו יחסיה עם כל הגורמים הנוגעים לארץ-ישראל.³⁴ הנאום נועד אפוא גם לזכות מחדש באמון הציבור והפארלאמנט. עדים להצלחת קריאות ההסכמה הרבות משני צדי הבית והתגובה האוהדת למחרת במאמרי-המערכת בעיתוני בריטניה. נאום זה נועד גם לעודד את הערבים, עמם נמצא משרד-החוץ בתנופה חדשה של מגעים, שלא יחשבו כי בשאלת ארץ-ישראל בריטניה היא כובה בידי ארצות-הברית. אולם רומה שעיקר מטרתו היתה להעמיד את האמריקנים על חומרת מעשי ה'סאבוטאז' שלהם – החל מתגובתם ה'לא-מאוזנת' על הדין-וחשבון של ועדת-החקירה האנגלית-האמריקנית וכלה בהצהרת יום-הכיפורים. היתה זו אזהרה ברורה לכל יחזרו על מעשה כזה אם תצליח בריטניה לכפות את גורם של הצדדים ולקרבם לכלל הסכם.

ואמנם, עתה גדל הסיכוי שהאמריקנים יבינו את הרמז. במשך כמה חודשים קודם-לכן גדל שיתוף-הפעולה האנגלי-האמריקני לסיכול נסיונות הסובייטים לחדור אל המזרח-התיכון. בלחץ אנגלי-אמריקני באו"ם סולקו הרוסים מצפון-איראן, אולם הם המשיכו לאיים על תורכיה ולהתסיס את המחתרת הפרו-קומוניסטית כיוון – שם היתה סכנת הפיכה צפויה בכל רגע ונמנעה רק בשל נוכחותו של צבא בריטי. במחצית השנייה של חודש פברואר, הדאיג הקאבינט הבריטי את האמריקנים לא רק בכך שקיבל החלטה על פינוי אפשרי של ארץ-ישראל אלא גם על עזיבת הודו, על פינוי מצרים ובעיקר על כוונה להסתלק מן המחויבות האיסטראטגית לאגפו הצפוני של המזרח-התיכון כולו, אם האמריקנים לא יחלצו לתמוך בו באורח מאסיבי. בעת שנערך המאמץ הבריטי המחודש להגיע להסדר בארץ-ישראל שקדה אפוא ממשלת ארצות-הברית גם על ניסוח המדיניות שנודעה לאחר-מכן בשם 'דוקטרינת טרומן'.³⁵ טבעי היה שהבריטים יצפו מן האמריקנים שיפצירו בהם להימנע מלנער חוצנם מארץ-ישראל³⁶ וישתדלו שלא לערום קשיים על דרכם. אולם המאמצים להסדר מחוץ לאו"ם נכשלו. תחילה לא עלה יפה ניסיון ההידברות עם חברי ההנהלה הציונית בלונדון, לוקר וגולדמן, שהרי 'תכנית בִּנוֹן' ביקשה לבטל את מעמדה המיוחד של הסוכנות היהודית, ולפיכך היו אישים ציונים אלה, שאינם תושבי ארץ-ישראל, חרדים למעמדם האישי יותר

33 בִּנוֹן אל אינברצ'פּל, 27.2.1947, E1832, PRO, FO 371/61768.

34 חריפה במיוחד היתה החקפתו של ראש האופוזיציה, וינסטון צ'רצ'יל, בסוף ינואר. ראה: Hansard, Commons, vol. 432, cols. 1343-1350.

35 Foreign Relations of the United States [FRUS, להלן: V, Washington 1971, pp. 58, 94-95.

36 'The British Position', The NEA Files, Lot 55, D 36, USNA.

נשיא ארצות-הברית טרומן עם חיים וייצמן, 1948

מאלה שהנהיגו בה-בעת את היישוב ואת ההנהלה הציונית. זאת ועוד: השניים מעולם לא שמעו על הצעות בן-גוריון לג'וינט.³⁷

בקרוב ראשי מדינות ערב ומנהיגי הליגה הערבית ניכרה תחילה המגמה שלא לסגור את הדלת לפני חכנית פְּנוּין;³⁸ אולם מסע שכנוע נמרץ שערך ג'מאל חסיני בכמה בירות ערביות, ערב כינוס ראשי הליגה בקהיר, סייע לכך שב-17 במארס החליט כינוס זה כי 'הערבים יעדיפו הליכה לאו"ם על משא-ומתן בכל דרך אחרת'.³⁹

לא עלו יפה גם מאמצי ההידברות של פְּנוּין עם מזכיר-המדינה האמריקני החדש, ג'ורג' מרשל. כשבא פְּנוּין לפגישת שרי-החוץ במוסקבה, בשבוע השני של חודש מארס, מצא את מזכיר המדינה 'חשדן' ומכונס בתוך עצמו, חושש מ'השתלטות' של השקפות השמאל הלייבורי על הממשלה בלונדון' ומעדיף להסתפק ב'דיבורים בלשון כללית'.⁴⁰ מרשל שהיה חדש בתפקידו סבור היה כי אם מתקשים הבריטים למלא את כל התחייבויותיהם באיזור שהופקדו עליו, הם יכולים אולי לסגת מארץ-ישראל אך אֵל להם להפקיר את יוון או את תורכיה.

37 השווה: הנהלת הסוכנות, 14.3.1947.

38 סיכום מודיעין שבועי, מארס 1947, PRO, FO 371/61769, E2049.

39 סיכום מודיעין, שם.

40 PRO, FO 371/61770, E2316; ראה גם: Lot 55, D36 USNA.

ולבסוף, גם מבצע ביעורו של הטירור, שנערך במחצית הראשונה של חודש מארס, נחל כשלון חרוץ. הכוחות שעמדו לרשות מבצע זה לא די היה בהם כדי לכפות משטר צבאי על הארץ כולה והמבצע נערך בשלבים.⁴¹ לא התגשמה גם התקווה לשיתוף-פעולה — ולו חלקי — של הנהלת 'היישוב המאוורגן' ושל כמה אישים בו.⁴² עם תום מבצעי 'היפו' ו'פיל' נאלצו ראשי-המטות להודות כי בלי עזרתו הפעילה של היישוב או בלי הארכת המצב הצבאי והחמרתו לכלל מאבק גלוי בין הצבא וה'הגנה' אין סיכוי לעקור את הטירור.⁴³ אדרבה: על-פי דיווח מודיעין מוסמך נראה היה כי פעולות הטירור נכנסות והולכות לשלב חדש והעלייה הבלתי-ליגאלית תצליח בקרוב למלא את מחנות קפריסין עד תום. משלחת דיפלומאטית סובייטית, ששהתה בארץ בחודש מארס כדי להכין את הדיון המסתמן באו"ם, לא יכלה שלא להתרשם מחוסר האונים של הבריטים.⁴⁴ בראשית אפריל השתכנע אפוא פונון כי אין מפלט מקיום ההחלטה להביא את שאלת ארץ-ישראל אל האו"ם. אף-על-פי-כן סבור היה כי לפניו כר נרחב לתמרון כדי להביא את עצרת האו"ם לאמץ בסופו של דבר תכנית קרובה ברוחה לתכניתו-שלו. אם כך אמנם יקרה, קל יותר וסביר יותר יהיה לדון בכפייתה, גם אם לא תושג לה הסכמה מלאה של הצדדים.⁴⁵ הוא הורה אפוא לנציגו הראשי בארגון לבקש כינוסה של עצרת מיוחדת ולהקפיד שזו תגביל עצמה לנושא אחד — מינוי גוף מיוחד שיבצע את 'ההמלצה' לפתרון. הכרחי היה להישמר מכל ניסיון להעלות בעצרת זו 'דיון לגופה' של שאלת ארץ-ישראל; על כך שררה הסכמה מלאה בין המזכיר-הכללי, ט' לי, והמשלחות הבריטית והאמריקנית.⁴⁶

הפתעות מושב-העצרת המיוחד של האו"ם — אפריל-מאי

ב-28 באפריל נפתחה העצרת. צפוי היה שהסובייטים יקחו על עצמם את תפקיד 'גורם הצרות'. ואמנם, בהעמידם לנגד עיניהם מטרה אחת — לערער את מעמדה של בריטניה בארץ-ישראל — ריכזו הסובייטים בעצרת את מאמצייהם בתביעה להעניק לארץ-ישראל עצמאות לאלתר. תחילה סייעו לערכים לתבוע 'דיון לגופו של עניין' ותבעו מתן ייצוג מיוחד בדיון לוועד הערבי העליון. הוועדה הכללית של העצרת דחתה בלחץ אמריקני קיומו של דיון כזה במליאה, אך נאותה לעסוק בו בוועדה הפוליטית. בה-בעת דחפה ברית-המועצות את גרורותיה — פולין וצ'כוסלובקיה — לתבוע מעמד דומה גם לסוכנות היהודית. חרף אזהרתם של הבריטים הביאו אפוא הערכים למחנה הציוני מעין מתת-שמים — מעמד בעצרת הכללית, אשר תוך זמן קצר לא היה שונה בהרבה מזה של מדינה החברה באו"ם.⁴⁷

41 ישיבות בענייני ביטחון, קניגהם, 23 בפברואר, 5, 7, 14 ו-21 במארס 1947. השווה גם: PRO, 'The Situation in Palestine', Cab. 129/17, CP (47)95

42 שם, השווה גם: הנהלת הסוכנות, 7.2.1947.

43 Cab. 129/17, CP(47)95; וכן: PRO, Cab. 128/9, 30(47)1; Cab. 128/9, 33(47)7

44 PRO, FO 371/61769, E 2049; FO 371/61861, E 258

45 התכתבות בין שר-החוץ (במוסקבה) לבין משרד-החוץ (בלונדון), סוף מארס 1947, PRO, Cab. 129/18, pp. 309-312

PRO, FO 371/61771, E 2738

46 PRO, FO 371/61770, passim

47 ראה תזכיר ודין-חשבון על העצרת המיוחדת, מאת הרולד בילי, PRO, FO 371/61180, E5047

לכאורה לא נשאו מאמצי הסובייטים בעצרת זו פרי: הצעותיהם על מבנה ועדת-החקירה והרכבה ועל סמכויותיה נדחו ונתמססו. אולם השפעתם העקיפה היתה רבה, ומה שזרעו בעצרת זו, קצרו בעצרת הרגילה בסתיו. תמיכתם ב'דיון לגופו' נעצה טריו בין הבריטים לערבים, ותמיכתם המפתיעה בחלוקה — בין הבריטים לאמריקנים. לא פחות חשובה היתה התחושה שנטעו בלב חברי ועדת-החקירה שנבחרה באותה עצרת, כי גדולים סיכוייה של תכנית-חלוקה לזכות ברוב. בייחוד בלט הדבר לקראת סיומו של המושב: ב-14 במאי המשיך גרומיקו לפתח את ההשקפה בדבר הענקת עצמאות מידית לתושבי ארץ-ישראל. אולם הוסיף כי אם היחסים בין היהודים לבין הערבים הידרדרו עד למצב בו אי-אפשר להקים בארץ מדינה דו-לאומית, יש לחפש את הפתרון בחלוקה. בעשותו שימוש מדהים בטיעון ציוני קלאסי, ביסס גרומיקו את טענתו על 'לקח השואה' ועל 'הזכויות ההיסטוריות הלגיטימיות של שני העמים' בארץ-ישראל. חברים במשלחת הציונית ראו בנאומו 'נס',⁴⁸ ורק בדיעבד הוברר כי היה כאן צעד פראגמטי והגיוני של מעצמה גדולה שמחוץ למעגל ההשפעה על הנעשה באיזור, המחפשת לעצמה דרך לפרוץ פנימה.

טאקטיקת 'אי-ההמלצה' והזנחת אונסקו"פ

בין מאי לבין אוגוסט, שעה שוועדת-החקירה של האו"ם עסקה בהכנת ההמלצות לקראת העצרת כפתה ממשלת בריטניה על עצמה 'דביקות קשוחה' בעקרון 'אי-ההמלצה' — צעד שפעל בסופו של דבר לרעתה. היא הגישה אמנם לוועדה חומר מגוון בכתב, אך ויתרה על הצורך לשלוח נציג מוסמך של משרד-החוץ כדי לקיים קשר שוטף עם אנשיה, ואף לא תדרכה את קצין-הקישור של ממשלת המנדט לאותה ועדה, דונלד מקגילבריי, לרמזו לה מה היא בעצם התכנית הרצויה לבריטניה. דומה כי פְּנוּין נשאר כפות לאמונה שגם לדעת ועדת-החקירה שום פתרון, לבד מזה שהוא עצמו האמין בו עדיין, לא יראה מעשי.

טאקטיקת 'אי-ההמלצה', שלרבים בממשל המנדט עלתה במתח-עצבים, ננקטה תוך דוגמאיות וחוסר-אמון הדדי בין חברי הוועדה לבין הנציגים הבריטים. כמה מחברי אונסקו"פ נפגעו מן הניסיון הבריטי להשפיע על בחירת הוועדה ומוסדותיה ושמרו על כך טינה לבריטים. הבריטים נפגעו על שאונסקו"פ ראתה בהם 'צד' בלבד, כמו הערכים והיהודים.⁴⁹ בתוך כך אחרו הבריטים להבחין בגודל הנזק העשוי להיגרם לעניינם בכך שערכי ארץ-ישראל החרימו את הוועדה ואפשרו ליהודים לצאת מעורם כדי לקנות את לב חברה במאות דרכים.⁵⁰ כך לבשה גביית העדויות של הוועדה אופי שונה לחלוטין מזה של ועדת-החקירה האנגלית-האמריקנית, שנה קודם-לכן. שהייתה של הוועדה בארץ הצטיינה בגאות ללא תקדים במאבקו של היישוב, חרף פילוגו הפנימי, נגד הבריטים. בסוף יולי הגיב האצ"ל על ההוצאות הראשונות להורג של טירוריסטים, ותלה ליד

48 ד' הורוביץ, בשליחות מדינה נולדת, תל-אביב 1951, פרק כד.

49 השוה: PRO, FO 371/61777/61779, במקומות שונים. ראה גם: UN A/AC. 13/NC. וכן: New York Times, 8.6.1947, 11.6.1947

50 פרטים מעניינים על כך יש, למשל, בדינים-וחשבונות של הקונסול האמריקני הכללי בירושלים, מקאטי, ובמכתביו האישיים למריאם, 501. BB Palestine / 7-21/7 USNA; ראה גם דינים-וחשבונות מפורטים של סאי קנאן אל סילבר, ארכיון סילבר, טמפל, קליבלנד, אוהיו, מגירת הסוכנות היהודית. התיאור הכרונולוגי של עבודת הוועדה בא בכרך המיוחד הנספח לסיכומי עצרת האו"ם מ-1947, UN, GA, UNSCOP.

נתינה שני סארג'נטים בריטים. באמצע עדותו העיקרית של המזכיר-הכללי של ממשלת המנדט, סר הנרי גרני, הופיעה אוניית-המעפילים 'אקסודוס' ועל סיפונה מעל לארבעת-אלפים עקורים יהודים. מטבע הדברים גזלו מאורעות אלה את עיקר תשומת-לבם של חברי-הוועדה; ככל שביקשו להיות שופטים לא-משוחדים, הנה לא היה מפלט מן הרושם שלכ הבעיה אינו יחסי היהודים עם הערבים אלא יחסי היהודים עם הבריטים. הפגישות המוגבלות שערכו בלבנון בסוף יולי חברי-הוועדה עם נציגים של מדינות ערב ובעמאן עם המלך עבדאללה, לא סייעו לתקן רושם זה. שכן נציגים אלה לא הרשו לעצמם להציע הצעות להסדר, כדרכם תמיד, שעה שהוועד הערבי העליון שם עליהם עין מפקחת; ואילו עבדאללה, למרות ניסיון בריטי להשתיקו, רמז כי הוא עשוי לראות חלוקה בעין יפה.⁵¹

כל אלה פעלו לעיצוב מסקנותיה של אונסקו"פ, בלי שהבריטים יהיו ערים די צורכם להתפתחות שחלה בהשקפותיהם של חברי-הוועדה. רק לקראת סוף יולי נחרדו במשרד-החוץ בלונדון בשל הדיווחים כי חברי-הוועדה שהיו בני סמכא — כגון יושב-הראש שלה — ואשר החלו את תהליך החקירה כתומכי רעיון המדינה הפדראלית, פנו עתה לתמוך בחלוקה.⁵² בשורה של דיונים דחופים בין משרד-החוץ לבין משרד-המושבות סוכם בראשית אוגוסט לנסות ולהציע לוועדת-החקירה, ששהתה כבר אז בז'נבה, לקבל לפחות את תכנית-החלוקה המוגבלת של קרייץ-ג'ונס, שהבריטים לא כללו בתוך החומר הכתוב שהוגש מלכתחילה לוועדה.⁵³ אולם אז כבר עשתה אונסקו"פ כברת-דרך גדולה לקראת הסקת המסקנות, וההצעה הבריטית באה מאוחר מדי.

מסקנות אונסקו"פ היו כשלון גדול לממשלת בריטניה והדין-וחשבון שנחתם ב-31 באוגוסט זרע דיכאון בקרב חבריה. למעשה התגבשה נטייה ברורה לממש עתה את איום הנסיגה, בלי לחכות להחלטת האו"ם. אולם פְּנוּיִן לא ראה בכך עדיין סוף-פסוק, ודבריו בשיבת הקאבינט ב-20 בספטמבר עוררו בחברי הקאבינט תקוות חדשות. הקאבינט התכנס כדי לקבוע את מדיניותו באו"ם, שעה שהעצרת כבר היתה מכונסת ושלרשה ימים לאחר שמרשֶׁל הביע לפניה תמיכה זהירה במסקנות הרוב — תכנית של חלוקה עם איחוד כלכלי.⁵⁴ אף-על-פי-כן עדיין הפיץ פְּנוּיִן בקאבינט את התקווה שהמשך הליכה על פיהתהום עשוי להביא את העצרת דווקא לתמיכה בהצעת המיעוט של אונסקו"פ — מדינה פדראלית.

פְּנוּיִן קבע באותה ישיבה כי 'תכנית הרוב היא כל כך לא הוגנת כלפי הערבים עד כי מצפוננו לבדו לא יניח לנו לקבלה', בלי להזכיר את האינטרס הבריטי בידידותם של הערבים. אולם הוא לא הציע שממשלת בריטניה תסמוך ידה על הצעות המיעוט; שכן לאחר שתעשה זאת, יתפרש הדבר כאילו חזרה בה מעקרון 'אי ההמלצה' והכל יראו בכך התחייבות שלה לבצע את התכנית. קשייו של הקאבינט היו עתה גדולים מקשייו באביב: ראשי-המטות שינו את השקפותיהם. עתה ראו צורך דחוף דווקא להפחית מן הכוחות הבריטיים באיזור ולהעבירם אל זירות אחרות. לא היה כל ביטחון

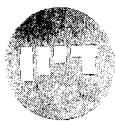
51 PRO, FO 371/61876, E 7242; א' ששון, בדרך אל השלום, תל-אביב 1978, עמ' 391-393.

52 PRO, FO 371/61875, E 5752

53 PRO, FO 371/61877, E 7498; קרייץ-ג'ונס, קופסה 31; ראיון של המחבר עם סר הרולד בילי, לונדון, ינואר

1973; הורוביץ (לעיל, הערה 48), עמ' 234.

54 UN, GA (II), plenary, vol. I, pp. 19-20

שהצבא הבריטי — ללא תגבורת — יוכל לטפל אפילו בהתנגדות יהודית רחבה.⁵⁵ על אחת כמה וכמה התחייב הקאבינט בזehירות — בשל החלטות ראשי הליגה הערבית יומיים קודם-לכן בצופר — להתנגד בתוקף לשתי ההצעות של אונסקו"פ.⁵⁶ מצבה האיסטראטגי של בריטניה היה עתה פאראדוקסאלי. עקב הנסיגה מהודו וממצרים נראתה האחיזה בארץ-ישראל חיונית יותר מאי-פעם לעצם קיומו של המערך האיסטראטגי באזור. אולם כדי לקיים שם את השליטה הפיסית, נזקקה בריטניה לפתרון פוליטי, שלא היו לה כוחות להשליטו.⁵⁷

הפתעות מושב-העצרת הרגיל — ספטמבר-אוקטובר

תשובתו של בְּנוֹיָן למצב זה דחוקה היתה — יש לחכות להתפתחות העניינים בעצרת הכללית. הוא סירב עדיין להאמין שהרוסים יסתכנו בקניית איבתן של מדינות ערב וסבר שיעדיפו לתמוך בהצעות המיעוט של אונסקו"פ. כך יקום סיכוי ליצירת חזית זמנית בעצרת, בו יקחו חלק הערבים, הרוסים וגרורותיהם, מדינות מוסלמיות אחרות ואולי גם בריטניה. כך אפשר יהיה לשוב ולכוון אל הפתרון הפדראלי.⁵⁸ 'ייתכן מאוד', הצטרף אחד השרים לעמדתו של בְּנוֹיָן, 'שבמהלך הדיונים בעצרת, לא הצעת הרוב ולא הצעת המיעוט תתקבל, אלא הצעה הדומה לתכניתנו מ-1946'.⁵⁹

אולם כדי לעודד את העצרת ולכוונה אל הפתרון הנכון, הציע בְּנוֹיָן שהנציג הבריטי יקשה על השגתה של הצעה שאינה כזו. הוא הציע שבריטניה תצהיר כי היא 'לא תפעיל כוח לכפייתו של פתרון כלשהו שלא יהיה מקובל על הצדדים' ושאם העצרת תחליט בכל זאת על פתרון כזה — תצטרך למצוא סמכות אחרת שתוציא אותו אל הפועל.⁶⁰ הקאבינט אישר נוסחה זו וב-25 בספטמבר הביאה אותו משלחת רמת-דרג (שני שרים ושגריר) לידיעת שר-החוץ של ארצות-הברית. למחרת קרא אותה קְרִיץ'-ג'וֹנס לפני ועדת אד-הוק, שהוקמה בעצרת לעניין ארץ-ישראל.⁶¹ לבריטניה לא נותר עתה אלא לצפות שבעקבות הקפאון תתחיל העצרת לחתור אל הכיוון הרצוי; כדברי בְּנוֹיָן:

עצם האיום בנסיגה בריטית, כשהוא משולב בהצעה לסייע בהפעלתו של כל הסדר שיסכימו לו היהודים והערבים לפני צאתנו, עשוי להכריח אותם לשתף פעולה כדי למנוע את מה שאחרת אי-אפשר יהיה למנוע — מלחמת-אזרחים.⁶²

החלטת הקאבינט מן ה-20 בספטמבר לא היתה אפוא החלטת נסיגה. טרם נערכו תכניות מפורטות לפינוי הצבא והמנהל או להוצאת הציוד הצבאי. החלטה כזו באה רק לאחר כשישה שבועות. העצרת הכללית נתונה היתה למעשה בקפאון של כחודש ימים, שנגרם במקצת בשל זהירותם של

55 PRO, 'Summary of Chiefs of Staff Conclusions', Cab. 129/21, pp. 121-122; Cab. 128/10, 76(47)6

56 מאחורי הפרגוד — ועדה עיראקית על המלחמה בישראל, תרגם ש' שגב, תל-אביב 1954, נספח 8, עמ' 49-50.

57 ראה לעיל, הערה 55.

58 ישיבת קאבינט, 20 בספטמבר, PRO, Cab. 128/10, 76(47)6

59 שם.

60 נספח לחזכירו של בְּנוֹיָן, 18.9.1947. ראה להלן, הערה 62.

61 FRUS, p. 1164; UN, GA, Ad Hoc Committee, p. 2

62 PRO, 'Palestine', Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs, 18.9.1947, Cab. 129/21, CP(47)259

האמריקנים שלא להבליט את תמיכתם בחלוקה בטרם זמן, אך בעיקר כשל חוסר הבהירות בדבר העמדה הסובייטית. הצהרתו של קריין-ג'ונס ב-26 בחודש העמיקה את הקפאון. אולם מצב זה השתנה מן הקצה אל הקצה כשהסובייטים גילו את מגמתם. ב-13 באוקטובר הופיע הנציג הסובייטי, סמיון צ'רפאקין, לפני ועדת אד-הוק ובניגוד להערכות הבריטיות הביע תמיכה ברורה בהצעות הרוב של אונסקופ — בחלוקה. הוא תבע גם את פינויה המידי של ארץ-ישראל על-ידי בריטניה.⁶³

בריטניה ושיתוף-הפעולה האמריקני-הסובייטי בעצרת — אוקטובר-נובמבר עתה החלו גלגלי העצרת לנוע בקצב גובר והולך. בדיונים שנערכו במחלקת-המדינה האמריקנית ובמשלחת ארצות-הברית אל העצרת לא היו עוררין למסקנה כי התהווה סיכוי ריאלי להחלטת עצרת, על-פי הצעות הרוב של אונסקופ, ברוב של שני-שלישים. השאלה היתה אם על ארצות-הברית להתחבר לשם כך עם ברית-המועצות ואם עליה ליטול תפקיד מוביל בתהליך קבלת ההחלטה. בניגוד לבריטים, מרשל לא מוכן היה לכך שהדיון בעצרת יסתיים ללא הכרעה. הדריכה אותו השאיפה להיפטר סוף-סוף מן הנטל הארץ-ישראלי, על-ידי הרחבת הכתף הנושאת אותו וצירוף אחריותו של מעצמות אחרות. הוא האמין כי אפשר בכל מקרה לאתר חדירה סובייטית פיסית לארץ-ישראל ולמנוע אותה על-ידי ניצול הרוב הפרו-מערבי בעצרת או על-ידי זכות הווטו במועצת הביטחון — אם הדברים יגיעו לשם.

דעתו של מרשל הושתתה על חוות-דעתם של פקידים בכירים — הן ממשרד האו"ם (למשל, רסק), הן מן המשלחת לעצרת (למשל, אוסטין) והן של מומחי מדור המזרח הקרוב במחלקתו (למשל, וילקינס). כל אלה היו קודם-לכן מתנגדים תקיפים של החלוקה; אך קראו עתה, כאיש אחד כמעט, ליטול את המנהיגות באו"ם בשאלת ארץ-ישראל ו'להביא לקבלתן של הצעות הרוב בעצרת בשני-שלישים'.⁶⁴ נסיון הידברות עם הבריטים במסגרת 'שיחות הפנטגון' בין מומחי הגנה אמריקנים ובריטים שנערכו באוקטובר-נובמבר 1947, התקבל בסירוב בריטי 'מסורתי' להשתתף ב'המלצות'.⁶⁵ משלחת ארצות-הברית לעצרת, שתוגברה עוד קודם-לכן בלחץ הנשיא באישים פרו-ציוניים — כגון הגברת רוזנקלט והגנרל הילדרינג,⁶⁶ הכינה ביוזמתה-היא, איסטרטגיה שנועדה לקיים את המגמה החדשה במחלקת-המדינה.

האמריקנים ביקשו עתה לגבש הצעת החלטה חדשה לחלוקה, שתעורר התנגדות פחותה מזו שהציע הרוב באונסקופ. לפיכך נחוץ היה למצוא דרך לשיתוף-פעולה הדוק עם המשלחת הסובייטית ואף להתפשר עם מתנגדי התכנית בשורה של שאלות — כגון זמנה של תקופת-המעבר והתכנית לקצץ מן המדינה היהודית את הנגב הדרומי, את יפו ואת באר-שבע.⁶⁷

UN, Ad Hoc Committee, p. 69 63

FRUS, V, pp. 1185-1187, 1188-1192, 1195-1196 etc. 64

לחלוקה, אך דעתו נדחתה.

ראו: Meeting of the Mixed Military Group in the Talks of 16 October, FRUS, V, n. p. 602; 65

cf. memorandum, p. 512

על פרשת מינויים אלה (ופיטוריהם של חברי משלחת קודמים, כגון וירג'יניה גילדרסליב) ראו בניירות קלארק מ' 66

קליפורד, קופסה 13, ספריית הנשיא טרומן.

FRUS, V, pp. 1147-1151 67

הסובייטים מוכנים היו ללכת דרך ארוכה לקראת האמריקנים, ובלבד שהעצרת תסתיים כהחלטה המערערת את הבסיס הלגיטימי של המנדט הבריטי. ביוזמה משותפת אמריקנית-סובייטית חולקה ב-21 באוקטובר ועדת אד-הוק לשלוש ועדות-משנה, וכל אחת מהן נועדה להכין הצעת החלטה לקראת ההצבעה במליאת הוועדה. ועדת-משנה 1 צריכה היתה להכין הצעה לתכנית-חלוקה עם איחוד כלכלי, כפי שהציעו הרוב באונסק"פ; ועדת-משנה 2 צריכה היתה להכין הצעה על-פי תכנית המיעוט — למדינה פדראלית; ואילו ועדת-משנה 3, שבה ישבו שלושה יושבי-הראש של ועדת אד-הוק, צריכה היתה להכין הצעה שתפשר בין שתי ההצעות.

לכאורה נתנה הצעה זו הזדמנות חדשה, שווה כמעט, לפתרונות חדשים לעלות. אולם למעשה היא שירתה את המגמה האמריקנית-הסובייטית. שכן במקום לבנות ועדות-משנה שהרכבן מעורב, הניח יושב-ראש ועדת אד-הוק, האוסטרלי הרברט אֶבֶט, לכל חבר בוועדה לבחור לעצמו ועדת-משנה לטעמו. כך יצא שוועדות-משנה 1 ו-2 לא רק שהגישו כל אחת פתרון שאינו קרוב יותר לפשרה, אלא ועדת-משנה 2, בה ישבו בעיקר מדינות ערביות ומוסלמיות, הציעה פתרון קיצוני עוד יותר — מדינה ערבית עצמאית. בנסיבות אלה נכשלה ועדת-משנה 3 בתפקידה לפני שהחלה בו.⁶⁸

הצעד המשותף הסובייטי-האמריקני צריך היה לאותת לבריטים שכל תקוותיהם יתבדו; אך הם המשיכו לקוות כי בוועדת-משנה 1, בה כיהנו בצוותא ארצות-הברית וברית-המועצות, לא תושג הבנה על הצעדים המעשיים להוצאת החלוקה אל הפועל.⁶⁹ אולם גם תקוותם זו התבדתה. כשהתעוררו מכשולים או עיכובים בפעולתה של ועדת-משנה זו, פעלו משלחות ארצות-הברית וברית-המועצות לזירוז התהליך ולפישוטו; הן נכנסו — בצוותא עם גוואטמלה וקנדה — כחברים ל'קבוצת העבודה' בתוך ועדת-המשנה שטיפלה בדרכים להגשמת החלוקה. עד ראשית נובמבר ויתרו הסובייטים על תביעתם ליציאת הבריטים 'לאחר', בהסכימם לתקופת-מעבר שתמשך עד אוגוסט 1948. הם ויתרו על הכללת נציגם בוועדת-הביצוע של החלוקה, ואף נטו להעתר לקיצוצים שהציעה ארצות-הברית בגבולות המדינה היהודית, כדי לעשות את ההצעה קבילה יותר בעצרת. אלא שבעניין העברת הנגב לערבים התברר כי הרוב בוועדת-המשנה אינו נוטה להשתכנע שהדבר נחוץ. כשהפעיל הד"ר וייצמן לחץ, ב-19 בנובמבר, על הנשיא טרומן להניא את אמריקה מקיצוץ הנגב, וטרומן בדק את העניין לגופו, נמצא כי אם תעמוד ארצות-הברית על הקיצוץ תישאר ממילא 'כמיעוט מבוזבז בוועדה'.⁷⁰

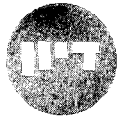
בראשית נובמבר צפו אפוא הבריטים בהתגבשותה של תכנית רוסית-אמריקנית לחלוקת ארץ-ישראל כמי שכפאם שד. הרולד בילי, יועצו הראשי של פוין בשאלות אלה וחבר המשלחת הבריטית לאו"ם, ניסה ביוזמתו-הוא להתערב אצל הנציגים הערבים בוועדת-המשנה 2, כדי שימתנו את עמדותיהם ויצהירו על תמיכתם בתכנית המיעוט של אונסק"פ.⁷¹ אולם מדינות ערב בחרו לתת

68 ראה תזכיר מסכם מאת הרולד בילי, על העצרת הרגילה השנייה: PRO, CO 537/2351/75872/154/13.

69 השוה דין-וחשבון של שר-המועצות אל הנציב העליון, 24.10.1947, ניירות אלאן קנינגהם, קופסה 2, תיק 2, ותיאורו של בילי, שם.

70 ניירות קליפורד (לעיל, הערה 66). תזכירים של מקלינטוק ולאבט: 501 BB Palestine/11-2147, USNA; ראה גם: תזכיר מאת מאט קונאלי, ניירות דין אצ'סון (כך !), ארכיון טרומן, קופסה 27, והשווה: דונאבן (לעיל, הערה 4), עמ' 326-328.

71 רמזים בדן-וחשבון של בילי (לעיל, הערה 68); ראה גם דינים-וחשבונות של אוסטין בין ה-7 ל-11 בנובמבר: FRUS, V, pp. 1242-1253.

ביטוי למרירותם דווקא על-ידי איומים במלחמה ובהסעת יחידות-צבא סוריות ומצריות אל גבולות ארץ-ישראל.⁷² עד שהבינו המשלחות הערביות כי הצעתו של פילי היא אולי התכסיס האחרון שנותר באמתחתן כדי לחסום את דרכה של הצעת החלוקה מלבוא למליאת העצרת, כבר הצביעה ועדת אד-הוק וקיבלה – אם כי עדיין לא ברוב של שני-שלישים – את ההצעה הרוסית-האמריקנית.

החלטת הפינוי

עתה לא חיכו הבריטים להתפתחויות בעצרת הכללית. שיתוף-הפעולה המוצלח בין שתי מעצמות-העל האחרות אותה להם כי כלו כל הקצים. ב-11 בנובמבר התקיימה ישיבת קאבינט קצרה כדי לייפות את כוחם של ראשי-הממשלה, שר-החוץ, שר-המושבות ושר-ההגנה לקבוע מועד להודעה בריטית ואת הנוסח שלה על כוונה נחרצת וללא תנאי לפנות את ארץ-ישראל עד ה-1 באוגוסט 1948.⁷³ כך החל תהליך מזורז של הכנות לפינוי.

קווי-מחשבה כלליים כיצד לבצע את פינוי ארץ-ישראל נערכו על-ידי ראשי-המטות בלונדון כבר בסוף ספטמבר.⁷⁴ ב-2 באוקטובר כתב קריין-ג'ונס אל הנציב העליון כי 'בקרב תחמנה ועדה שתתכנן את תהליך הנסיגה'. אולם רק ב-18 באוקטובר, דהיינו לאחר הצהרת צ'רפֶּקין, נתבקשה ועדת-התכנון של ראשי-המטות לגשת לעבודה. עשרה ימים לאחר מתן הוראה זו, הוקמה ועדה מקבילה, אזרחית, ובה נציגים של ארבעת משרדי-הממשלה הנוגעים בדבר וכן ישב בה נציג הממשל בארץ-ישראל (גיפֶּסן). ו"ס ליוק, לשעבר פקיד משרד-המושבות ועתה אחד ממזכירי הקאבינט, עמד בראש הוועדה.⁷⁵

ועדת הפינוי הבין-משרדית התכנסה לישיבתה הראשונה ב-31 באוקטובר, אלא שעדיין צוין כי אין זה מתפקידה לדון בלוח-זמנים אלא לסקור בעיות משותפות הכרוכות בפינוי אפשרי, של הצבא ושל הממשל האזרחי. ב-3 בנובמבר הועמדה הוועדה במצב הכן, לקראת הצהרת הנציג הרוסי בוועדת אד-הוק, מתוך ציפייה להבהרת סיכויי ההסכם ב'קבוצת העבודה' האמריקנית-הרוסית. זמן קצר לאחר-מכן נודע כי שתי מעצמות-העל הגיעו שם להסכם מלא. ב-8 בנובמבר הכריז שר-המדינה במשרד-החוץ הבריטי, הקטור מקנל, שנכח בדיוני ועדות-המשנה של העצרת לָנוּוין, כי לדעתו אין יותר טעם לדחות את ההצהרה הבריטית על לוח-הזמנים לפינוי.⁷⁶

עתה החל התכנון לנוע במהירות; שכן הקדמת הרצאתו של הציוד הצבאי עשויה היתה לחסוך כסף רב. לא היה גם טעם להוסיף ולהחזיק בארץ שפע של יחידות צבא מעולות; זירות אחרות תבעו את שלהן.⁷⁷

ב-14 בנובמבר נעשה הצעד העיקרי בתכנון הנסיגה; המפקד הכללי של הצבא הבריטי במזרח-התיכון, הגנרל סר ג'ון קרוקר, הגיע לארמון הנציב בירושלים והציג לפני קבוצה נבחרת של אנשי

72 ניירות קניגהם, קופסה 4, תיק 1; וכן: PRO, FO 371/61883, E9695, E9727, E9757.

73 PRO, Cab. 128/10, 86(47)2.

74 רמו במברק שר-המושבות אל הנציב העליון, 2.10.1947, קניגהם, קופסה 2, תיק 2.

75 מברקים משר-המושבות אל הנציב העליון, בין 22 ל-31 באוקטובר, שם.

76 שר-המושבות אל הנציב העליון, 9,3 בנובמבר 1947, שם.

77 ווטפילד אל משרד-המושבות, PRO, FO 371/61795, E11016, Cab. 128/10, 93(47)1, קניגהם, דיון ב-14.11.1947, קופסה 4, תיק 4.

צבא וממשל את תכנית הנסיגה הצבאית. לאחר דיון מייגע, שנמשך שעות ארוכות, תוקנה התכנית והותאמה לצורכי נסיגתו של הממשל האזרחי; לאחר-מכן הועברה התכנית לאישור בלונדון.⁷⁸ ארבעת השרים בדקו את התכנית בין ה-20 לבין ה-28 בנובמבר, שעה שהוצאת הציוד הצבאי כבר החלה.⁷⁹ התכנית אושרה לבסוף על-ידי הקאבינט ב-4 בדצמבר.⁸⁰

אין ספק שההחלטה המעשית על הנסיגה נפלה בעקבות ההתפתחות בעצרת האו"ם. פְּוִיִן הימר על המהלך של הבאת בעיית ארץ-ישראל לאו"ם 'ללא המלצות' והמשיך להחריף טאקטיקה זו עד הרגע האחרון. ההימור נכשל, ועל בריטניה היה להשלים עם נסיגה 'לא מכובדת', הכרוכה בויתור על חלק מן המאחזים האיסטראטגיים שביקשה לשמור בידה. הערבים והרוסים היו בין אלה ששיבשו את התכניות הבריטיות.

ב-29 בנובמבר הסתיים בהצלחה המהלך שהשותפות האמריקנית-הרוסית בוועדת אד-הוק מימשה, והעצרת הכללית אישרה ברוב של שני-שלישים את ההמלצה על תכנית 'חלוקה עם אחדות כלכלית'. אולם גם עתה לא ויתר פְּוִיִן על הסיכוי להשתתף בעיצובה של המדיניות הארץ-ישראלית. התנאים היו חדשים, ובאמצע דצמבר הוא ניסה לשכנע את המדינות הערביות לקבל את החלוקה בעקרון. תוך מאבק לשינוי הגבולות בתוכה. במברק לכל הנציגויות הדיפלומטיות הבריטיות במזרח-התיכון קבע כי:

ייתכן מאוד שכמה מדינות ערביות חשות לא נוח לעמוד מול החלטות של כל העולם; אם יודמן לכם מעשה פיוס בו תוכל ממשלת הוד-מלכותו להימצא בעמדה טובה לסייע לכך... עדיין יש סיכוי להביא הסכם. עליכם לעקוב בעירנות אחר המצב ולדווח אלי ללא כל דיחוי על כל סימן של נכונות מצד גורם ערבי לדון בהתפתחות זו.⁸¹

אולם שוב התברר לו כי הדברים נוטים יותר ויותר לכיוון שונה ממה שציפה.

נראה אפוא כי תהליך קבלת ההחלטה הבריטית על נסיגה מארץ-ישראל היה ממושך יותר ודראמטי פחות ממה שרגילים היינו לחשוב. גם השנה האחרונה לשלטון הרשמי הבריטי, ואפילו לאחר שהסתמן כבר הצורך בנסיגה, התאפיינה כמעט באותם קשיים מסורתיים ודילמות ישנות שהטרידו את ממשלת בריטניה בשנים הקודמות. בעיית ארץ-ישראל הוסיפה להיות גם בשנה האחרונה דילמה מוצלבת של שתי שאלות-יסוד: האם תהיה ארץ-ישראל שלימה או מחולקת, ומי ישלוט בחלקיה או בכולה. שנה זו היתה חזרה בזעיר-אנפין על רוב הנסיונות שכבר נערכו בעבר, ראלה נמשכו עד לאותו רגע שהקטר שדחף כל הזמן להמשך החיפושים, שר-החוץ פְּוִיִן, ניווט את עצמו אל פינה ללא-מוצא.

78 קנינגהם, קופסה 4, תיק 4, פרטיכל מפגישה בארמון: הנציב.

79 שר-המושבות אל הנציב העליון 'תמצית תכנית הנסיגה', ומברקים אחרים בין ה-23 וה-28 בנובמבר. קנינגהם, קופסה 2, תיק 2.

80 ישיבת הקאבינט, 4 בדצמבר, 1947, PRO, Cab. 128/10, 93(47)1; השווה גם: PRO, Cab. 129/22, pp. 150-160.

81 משרד-החוץ אל נציגויות בבירות ערביות שונות, 15.12.1947, PRO, FO 371/6179, E 11793.

הערות והשגות הנסיגה מארץ-ישראל בראי מדיניותה של בריטניה

גבריאל כהן

מקומה של ארצות-הברית במדיניות הבריטית

צדק מיכאל כהן בדבריו על מקומה של ארצות-הברית במדיניות בריטניה בארץ-ישראל. אף ארחיק לכת ואומר שמבחינה ממשלתית היתה שאלת ארץ-ישראל בשנות המנדט האחרונות בראש-וראשונה שאלה אנגלית-אמריקנית. בתקופת ממשלת אטלי היה זה גלוי לכל, אבל אפשר למצוא את ראשית התהליך כבר ב-1943: הצטלבות היוזמה האמריקנית והיוזמה האנגלית להכרזתן המשותפת בשאלת ארץ-ישראל.¹ במשרד-החוץ הבריטי גובשו דפוסי-הטיפול בשאלת ארץ-ישראל, בעניין העקורים, בשאלת ארצות-הברית ובשאר הנושאים כבר ב-1943. מטבעות-הלשון שנקטו פְּנוּין ואחרים בפומבי נמצאים בתזכירי המשרד החל משנת 1943. כך למשל, התיזה שאסור לבודד את שאלת העקורים היהודים משאלת העקורים בכללה באה כבר במזכר של איש מחלקת-המזרח בקיץ 1943. היא התגלגלה לנוסחה שאין להעמיד את היהודים כקטיגוריה לאומית מיוחדת בראש התור, במסמכים הפנימיים של 1944 ו-1945 ומצאה דרכה אל איגרת סודית של אטלי אל טרומן ב-16 בספטמבר 1945. רק בנובמבר 1945 קיבלה פומבי בנאומו של פְּנוּין וצוטטה לאחר-מכן כהוכחה למוטיבים האנטישמים במדיניותו.² ייתכן שתהליך זה של הערכת ארצות-הברית כגורם מרכזי בעיצוב המדיניות הבריטית בשאלת ארץ-ישראל החל מוקדם יותר, בשנת 1940, כאשר הועמד צ'רצ'יל בראש ממשלת הקואליציה המלחמתית. לצ'רצ'יל ולפְּנוּין היה גם גוון אישי ביחס לארצות-הברית ובהעמדת ארצות-הברית במרכז סוגיה זו. גישתם נקתה ממקורות שונים, למדיניותם היו מניעים שונים ולעתים מטרות שונות, אבל שניהם רצו לגרור את ארצות-הברית ולשתפה באחריות ובנשיאת העול של פתרון בעיית ארץ-ישראל לאחר תום מלחמת-העולם השנייה. צ'רצ'יל ניסה זאת בדרכו-שלו, החל מ-1940, וכוונתו היתה למזרח-התיכון כולו. פְּנוּין נקט דרך משלו וההחלטה גמלה בלבו בקיץ-סתיו 1945, זמן קצר לאחר שהחל לטפל בנושא ישירות כשר-חוץ. שניהם נהגו בנושא האמריקני מדי פעם בדרך שהרגיזה או הפתיעה את עובדי משרד-החוץ. כך, לדוגמה, שיחות וייצמן בווינגטון בחורף 1943, ההפתעה והרוגז שעוררו בקרב עובדי משרד-

1 על העמדת ארצות הברית במרכז הערכות המצב של 'מחלקת המזרח' במשרד החוץ הבריטי החל משלהי 1942 ועל השיבושים שחלו בהן ראה: ג' כהן, הקאבינט הבריטי ושאלת ארץ ישראל, תל-אביב 1976, עמ' 27 ואילך, 69 ואילך.

2 Evers, Minute FO371/35030, p. 83; וראה: כהן, שם, עמ' 69 הערה 80. איגרת אטלי ראה: F. Williams, *A Prime Minister Remembers*, London 1961, p. 189.

החוץ ותגובתו המתגרה של צ'רצ'יל.³ וכך גם החלטת פְּנוֹין להקים ועדה אנגלית-אמריקנית בספטמבר 1945 ותגובותיהם המסויגות של עובדי לשכתו ומשרדו.⁴ שניהם נהגו בדרך דומה כשהתאכזבו ממהלכי ארצות-הברית — דמיון מפתיע שבא לידי ביטוי דווקא בהתכתבות הפנימית, המשרדית והבין-משרדית. במזכר ששיגר צ'רצ'יל אל שר-המושבות ואל ראשי-המטות במאי 1945, שמיכאל כהן הזכירו, הוא אמר מפורשות: 'האם עלה על דעתכם אי פעם הרעיון שמא נבקש [את האמריקנים] להחליפנו? אני מאמין שככל שנגרור אותם יותר אל הים-התיכון — נתחזק יותר'.⁵ מזכר זה נכתב על-ידי צ'רצ'יל ששה חודשים לאחר שחדל לעסוק בשאלת ארץ-ישראל (בנובמבר 1944), הפסיק לתמוך בעמדת-הרוב בוועדת הקאבינט לשאלת ארץ-ישראל (ועדת מוריסון), נואש מן הסיכוי לעיצוב מדיניות אנגלית-אמריקנית משותפת בשאלת ארץ-ישראל לפני תום מלחמת-העולם ורמז כי ייתכן שבשלב זה כבר אין מוצא אלא להביא את הנושא לדיון בוועידת-היסוד של ארגון האו"ם שעתידיה היתה להתכנס בסאן-פראנסיסקו.

גם פְּנוֹין ניסה לגרור את ארצות-הברית כשותפה באחריות לשאלת ארץ-ישראל. המושג 'שיתוף באחריות' (responsibility) חזר ונשנה במסמכים בריטיים רבים בתקופה זו. בהבנתו לאשורו יש מפתח לפתרון הרבה פרשיות סתומות בהיסטוריה הדיפלומטית של אותם ימים, משום שמדינאים שונים ובזמנים שונים התכוונו לתכנים שונים ולמטרות שונות. כך, למשל, יש הבדל בתביעת שיתוף באחריות לעיצוב מדיניות לבין התביעה לשיתוף בביצועה. הוא הדין בהבדל שבין התביעה לשיתוף באחריות מתוך כוונה כנה או כתכסיס להרתעה מפני התערבות ולחצים אמריקנים בעיצוב המדיניות. הרבה מאי-ההבנות באותם ימים וכמה טעויות של כותבי-העתים מאוחר יותר נבעו מן הבלבול בהבנת המושג 'שיתוף באחריות'; הבהרת גלגוליו — והיו לפחות חמישה שלבים משלהי מלחמת-העולם השנייה ועד 1947 — הם תנאי להבנת ההיבט האנגלי-האמריקני של הנושא, כשם שמעקב אחר היבט זה הוא תנאי להבנתו של הנושא כולו. מכל מקום, כל שלב בניסיון לעיצוב מדיניות משותפת — הקמת הוועדה האנגלית-האמריקנית, דיוניה ומסקנותיה, הרקע לתכנית מוריסון-גריידי וגלגוליה — העמיק את אכזבת פְּנוֹין וגרם לתוספת של מרירות. בסוף 1946 הוא התייאש מן השיתוף האמריקני בפתרון בעיית ארץ-ישראל וחיפש דרכים חדשות. גם פְּנוֹין הציע לאֶטְלִי כי לפני העברת הנושא אל האו"ם יציעו את המנדט לאמריקנים. הצעתו זו היתה במסגרת עיצוב מדיניות חדשה בשלהי 1946 — לאחר כשלון סיבוב שיחות לונדון הראשון ולפני הסיבוב השני — כשהגיע למסקנה שלא יהיה מוצא אלא להעביר את הנושא אל האו"ם. כוונתו פתוחה לפירושים, כשם שכוונת צ'רצ'יל ב-1945 פתוחה לפירושים, אבל העובדה היא שהוא העלה את הרעיון במכתבו לאֶטְלִי ב-12 בינואר 1947, עוד קודם שעלה עניין זה בישיבות הקאבינט — שמיכאל כהן ועמיצור אילן התייחסו אליהן וציטטו מדבריהם (15-22 בינואר 1947). מכתב זה, שעמיצור אילן הפנה את תשומת-לבי אליו, הוא מסוג חילופי-המכתבים שהיו מקובלים

3 ראה תעודות שונות בחיקים FO 371/35033, E 2342; FO 371/35031, E 826; וכן: כהן (לעיל, הערה 1), עמ' 38-33.

4 ראיון עם יועצו של בוין, מארס 1961.

5 Prime Minister Personal Telegram to Colonial Secretary and to C.O.S. (M/679/6), July 6th 1945. CO 733/461/75872 II; וכן ראה: ג' כהן, צ'רצ'יל ושאלת ארץ ישראל, ירושלים 1975, עמ' סח-עג.

על כוון ואטלי, כדי להביא לגיבוש עמדה משותפת בנושאים רגישים לקראת ישיבות הקאבינט; זהו מקור חשוב יותר להבנת מטרותיהם מאשר דבריהם בקאבינט, אותם עטפו לעתים גם במעטה של תכסיס.⁶

הערכת השלבים בהחלטת הקאבינט הבריטי לפנות את ארץ-ישראל

חרף ניתוח הטקסטים של עמיצור אילן והמובאות שהביא מדברי כוון אני נוטה להעריך — כמו מיכאל כהן — שהשלב הראשון בהחלטת הקאבינט הבריטי לפנות את ארץ-ישראל חל בינואר 1947. גם בהקשר זה אין זו אלא שאלה של הגדרות ושל הערכות. במכתבו אל אטלי ב-12 בינואר 1947 כתב כוון במפורש שעל ממשלת הוד-מלכותו 'לשקול ברצינות הודאה בכשלון והעברת הנושא לטיפולם של אחרים'.⁷ הוא ציין אמנם, כפי שאמר גם בישיבת הקאבינט, שצריך להזמין הערכת מצב של ראשי-המטות על ההיבט האיסטראטגי של פינוי ארץ-ישראל, שיש להעריך את ההשלכות הבין-לאומיות של העברת הנושא לאחרים, כולל האו"ם, ואמנם היו דרכים שונות לצורת העברתו של הנושא לאו"ם ועיתויו; אבל במכתב נאמר במפורש ש'צריך לקחת בחשבון את הרווחים הקטנים שאנו מפקים מהמשך נוכחותנו בארץ-ישראל'.⁸

נכון כי כאשר הועלתה ההצעה בישיבת הקאבינט העריך כוון שגם היהודים וגם הערבים התנגדו לרעיון ובכך יש-אולי איום לשני הצדדים. נכון כי ראשי-המטות העריכו בראשית 1947 שהמשך נוכחות בריטית בארץ-ישראל היתה חיונית. נכון שהרולד פילי שקל את סיכויי ההצבעה באומות-המאוחדות והעריך שלא תיפול החלטה לסיום המנדט או להמלצה על הקמת מדינה יהודית. נכון שבשעה שדנו בנושא זה בקאבינט, בינואר ובפברואר 1947, נשארו אופציות שונות על המועד ועל הדרך להעברת הנושא אל האו"ם. כל אלה עובדות והערכות המקובלות גם עלי. אף-על-פי-כן, מדינאי כוון — שגם עמיצור אילן וגם מיכאל כהן תיארו נכונה את כוח אישיותו, את מעמדו, את עוצמתו כשר-חוץ ואת תחושת האחריות שלו למעמדה של אנגליה בעולם — לא היה מהמר או מציע להמר בנושא שחיוניותו היתה כה רבה בסולם-העדיפויות של המדיניות הבריטית. לשאלת ארץ-ישראל היתה חשיבות עליונה בעיני כוון גם לפני שהציע את העברת הנושא לאו"ם וגם לאחר-מכן. החשיבות הרבה שייחס לאופי הפתרון של שאלת ארץ-ישראל נבעה מתפיסת יחסיה של בריטניה עם מדינות המזרח-התיכון. אבל ההימור לא היה בשאלת ארץ-ישראל אלא בדרך המשך הנוכחות השלטונית והצבאית בארץ-ישראל. ויש הבדל רב בין השניים. אם המשך השלטון הבריטי בארץ-ישראל נחשב עדיין אצל כוון (ואטלי) כחיוני במידה רבה — הוא לא היה מציע להעביר את הנושא אל האו"ם, לפי שהיה מדינאי מנוסה ויכול היה להעריך את יסוד ההימור שבמהלך כזה. די אם נזכור את 'הניסיון הרע' שהיה לו עם ארצות-הברית בטיפול בשאלת ארץ-ישראל, שהיה כשורש המבויה-הסתום של חורף 1947. וארצות-הברית הרי היתה מקובלת, במציאות של שנת 1947, כשליטה על אחוז ניכר בקולות האו"ם. אמנם בהערכת מצב של תחילת 1947 יסוד ההימור נחשב לקטן, אבל בנושאים שחיוניותם גבוהה — מדינאי כוון אינו מהמר גם מעט. מכאן, שעל אף העובדה — ובכך צדק עמיצור אילן — שמהלך פברואר 1947 השאיר הרבה

חיילים בריטים עוזבים את ארץ-ישראל בנמל חיפה

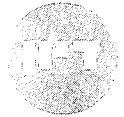
אפשרויות פתוחות ויסוד חזק של היפוך הדרך (irreversability) יש לראות בו שלב ראשון בתהליך ההחלטות שהביא לפינוי הבריטים מארץ-ישראל.

למיטב הערכתי, רק באקלים מחשבתי פתוח לשיקולים של פינוי יכולה היתה לצמוח יוזמתו של פִּוּוּן. ואכן, בסתיו 1946 החל להיווצר אקלים כזה בדרגים-משל שונים, טיפין-טיפין, במקביל למדיניות הרשמית ולהמשך המומנטום של תחושת חיוניותה של הנוכחות הבריטית. התנגדותו של אָטְלִי לתביעת ראשי-המטות לבנות בסיסים בארץ-ישראל בספטמבר 1946, כפי שהזכיר מיכאל כהן, ונימוקיו הם-הם שהיו מסימני התמורה.⁹ תזכיר של קנינגהם בסתיו 1946, שבו המליץ על חלוקת ארץ-ישראל כעל פתרון יחיד, היה אף הוא מסימני התמורה. גם בריגאדיר קלייטון הגיע כבר בקיץ 1946 למסקנה שאין מוצא אלא בחלוקת ארץ-ישראל והפיץ את ניתוחיו ומסקנותיו בתזכיר שחיבר ב-30 באוגוסט 1946. התזכיר מעניין למדי ומפתיע, לדעתי, לפחות את בני-הדור — לא פחות מאיגרת ששלח מֶקְמִיכֶל ביולי 1944, אם כי רמת הניתוח של קלייטון רחוקה מלהגיע לזו של מֶקְמִיכֶל.¹⁰ אפילו גנרל בֶּרְקֶר הגיע למסקנה דומה והביע זאת בכתב ובעל-פה.¹¹ כל אלה לא הביאו אמנם להערכת מצב מגובשת שהפינוי אפשרי, רצוי או הכרחי, אבל הם היו ביטוי לאקלים

9 ראה לעיל.

10 תזכיר קלייטון ראה: R. Cambell (Cairo) to Bevin, Top Secret no. 987, 4.9.1946. ועל איגרת מקמיכל ב-17 ביולי 1946 ראה: ג' כהן, 'הרולד מק-מייכל ושאלת עתיד ארץ ישראל', המזרח החדש, 1975, חוברת 2-1 (98-97).

11 גנרל סר איזולין ברקר, ראיון. 20 בדצמבר 1961. וכן ראה: תום שגב, קאטי והגנרל, מוסף הארץ, 15 ביוני 1979.

המחשבות שהחל לערער את הנחת-היסוד בדבר חיוניות המשך הנוכחות הבריטית בארץ-ישראל. הערכתו של עמיצור אילן שגם החלטת הקאבינט בספטמבר 1947 והודעתו של קרייץ-ג'ונס באו"ם נועדו להיות רגורסאביליים, מחייבת דיון מפורט וניתוח מאוזן של המקורות השונים. אם מעמידים במרכז את שהתרחש באו"ם ואת פעילותו של הרוֹלֵד בילי ב'לייק סֶקֶס', ייתכן שתתקבל התמונה שתיאר אילן. אך דומה שהתמונה העולה מתוך פעילותה של ממשלת המנדט באוקטובר 1947 היתה שונה מעט. מכל מקום, עוד לפני ההחלטה בעצרת האו"ם (בזמן הדיונים בוועדה-המדינית המקבילה) התגלגלו תכניות הפינוי הבריטי וביצוען אל תוך תהליך מהיר, ואילו לאחר החלטת העצרת הן קיבלו אופי של תהליך שאין להחזירו. ממועד זה ואילך, היסוד המוצק ביותר בכל מערכת היחסים הבין-לאומית הקשורה בארץ-ישראל היה ההחלטה הנחרצת של ממשלת בריטניה לפנות את ארץ-ישראל, מוקדם ככל האפשר. ארצות-הברית לא היתה עקבית. גם במחנה היהודי והערבי היו גילויי 'מחשבה שנייה' בנושא. מיכאל כהן ציין שאילו רצתה בריטניה להישאר בארץ-ישראל בכל מחיר יכולה היתה לנצל את יוזמת ארצות-הברית שהגישה לה אפשרות זו 'על טס של כסף' במאוס 1948. חזרו על יוזמה כזו בהקשר אחר ארצות-הברית וחברות או"ם אחרות באינסטיטוט, כמעט בתחינה, מסוף אפריל עד ה-13 במאי 1948, כאשר ביקשו את ממשלת הוד-מלכותו לדחות את הפינוי 'לפחות בשבועיים', אך אין שלב זה בתחומי דיוננו כאן.

כאן מתבקשת, אגב אורחא, הערה מיתודית בדבר השיקולים האיסטראטגיים הבריטיים לאחר מלחמת-העולם השנייה. נראה לי ששני מחברים-עדים הטביעו את חותמם על הכתיבה בנושא זה עד לזמן האחרון. האחד — פילדמרשאל מונטגומרי, שציין בזכרונותיו במפורש שבהערכת המצב של ראשי-המטות בשלהי 1946 נתפסה החזקת ארץ-ישראל חיונית ביותר למערך האיסטראטגי והאימפריאלי הבריטי.¹² והמחבר האחר — אֶלְיוֹט מוֹנְרוֹ, שבמאמר שהתפרסם באפריל 1948 תיארה ממראה-עיניה את בנייתם של מבנים במחנות-הצבא הבריטי באיזור עזה-רפיח בחורף 1948 — כעדות לתכניות להמשך קיום כסיסים בארץ-ישראל.¹³ מי שהשתיתו הערכותיהם על זכרונותיו של מונטגומרי, לא לקחו בחשבון את משקלה המוגבל של הערכת המצב של ראשי-המטות על ההחלטות של הקאבינט. כבר נוכחנו בדבר יחסו של אֶטְלִי להמלצותיו של מונטגומרי לאחר סיוור במזרח-התיכון ב-1946. הוא הדין בהתייחסותם של בְּנוֹין והקאבינט להערכת ראשי-המטות בפברואר 1947 (גם בכך יש דמיון בין אֶטְלִי-בְּנוֹין וצ'רצ'יל, שהתעלם לעתים מזומנות מחוות-הדעת של ראשי-המטות בשאלת ארץ-ישראל). מאמרה של אֶלְיוֹט מוֹנְרוֹ — שגם הוא הטעה לא מעט — עוסק בתקופה שהיא מעבר לתחום דיוננו כאן.

בְּנוֹין והעברת הנושא לאו"ם

עמיצור אילן הזכיר את נאумו של בְּנוֹין בפברואר 1947, שבו הודיע לפארלאמנט על החלטת הקאבינט להעביר את הנושא לאו"ם ופתח בכך את אחד הדיונים הנוקבים ביותר ב'בית' בשאלת ארץ-ישראל אחרי מלחמת-העולם השנייה. נאום זה אפשר לכנותו 'נאום ההודאה בכשלון' של

Montgomery of Alamein, Field Marshal Viscount, *Memoires*, London 1958 12
 Monroe Elizabeth, 'British Interests in the Middle East', *The Middle East Journal*, April 1948, pp. 13
 129-146

פְּנוּיִן.¹⁴ אילן טען שהיה זה נאום מחושב היטב לכל פרטיו, לרבות ההתקפה שלוחת-הרסן על טְרוֹמֶן ולא היתה זו התפרצות רגשית, ונימוקיו עמו. אין ספק אמנם שטיטת הנאום הוכנה מראש במשרד- החוץ, כך מקובל היה בכל הנאומים החשובים, ועל אחת כמה וכמה נאום בעל חשיבות עליונה ועל נושא שרגישותו היתה לא-רגילה בנושא הארץ-ישראלי בחורף 1947. רגישות זו נבעה מן ההיבט האמריקני, ההיבט הערבי הכולל, ההיבט היהודי וההיבט של דעת-הקהל בבריטניה. אנשי משרד- החוץ היטיבו להכיר את פְּנוּיִן וידעו שהוא עלול להתפרץ דווקא בדבריו על אמריקה, כפי שעשה בוועידת הלייבור בקיץ 1946 וכפי שנהג בפגישה סגורה של חברי הסיעה הפארלאמנטארית ימים מספר קודם נאומו בפארלאמנט. עוזריו שאפו למנוע התפרצות כזאת על-ידי הכנת נאום שקול ומחושב, שלא יחריף את היחסים עם ארצות-הברית ועם טְרוֹמֶן. עוזרו השמיט מן הטיטה את רוב ההערות האנטי-אמריקניות שפְּנוּיִן רצה לכלול בדבריו. פְּנוּיִן הבחין בכך, אולם לדברי אחד העוזרים שעסקו בהכנת הנאום, הוא לא נצמד בעת הנאום לטקסט המוכן מראש. בחלק מנאומו ובעיקר בדבריו על טְרוֹמֶן וארצות-הברית הוא נתן דרור לרגשותיו, תקף את טְרוֹמֶן התקפה שלוחת-הרסן ואמר את כל שהיה בלבו.¹⁵ איני יודע אם בתיקי משרד-החוץ הבריטי יש אישור לסיפור זה ואם אפשר להשוות את טיטת הנאום שהוכנה על-ידי הפקיד עם נוסח נאומו של פְּנוּיִן בפארלאמנט. מכל מקום, הנאום הזה, אם היה כולו מחושב ומוכן מראש או רק חלקו, הוא מפתח להבנת הערכות משרד-החוץ ותחושותיו של פְּנוּיִן בימי המשבר של חורף 1946-1947 — בעת הרגשת 'המבווי- הסתום' והכשלון. פְּנוּיִן היה מדינאי מצליח שאינו רגיל לכשלונות. שאלת ארץ-ישראל היתה הכשלון הבולט שלו כשר-חוץ. מדינאים מסוגו נוטים לחפש 'שעיר לעזאזל' לכשלונותיהם, וכך מצא פְּנוּיִן את האשמה בארצות-הברית, בטְרוֹמֶן וביהודי ניו-יורק' והשפעתם על 'הבית הלבן', בעיקר בזמן בחירות. לפְּנוּיִן היו אמנם לא מעט טענות צודקות ומרירות מובנות נגד טְרוֹמֶן ונגד הממשל האמריקני, אבל את הטלת 'מלוא האשמה' על טְרוֹמֶן יש לחפש גם בתחום הפסיכולוגי ולא רק בצד הפוליטי. אם זכרוני אינו מטעני, פְּנוּיִן לא הזכיר בסקירתו המפורטת של מדיניותו בארץ- ישראל וסיבות כשלונה את המאבק היהודי המזוין בארץ-ישראל. הוא לא הזכיר את ה'הגנה', את האצ"ל ואת הלח"י וכוודאי שפעולות אלה לא עמדו במרכז נאומו. אין זה משקף בהכרח את הניתוח הקר והמלא של סיבות הכשלון בעיני פְּנוּיִן או פקידיו, ודאי שאין זו הצגתה של זווית-הראייה של הממשל האזרחי והצבאי בארץ-ישראל, של פקידים שונים ב'נייטְהוּל' או של האווירה בדעת-הקהל ובעיתונות. אולם יש בכך ללא ספק חשיפת תחושותו הסובייקטיבית העמוקה של פְּנוּיִן שבעיית ארץ-ישראל שלו היתה בארצות-הברית וכשלונו נעוץ בתלותו של טְרוֹמֶן בקולם של היהודים ובכספם. כל אימת שטְרוֹמֶן הסיר את תמיכתו ממהלך אנגלי-אמריקני משותף או 'תקע לפְּנוּיִן סכין בגב', כהגדרתו, היה זה על רקע של בחירות, אליבא דפְּנוּיִן. ולימים אמר בהקשר זה אָטְלִי: 'בארצות-הברית יש תמיד בחירות'. נראה לי שפְּנוּיִן החל להתייחס ל'יהודי ניו-יורק' ותפקידם ככשלון מדיניותו יחס כמעט אובססיבי, והיסטוריונים בריטיים לא מעטים הושפעו מתפיסה זו.

Parliamentary Debates. Commons 25.2.1947, Col 1901-1920 14

15 ראיין עם יועצו של פְּנוּיִן, מארס 1961.

תכנית מוריסון-גריידי, תכנית החלוקה ועמדות שונות בקאבינט

מיכאל כהן הזכיר את נאומו של צ'רצ'יל בדיון שנערך בפארלאמנט ב-31 ביולי 1946 על תכנית מוריסון-גריידי. המובאה מנאומו של צ'רצ'יל אינה מייצגת — למיטב זכרוני — את עיקרי דבריו של הנואם. צ'רצ'יל חקף אמנם את ארצות-הברית על המוניטין שיצאו לה במתן עצות כלי לשאת באחריות, אבל התיזה העיקרית בדבריו היתה דווקא האשמת הממשלה על בזווה של שנה תמימה והתקפה על מדיניות ההשגחה, ההיסוסים והדחיות שלה. בהקשר זה הוסיף צ'רצ'יל: אילו בסופה של שנה זו היו זוכים להסכם אנגלי-אמריקני, למדיניות אנגלית-אמריקנית משותפת, היה מוכן להצדיק ולהגן על הדחיות וההיסוסים. אילו 'תכנית מוריסון' היתה מובאת אמנם בשם שתי הממשלות — היה זה סיוע מוצלח לפעילות מדינית של שנה. אבל לא כך היו פני הדברים, לפיכך אין אלא לשפוט את מדיניות הדחייה, ההיסוסים וההשגחה ככשלון וכביטוי להיעדר כשרון פוליטי.¹⁶ צ'רצ'יל היה נאמן אפוא בעיקרי נאומו לתפיסתו כפי שעוצבה בשלבים השונים לטיפול בשאלת ארץ-ישראל ובעיקר החל משנת 1940, כשהחל לראות כמעט את חזות הכל בשיתוף ארצות-הברית בעיצובה ובביצועה של המדיניות בארץ-ישראל. אגב אורחא, נציין כי בנאומו באה לידי ביטוי פומבי העובדה שבשאלת 'שארית הפליטה', העקורים היהודים והקשר בין פתרון בעייתם ושאלת ארץ-ישראל לא היה צ'רצ'יל רחוק מעמדותיו של פונון, של סטפורד קריפס ושל משרד-החוץ הבריטי. תמיכתו ברעיון הציוני, בבית הלאומי היהודי ולעתים בהקמת מדינה יהודית מקורה בתשתית רעיונית ופוליטית אחרת לחלוטין. דבריו על 'שארית הפליטה' היו כנראה החמורים ביותר מנקודת-מבט ציונית ולא מה שאמר על החובה לפנות את ארץ-ישראל, אם לא תגויס אמריקה לשיתוף באחריות. אבל למי שמכיר את יסודות תמיכתו של צ'רצ'יל בבית הלאומי אין בכך כל חידוש.

תכנית מוריסון-גריידי לא היתה חדשה. מאז מלחמת-העולם השנייה התרוצצו ב'נייטהול' שני סוגי פתרונות לשאלת ארץ-ישראל: (א) גוונים שונים של הצעות חלוקה והקמת מדינה יהודית; (ב) גוונים של פדראציה, של קאנטוניאציה, של פרוכינציות אוטונומיות. מאז 1937 התגבשה ב'מחלקת-המזרח' של משרד-החוץ עמדה עקבית נגד רעיון החלוקה. ב-1943-1945, כשנאלצו אנשי 'מחלקת-המזרח' לגבש הצעת-נגד לתכנית-החלוקה של ועדת הקאבינט, העלו מתכונת של פרוכינציות אוטונומיות. כשהתחלפו הממשלות ופונון היה לשר-החוץ וג'ורג' הול היה שר-המושבות, אימץ פונון את עמדת המשרד בעיקר של 'מחלקת-המזרח', שהתגבשה בימי אידן והיתה למדיניותו. עוד קודם לפתיחת הארכיונים הבריטיים מתקופה זו נהג קרולד בילי לומר: 'אם רצונך לדעת מה היתה עמדת משרד-החוץ הבריטי כשעלה הלייבור לשלטון קח את תכנית מוריסון-גריידי.

¹⁶ '... and if at the end of all these delays, success is not attained, namely an Anglo-American cooperation on equal terms to carry out a Zionist policy within the limits defined or as we may agree — if that is not attained than we are confronted with a deplorable failure in the conduct of our affairs in Palestine since the end of the second world war... If this Anglo-American co-operation fails... than I must say that the record of the administration during this year — and a Government must be judged by results — in the handling of Palestinian affairs will stand forth as a monument of incapacity'. Parliamentary Debates, Commons, 31.7.1946

הנציב העליון האחרון, סר אלן קנינגהם, עוזב את ארץ-ישראל

היה זה משהו דומה לזה. כך תוכן אפוא התנגדותם של פוין ושל משרדו להמלצות הוועדה האנגלית-האמריקנית. כך יתחווירו גם דבריה-שבח של הולד פילי לסר נורמן ברוק, מזכיר הקאבינט שהיה ראש המשלחת הבריטית בקבוצת-העבודה האנגלית-האמריקנית: 'סר נורמן ברוק ניהל את המשא-ומתן בכשרון רב והצליח לנווט את האמריקנים לתכנית מוסכמת'.¹⁷ הכוונה היתה לתכנית מוריסון-גריידי — לאמיתו של דבר תכנית ברוק-גריידי, שלא היתה אלא הצעה של משרד- החוץ הבריטי מימים ימימה.

זו היתה אפוא עמדתו של משרד-החוץ בימי פְּנוּיִן. בשנתה הראשונה של ממשלת אֶטְלִי-פְּנוּיִן היה זה גם הקו השליט ותכנית-חלוקה למיניהן היו בבחינת כל יישמע. ממשלת אֶטְלִי-פְּנוּיִן הצליחה להסתיר את תכנית-החלוקה של ועדת-הקאבינט בימי צ'רצ'יל, שהיושבר-ראש שלה היה הֶרְפֶּרְט מוֹרְיסוֹן. אבל בקיץ 1946 התחילו לצוץ בחוגי ממשלת המנדט ובייטחול' תכנית-חלוקה. דומה ששוב, כמו בימיו של צ'רצ'יל, התרחש מאבק בין שתי אסכולות. אבל היה הבדל גדול בין תקופת אֵידֶן ותקופת פְּנוּיִן, שנבע, בין השאר, מעוצמתו הפוליטית של האחרון. פְּנוּיִן היה האיש החזק בממשלת אֶטְלִי ומשרד-החוץ בראשותו היה חזק הרבה יותר ממשרד-החוץ בימי אֵידֶן. כל עוד עמד פְּנוּיִן בראש המשרד וכל עוד התנגד לחלוקה לא היה סיכוי לתכנית-חלוקה, גם אם נתמכה על-ידי רבים וטובים. כך קרה בדיוני הקאבינט בתחילת 1947, כפי שתיארו עמיצור אילן ומיכאל כהן. אמנם, לפתע נדמה היה כי מתגבש רוב בקאבינט בעד תכנית-חלוקה, אבל די היה שפְּנוּיִן יעשה שריר' כדי ששר-המושבות קְרִיץ'-ג'וֹנס 'תקפל' ויהפוך תוך שבועיים ממציע תכנית-חלוקה למתנגד לה. כיום עומדים לרשותנו מסמכים רבים ואנו מכירים את פרטי-הפרטים של האירועים; אולם אחד מחברי הקאבינט, שלא זכר (13 שנה לאחר המאורעות) או לא ידע את כל הפרטים, סיפר בלעג כיצד —

קְרִיץ'-ג'וֹנס הגיש בישיבה אחת מסמך של משרד-המושבות ובו הצעה לפתרון. איני זוכר כרגע במה המדובר. פְּנוּיִן כעס מאוד על ההצעה ויצא בחריפות נגדה. בשעת הדיון אחר-כך יצא אף קְרִיץ'-ג'וֹנס נגד תכניתו-שלו, הוא כה פחד מפְּנוּיִן.¹⁸

מערכת-היחסים בין פְּנוּיִן וקְרִיץ'-ג'וֹנס אף לא חייבה את פְּנוּיִן להפעיל עליו לחץ. די היה לו לקְרִיץ'-ג'וֹנס שייחקל בעמדתו הנוקשה של פְּנוּיִן כדי שיתאים עצמו וייתיישר. לא נעמוד כאן על מקורותיה וגלגוליה של מערכת-היחסים זו, אבל נזכיר שבתקופת ממשלת צ'רצ'יל היו ליחסים בין שר-החוץ לבין שר-המושבות אופי שונה לחלוטין. אז מדובר היה בשני אנשים — אֵידֶן ואוליבֶּר סְטְנְלִי — שווי-ערך, הן מצד אישיותם ומעמדם החברתי, הן מצד כוחם הפוליטי והמפלגתי. היתה לכל אלה השלכה גם על היחסים הבין-משרדיים. על רקע זה של יחסי פְּנוּיִן-קְרִיץ'-ג'וֹנס יש להבין את האיגרת ששיגר קְרִיץ'-ג'וֹנס אל קְנִינגְהָם ובה נימוקים 'מפוכרקים' להתנגדותו לחלוקה ('הציונים מתנגדים'), שימים אחדים קודם-לכן תמך בה. אין לראות בנימוק ה'מפוכרק' דבר יוצא דופן, אלא חולשה אנושית מובנת למדי בסיטואציה כזאת.

הערות והשגות

האם השפיע מאבקו של היישוב על בריטניה לצאת את הארץ?

יוסף הלר

מתוך קריאת המקורות הבריטיים משנת 1947 מתעורר הרושם שהבריטים יצאו את ארץ-ישראל מפני שהקאבינט החליט כך ולא משום שהיהודים השפיעו עליהם. נשאלת אפוא השאלה באיזו מידה היתה בכך גם ידם של היהודים. בשל סיבות מובנות, רצו הבריטים שהיהודים המתונים ישפיעו יותר, כגון 'עלייה חדשה' של פ' רוזנבליט, 'איחוד' של י"ל מאגנס, מ' בנטוב מן 'השומר הצעיר' ו'אגודת ישראל'. הם ניסו לתמרן בעזרת המתונים בוועידת לונדון ולא הצליחו, כשם שלא הצליחו להשפיע על הערכים הפלשתינאים באמצעות מדינות ערב. אולם, אם היתה השפעה יהודית כלשהי, הרי הגורם העיקרי היה הנהלת הסוכנות. הבריטים לא ניהלו משא-ומתן עם האצ"ל או עם לח"י, והושפעו מפעולותיהם רק בעקיפין.

עולה בבירור מן התעודות החדשות שדווקא הפעולה הפוליטית והדיפלומטית של היהודים היתה מרכזית, אף-על-פי שמלאכתם של הציונים נעשתה בידי אחרים. הדוגמה הטובה ביותר היא ועדת-החקירה האנגלית-האמריקנית. התנגדותם של כמה אישים מרכזיים, ובראשם דוד בן-גוריון ומשה סנה, להופעת הסוכנות לפני הוועדה, מתוך הערכה שהיתה זו תחבולה שנועדה לדחות את הפתרון, היתה מוטעית מעיקרה. מנהיגים ציונים לא מעטים לא הבינו את משמעות ההצהרה הפרו-ציונית של טרומן בקיץ 1945 בזכות העלאת מאה-אלף יהודים, משום שלא תרגמו זאת לשפה הפוליטית-הדיפלומטית. כאשר קמה הוועדה הם היו בטוחים שבווין טומן פח וטרומן עתיד ליפול בו. הציונים האמריקנים, שלא היו מפולגים לאגפים מתונים וקיצונים, היו הראשונים שגילו מיד חריצות גדולה בשכנוע עצמי מוטעה לחלוטין של הפוליטיקה האמריקנית, אף כי יש להודות בכך שכגורם אלקטוראלי חשיבותם היתה גדולה.

הקמתה של הוועדה האנגלית-האמריקנית לא נועדה לעמוד לשטן לציונים, אלא להציל את הציונות. שהרי באותם ימים קמה תנועת המרי המאוחדת של האצ"ל, הלח"י וה'הגנה' והתבצעו פעולות טירור שעלולות היו להביא עימות כולל בין בריטניה לבין היישוב. בצמרת הבריטית, ובעיקר בין אנשי-הצבא בארץ ובלונדון, היו שביקשו להשיב ליהודים מנה אחת אפיים, והקאבינט מנע עימות כזה עם היישוב. כך קרה בעת הפעולה הראשונה של אצ"ל ולח"י בירושלים ב-27 בדצמבר 1945, שלאחריה התקיימה ישיבת קאבינט ובה נאמרו דברים תקיפים ביותר נגד פעולה צבאית. כבר אז היתה תכנית מקיפה להכות ביישוב, והוציאה לפועל רק בחלקה המתון ב'שבת השחורה'. ההחלטה היתה במפורש נגד הפעלת תכנית 'ברודסייד' במלואה. בהזדמנויות אחרות שוב נדחתה כל פעולה תקיפה. כך אירע עם רציחתם של שבעה חיילים בריטים בתל-אביב על-ידי אנשי לח"י ב-25 באפריל 1946. הזעם הבריטי היה חסר-תקדים, לפי שראו במעשה רצח מתועב; אך

פינוי ההריסות לאחר הפיצוץ במלך 'המלך דוד', 22 ביולי 1946

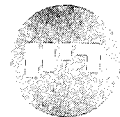
הקאבינט החליט שלא להגיב. כיוון שהשלו עצמם שהנה בריטניה עומדת סוף-סוף לפני פתרון פוליטי פרו-בריטי (וממילא אנטי-ציוני), ראו מיותר ומזיק לצאת להתמודדות צבאית עם היהודים. הפתרון הפוליטי הקרוב, כך סברו, ממילא יחסל את הטירור. השיא היה בפרשת מלון 'המלך דוד', אָטְלִי הוא שנטל לידי את ההכרעה לאחר הפיצוץ, וקבע ש'ההגנה' לא השתתפה בכך כלל. לאחר שנה החל ויכוח פומבי בין האצ"ל ו'ההגנה' מי היה אחראי לפעולה זו; אז העבירו ללונדון דינים-וחשבונות של הכולשת, והתברר לבריטים שגם ל'הגנה' היתה יד במעשה, שהרי משה סנה נתן את ההוראה; אולם לא הוא ולא מנחם בגין התכוונו לקטל כזה. אבל הדבר נעשה, והתוצאה היתה קטלנית. והנה צאו וראו: התגובה הבריטית לא היתה חריפה כלל. המדיניות נקבעה במשותף בין לונדון וירושלים וחילופי המברקים הרבים מצביעים על כך בביורור. אין ספק שהנציב העליון בארץ, שהיה בדרך-כלל מתון, לא היה בעל השפעה מועטת, כפי שמקובל לחשוב. אולם, בעניין מלון 'המלך דוד' לא התקבלה דעתו בדבר הצורך להעניש את היישוב.

אפשר לטעון שבועדת-החקירה האנגלית-האמריקנית היו הבריטים מעוניינים בפתרון מדיני; ואולם אחרי שזו אכזבה אותם, נדמה היה להם שטרם הפסידו את ההזדמנות הזו, משום שקמה להם מיד אחרת: ועדת-המומחים של פְּרוֹקֶ-גְּרִיידִי. עתה סברו כי אין לאבד את ההזדמנות הזו. מוֹרִיסוֹן נשא את נאומו בפארלאמנט ב־31 ביולי 1946 והציג פתרון מדיני (קאנטוניזאציה) — תשעה ימים בלבד לאחר האירוע במלון 'המלך דוד'. אך יש לשים לב כי הבריטים לא הגיבו, אלא תגובה צבאית מוגבלת.

הובלת גופתו של אחד הסארגנטים שניתלו, קיץ 1947

מן הראוי להתייחס בסלחנות לססמאות שנופפו בהן תנועות־המחתרת באותו זמן. לפי עניות דעתי, לא היה הבדל כה גדול בין 'ההגנה' לבין 'האצ"ל והלח"י' — ולא רק מנקודת־מבט בריטית. היה אגף אקטיביסטי גם ב'הגנה', ועובדה זו אינה עולה מתוך תעודות סודיות אלא מתוך כרוזים בני־הזמן, שחלקם התפרסם ב'ספר הפלמ"ח'. גדולה ומרירה היתה אכזבתם של ישראל גלילי ויגאל אלון עם פירוק תנועת המרי; לפי שהיו משוכנעים, בדיוק כמו בלח"י ובאצ"ל, שהיה צריך להמשיך ולהכות בכריטים. יתר על כן: גם לאחר פרשת מוריסון־גריידי, כשתנועת המרי התמוטטה והיה כביכול סיכוי חדש לפתרון פוליטי בדמות ועידת לונדון, גם אז לא נטו הכריטים להכות ביישוב בחוזקה. זאת ועוד: כשעולה גל טירור חדש, בספטמבר 1946, התכנסה ועדת הקאבינט לענייני הגנה לישיבה. הרמטכ"ל מונטגומרי התפרץ, פשוטו כמשמעו, מתוך תסכול על שידיו היו כבולות, והודיע שהוא מוכן להפעיל כוחות־צבא ממצרים, ואפילו מגרמניה, ולהילחם בטירוריסטים עד חורמה. ההיסטוריוגראפיה הישראלית הרשמית לא דייקה בטענה שהשלטון עבר כבר אז — ב־1946 — לידי הצבא. היתה התנגדות חזקה בקאבינט שהשלטון יעבור לידי הצבא. יתר על כן: על אף איומי מונטגומרי, התנגדו אנשי־הצבא עצמם ולא תמכו תמיד באמצעים קיצוניים. גנרל פֶּרְקֶר אמר לפני 'השבת השחורה' שהיהודים הם יותר מדי אינטליגנטים ואי־אפשר להתגבר עליהם באמצעים צבאיים. כך סבר גם יורשו, הגנרל מְקֶמֶלֶן. אף־על־פי־כן במשך כל התקופה לא הטירו הכתיב במישרין את המהלכים הפוליטיים של בריטניה — לא כעקבות רצח מוין בנובמבר 1944, לא לאחר פיצוץ מלון 'המלך דוד' ב־1946 ולא כעקבות הפיצוץ בבית גולדשמיט במאוס 1947 כדעת מנחם

בגין, ואף לא עם תליית הסארג'נטים בקיץ אותה שנה. מנוי וגמור היה עם הבריטים ללכת אל האו"ם גם קודם-לכן. אמנם היה אפקט מצטבר של לחץ הטירור, כפי שהיה גם בלחץ ההעפלה; אולם אלה לא היו אלא בבחינת קאטאליזטורים והכריעו רק במקום השני. היעדר היכולת לעבד פתרון פוליטי שיתקבל לפחות על צד אחד הוא שהכריע. מזלם של היהודים שגם הערבים דחו את ההצעות הבריטיות, הן של יולי 1946 והן של פברואר 1947. אך אולי חשובה יותר העובדה שגם האמריקנים דחו את פתרונותיה של בריטניה בזה אחר זה.

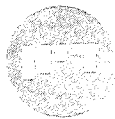
דבר אחד היה ברור לבריטים: הם לא יכלו להתחמק מפנייה אל האומות-המאוחדות. אין לשכוח שג'ונין אמר זאת עוד בנאומו בפארלאמנט ב־13 בנובמבר 1945, ולא היה בדעתו להטעות איש. אחיזתם של הבריטים בארץ לא היתה חזקה כפי שנדמה היה אז וגם לאחידים כיום. הם היו חייבים למסור דין-וחשבון על מעשיהם בארץ ובראש-וראשונה לארצות-הברית ולברית-המועצות (לאחרונה — באמצעות האו"ם). לפיכך סבורני שבפברואר 1947 כבר היה מנוי וגמור עמם לוותר בצורה זו או אחרת, גם במחיר האינטרסים האינטראטגיים שלהם בארץ, אך במפורש לא במזרח-התיכון כולו; שהרי מדובר היה בראש-וראשונה בנפט.

באשר להכרעה בקיץ 1947 — הרי פרשת אונסקו"פ קבעה הרבה יותר מאשר תליית הסארג'נטים, שהשפיעה אמנם קשות על דעת-הקהל. פרשת הסארג'נטים הוזכרה בשיבת הקאבינט ב־19 ביולי, על-ידי שר-המושבות קריין-ג'ונס; אך הוא הסתפק בהודעה קצרה ולאקונית כי מאז חטיפתם ב־12 ביולי הם לא נמצאו. פעולות הטירור השפיעו אולי על טרומן, אך לא על מחלקת-המדינה. הן לא הכתיבו את דין-וחשבון ועדת-החקירה האנגלית-האמריקנית, את מסקנות ועדת מוריסון-גריידי, את גלגולי ועידת לונדון או את מהלכיה של בריטניה באו"ם. אבל נכון שבדעת-הקהל כמה צעקה גדולה. מיכאל כהן אינו הראשון שטוען זאת אלא אליזבת מונרו (ב־1961) ועוד לפניו מנחם בגין (ב־1950). אולם, הצעקה שקמה בדעת-הקהל לא באה לידי ביטוי בקאבינט. נראה לי שדין-וחשבון אונסקו"פ סתם את הגולל על שארית הסיכוי האנגלי להישאר בארץ-ישראל (להוציא הניסיון להישאר בעקיפין באמצעות עבדאללה, ב־1948).

נשאלת אפוא השאלה: איך אפשר למדוד השפעה של מאורעות בפרספקטיבה היסטורית. ייתכן כי יש כאן יותר מקורטוב של חכמה שלאחר מעשה, אולם ברי כי אין לעשות זאת מתוך מה שלא נכתב באותה עת, אלא לפי מה שנכתב בחדרי-חדרים. הבריטים רצו אפוא לעזוב קודם-לכן, ומן הדין לזכור גם את התפוררות שלטונם בהודו ובמצרים. ההכרעה הסופית במשך התקופה היתה בידי הפוליטיקאים ולא בידי אנשי-הצבא, למרות רצונו של מונטגומרי לחסל אחת ולתמיד את הטירור. ב־3 בינואר 1947 בפגישה עם שר-המושבות, כשהיה מוכן להביא כוחות-צבא מגרמניה, הרגיע אותו קריין-ג'ונס באומרו: 'בן-גוריון הוקיע את הטירור...'. גם כאשר ניתנה סוף-סוף הרשאה לפעולה, מקיפה יותר נגד הטירור, הסתבר לאחר מעשה שהצבא לא הבין זאת כאילו ניתנה לו יד חופשית. קניינגהם ומפקדי-הצבא לא התלהבו גם מפתרון צבאי, והעדיפו חלוקה; אך הקאבינט, משרד-החוץ וראשי-המטות סירבו, כי ידעו שהסכמה לחלוקה פירושה עימות עם הערבים וסיכון אינטרסים חשובים לבריטניה, כמו הנפט.

בריטניה יכולה היתה להכות מכה קשה את הציונות גם בפרשת המאה-אלף אילו היתה מחליטה לקבל את הפליטים היהודים מגרמניה, כהצעת הקאבינט. אבל מוריסון אמר עוד במאי 1945,

בתקופת ממשלת צ'רצ'יל בהיותו שר-הפנים וממונה על בטחון-הפנים, דברים מפורשים מאוד: אין מדובר בהשגת היהודים באנגליה גופא. יפרוץ גל של אנטישמיות, כך הזהיר את חבריו לוועדת הקאבינט, אם יתדרדר המצב הכלכלי. בעקבות זאת יש לדאוג שיוחזרו ליבשת אירופה כל היהודים שנכנסו אל שטח המדינה. מוריסון זה הודיע בנאומו ב־31 ביולי 1946 שאין בריטניה יכולה לקבל פליטים יהודים אחרים, לפי שהיא כבר קיבלה די והותר והתחייבה לקבל גם פולנים. בעיית העקורים לא השפיעה אפוא במישורין על ממשלת בריטניה, אולי על ממשלת ארצות-הברית ובאמצעותה על אנגליה — אך זאת יש להוכיח. אמנם כך הגיב טרומן בקיץ 1945, אך בשלבים מאוחרים יותר נדמה שנשיא ארצות-הברית מושפע יותר מגורמים פנימיים. כגון סיכויי מפלגתו בבחירות, מאשר משיקולים הומאניטאריים או אהדה גרידא לציונות. כללו של דבר: הקאבינט הבריטי הושפע יותר ממנהלים פוליטיים של ארצות-הברית, של הסוכנות היהודית ואפילו של הערכים מאשר מפעולות הטירור של היישוב, כולל אלה של תנועת המרי — מהן הושפעו רק מעט מחברי הקאבינט.

נספח

ישראל קולת

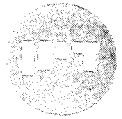
את מכתבו של ד' בן-גוריון אל שר-החוץ הבריטי אָרְנֶסְט בֶּנוּין, שתרגומו העברי מובא להלן, יש לפרש בהקשרם של המגעים האחרונים בין הסוכנות היהודית לבין הממשלה הבריטית, לפני העברת עניין ארץ-ישראל אל האומות-המאוחדות.¹

בינואר-פברואר 1947 התקיים בלונדון המושב השני של הוועידה לענייני ארץ-ישראל, שכונסה על-ידי הממשלה הבריטית (המושב הראשון התקיים בספטמבר 1946). במושב השני לקחו חלק נציגי הממשלה הבריטית, מדינות ערב וערביי ארץ-ישראל. על-פי החלטת הקונגרס הציוני ה־כ"ב, שהתכנס בדצמבר 1946, לא השתתפה נציגות ציונית² שנעדרה גם מן המושב הראשון. אולם במקביל לשיבות הרשמיות של הוועידה, נערכו שיחות לא-רשמיות בין חברי הממשלה הבריטית וחברי הנהלת הסוכנות.

אנשי הסוכנות נקטו עמדה מדינית המקובלת מאז ישיבות הנהלה בפאריס, באוגוסט 1946: דחיית 'הספר הלבן' של 1939, דחיית תכנית מוריסון-גריידי, עמידה על תכנית בילטמור בדבר הקמתה של

1 לסקירה כללית על-פי המקורות הפומביים ראה: J.C. Hurewitz, *The Struggle for Palestine*, New York 1950.

2 ראה: ההנהלה של ההסתדרות הציונית, ירושלים, הקונגרס הציוני ה־כ"ב, באזל, ט"ז בכסליו-א' בשבט תש"ז, דין-וחשבון סטנוגרפי, ההחלטות, עמ' 572 ואילך.

מדינה יהודית בכל ארץ-ישראל, אולם גם נכונות לדון בהקמת מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל, בייחוד אם יוצע על-ידי הצד השני.³ כיום מאפשרים לנו המסמכים הבריטיים לעיין במשאומתן הבריטי-הערבי וגם לבחון את הדיונים הבריטיים הפנימיים.

ב-7 בפברואר 1947 הגישו הבריטים את הצעותיהם ליהודים ולערבים. ההצעות היו גרועות מנקודת-מבט יהודית אף מתכנית מוריסון-גריידי מיוני 1946. תכניתם דיברה על תקופת-ביניים של חמש שנים שבסופה תוקם בארץ-ישראל מדינה אחידה (אוניטארית). בתקופת-הביניים תהיה הארץ במשטר של נאמנות בריטי. לנציב העליון תהיה סמכות מחוקקת ומוציאה לפועל – אולם הוא יכין את הארץ לקראת העצמאות. במקום מבנה פדראלי וחלוקת הארץ לפרובינציות יהודית וערבית, שיהיו גדולות ורצופות כאמור בתכנית מוריסון-גריידי, באה חלוקה לקאנטונים קטנים, שהשטחים שלהם לא יהיו בהכרח גובלים ורצופים. הם אמורים היו ליהנות מסמכות מוגבלת ועל-ידי כך להקנות מידה של שלטון עצמי לריכוזים יהודיים. הסוכנות היהודית תפורק מיד עם חתימת הסכם הנאמנות והנציגות היהודית תורכב מנציגי היהודים במועצה המייעצת. על-ידי כך היו הבריטים נפטרים מנציגות של יהדות העולם ומן המעמד הבין-לאומי של הסוכנות.

בנושא העלייה ביקשו הבריטים למלא אחר המלצות הוועדה האנגלית-האמריקנית ולהתיר כניסתם של ארבעת-אלפים עולים לחדש, במשך שנתיים – היינו, 96 אלף עולים בסך-הכל. בכך אמור היה להיות פיתוי כלשהו ליהודים. לאחר תום תקופת השנתיים, אמורה היתה העלייה להיות תלויה בהסכמת הערבים, והיהודים יוכלו לערער על כך לפני האו"ם.

המשטר בתום חמש השנים נועד להיכון על מדינה אחידה ולה מועצה מכוננת המשקפת את הרוב (הערבי) באוכלוסייה. ערבויות מובטחות על-ידי האו"ם תשמורנה על זכויות המיעוט היהודי. הסוכנות היהודית דחתה הצעות אלה, ובתזכיר מיום 13 בפברואר קבעה כי בכל סעיפי התכנית – עלייה, קרקע ושלטון – עומדת הצעת הממשלה הבריטית בניגוד למנדט, בניגוד לפירוש המנדט על-ידי הוועדה המלכותית שבראשות הלורד פיל ב-1937 ובניגוד להמלצות הוועדה האנגלית-האמריקנית.⁴

המכתב הנדפס בזה תאריכו 14 בפברואר 1947, יום שישי בשבוע. השיחה המוזכרת בו, ביום רביעי, נערכה אפוא ב-12 בפברואר.⁵ בשיחה זו העיר פְּנוֹן כי היהודים אינם מציגים עמדה מפורשת וברורה – ומכתבו של בן-גוריון בא להציג עמדה כזו. המכתב עמד על הצורך בפתרון סופי ולא בהסדר-ביניים והציג את הנימוקים היהודים בזכות הקמת מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל; הוא העלה את התשובות היהודיות לטענות נגד חלוקה.⁶

3 על החלטות פאריס ראה: י' הלר, 'מהשבת השחורה לחלוקה', ציון, מג (תשל"ח), עמ' 352.

4 הורבין (לעיל, הערה 1), עמ' 272.

5 התשובה הרשמית של הסוכנות נמצאת בתוך: הנהלת ההסתדרות הציונית והנהלת הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, דין-וחשבון על הפעילות בשנים תש"ז-תשי"א, ירושלים אב תשי"א, עמ' 134-137.

6 על שיחת בן-גוריון עם בוין ראה: מ' בריזוהר, בן-גוריון, א, תל-אביב 1975, עמ' 572. הוא מסתמך על דיווחיו של בן-גוריון.

7 לנימוקי בוין נגד החלוקה ראה: תזכיר משותף של שרי החוץ והמושבות, 1947, 49 PRO, CP(47).

במקביל לכך התנהל משא-ומתן על הסדר יהודי-בריטי לתקופת-ביניים, ובו היו היהודים מוכנים לויתורים.⁸

משא-ומתן זה ומקומו בדיפלומאטיה הציונית צריך עדיין עיון. האם היו היהודים מוכנים לשלם מחיר גבוה כדי למנוע העברת עניין ארץ-ישראל אל האומות-המאוחדות? ומה מקום הצד התכסיסי בהצעותיהם?

למעשה, התנהלו חילופי-דברים אלה כאשר גמלה ההחלטה הבריטית להעביר את העניין הארץ-ישראלי אל האומות-המאוחדות. התשובה של בְּנוּיָן למכתבו של בן-גוריון מפנה אותו ואת הצעותיו לאו"ם. ב־18 בפברואר הודיע בְּנוּיָן בבית-הנבחרים על העברת עניין ארץ-ישראל אל האומות-המאוחדות.⁹

14 בפברואר 1947

מר בְּנוּיָן היקר,

לפי בקשתך אני מעלה על הכתב כמה מן ההצעות שהצעתי בשיחתנו ביום רביעי האחרון.

1. מדוע נחוץ הסדר סופי

שלומו של המזרח-התיכון הוא, כפי שאמרת בצדק, אינטרס בריטי מן המעלה הראשונה. הסדר סופי של בעיית ארץ-ישראל יתרום באורח יסודי לייצובו של שלום זה. ללא סופיות – יימשכו בארץ חששות, מתיחות, חוסר שקט ואולי אף מאבק ויגרמו לצרות במזרח-התיכון.

2. הסדרים אפשריים

- א. כינון ארץ-ישראל כמדינה יהודית. דבר זה, לרוע המזל, אינו אפשרי מיד, שכן היהודים הם מיעוט.
- ב. ארץ-ישראל עצמאית כמדינה אחידה (Unitary State). דבר זה אפשרי מבחינה תיאורטית אולם אינו מעשי לחלוטין. היהודים עצמם ודעת-הקהל בעולם לא יאיתו למסור 600 או 700 אלף יהודים לשלטון ערבי. אף ערביי ארץ-ישראל לא יוכלו לשלוט באוכלוסייה יהודית זו נגד רצונה או להפסיק את זרימת העלייה היהודית. מהלך מעין זה רק יחמיר את אי-השקט במזרח-התיכון וירע את היחסים בין בריטניה לבין ארצות-הברית. הניסיון להקים מדינה אחידה ולמנוע, באמצעים חוקתיים, את שעבוד היהודים לערבים כמזהו כניסיון לרבע את העיגול.
- ג. ההסדר המידי האפשרי שיש בו סופיות הוא הקמת שתי מדינות, האחת יהודית והשנייה ערבית (שמא הערבית יכולה להיספח אל עבר-הירדן). מדינה יהודית בתיקום בשטח מספיק של ארץ-ישראל תכיל כ־600,000 ערבים ולכן עלול להיות קושי להשיג מראש את הסכמת כל הערבים. אולם ודאי הדבר שכמה מהם יקבלו זאת בשמחה ואילו האחרים ישלימו עם זאת, פחות או יותר.

8 ע' אילן (אמריקה, בריטניה וארץ-ישראל, ירושלים תשל"ט, עמ' 262) מדבר על ויתוריו הגדולים של בן-גוריון בהסתמכו על דיווחי הבריטים. יש לראות את פעילותו של בן-גוריון באותם ימים גם מתוך התעודה המובאת כאן.

9 תשובת בְּנוּיָן לבן-גוריון FO 371/61900

3. מיעוטים ערביים ויהודיים

אפשר לשאול בצדק: אם 600,000 ערבים יכולים להינתן בידי מדינה יהודית – מדוע לא יוכלו 700,000 יהודים להיכלל במדינה ערבית? וכן: אם יכולות להיות ערובות מספיקות למיעוט ערבי במדינה יהודית מדוע לא תוכלנה להיות ערובות כאלה למיעוט יהודי במדינה ערבית? התשובה פשוטה: היהודים בארץ-ישראל הם החלק היחיד של העם היהודי כולו היכול להשיג עצמאות לאומית. אם יישלל מהם הדבר – תישלל סופית מן העם היהודי כולו צורה כלשהי של חיי-מדינה. מאיך גיסא, 600,000 הערבים במדינה היהודית יהיו פחות מ-2% של העם הערבי הנחנה מעצמאות לאומית ומריבונות במדינות רבות ועל-פני שטחים נרחבים. ארץ-ישראל היא פחות מאחוז אחד של השטחים המיושבים והנשלטים עלי-ידי ערבים. מיעוט ערבי בארץ-ישראל לא יצטרך להישען רק על הערובות החוקתיות עליהן צריכה מדינה יהודית להיכון, אלא ידע כי ארץ-ישראל יהודית מוקפת במדינות ערביות, במיליוני ערבים ושטובתה של המדינה היהודית תלויה ביחסיה הטובים עם השכנים הערבים שלה. יתר על כן: ליהודים יש בני-ערובה ברחבי העולם ואין הם יכולים להרשות לעצמם להתייחס למיעוט בארצם אלא כאל שווים לחלוטין: שאם לא כן – יערערו את מעמד היהודים בעולם כולו. אולם למיעוט יהודי במדינה ערבית לא יהיו ערבויות כאלה. אדרבה: העובדה שארץ-ישראל מוקפת בעולם הערבי תעשה את המיעוט היהודי חסר ישע ותלוי לחלוטין בחסדי השולטים.

מה שחשוב יותר הוא שארץ-ישראל כמדינה ערבית פירושה איסור גמור על עלייה יהודית וכך תונצח הטראגדיה של היעדר הבית היהודי עם כל המצוקה והסבל המשתמעים מכך.

4. המדינה היהודית והערבים

כל הדיבורים על מלחמה בעקבות הקמתה של המדינה היהודית חסרי הצדקה לחלוטין. מצרים, המדינה הגדולה ביותר בליגה הערבית, יכולה לריב עם אנגליה על סודאן או על החוזה, אולם אדם המכיר את מצרים לא יתיימר לטעון כי היא תיאבק עם בריטניה על ארץ-ישראל. היא לא רבה עם תורכיה על הסנדז'ק של אלכסנדריה כאשר הצרפתים מסרו אותה בניגוד לרצונם של הסורים. אדרבה: כמה מדינאים מצריים יקדמו בברכה הסדר עלי-סוד קווי החלוקה ויתמכו בו. עוד יותר מכך יש לעבר-הירדן עניין חיוני בהסדר כזה, שכן רק עלי-ידי חלוקה של ארץ-ישראל יכולה עבר-הירדן להיות מדינה בת-קיימא. בלבנון שואפת האוכלוסייה הנוצרית כי מדינה יהודית תהיה שכנתה. סוריה נצורה בבעיות פנימיות קשות – המצב הכלכלי והמיעוטים שלה עצמה – והיא תהיה המדינה האחרונה במזרח-התיכון שתילחם במישהו. הרבה מזאת חל גם על עיראק. כללו של דבר: אם בתמיכת בריטניה ואמריקה יאשרו האומות-המאוחדות כינון מדינה יהודית, שום מדינה ערבית החברה באומות-המאוחדות לא תגרום צרות רציניות כלשהן.

אשר לערביי ארץ-ישראל, בעוד המנהיגות של היום (המופת) תתנגד בתוקף למדינה יהודית, הרי אך בקושי תוכל לעורר מהומות כפי שמעיד חוסר יכולתה לעשות כן מאז נמסר הדין-יחשבון של הוועדה האנגלית-האמריקנית. היא נכשלה משום שההמונים רוצים ברובם בשלום ואף המיעוט העלול להיות שוחר-קרב למד עתה לרחוש הערכה ליהודים שיש בה מן המועיל הוא יימנע מהתגרות בהם. כאשר תיכון מדינה יהודית ותוכנס אל האומות-המאוחדות יקבלו אותה הערבים ויקשרו עמה יחסי ידידות. הדבר שהמזרח-התיכון צריך אותו הוא פיתוח, קדמה סוציאלית ורמת-חיים משופרת להמון העם – מה שארץ-ישראל יכולה לסייע להם להשיג.

5. המדינה היהודית ואנגליה

למרות המרירות שנוצרה עלי-ידי הספר-הלבן של 1939 יש ליהודים שותפות של אינטרסים ואידיאלים עם העם הבריטי ועם העולם האנגלו-סאקסי. אין זו הכרת תודה על הצהרת בלפור או על ההתנהגות כלפי היהודים במשך מאות השנים האחרונות, וכדומה. עצם קיומו והישראותו בחיים של העם היהודי תלויים

ההחלטה על יציאת הבריטים מארץ-ישראל

בכך שאידיאלים ואורחות-חיים בריטיים (מגמות ליבראליות, סובלנות, חירות, התנהגות הוגנת, יראת-כבוד לפני ערך האדם, דימוקראטיה וכו') יגברו בעולם. במשטרים טוטאליטאריים מכל סוג שהוא – חיים יהודיים, ציביליזאציה יהודית וחירות יהודית אינם אפשריים.

מדינה יהודית בארץ-ישראל, גם אם תמנה 3-4 מיליון תהיה מדינה קטנה, אולם היא תהיה המדינה היחידה במזרח-התיכון, ולמעשה באסיה, שלה ציביליזאציה אירופית. היא תשתדל לקיים יחסים ידידותיים עם כל שכנותיה, ערבים ותורכים, אך היא צריכה לקיים ואף להעמיק את הקשרים עם הציביליזאציה המערבית כפי שהיא מיוצגת על-ידי בריטניה.

תנועת-העבודה היהודית, הגורם המכריע בארץ-ישראל היהודית, שותפה לרוב האידיאלים שהפחו רוח בתנועת-העבודה הבריטית מראשיתה עד לזמנים המודרניים.

אנחנו רואים כאינטרס חיוני שלנו לעזור ולקיים את מקומה של בריטניה בעולם בדרך-כלל ובמיוחד באותו חלק עולם בו נבנה עתידנו. משום כך נראה, למען עצמנו, את האינטרסים הכלכליים והפוליטיים שלכם כאינטרסים שלנו.

האם יותר לי להשתמש בהזדמנות זו כדי לבטא את הערכתי הכנה לנועם ולסבלנות בהם האזנת למה שהיה לי לומר בפגישתנו האחרונה?

שלך בכנות
ד' בן-גוריון

המקור PRO FO371/61900
[תרגום: ישראל קולת]

בעיית זיהוין של שכונות ירושלים לפי שמן הערבי-העות'מאני בספרי-הנפוס

מנחם לוין

במאמרו של אדר ארנון 'מיפקדי האוכלוסיה בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית' שהתפרסם בקתדרה 6¹ יש משום ניסיון ראשון מסוגו להתוות את מפת שכונות ירושלים לפי כינוין במפה המינהלית העלומה של השלטונות העות'מאנים בירושלים. רשימת השמות שנערכה לפי ספרי-הנפוס המופקדים כגנוז המדינה מלמדת על עמדה ברורה מצד השלטונות העות'מאנים: אי-הכרה בשמות השכונות היהודיות, כפי שניתנו על-ידי יהודי העיר, מייסדיהן ותושביהן.

בארכיון ההיסטורי העירוני של ירושלים יש העתק מצולם של פנקס נתינים עות'מאנים, כולם גברים יהודים אשכנזים, שניהל אחד מראשי המוכתרים של יהודי ירושלים — שמואל מרדכי ורשבסקי (1837-1929), שהיה מוכתר במשך חמישים שנה, איש-קשר ושתדלן. פנקס זה, הכתוב בכתב-ידו, כולל רשימה לפי שנים של לידות ופטירות ופרטים על שיוך לכולל ולרובע-מגורים. שמות רובע-המגורים הם השמות המצויים בספרי-הנפוס, כלומר השמות הערביים שלהם. סביר להניח שורשבסקי ניהל פנקס זה לאחר עיון בספרי-הנפוס או ברשומות עות'מאניות מקובלות אחרות.

ורשבסקי ידע היטב לאלו שכונות יהודיות מכוונים השמות הערביים בספרי-הנפוס, ולכן לא טרח להכין מפתח או רשימות-עזר לפנקסו. אולם בשער הפנקס יש מפתח מעין זה, כתוב בכתב-יד אחר, והוא נערך כנראה על-ידי בנו, טודרוס ורשבסקי (1877-1940), יד-ימינו של אביו בענייני הציבור, שהיה מוכתר בשלהי התקופה העות'מאנית.

עיון ברשימה שבשער הפנקס והשוואתה לרשימה ולמפה שהביא אדר ארנון במאמרו מלמדים על התאמה בזיהוין של רוב השכונות. אולם ההבדלים חשובים וטעונים בירור. להלן הרשימות, זו לעומת זו — רשימת ורשבסקי כסדרה ורשימת אדר ארנון המותאמת לה. ההבדלים הבולטים בין שתי הרשימות הובלטו בגוף הטבלה.

השם הערבי	השכונות היהודיות	ורשבסקי	אדר	השם הערבי	השכונות היהודיות
סלסילא	נחלת-שבעה	יהודיה	שמואל-הצדיק	סלסלה	השכונות היהודיות
וועד	מסכנות	צאפיה	אבן-ישראל	ואד	השכונות היהודיות
שער יפו	מזכרת ונסת	טואחין	מסכנות, סוכת-שלום	באב אל-ח'ליל	השכונות היהודיות
יהודיה	זכרון-טוביה	איסראליה	נסת, אהל-משה, מזכרת-משה	יהודיה	השכונות היהודיות
צארוויה	אבן-ישראל	חלביה	נחלות, זכרונות	צאפיה	השכונות היהודיות
טואחין	עזרת-ישראל	יעקוביה	מחנה-יהודה, בית-יעקב, שערי-צדק	טואחין	השכונות היהודיות
ישראל	בית-ישראל	מחכמה	רובע בעיר העתיקה	מזכרת ונסת	השכונות היהודיות
חלביה	מאסאבין	מצאבן	בית-ישראל	מזכרת ונסת	השכונות היהודיות
יעקוביה	ג'ידה	ג'ידה	רובע קטן באזור זכרון-משה	מזכרת ונסת	השכונות היהודיות
מחכמה	מוסרארא	מצארה		מזכרת ונסת	השכונות היהודיות
מאסאבין	שעפיה	שפא	כרם, שנלר	מחנה-יהודה	השכונות היהודיות
ג'ידה	ראחליה	ראחליה	שערי-חסד, נחלת-צדוק	שערי-צדק	השכונות היהודיות
מוסרארא	אוקאשה	עכאשה	אבן-יהושע, זכרון-משה ועוד	עכאשה	השכונות היהודיות
שעפיה	בירכה	ברכה	שטח עליד בית-ישראל	ברכה	השכונות היהודיות
ראחליה	טלול	חלול אלמצאבן	מאה-שערים	חלול אלמצאבן	השכונות היהודיות
אוקאשה	חעבוש	חבש	רחוב אתיופיה וסביבתו	חבש	השכונות היהודיות

ברשימתו של ורשבסקי לא נרשמו השכונות בח'אריה, טאלביה, מאמן-אללה, מנשיה, מסעוריה ושיח' ג'ראח.

מן הדין לעמוד על משמעות ההבדלים שבין שתי הרשימות.

יהודיה. שכונת נחלת-שבעה נשמטה מרשימתו של אדר ארנון. במפה שבמאמרו² היא נכללת במנשיה, אך היא חסרה בסקירתו בגוף המאמר. שכונת שמואל-הצדיק ידועה בשם יהודיה אך במפקד 1905³ נפקדו בשכונת שיח' ג'ראח משפחות יהודיות עות'מאניות ולפי הידוע ישבו בה יהודים רק אם נכלול בה את שמואל-הצדיק. נראה אפוא שיש לקבל את גרסת ורשבסקי שנחלת-שבעה מכונה אף היא בשם יהודיה, והנתונים במפקד 1905, כפי שמביאם ארנון לגבי יהודיה, מתייחסים לשכונה זו. לעומת זאת, נכללת שמואל-הצדיק בשיח' ג'ראח.

יעקוביה ושפא. נראה כי יש לקבל את הגדרת ורשבסקי שיעקוביה היא אבן-ישראל, שכן למחנה-יהודה מתאים יותר השם שפא ('בראות', בערבית), על-שם שני בתי-החולים ששכנו בה ובקרבתה: בית-החולים העירוני ובית-החולים האנגלי. אולם ייתכן גם ששכונות כרם ושנלר צורפו לרובע שפא.

ראחליה. אדר ארנון כלל ברובע זה את שערי-חסד ונחלת-צדוק, ואף-על-פי ששכונות אלו נוסדו ב-1908 הוא מביאן כבר במפקד 1905 (!). סביר יותר לקבל את הגדרת ורשבסקי שראחליה היא שערי-צדק.

נראה אפוא שיש מקום לערוך ניסיון חדש למיפוי העיר החדשה לפי רבעיה העות'מאניים, תוך בדיקת פנקסו של ורשבסקי ומקורות אחרים.

תגובה להערות מ' לויין על זיהוי רובעי ירושלים בתקופה העות'מאנית

אדר ארנון

זיהוי הרבעים במאמרי 'מיפקדי האוכלוסיה בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית'¹ הושחת על איתורם של תתי-הרובע (רחובות, סימטאות ואתרים) בספרי-הנפוס, על משמעות שמותיהם, על בדיקת המשפחות שישבו בהם (על-פי בקשות לאימות-גיל שהוגשו לגנזך המדינה על-ידי תושבי ירושלים בסוף התקופה) וכן על-פי מפות בנות-התקופה וידע כללי. בתיחומם של הרבעים בעיר העתיקה לא התעוררו קשיים, לפי שהם נחלקים בספרי-הנפוס לתתי-רובע רבים, וחלק ניכר מהם ידוע ומפורסם. לא כן בזיהוי הרבעים בעיר החדשה. ברישומי המיפקדים מופיעים תתי-רובע מעטים בלבד ולחלק מהרבעים אין תתי-רובע כלל. גם גידולו של השטח הבנוי בעיר החדשה ממיפקד למיפקד היקשה על תיחום מדויק של רבעיה.

פנקס הנתינים שהביאו מ' לויין נכתב בתקופה העות'מאנית, ולפיכך יש לזיהוי הרבעים המופיעים בו תוקף מיוחד. לפי השכונות היהודיות הנזכרות בה נכתבה רשימת ורשבסקי בראשית שנות התשעים של המאה ה-20, ומכאן חלק מן ההבדלים בין תחומי הרבעים המזוהים בה ובין תחומיהם כפי שהגדרתם במאמרי.

יהודיה. ברשימת ורשבסקי יהודיה היא שכונת נחלת-שבעה. במאמרי שייכתי את נחלת-שבעה לרובע מנשיה בשל סמיכותה הגיאוגרפית לבתי פיינגולד, הנזכרים בספרי-הנפוס כתת-רובע של מנשיה. יהודיה הידועה היא שכונת שמעון-הצדיק בשיח'ג'ראח, אך אפשר שהזיהוי על-פי ורשבסקי הוא הנכון דווקא. יחד עם זאת הנחתו של מ' לויין שהאוכלוסייה היהודית של שמעון-הצדיק נרשמה במיפקד 1905 בספרי-הנפוס של רובע שיח'ג'ראח אינה בהכרח נכונה. ייתכן שהאוכלוסייה היהודית שנרשמה ברובע שיח'ג'ראח היא אוכלוסייתה של נחלת-שמעון, ששויכה במאמרי לרובע ברכה השכן.

יעקוביה. ברשימת ורשבסקי מזוהה הרובע עם שכונת אבן-ישראל. בספרי-הנפוס של מיפקד 1905 נזכרים בתחומי בית-הספר אליאנס ובית-החולים 'ואלאך' ('שערי-צדק'). לפיכך גם אם כלל הרובע בראשיתו את שכונת אבן-ישראל בלבד, הוא התפשט במשך הזמן מערבה ונכללו בו גם השכונות שהוקמו מאוחר יותר בין הרחובות יפו ואגריפס.

שפא. לפי ההגדרה המופיעה במאמרי כולל רובע שפא את שנלר ואת איזור מקור-ברוך של היום. לפי ורשבסקי שפא הוא מחנה-יהודה (שנכלל במאמרי ברובע יעקוביה הסמוך). אני מסכים עם מ' לויין ששפא ('בראות', בערבית) הוא שם מתאים לשכונת מחנה-יהודה, בשל שני בתי-החולים שבתוכה ובסביבתה. אולם אין בכך כדי לסתור את הגדרתי שלי, שכן בית-היתומים 'שנלר' נזכר בספרי-הנפוס כתת-רובע של שפא, והוא צורף כנראה לרובע לאחר שנכתבה רשימתו של ורשבסקי.

מחכמה. לפי ורשבסקי היא שכונת עזרת-ישראל; ואילו במאמרי היא מוגדרת כאחד מרובעי העיר העתיקה, השוכן בין ואד וסלסלה, גם אם הגבולות ביניהם אינם מוגדרים דיים. אם הגדרתו של ורשבסקי

1 קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 95-107.

נכונה, יש משום טעות באיתור הרובע במאמרי. מכל מקום, במיפקד 1905, שנערך בירושלים כולה, נזכר השם 'מחכמה' בין שמות הרבעים; ואילו במיפקד 1915, שנערך בעיר החדשה לבדה, אין הוא נזכר כלל. לא ברור גם מדוע נתכנתה שכונת עזרת-ישראל בשם 'מחכמה' (בית-דין).

צראפיה. רובע זה הוגדר במאמרי כמורכב מהשכונות אבן-ישראל ועזרת-ישראל. אם נכון אמנם זיהויו של ורשבסקי — שאבן-ישראל היא יעקוביה ועזרת-ישראל היא מחכמה — יש לחפש איתור אחר לצראפיה. צאראוויה שברשימת ורשבסקי הוא כנראה צראפיה שבספרייה-הנפוס, אלא שורשבסקי לא הגדירו כלל.

ראחליה. לפי רשימת ורשבסקי ראחליה היא שכונת שערי-צדק שהכללתיה במאמרי ביעקוביה, ואילו נחלת-צדוק ושערי-חסד נמצאות במאמרי בגבולות ראחליה. מ' לוינ העיר נכונה ששתי השכונות האלו לא הוקמו עדיין ולכן לא נכללו במיפקד 1905. זיהוי ראחליה במאמרי הושתת על ידיעה בספר-הנפוס על משפחה שישבה בשכונת נחלת-צדוק של ראחליה (בעקבות הגשת בקשה לאישור שנת-לידה על-ידי שניים מבני-המשפחה).

הדרך היחידה, לדעתי, לזיהוי רובעי העיר החדשה בסוף התקופה העות'מאנית היא על-ידי עריכת סקר של המשפחות היושבות בשכונות ירושלים שניכנו באותה תקופה. אפשר למצוא בהן משפחות הדרות בהן כמה דורות, לחפשן בספרייה-הנפוס ולברר באיזה רובע נרשמו; אולם זהו עניין למחקר לעצמו.

תכניות להקמת 'עיר-גנים' בארץ-ישראל בעשור השני של המאה העשרים

יוסי כץ

התנועה להקמת 'עיר-גנים', שנוסדה עם פרסום 'עיר-הגנים' של האווארד,¹ לא פסחה גם על ארץ-ישראל. שתי דוגמאות לכך הן תכניות שנוקמו במהלך העשור השני של המאה העשרים, עוד לפני כיבוש הארץ על-ידי הבריטים.²

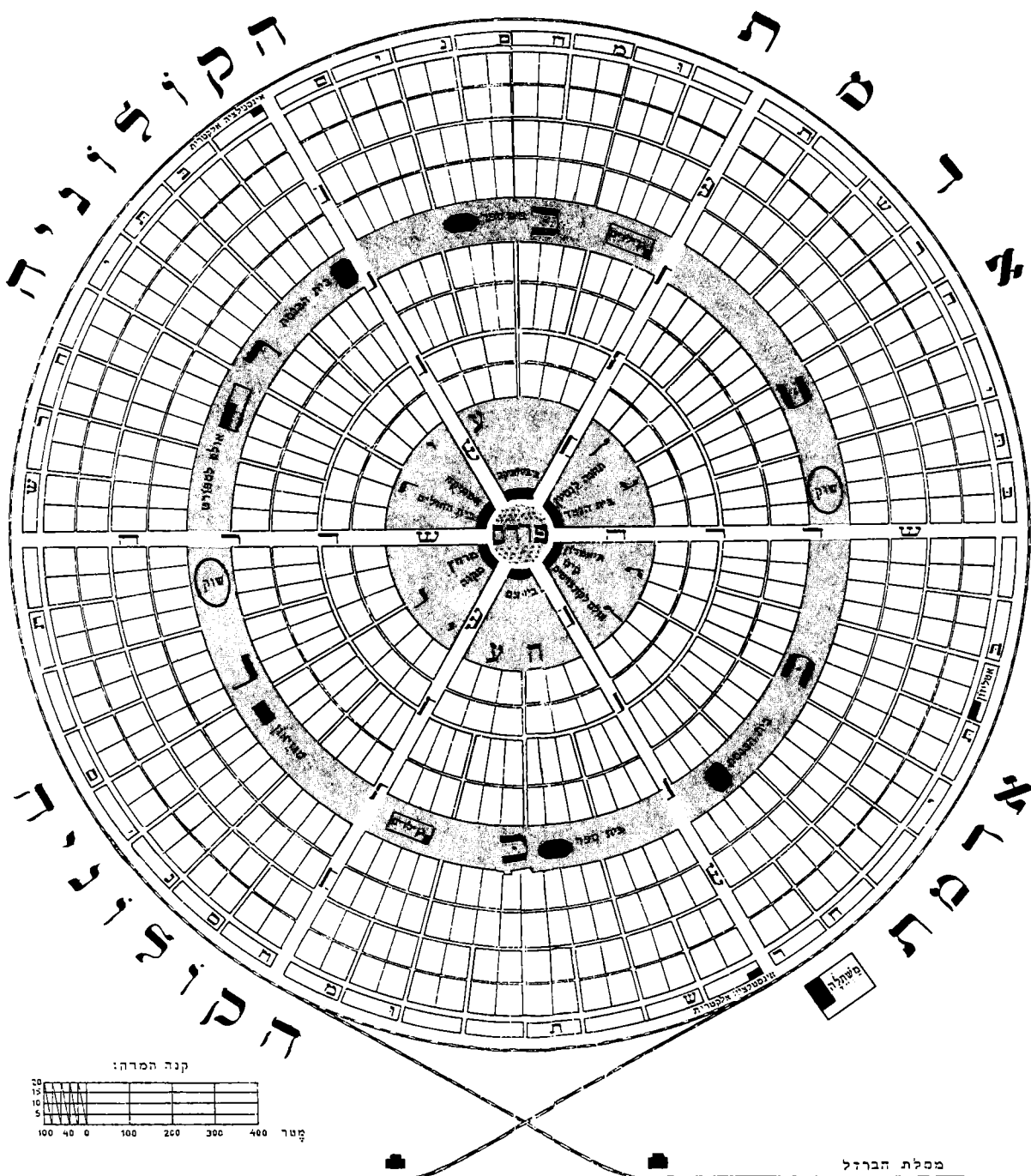
הצעתו של ר' בנימין

אחת התכניות הוצגה בשנת 1913 על-ידי הסופר יהושע רדלר-פלדמן, הידוע בכינויו הספרותי 'ר' בנימין.³ רדלר הציע להקים עיר-גנים ליד ירושלים, על-פי המודל האירופי. עיר כזו תפתור, לדעתו, את בעיות

1 ראה: מ' לוינ, קתדרה, 14 (תש"ס), עמ' 113-119.

2 בחקופת המנדט היו תכניות רבות להקמת עיר-גנים בארץ-ישראל. ראה, למשל: י' אטינגר, חברות לישוב ארץ-ישראל, ירושלים תר"ף, עמ' 94-73; F. Oppenheimer, *Eine Gartenstadt für Palaestina*, Berlin 1920, pp. 23-77.

3 ראה: ירושלים (קובץ), יפו תרע"ג, עמ' 20-27. תכניתו של רדלר היתה חלק ממגמה רחבה יותר לתיקון מצבה של ירושלים, שהתגבשה בקרב אישים מבני היישוב החדש, בראשותו של אוסישקין, זמן-מה לפני פרוץ מלחמת-העולם הראשונה; הם תבעו לעשות לשיפור מצבה הירוד של העיר. ראה על כך בקובץ הנזכר וכן במאמרים רבים בשם 'לתקנתה של ירושלים', שראו אור בגליונות 'העולם' במשך שנת תרע"ג.

תכנית פרוביזורית של עיר הגנים לאגודת "מענל"
 (מושבה ועיר-גנים למופת) בארץ ישראל.
 כל חלק וחלק $\frac{1}{2}$ הקטר = 5000 מטר. = 1 מורגה פולג.

התכנית הארכיטקטונית של 'עיר-הגנים' שצורפה להצעתה של ה'אגודה לייסוד מושבה ועיר-גנים למופת בארץ-ישראל'.

הצפיפות הרבה בעיר, תביא את תושבי העיר שיעברו אליה אל חיק-הטבע ואל עבודת-הגן ועבודת-השדה; אך היא תעמוד גם נגד הספקולאציה ועליית מחירי הקרקעות, שכן 'עיר-הגנים' תקום על קרקע שבבעלות ציבורית. רדלר, שנמנה עם מייסדי תל-אביב וכמה משכונותיה, ציין כי בתל-אביב שמו לב אמנם לרווחה וכי רוב הבתים מוקפים אור ואוויר, אך 'אין שם מקום עפ"י רוב לעבודת הגן והשדה ולא שמו שם לב כלל להלאמת הקרקע'. לפיכך, סבר, שתל-אביב תיפגע מעליית מחיר הקרקע והספקולאציה.

ר' בנימין

'אגודה לייסוד מושבה ועיר-גנים' למופת בארץ-ישראל'

הצעה שנייה נערכה בשנת 1917 על-ידי קבוצת ציונים בווארשה שהקימו 'אגודה לייסוד מושבה ועיר-גנים' למופת בארץ-ישראל, היא 'מעגל-ל'. בתכניתה ציינו חכריה את יתרונותיה המיוחדים:

לאחר ולאגד את המעלות הטובות של חיי-הכפר, כמו, למשל, הבריאות הרעננה, האויר הצח, המזונות בזול, המסים הקטנים יחד עם תנאי-החיים הנוחים של הכרך, כמו: רווחים מועילים, מקורות-עבודה קלים, מוסדות הדואגים להתפתחות הרוח, בתי-עונג ושעשועים ועוד.⁴

כן ציינו כי עיר-הגנים מתאימה במיוחד לעם היהודי הבא להתיישב בארץ-ישראל; שכן שאיפתו לחזור אל הטבע, לעבוד את האדמה ולהתפרנס מפריה תיקשה ליהודי שהורגל בחיי המסחר ובחיי החרושת העירוניים. 'עיר-הגנים' תמתן אפוא את המעבר מחיי העיר אל חיי הכפר. בנספח לתקנות האגודה צורפה תכנית סכמאטית של 'עיר-הגנים' — העתקת תכניתו של האווארד בתוספת יסודות יהודיים מיוחדים, כגון בית-כנסת ומקווה.

★

כמו במקומות רבים באירופה נשארו גם שתי תכניות אלה 'אוטופיות עירוניות' בלבד. אולם, כמו הצעות אחרות לייסודן של 'עיר-גנים' בארץ-ישראל, קדמו אף הן את הדגם הראשון שיצא אמנם אל הפועל — המושב נהלל שהוקם על-פי תכניתו של ריכרד קאופמן בשנת 1921.

על תכניתה הכלכלית של ממשלת המנדט

גדעון ביגר

במאמרה 'מדיניות הפיתוח הכלכלי של סר הרברט סמואל'¹ סקרה שילה הטיס-רולף את פעולות הממשל הבריטי על רקע תכניתו של הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון בארץ-ישראל. המאמר הסתמך על דין-וחשבון שהכין לפני מינויו לנציב עליון, על הצהרותיו ותכניתו עם מינויו ועם כניסתו לתפקיד ובעיקר על פעולותיו בשנה הראשונה, 1920-1921, לשהותו בארץ. בסיס פרוגרממטי לפעולותיו של סמואל ראתה המחברת בדין-וחשבון שהכין לגנרל אלנבי בעת ביקורו בארץ-ישראל בחודשים פברואר-אפריל 1920.

4 אגודה לייסוד מושבה ועיר-גנים למופת בארץ-ישראל, ווארשא 1917, עמ' 1-19 (עברית), 20-39 (יידיש).

5 שם, עמ' 5.

1 קתדרה, 12 (תמוז תשל"ט), עמ' 70-90.

בדין-וחשבון זה² פורטו הפעולות שיש לבצע כדי לפתח את ארץ-ישראל, אך אין בו ציון על האחריות לפעולה ועל חלוקת האחריות הכספית והתפעולית בין הממשל, שאמור להיות בריטי, לבין תושבי הארץ, ואין כלל הבהרה על הנושאים באחריות לפעולות הפיתוח.

בדין-וחשבון ציין סמואל כי תכניות מפורטות יותר הועברו לידי המושל הצבאי של ארץ-ישראל, הגנרל בולס. העתקי מסמכים אלה לא נמסרו לגנרל אלנבי ולא נשלחו אל משרד-החוץ הבריטי ולכן לא נמצאו בארכיוניהם של משרד-המלחמה, של משרד-החוץ ושל משרד-המושב. גם במסמכי הממשל הצבאי הבריטי, שנותרו בחלקם בגנוז המדינה בירושלים, ואף בתעודות הפרטיות של סמואל הם לא נמצאו ולא נתברר מה היה טיבם.

לאחרונה, נתגלה באקראי אחד המסמכים שעניינו בהרחבת צורכי הפיתוח של ארץ-ישראל ובעיקר בחלוקת האחריות להוצאה הכספית ולטיפול בנושאי הפיתוח המוזכרים בו. התעודה הזו – שכותרתה 'הערות ראשונות על הוצאות כספיות' – היא כנראה חלק מאותם מסמכים שהושארו בידי הגנרל בולס וגורלם לא נודע עד כה. היא צורפה אל מכתב פרטי ששלח סמואל, עם מינויו לנציב עליון, אל פקיד האוצר הבריטי פֶּרְסְטאו, ובו העלה דרישות מן האוצר וצירף לסיוע את המזכר הדין בכעיות ארץ-ישראל. פֶּרְסְטאו העביר את מכתבו של סמואל ואת המזכר לטיפול ולגניזה במשרד-האוצר הבריטי; כך נשמר באקראי, והוא נמצא בתיק שאין עניינו בארץ-ישראל בימי הממשל הצבאי.³

המסמך, שאינו נושא תאריך – אם כי נרשם עליו בכתב-יד כי הוא 'הוכן בפברואר' – נכתב בעת סיורו הלא-רשמי של סמואל בארץ-ישראל. באותה עת לא היה לו כל תפקיד במערכות השלטון הבריטי והוא הוזמן על-ידי אלנבי כדי 'לחקור את מצבה הכספי והמנהלי שם ולייעץ בדבר הקו הפוליטי שיש לנקוט בעתיד אם המנדט על הארץ יינתן לבריטניה'. מתוך חקירתו את תנאי-הארץ הגיע סמואל לידי המסקנה כי השלטון הבריטי לבדו לא יוכל לפתח את הארץ ויש לשותף בכך את העם היהודי ואת תושבי הארץ.⁴ אף שכותרת המסמך עניינה 'הוצאות כספיות', אין הוא מפרט את עלותו של כל פרויקט ומתייחס רק לאחריות על הפעולה: עליה להתחלק בין (א) הממשל של ארץ-ישראל; (ב) 'הארגון הציוני', לרבות כל חברות ההתיישבות היהודית ('ק"א', הקרן-הקיימת ועוד), ההסתדרות הציונית וכל גוף יהודי חדש שיקום כדי לטפל בפיתוח ארץ-ישראל ויוכר רשמית; (ג) תושבי-הארץ.

לדעת המחבר, יש להוציא כסף בארץ כדי לפתח את 25 הנושאים הבאים:

1. מבני ממשל;
2. דרכים ראשיות;
3. דרכים מקומיות;
4. מסילות-ברזל ראשיות;
5. מסילות-ברזל מקומיות;
6. נמל בחיפה;
7. שיפורים בנמל יפו;
8. חחנות-כוח הידרו-חשמליות;
9. טלגרף;
10. טלפון;
11. סאניטציה;
12. בתי-ספר;
13. סקר קדסטרי;
14. מערכות-השקיה;
15. ייעור;
16. נטיעות בחולות נודדים;
17. עזרה והלוואות לחקלאים;
18. פיתוח קרקעות המדינה;
19. התיישבות;
20. הוצאות כספיות עירוניות;
21. בתי-מלון, בתי-מרחץ וכו';
22. שיכון;
23. בתי-קירור;
24. פיתוח התעשייה;
25. הכנת מערכת מטבע עצמאית.

2 העתק הדין-וחשבון נמצא בארכיונו הפרטי של הרברט סמואל, תיק 1920 בגנוז המדינה, ירושלים; וכן בתיק FO/371/5139, מסמך 3109, בארכיון הציבורי הבריטי [להלן: PRO].

3 מסמך בתיק T/161/138/11982, ללא תאריך, בארכיון PRO. המכתב לברסטאו נושא תאריך 3 ביולי 1920.

4 דין-וחשבון סמואל (לעיל, הערה 2), עמ' 1.

על הממשל, אליבא דסמואל, לטפל באורח בלעדי ועל חשבוננו רק בחלק מן הנושאים האלה: (א) מבני ממשל; (ב) כבישים ראשיים; (ג) מסילות-ברזל ראשיות; (ד) טלגרף; (ה) טלפון; (ו) סקר קדסטרי; (ז) הנפקת מטבעות ושטרות כסף. בנושאים אחרים יספק הממשל חלק מן הסכומים הדרושים לפיתוח:

- א. כ-50 אחוזים מן ההוצאה על כבישים מקומיים;
  - ב. חלק ממערכת המסילות הקלות;
  - ג. חלק גדול מהקמת נמל בחיפה;
  - ד. חלק קטן מן ההוצאה לניקוז וסאניטאציה;
  - ה. חלק מבניית בתי-ספר וחלק מאחזקתם;
  - ו. חלק קטן מן ההוצאות על השקיה, ייעור ונטיעות בחולות;
  - ז. הלוואות למועצות העירוניות בשנים הראשונות.
- ואילו על הארגונים הציוניים לטפל, מבחינה כספית וארגונית, בנושאים אחרים:

- א. שיפור נמל יפו (אם הממשל לא יטפל בכך);
- ב. חלק מהוצאות הניקוז וייבושן של הביצות;
- ג. חלק מהוצאות הייעור, הקמת מערכות-השקיה ונטיעות בחולות;
- ד. התיישבות;
- ה. עזרה לפיתוח התעשייה.

בעלי-הון מן הארץ ומחוצה לה יטפלו כמפעל פרטי בנושאים שונים, יחד עם מתיישבים חדשים ועם האוכלוסייה המקומית:

- א. בניית כבישים מקומיים;
- ב. בניית רכבות קלות;
- ג. ניקוז, ייבוש ביצות, ייעור, השקיה ונטיעות;
- ד. הקמת בנק לחקלאות ולמשכנתאות;
- ה. פיתוח קרקעות המדינה על-ידי החברה;
- ו. התיישבות;
- ז. הוצאות כספיות עירוניות;
- ח. בתי-מלון, בתי-מרחץ וכו';
- ט. שיכון (פרט לשיכון פקידי הממשל);
- י. בתי-קירור;
- יא. פיתוח התעשייה.

נושאים אחרים, כמו פיתוח תחנות-כוח הידרו-חשמליות ונמל חיפה תלוי יהיה, לדעת סמואל, כתנאי המנדרט ובהוראות שיכפו על הממשל הבריטי בארץ. הוצאות הממשל הבריטי בארץ-ישראל אמורות היו לבוא מתקציב המושבות על מסוי ובעזרת הלוואות שפרעונן יחול על תושבי הארץ ועל העולים אליה. הממשלה הבריטית ומשלם המסים הבריטי לא נועדו להוציא גם פְּנִי אחד לצורכי ארץ-ישראל.⁵ כל הוצאות הפיתוח אמורות היו להיעשות על-חשבון ההון הפרטי של תושבי-הארץ והבאים אליה, ישירות או בעקיפין על-ידי מסוי והוצאה ממשלתית.

5 דיון פנימי במשרד-המושבות על הצעת תקציב ארץ-ישראל לשנת 1924-1925, תזכיר מיום 15.5.1924, PRO, CO/733/64; וכן בתשובת סגן ראש-ממשלת בריטניה לשאלתה בפאלאמנט, 20.10.1920, PRO, FO/371/5125

סמואל ייצג בתפיסתו זו את השקפת־העולם של הליבראל הבריטי. הוא נמנה עם מנהיגי המפלגה הליברלית, שהיתה עד למלחמת־העולם הראשונה אחת משתי המפלגות הבריטיות הגדולות, כיהן כמה פעמים כשר בממשלה, הכיר את מערכות־הממשל ורעיונותיו התבססו על מציאות וניסיון מעשי. אולם, הוא היה יהודי ציוני, אף שמעולם לא היה חבר בהסתדרות הציונית; הוא סיים אז את תפקידו כראש הוועדה המייעצת לעניינים כלכליים של ההסתדרות הציונית וראה בפיתוח ארץ־ישראל אחת משאיפות חייו. עם זאת, גם הוא לא סבר כי יש צורך בהתערבות ממשלתית מאסיבית לפיתוח הארץ, ולדעתו היה תפקיד הממשלה בעיקר ביצירת התשתית ההכרחית לפעולה, בייחוד במערכות תחבורה מרכזיים, בתקשורת ובסקר קדסטרי. שאר הנושאים, לרבות פיתוח חקלאי ותעשייתי, היו בעיניו מענייניו של ההון הפרטי ושל בני הארץ והבאים אליה. תפיסתו זו, שהיתה נקייה מכל לחץ פוליטי וכלכלי בו התנסה מאוחר יותר כשנכנס לתפקידו, הביאה בעקבותיה מצב עניינים בו הפעולות חרגו רק לעתים רחוקות מן המוצג בתזכיר זה המגלה יותר מכל את תכניותיו הכלכליות של הממשל הבריטי בארץ־ישראל.

בקשתו של שמעון ברמן להתמנות למנהל מושבה, 1879

צבי אילן

מעט ידוע על קורותיו של שמעון ברמן בין צאת ספרו 'מסעות שמעון' לאור בשנת תרל"ט לבין עלייתו לארץ בפעם השנייה, בתרמ"א.¹ איגרתו באנגלית המובאת כאן שופכת מעט אור על תקופה זו. המכתב נמצא בראש ספרו ששלח מבודאפשט, כ־23 בדצמבר 1879, והוא שמור בספריית מוקטה שבלונדון.² הוא נשלח אל 'קרן מזכרת משה מונטיפיורי' בלונדון, שזמן־מה קודם־לכן שגרה את יחיאל מיכל פינס כעושה־דברה בארץ. במכתבו הביע ברמן תמיכה בפעולת יישוב הארץ והדגיש כי השעה כשרה לכך, שכן מחיר הקרקע נמוך בה יותר והגיעה 'שנת הגאולה', כפי שפירט בספרו. לא היתה זו הבעת תמיכה גרידא. ברמן, שנעדר מן הארץ כמה שנים, חיפש דרך לשוב אליה כמנהל מושבה. הוא סיפר כי היה לו מידע מעשי על כך. באמריקה ובארץ־ישראל הקריב את כל אשר לו כדי להוכיח שניתן להתפרנס מעבודת־האדמה. על כישוריו — כך טען — אפשר לעמוד מתוך ספרו. את בקשתו הגדיר בלשון זו: 'אין אני רודף אחר כבוד ואיני מבקש משכורת גדולה אלא כיסוי הוצאותי הצנועות, לבוא לארץ־ישראל ולשרת את העניין הקדוש'.

1 ראה על כך: ג' קרסל, 'מסעות שמעון' — הספר ומחברו, קתדרה, 14 (תש"ס), עמ' 181–202.

2 Mocatta Library, University College London, Montefiore Pamphlets 69

Budapest December 23- 1879

To the noble Gentlemen of the Montifiore Colonisation Society
in London

Gentlemen! from the newspapers I am informed that you have founded a society to colonise Palestina, and follow the principles of our greatest patriot Sir Moses Montifiore. - as there is now the best opportunity to accomplish it, the land is in a very low price, and, as it is proved in my ספר מסעות שמעון that we are now in the שנת גאולה, and whereas I feel myself competent, therefore I take the liberty to offer you my service. - I strive since many years for Colonisation. I have gathered practical information in America. I have sacrificed my all by traveling in the holy land, for Jewish welfare, and by writing and publishing my ^{ספר מסעות} "Travels in the holy Land", to invoke sympathy for it, and show the way how there can be made a living by agriculture. - I do not strive for honor, nor for great salary, only to defray my trifling expenses, to come to Palestina and serve the holy cause. - From my ^{ספר מסעות} you can judge that I have ability to lead a Colony to the best satisfaction - my ^{ספר} travel in the holy land, is laid by, directed to our noble father Sir Montifiore. - Your kind answer, with your proper direction requesting I remain Your most obeydeant servant

direction

S. Sermann
2 Mooren Gasse No. 10
in Budapest
Hungaria

ביבליוגראפיה

השכונות בירושלים החדשה 1860-1980

ביבליוגראפיה נבחרת

רות פ' גולדשמידט-לעהמאנן

רשימת קיצורים

במערכה — בטאון הצבור הספרדי ועדת מזרח, ירושלים	במערכה
הד-ירושלים, ירושלים תרצ"ט	הד-ירושלים
ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ד	הישוב היהודי
הלבנון — מבשר ומודיע כל דבר הנדרש לאיש יהודי לדעת כאשר הוה יהודי, ירושלים תרכ"ג-תרמ"ו	הלבנון
המגיד — מכתב קורות הימים, ליק ולונדון תרי"ט-תרס"ד	המגיד
העולם — שבועון עברי רשמי של ההסתדרות הציונית, תרס"ח-תש"י	העולם
השקפה על עניני היהודים בארץ-ישראל ויתר הארצות ועל כל שאלות הזמן, תרנ"ז-תרס"ט	השקפה
א' יערי, זכרונות ארץ-ישראל, א-ב, ירושלים, ההסתדרות הציונית, תש"ז	זכרונות ארץ-ישראל
חכצלת מבשרת ציון, ירושלים תר"ל-תרע"א	חכצלת
טורי ישרון — ירחון כהוצאת הסתדרות 'ישרון' ירושלים, ירושלים תשכ"ו ואילך	טורי ישרון
ירושלים — ספר קבוצת מאמרים, יוצא לאור... מאת א"מ לונץ, ויען וירושלים תרמ"ב-תרע"ט	ירושלים — לונץ
ז' וילנאי, ירושלים — בירת ישראל, העיר החדשה, ג, ירושלים, אחיעבר, 1974	ירושלים — בירת ישראל
א' פירסט, ירושלים החדשה, ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ו	ירושלים החדשה
י' בן-אריה, עיר בראי תקופה — ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ט	ירושלים החדשה בראשיתה
י' שפירא, ירושלים — מחוץ לחומה, תולדה והווה, ירושלים, הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, תש"ח	ירושלים — מחוץ לחומה
ב' קלוגר, ירושלים — שכונות סביב לה, ירושלים תשל"ט	ירושלים — שכונות סביב לה
א"מ לונץ, לוח ארץ-ישראל שמושי וספרותי, ירושלים תרנ"ה-תרע"ו	לוח א"י
ד"ן ברניקר (עורך), לוח ירושלים, ירושלים תש"א-תשי"ב	לוח ירושלים
מאזנים — שבועון לספרות, לבקורת ולדברי אמנות, תל-אביב תרפ"ט ואילך	מאזנים
מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל, ירושלים, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקו-תיה, תש"ך ואילך	מחקרים
משמר לילדים, תל-אביב 1945 ואילך	משמר לילדים
פ' גראייבסקי, ספר הישוב העברי מחוץ לחומה העיר, ירושלים תרצ"ט	ספר הישוב

עתי-מול	עתי-מול — עתון לתולדות ארץ-ישראל ועם ישראל, תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"ה ואילך
קתדרה	קתדרה — כתולדות ארץ-ישראל ויישובה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ו ואילך
שכט ועם	שכט ועם — קובץ לבעיות מזוג גלויות, ירושלים, הפרדציה הספרדית העולמית, תשי"ד ואילך
שכונות בכירה	שכונות בכירה, ירושלים, עיריית ירושלים, האגף להסברה וליחסי ציבור [ללא תאריך]. [בהכפלה]
שכונות בירושלים	י' גלוס, שכונות בירושלים, ירושלים, ספרית ראשונים, תשכ"ב
שלוחות	שלוחות — ירחון לנוער הדתי (אגרת לגולה), ירושלים תש"ט-תשכ"ב
חבונה	חבונה — שבועון לענייני היהדות, התורה והמוסר ומצוות ישוב א"י, ירושלים תרצ"ב-תרצ"ג

PEFQ
ZDPV

Palestine Exploration Fund, Quarterly Statement, London 1869 ff.
Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins, Leipzig 1878 ff.

כללי

- 8 הנ"ל, 'מאחז בדרום ירושלים', שם, עמ' 51-70.
- 9 אתרים לשימור בירושלים — שלב א, ירושלים, עיריית ירושלים, מחלקה לתכנון העיר, 1974 [107 עמ']. [בהכפלה.]
- 10 אתרים לשימור בירושלים — שלב ב (טייטא), ירושלים, עיריית ירושלים, מחלקה לתכנון העיר, 1975 [28 עמ']. [בהכפלה.]
- 11 ד' ברמגארטען, '... אדות ירושלים החדשה והבנויה מחומות העיר וחוצה לה...', המגיד, ל (1886), גליון א, עמ' 315-314.
- 12 ש' בוקשפן, המערך המרחבי של האוכלוסיה הדתית בירושלים 1959-1971 — עבודת גמר לקבלת התואר מ.א. בגי-אוגרפיה, ירושלים, אוניברסיטה העברית, 1972 [88 + 3 עמ']. [בהכפלה.]
- 13 ג' ביגר, 'תרומת השלטון הבריטי להתפתחותה של ירושלים בראשית שלטונו בארץ (1918-1925)', מחקרים, ט (תשל"ו), עמ' 175-200.
- 14 הנ"ל, 'שכונות הגנים' בירושלים — תכנון והתפתחותן בראשית השלטון הבריטי, 1917-1925, קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 108-131.
- 1 ש' אביצור, חיי יום-יום בארץ ישראל כמאה התשע עשרה, תל-אביב, עם וספר, תשל"ג [370 עמ'].
- 2 י' אבן-חן, 'ירושלים... בשכונות הדתיות', ישראל הדתית — בעיות, מפעלים, אישים, א, תל-אביב, 'הסברה', תשי"ד, עמ' 194-198.
- 3 מ' אבנימלך, 'השפעת התנאים הגיאולוגיים של ירושלים על התפתחות יישובה', יהודה וירושלים, ירושלים, החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, תשי"ז, עמ' 129-136.
- 4 ש"ן אייזנשטדט (עורך), אזורי שקום עירוניים — שכונות הספר בירושלים, ירושלים, משרד השכון, 1962 [108 + 17 + 15 עמ']. [בהכפלה.]
- 5 ע' אשבל (עורך), ששים שנות הכשרת הישוב, ירושלים, חברת הכשרת הישוב, תשל"ל [278 עמ'].
- 6 הנ"ל, 'הרחבת גבולות בירושלים', שם, עמ' 52-54.
- 7 הנ"ל, הכשרת הישוב — פרשיות ומפעלים בערי הארץ ירושלים, תל-אביב וח'פה, ירושלים, חברת הכשרת הישוב בישראל, תשל"ו [231 עמ'].

- 19 הנ"ל, 'גידול הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ט', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ג, עמ' 80-121.
- 20 הנ"ל, 'היציאה ה"חלוצית" של יהודי ירושלים מחוץ לחומות, עד העליה הראשונה (1882)', שלם, א, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ד, עמ' 331-435.
- 21 הנ"ל, 'התפשטות וראשית דעיכתו של היישוב היהודי בעיר העתיקה', עיר בראי תקופה — ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ז, עמ' 422-435.
- 22 הנ"ל, 'השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות בשנות השמונים של המאה הי"ט', קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 20-58.
- 23 הנ"ל, 'אל מעבר לחומה — תשע שכונות קמו בירושלים לפני תנועת "חיבת ציון" והן שהתו את דמות העיר עד היום', עת-מול, ג (תשל"ח), גליון 3, עמ' 20-22.
- 24 הנ"ל, עיר בראי תקופה — ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ט [699 עמ'].
- 25 ד' כנבנשי, 'שמות השכונות והשיכונים — איתורם והסברם', רחובות ירושלים, ירושלים תשל"ז, עמ' 197-221.
- 26 ב"י [=אליעזר בן-יהודה], 'ירושלם החדשה', מבשרת ציון, א (ירושלים תרמ"ד), חוברת ב, עמ' לט-מה.
- 27 א' בן-יעקב, 'תעודות לתולדות הישוב היהודי בירושלים', ירושלים — רבעון, ג, ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"י, עמ' נט-עב.
- 28 י' בן-צבי, אוכלוסנו בארץ, ורשה, קרן הקימת לישראל, תרפ"ט [92 עמ']. [ספריה "סודות", 4-5]
- 29 י' ברטל, 'יישוב ישן ויישוב חדש' — הדימוי והמציאות, קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 3-19.
- 30 י' ברנאי, 'העדה המערבית בירושלים במאה הי"ט', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ג, עמ' 129-140.
- 31 א"צ ברעזין, אגרוס פון ארץ-ישראל — די געשיכטע פון 'עץ-חיים' און ענטוויקלונג פון יידישען ישוב אין ירושלים פאר דאס לעצטען יאהרהונדערט, ירושלים, סלומון, תרצ"ג [44 עמ'].
- 32 מ"ד גאון, 'ירושלים בדורות האחרונים', יהודי המזרח בארץ ישראל בעבר ובהווה, א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 103-156.
- 33 הנ"ל, 'משה מונטיפיורי ודאגתו לגורל בני עדת היהודים המערבים בירושלים', מנחה לאברהם — ספר יובל לכבוד אברהם אלמאליח, ירושלים, ועד היובל, תשי"ט, עמ' 176-182.
- 34 י' גאלדמאן, 'קהל עדת אחינו התימנים בירושלים ת"ו', האסיף, ב (ווארשא תרמ"ו), עמ' 193-199.
- 35 ד' גורביץ, 'גידולה של ירושלים', יהודי ירושלים, ירושלים, הסוכנות היהודית לא"י, תש"א, עמ' 13-27.
- 36 י' גליס, 'שבעים שנה בירושלים — תולדות חייו של מרא דארעא דישראל הגאון רבינו שמואל סלנט זצ"ל, ירושלים, ספרית "ירושלים", תש"ך [צה עמ'].
- 37 הנ"ל, 'שכונות בירושלים — פרשת בנינה והתפתחותה של העיר החדשה שמחוץ לחומות, ירושלים, ספרית ראשונים, תשכ"ב [קנב עמ']', תשל"ז.
- 38 הנ"ל, 'שכונות בירושלים — צעדים ראשונים', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3765, עמ' ד-ה; גליון 3771, עמ' ד.
- 39 הנ"ל, 'שכונות בירושלים — בתי הכוללים', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3886, עמ' ד.
- 40 הנ"ל, 'ירושלים שכונות סביב לה — ציוני-דרך להתפתחות העיר החדשה מחוץ לחומות', בית יעקב, גליון המאה (ירושלים תשכ"ח), עמ' 45-49.
- 41 נ' גליקשטיין, 'משכנות העוני בירושלים, תל-אביב וחיפה', מגמות — רבעון לחקר בעיות הילד, יא (ירושלים, מוסד סאלד, 1961), מספר 3, עמ' 289-302.
- 42 פ' גרייבסקי (עורך), הרב יוסף רבלין ז"ל — חוברת זכרון לשנת השלשים לפטירתו, כ"ג אלול תרנ"ו-כ"ז אלול תרפ"ו, ירושלים תרפ"ו [לא עמ'].
- 43 הנ"ל, 'ירושלים הבנויה — מגרשי השכונות והמוסדות מחוץ לחומות העיר', מגנוי ירושלים, ד, ירושלים תר"ץ, עמ' טו-יח; ה, ירושלים תר"ץ, עמ' יז-יח.
- 44 הנ"ל, 'בשעריך ירושלים — ירושלים הבנויה — הישוב החדש מחוץ לחומות העיר — מגרשי השכונות והמוסדות, זמן קנייתם, על ידי מי, ומחרים משנת תרט"ז עד היום הזה, ירושלים, צוקרמן, תרצ"ז [יב עמ'].
- 45 הנ"ל, 'ספר הישוב — לחג יובל השמונים לבנין הישוב העברי מחוץ לחומות העיר ע"ק ירושלים ת"ו, ירושלים, סלומון, תרצ"ט [104 עמ'].
- 46 הנ"ל, 'כתיב ר' יוסף ריבלין ז"ל על ירושלים וקורותיה, תרכ"ד-תרנ"ו, ירושלים, ציון [ללא תאריך; כח עמ'].
- 47 כ"צ גת, 'הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881)', ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ד [359 עמ']. [מהדורה מצולמת]
- 48 הנ"ל, 'יסוד שכונות מחוץ לחומה', הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות הת"ר-התרמ"א (1840-1881), ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ד, עמ' 285-302.

- 49 דרום מזרח ירושלים – דו"ח ביניים מס' 1, ירושלים, המכון לתכנון ופתוח [1967?]. [בהכפלה].
- 50 דרום מזרח ירושלים, ירושלים, צוות תכנון דרום מזרח ירושלים עבור משרד השיכון, 1968 [94 עמ']..
- 51 י' האזרחי, 'מחקרים בגיאוגרפיה העירונית של ירושלים', האוניברסיטה, יב (ירושלים תשכ"ז), חוברת ג, עמ' 23-34.
- 52 הנ"ל, מחקרים בגיאוגרפיה העירונית של ירושלים, ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשכ"ח [15 עמ']..
- 53 הנ"ל, עיר אבן ושמיים, תל-אביב, משרד הבטחון, תשכ"ח [372 עמ']..
- 54 הנ"ל, 'שכונות סביב לה', ירושלים אשר בחרתי, ירושלים, כרטא, תשל"א, עמ' 239-255.
- 55 א' הורביץ, 'בניין ירושלים – תולדות השכונות הראשונות', מוסד היסוד, ירושלים, ועד כללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 132-278.
- 56 ש' הלוי, 'הארות ליציאה מן החומות', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ג, עמ' 141-153.
- 57 ח' המבורגר, ספר שלשה עולמות א-ג, ירושלים, 'חורב', תרצ"ט-תש"ח.
- 58 מ' הקר, 'המצב הגיאוגרפי והטופוגרפי של ירושלים', ספר ירושלים, ערך מ' אבי-יונה, א, ירושלים וכו', מוסד ביאליק ודביר, תשט"ז, עמ' 3-24.
- 59 י"א סג"ל ווייס, בשעריך ירושלים – זכרונות ורשומות, ירושלים, חלוי, תש"ט [ט + 370 עמ']..
- 60 מ' וולפסון, תכנון סביבת המגורים וסיפוק הצרכים האנושיים בהדרגה: שכונות חדשות בירושלים, ירושלים, משרד השיכון, תשל"ו [47 עמ']. [בהכפלה].
- 61 ז' וילנאי, 'ירושלים – ראשיתה של העיר החדשה 1860-1917', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ג, עמ' 154-177.
- 62 הנ"ל, 'השכונות בירושלים', ירושלים בירת ישראל – העיר החדשה, ג, ירושלים, אחיעבר, 1974, עמ' 160-257.
- 63 הנ"ל, 'ירושלים החדשה', מדרין ירושלים, ירושלים, אריאל, תשל"ח, עמ' 224-271.
- 64 א"ד וישנצקי, רבי יוסף ריבלין, תל-אביב, 'ספרית ראשון-ים', תש"ז [61 עמ']..
- 65 ח"א זוטא ול' סוקניק, 'העיר החדשה', ארצנו, ירושלים, ועד הצירים, תר"ץ, עמ' 127-135.
- 66 ספר חברת בני ציון – מאשכנזים וספרדים ילידי ותושבי
- ערי הקודש ירושלים חברון צפת טבריא תוכב"א – ליסוד מושבות בארץ הקדושה על יסודי התורה והיראה, ירושלים, פרומקין, תר"ס [22 + מ עמ']..
- 67 ב' טולידאנו, 'מקורות הישוב בירושלים', תרכ"ץ, ט (תרצ"ח), עמ' 119-122.
- 68 טיוטת תכנית אב לירושלים השלמה, ירושלים, המשרד לתכנית אב לירושלים, 1967 [9 עמ']. [בהכפלה].
- 69 י' טריואקס וא' שטינמן (עורכים), 'משה מונטיפיורי', ספר מאה שנה, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 17-52.
- 70 הנ"ל (עורכים), 'יהודית מונטיפיורי', שם, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 53-96.
- 71 ב"צ יאדלר, בטוב ירושלים – זכרונות מחיי ירושלים וגדוליה במאה האחרונה, בני-ברק, 'נצח', תשכ"ז [תלב עמ']..
- 72 י' יהושע, שכונות בירושלים הישנה – פרקי הווי מימים עברו, ירושלים, ראובן מס, 1971 [241 עמ']. [חלק רביעי של ילדות בירושלים הישנה].
- 73 הנ"ל, 'ירושלים של תרפ"ד', טורי ישרון – גליון יובל "ישרון", מא (ירושלים תשל"ה), עמ' 20-25, 38.
- 74 הנ"ל, 'שכונות התימנים', במערכה, טו (תשל"ה), גליון 171, עמ' 10-11, 26.
- 75 הנ"ל, שכונות בירושלים הישנה מספרות – פרקי הווי מימים עברו, ירושלים, ראובן מס, 1978 [178 עמ']. [חלק חמישי של ילדות בירושלים הישנה].
- 76 א' ילין, לצאצאי – זכרונות, א-ב, ירושלים תרצ"ח-תש"א.
- 77 ד' ילין, 'ירושלים ביהדותה – בניני ירושלים, שכונותיה, סדריה ושלטונותיה', כתבים נבחרים, א, ירושלים, ראובן מס, תרצ"ו, עמ' 49-73.
- 78 הנ"ל, ירושלים של תמול, ירושלים, ראובן מס, תשל"ב [444 עמ']..
- 79 י' ילין, 'גידול הישוב היהודי בירושלים... תקצ"ד-תרכ"ג (1834-1863)', זכרונות ארץ ישראל, עמ' 150-178.
- 80 הנ"ל, 'השכונות הראשונות בירושלים מחוץ לחומה, תרכ"ט-תרל"ח (1869-1878)', שם, עמ' 194-198.
- 81 י"י ילין, אבותינו – פרקיהיסטוריה והווי, דמויות וסיפורים מחיי בוני הישוב הראשונים, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו [שסד עמ']..
- 82 י"י ילין, 'ראשית הישוב היהודי מחוץ לחומה', אבותינו, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו, עמ' מ-מב.
- 83 י' ילין, זכרונות לכן-ירושלים, תקצ"ד-תרע"ח, ירושלים

- תרפ"ד (202 + ח עמ'). [נדפס מחדש, ירושלים תשל"ב].
- 84 הנ"ל, ראשית הישוב היהודי מחוץ לעיר (תרכ"ט-תרל"ה), שם, עמ' 113-116.
- 85 א' יערי, 'עלית יהודי תימן לארץ-ישראל (במלאת ששים שנה לעלית תרמ"ב)', שבנות תימן – קובץ, י' ישעיהו וא' צדוק (עורכים), תל-אביב, מתימן לציון, תש"ה, עמ' 11-36.
- 86 הנ"ל, מסעות ארץ ישראל – של עולים יהודים – מימי הבינים ועד ראשית ימי שיבת ציון, תל-אביב, 'גזית', תש"ו [816 עמ'].
- 87 הנ"ל, זכרונות ארץ ישראל – מאה ועשרים פרקי זכרונות מחיי הישוב בארץ מהמאה השבע-עשרה ועד ימינו, א-ב, ירושלים, ההסתדרות הציונית, תש"ו.
- 88 'ירושלם', חבצלת, כב (תרנ"ב), גליון 1, עמ' א.
- 89 'ירושלם הכנויה', האסיף לתקופת השנה, א, סדר ב (וורשא תרמ"ד), עמ' 125-128.
- 90 'ירושלים החדרית בכנינה "שטעטלאך" בירושלים', בית יעקב, קובץ ז (תשכ"ה), גליון 71, עמ' 31.
- 91 י' כהן, 'משכונה לשכונה בעיר הבירה', הצפה, יג (תש"י), גליון 3693, עמ' 5.
- 92 א' כהן-רייס, מזכרונות איש-ירושלים, ירושלים, 'ספרית הישוב', תשכ"ד² [לו + 447 עמ'].
- 93 ש' כסאר, 'ראשית עלייתם של יהודי תימן', הראל – קובץ זכרון להרב רפאל אלשיך ז"ל, תל-אביב, תשכ"ב, עמ' 242-236.
- 94 א"מ לונץ, 'העיר החדשה', מורה דרך בארץ ישראל וסוריה, ירושלים, א"מ לונץ, תתכ"ג, עמ' 97-99.
- 95 הנ"ל, 'משה וירושלם – יכלכל פרשת מסעות השר משה מונטיפיורי זלה"ה לארה"ק, מפעלי חסד ומוסדי צדקה אשר ידיו כוננו בה לטובת אחיו חובקי אדמתה', ירושלים – לונץ, ב (תרמ"ז), עמ' 105-140.
- 96 הנ"ל, 'השקפה כמצב ארה"ק (במשך העת החולפת)', ירושלים – לונץ, ג (תרמ"ט), עמ' 201-226.
- 97 הנ"ל, 'ירושלם החדשה – השקפה', לוח א"י, ג (תרנ"ח), עמ' 59-71 [=נתיבות ציון וירושלים, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"א, עמ' 263-270].
- 98 הנ"ל, 'ירושלם בארבעים שנה האחרונות', לוח א"י, יז (תרע"ב), עמ' 3-50.
- 99 הנ"ל, 'קורות היהודים בירושלים במאה האחרונה, תק"ע-תרע"ה (1810-1915)', נתיבות ציון וירושלים, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשל"א, עמ' 160-179.
- 100 הנ"ל, 'ירושלים בארבעים שנה האחרונות', שם, עמ' 197-262.
- 101 הנ"ל, 'פעלי משה מונטיפיורי ובית רוטשילד בירוש-לים', שם, עמ' 274-310. [מתוך: ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 105-140; לוח א"י, יא (תרס"ו), עמ' 169-203].
- 102 ח' לונץ כולוטין, אברהם משה לונץ ודורו, תרט"ו-תרע"ח, 1854-1918, ירושלים תשכ"ג [59 עמ'].
- 103 א' לזר, 'משוט בשכונות ירושלים החדשה', זמנים – מוסף לשבת, א (תשי"ד), גליון 173, עמ' XI, III.
- 104 'לתולדות בנינה של ירושלים החדשה', לוח ירושלים, יב (תשי"ב), עמ' קס-קפח.
- 105 'מאה שנים להולדת ר' יוסף ריבלין ז"ל', הארץ, כא (1938), גליון 5829, עמ' 3.
- 106 המבנה השכונתי של ירושלים – השלכות תכנוניות של הגורם החברתי, ירושלים, המשרד לתכנית אב ירושלים, 1965 [8 עמ']. [בהכפלה].
- 107 מגרשי-בנין בירושלים, ירושלים, חברת הכשרת הישוב בארץ-ישראל, תרפ"ג [ללא עמוד]. [עברית ואנגלית].
- 108 מ' מונטיפיורי, משה וירושלים כולל ספור-מסע... מתורגם לשפת עבר על ידי ד' גארדאן, ליק תרכ"ז [24 עמ'].
- 109 הנ"ל, ספור משה וירושלים... כל מסעו וישיבתו ארבע עים יום בארץ הקדושה... תרל"ה... ונעתק ללשון הקודש ע"י מהור"א אמשעי-עוריץ, וורשא תרל"ט [96 עמ'].
- 110 ח' מזרחי, 'חיבת ציון', יהודי פרס, תל-אביב, דביר, תשי"ט, עמ' 197-216.
- 111 מחקר חברתי בשכונות ירושלים, ירושלים, המכון למחקר חברתי שמושי... עבור המשרד לתכנית אב ירושלים ומשרד השיכון, 1968 [182 + 30 עמ']. [בהכפלה].
- 112 ח"מ מיכלין, בראי הדורות – אוסף מאמרים, זכרונות ורשימות על ירושלים, תל-אביב, צ' ליינמן, תשי" [184 עמ'].
- 113 א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"א [412 עמ'].
- 114 הנ"ל, 'ירושלים החדשה בשנת תרל"ו', פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"א, עמ' 120-149.
- 115 ב' נוימן, עיר-הקודש ויושבי-בה, ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ט [ע"ה עמ']. [מקורות ארץ-ישראל, ג].
- 116 י' ניני, 'עולי תימן בארץ-ישראל בשנים תרמ"ב-תרע"ד (1882-1914)', קתדרה, 5 (תשרי תשל"ח), עמ' 30-82.

קובץ כרוזים ועלונים מפרסומי ירושלים במאה הקודמת, ת"ר-ת"ש בצרוף באורי רקע, ירושלים תשל"ח [181 עמ'].

139 הנ"ל, ירושלים שכונות סביב לה – השכונות מחוץ לחומה בשנות תר"כ-ת"ש, יסודן ומפעלן, מייסדיהן ומתיישביהן בצירוף פנקסי התקנות, ירושלים תשל"ט [320 עמ'].

140 י' קמחי, 'אזורי עוני בירושלים', מחקרים, ח (תשל"ב), עמ' 65-90.

141 נ' קצבורג, 'קווים להתפתחותה של ירושלים מחוץ לחומה', יד יוסף יצחק ריבלין – ספר זכרון, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, תשכ"ד, עמ' 37-46.

142 י' קרמון, 'ירושלים – מחוץ לחומה, מגוון של שכונות', ארץ-ישראל – גיאוגרפיה של הארץ ואזוריה, תל-אביב, יבנה, 1973, עמ' 284-288.

143 הנ"ל, 'תמורות בנוף העירוני של ירושלים במאה הי"ט', קתדרה, 6 (טבת תשל"ח), עמ' 38-73.

144 ר' קרק, 'התפתחות הערים ירושלים ויפו בשנים 1840 ועד מלחמת העולם הראשונה (מחקר בגיאוגרפיה הסטורית)', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1976 [V + 438 עמ']. [בכפלה].

145 הנ"ל, 'ירושלים ויפו במאה הי"ט כערים מזרח-תיכוניות מסורתיות', מחקרים, י (תשל"ח), עמ' 75-95.

146 הנ"ל, שכונות בירושלים – (א) הבניה בירושלים החדשה ותקנות השכונות, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח [88 עמ'].

147 ש' ראויצקי, 'לקורות הישוב היהודי בירושלים (משנת תקע"ב – שנת חדוש הישוב האשכנזי בירושלים – עד ימי המלחמה העולמית)', יבנה... מוקדש לרב פרופ' שמואל קליין, ירושלים, הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, תרצ"ט, עמ' 154-172.

148 א' ריבלין, 'יסוד היישוב העברי בירושלים', סיני, נו (תשכ"ה), עמ' שמד-שן.

149 א"ב ריבלין, ירושלים – תולדות הישוב העברי במאה התשע-עשרה, תל-אביב, אל"ף, תשכ"ו [144 עמ'].

150 ח"ה ריבלין (עורך), חזון ציון – שקלוב וירושלים, תולדות עלית תלמידי הגר"א ומפעליהם ביסוד הישוב בארץ-ישראל, תל-אביב, א' מוסד, תש"ו [194 עמ'].

151 י' ריבלין, מגילת יוסף – מבחר מאמרים ורשימות של ר' יוסף (יושעה) ריבלין משנות תרכ"ב-תרנ"ו, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, תשכ"ו [252 עמ'].

152 י"י ריבלין, 'ראשית הישוב היהודי בירושלים מחוץ לחומה תרט"ו-תרכ"ט (1855-1869)', זכרונות ארץ ישראל, עמ' 183-191.

117 ש"א נכון, משה מונטיפיורי, תל-אביב, דביר, תשכ"ט [152 עמ'].

118 ר' סוזן, זמנים סוערים, ירושלים, ועד העדה הספרדית בירושלים, תשל"ז [171 עמ'].

119 מ' סלומון, ספר שלשה דורות בשוב, תקע"ב-תרע"ג, ירושלים תרצ"ט [240 עמ'].

120 עזריהו, 'מסביב לעיר', לוח א"י, ב (תרנ"ז), עמ' 6-73.

121 'העיר החדשה', לוח ירושלים, א (תש"א), עמ' סג-עו.

122 'העיר החדשה', שם, ב (תש"ב), עמ' עח-צד.

123 'העיר החדשה', שם, ג (תש"ג), עמ' סז-פ.

124 'העיר החדשה', שם, ד (תש"ד), עמ' סז-פ.

125 'העיר החדשה', שם, ה (תש"ה), עמ' קז-קח.

126 'העיר החדשה', שם, ט (תש"ט), עמ' צב-קו.

127 'לתולדות בנינה של ירושלים החדשה', שם, י (תש"י), עמ' קיד-קלה.

128 'לתולדות בנינה של ירושלים החדשה', שם, יא (תש"א), עמ' קמד-קסו.

129 א' פירסט, 'ירושלים החדשה, ירושלים, מוסד הרב קוק וכו', תש"ו [150 עמ'].

130 הנ"ל, 'שכונות ירושלים ושמותיהן', הבקר, יא (תש"ו), גליון 3226, עמ' 4.

131 הנ"ל, 'ירושלים החדשה', ירושלים – רבעון, ב, ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ט, עמ' רד-רכז.

132 נ"צ פרוש-גליקמן, שלשה דורות בירושלים – פרקי זכרונות, ירושלים, יד-למסדים, תשל"ח [261 עמ'].

133 י' פקס, 'תחיית ירושלים העברית ותולדות ישובה עד הכיבוש הבריטי לפני מאה שנה', מחקרים בידיעת הארץ וטופוגרפיה מקראית, ירושלים, החברה לחקר המקרא בישראל, תשכ"א, עמ' 34-80.

134 הנ"ל, 'בנין ירושלים החדשה', מאה שנה בירושלים, ירושלים, ראובן מס, 1964, עמ' 45-50.

135 א' צ'רניאק, 'בתי דירה משותפים של ה"חלוקה" בירושלים', הבנין (תל-אביב 1937), עמ' 6-7.

136 ר' קאופמן, תכניות בניה בשביל ארץ-ישראל, [ללא מקום דפוס: 1923?].

137 ד' קרצינסקי, 'מעונות עובדים ב' ירושלים 1934', הבנין (תל-אביב 1937), עמ' 21.

138 ב' קלוגר, מן המקור – הישוב הישן על לוח המודעות,

- 170 תוכנית אב ירושלים 1968, א-ב, ירושלים, עיריית ירוש-
לים, תשל"ג-תשל"ד.
- 171 תכנון אופטימלי של פיתוח ירושלים — הצעת מחקר,
רמת-גן, מכון ישראלי למחקר ומידע אורבני, 1970 [35 עמ'].
[בהכפלה.]
- D.H.K. Amiran, A. Shachar & I. Kimhi (eds.), 172
*Urban geography of Jerusalem—a companion volume
to the Atlas of Jerusalem*, Jerusalem, Massada, 1973
[173 pp.].
- D.H.K. Amiran, 'The development of Jerusa- 173
lem, 1860-1970', *ibid.*, pp. 20-52.
- C.R. Ashbee (ed.), *Jerusalem 1918-1920— 174
being the records of the Pro-Jerusalem Council during
the period of the British Military Administration*,
London, The Council of the Pro-Jerusalem Society,
1921 [xv + 109 pp.; illus.].
- Idem.*, 'An account of the new Jewish garden 175
cities, etc., and the modifications they entail in the
town plan', *Jerusalem 1920-1922*, London, The
Council of the Pro-Jerusalem Society, 1924, pp. 64-
67; illus.
- Y. Ben-Arieh, 'The growth of Jerusalem in the 176
nineteenth century', *Annals of the Association of
American Geographers*, LXV (Washington, D.C.
1975), pp. 252-269.
- Idem.*, 'The process of the Jewish community's 177
emergence from within Jerusalem's walls at the end of
the Ottoman period', *Proceedings of the Sixth World
Congress of Jewish Studies*, II, Jerusalem, World
Union of Jewish Studies, 1975, pp. 313-329.
- M.T. Carpenter, 'Some Jewish colonies', *In 178
Cairo and Jerusalem—an Eastern note-book*, New
York, Anson D.F. Randolph, 1894, pp. 198-208.
- J. Dash & E. Efrat, 'Jerusalem outline scheme', 179
The Israel Physical Master Plan, Jerusalem Ministry of
the Interior, 1964, pp. 66-69.
- E. Efrat, 'Patterns in the urban development of 180
modern Jerusalem', *Tijdschrift voor Economische en
Sociale Geografie*, LV (Rotterdam 1964), pp. 223-229.
- Idem.*, *Changes in the town planning concepts of 181
Jerusalem 1919-1969*, Jerusalem, Ministry of the
Interior, 1971 [18 pp.]. [Duplicated.]
- M. Gilbert, *Jerusalem—illustrated history atlas*, 182
- 153 י"מ ריבלין, ראשית הישוב היהודי מחוץ לחומות, ירוש-
לים תשל"ח [182 עמ'].]
- 154 מ"מ ריישר, 'שבתי הארץ', ספר שערי ירושלים, ה, ירוש-
לים, ספרא, תשכ"ז, עמ' 54-60.
- 155 י' רצהבי, 'ראשוני עולי תימן בעליית תרמ"ב', מחניים,
עז (תשכ"ג), עמ' 70-75.
- 156 [יואל משה שלאמאן], יהודה וירושלם — עתונת של ר'
יואל משה שלאמאן, תרל"ז-תרל"ח; נסדר מחדש בצירוף
הערות ומבוא מאת ג' קרסל, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשט"ו
[לט + 189 עמ'].]
- 157 שוא נע, 'תיכון העיר (ב) השכונות', הדיירושלים, א
(תש"ש), גליון כז, עמ' 3; גליון כט, עמ' 3.
- 158 א"ש שטיין, 'אור אדם', הצפה, כב (תש"ד), גליון 6884,
עמ' 5; גליון 6890, עמ' 5.
- 159 'השכונות — השכונות, סדרן הגיאוגרפי לפי המפה, זמן
הוסדן ומספר תושביהן (משפחות, ונפשות)', כל ירושלים לשנת
תרפ"א-תרפ"ב, 1921, עמ' 14-15. [הדפסה חדשה, ירושלים,
אריאל, 1979.]
- 160 שכונות בבירה, ירושלים, עיריית ירושלים [ללא תאריך].
[34 עמ']. [בהכפלה.]
- 161 שכונות בבירה, ירושלים, עיריית ירושלים, האגף
להסברה וליחסי צבור, [ללא תאריך] [37 עמ']. [בהכפלה.]
- 162 שכונות בבירה, ירושלים, עיריית ירושלים, [אחרי
תשל"ז]. [36 + 3 עמ']. [בהכפלה.]
- 163 ע' שמלך, 'התפתחות האוכלוסיה היהודית בירושלים
במאה השנים האחרונות', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור
לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1959 [20 עמ'].]
- 164 הנ"ל, 'התפשטות העיר וחלוקתה הפנימית', הדמוגרפיה
של הישוב היהודי בירושלים, ירושלים — מאסף לדברי ספרות,
ש' קרמר וח' תורן (עורכים), ירושלים, קרית-ספר, תשכ"ה, עמ'
117-113.
- 165 י' שפירא, ירושלים — מחוץ לחומה, תולדה והווה,
ירושלים, הוצאת-הספרים הארץ-ישראלית, תש"ח [288 עמ'].]
- 166 הנ"ל, 'השכונות', ירושלים — מחוץ לחומה, ירושלים,
הוצאת-הספרים הארץ-ישראלית, תש"ח, עמ' 9-133.
- 167 י' שריון, זכרונות, ירושלים תש"ג [יב + 227 עמ'].]
- 168 תדריך תכנון (אזור תכנון 81 — רחביה, קוממיות, קריית
שמואל, גבעת מרדכי), ירושלים, עיריית ירושלים המחלקה
לתכנון עיר, 1975 [34 עמ']. [בהכפלה.]
- 169 תכנית אב 1968 — דו"ח ביניים, ירושלים, עיריית ירוש-
לים, המשרד לתכנית אב ירושלים, 1969 [18 עמ']. [בהכפלה.]

- politics*, London, Thames and Hudson, 1975 [128 pp.; illus.].
- N. Lichfield, 'Planning and development of 195 Jerusalem', *Encyclopaedia Judaica Year Book*, 1974, Jerusalem. Encyclopaedia Judaica, 1974. pp. 174-186.
- H.R. Lottman, 'Rebuilding Jerusalem', *How 196 cities are saved*, New York, Universe Books, 1976, pp. 109-114.
- H.M.Z. Meyer, 'The saga of Jerusalem', *Portrait 197 of Jerusalem*, London, B.T. Batsford, 1958, pp. 7-21.
- Idem.*, 'Jerusalem im Laufe der Jahrtausende', 198 *Porträt einer Stadt-Jerusalem*, Frankfurt am Main, Umschau Verlag, 1958, pp. 7-16.
- J. Montefiore, *Notes from a private journal of a 199 visit to Egypt and Palestine*, London, Wertheimer, Lea, 1885² [410 pp.].
- [M. Montefiore], *Diaries of Sir Moses and Lady 200 Montefiore, comprising their life and work as recorded in their diaries from 1812 to 1883*, edited by L. Loewe, I-II, London, Griffith Farran Okeden & Welsh, 1890.
- S.U. Nahon, *Sir Moses Montefiore Leghorn 1784 201 —Ramsgate 1885—a life in the service of Jewry*, Jerusalem, Jewish Agency, 1965 [118 pp.; illus.].
- C. Nawratzki, 'Entstehung der neueren jüdi- 202 schen Stadtviertel in Jerusalem', *Die Jüdische Kolonisation Palästinas*, Munich, E. Reinhardt, 1914, pp. 378-381.
- J. Press, 'Die Neustadt', *Neues Palästina-Hand- 203 buch*, Wien, Fiba-Verlag, 1934, pp. 286-302.
- 'Reconstruction in Jerusalem: far-reaching 204 plans', *The Times*, 42,016 (London 1919), p. 7. [Report on C.R. Ashbee plan.]
- C. Schick, 'Die Baugeschichte der Stadt Jerusa- 205 lem... VII. Von Ibrahim Pascha bis heute (1830-1892)', *ZDPV*, XVII (1894), pp. 264-276.
- S. Shapiro, 'Planning Jerusalem: the first gene- 206 ration, 1917-1968', *Urban geography of Jerusalem*, ed. by D.H.K. Amiran, A. Shachar & I. Kimhi, Jerusalem, Massada, 1973, pp. 139-153.
- A. Sharon, *Planning Jerusalem—the Old City 207 and its environs*, Jerusalem, Weidenfeld and Nicolson, 1973 [211 pp.; illus.].
- London etc., *The Board of Deputies of British Jews*, 1977 [128 pp.; illus.].
- P. Goodman, *Moses Montefiore*, Philadelphia, 183 The Jewish Publication Society of America, 1925 [255 pp.; illus.].
- Idem.*, *Mosès Montéfiore*, traduit de l'anglais par 184 G. Bernard, Paris, Le Judaïsme Sepharadi, 1936 [215 pp.].
- H. Guedalla, *Diary of a tour to Jerusalem and 185 Alexandria in 1855, with Sir Moses and Lady Montefiore*, London, Darling, 1890 [73 pp.].
- D. Gurevich, *The Jewish population of Jerusa- 186 lem—a demographic and sociological study of the Jewish population and its component communities, based on the Jerusalem census September 1939*, Jerusalem, Jewish Agency for Palestine, 1940 [95 + 40 pp.; tables].
- J.E. Hanauer, *Walks about Jerusalem*, London 187 1910 [xv + 260 pp.; illus.].
- A.M. Hyamson (ed.), *The British Consulate in 188 Jerusalem in relation to the Jews of Palestine 1838-1914*, I-II, London, The Jewish Historical Society of England, 1939-1941.
- The Jerusalem Master Plan 1968—interim 189 report*, Jerusalem, The Jerusalem Master Plan Bureau, 1969 [33 pp.; appendixes]. [Duplicated.]
- Y. Karmon, 'Outside the Walls—a conglom- 190 oration of communities', *Israel—a regional geography*, London etc., Wiley-Interscience, 1971, pp. 256-259.
- H. Kendall, *Jerusalem: the city plan—preserva- 191 tion and development during the British Mandate 1918-1948*, London, His Majesty's Stationery Office, 1948 [xi + 122 pp.; illus.].
- D. Kroyanker, *Developing Jerusalem 1967-1975 192 —the planning process and its problems as reflected in some major projects*, Jerusalem, Jerusalem Committee, 1975 [221 pp.; illus.].
- D. Kroyanker & Y. Guiladi, *Planning and deve- 193 lopment—Jerusalem 1978: between two decades*, Jerusalem, Jerusalem Foundation, 1978 [44 pp.; illus.].
- A. Kutcher, *The new Jerusalem—planning and 194*

225 'השכונות אבן-ישראל ומשכנות ישראל', ירושלים
החדשה בראשיתה, עמ' 158-163.

226 'אבן ישראל תרל"ה', ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
36-38.

227 'אבן ישראל', שכונות בבירה, עמ' 2-3.

228 תעודה על חלק אחד מארבעים בשלשת הכורות ובשדה
האמצעית של החברה אבן ישראל ובהדרכים הפנימיים והשע-
רים ובכותלים שבצדיהם, ירושלים [ללא תאריך] [א דף].

אגודת-שלמה

229 'אגודת שלמה' – תרנ"ב, ספר הישוב, עמ' 47-48.

230 'אגודת שלמה, תרנ"ב', ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
97.

אוהל-משה

231 זה ספר תקנות החברה אהל משה לשם תפארה ולזכרת
עולם להשר הצדיק, הדגול מרכבות קדש, סיר משה מונטיפ-
יורי, ירושלים 1882 [10 עמ'].

232 א' הורביץ, 'שכונת "אהל משה"', מוסד היסוד, ירוש-
לים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 258-259.

233 ג' גולני, סקר אורבני של שכונות מגורים קיימות בירוש-
לים כבסיס לריהבליטציה השכונות אהל משה ומזכרת משה.
א-ד, חיפה, הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל וכו', 1967.
[עברית ואנגלית; בהכפלה].

234 י' יהושע, 'שכונת אהל משה', שכונות בירושלים הישנה,
ירושלים, ראובן מס, 1971, עמ' 92-131.

235 'אוהל-משה', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 162-163.

236 'אוהל משה', שכונות בבירה, עמ' 4-5.

אוהל-שלמה

237 חברת אוהל שלמה לבנות ערך חמשים בתים במשך שתי
שנים בעזר הלואה, עפ"י התקנות המבואר בפנים, ירושלים.
א"מ לונץ, תרנ"א [16 עמ'].

238 'אוהל שלמה', שכונות בירושלים, עמ' קח-קי.

239 'אוהל-שלמה', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 163-
164.

אוהלי-שמחה

240 'בתי פליטי רוסיה', "בית אברהם" – תרנ"ד, ספר
הישוב, עמ' 49-50.

241 'אהלי שמחה', שכונות בירושלים, עמ' קיג-קיד.

B. Spafford Vester, *Our Jerusalem—an Ameri-* 208
can family in the Holy City 1881-1949, London,
Evans, 1951 [366 pp.].

K. Stiglbauer, 'Die Entwicklung der Stadt Jeru- 209
salem seit der Zerteilung', *Festschrift Leopold G.*
Scheidl zum 60. Geburtstag, II Teil, Vienna, F. Berger,
1967, pp. 160-174.

R. Storrs, *Orientalism*, London, I. Nicholson & 210
Watson, 1937 [xvii + 624 pp.; illus.].

Ph. Wolff, 'Zur neueren Geschichte Jerusalems. 211
Von 1843-1884', *ZDPV*, VIII (1885), pp. 1-15

A. Yaari, 'The period of transition', *The Goodly* 212
heritage, translated by I. Schen, Jerusalem, Zionist
Organization, 1958, pp. 49-79.

עד להקמת המדינה

אבן-ישראל

213 תקנות חברת אבן ישראל... נתיסדה בחדש אייר
תרל"ה, ירושלים תרל"ה [א דף]. [=ירושלים שכונות סביב לה,
עמ' 38].

214 פ' גראייסקי, 'פנקס אבן ישראל', העולם, כה (תרצ"ז),
גליון י', עמ' 160-161.

215 'תקנות חברת אבן ישראל', ספר הישוב, עמ' 17-20.

216 '200' אבן ישראל' – תרל"ה, שם, עמ' 15-23.

217 י' בן-אמיתי, 'אבן-ישראל', שלוחות, לט (תשט"ז), עמ'
17-19.

218 א' הורביץ, 'שכונת "אבן ישראל"', מוסד היסוד, ירוש-
לים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 221-228.

219 י' גלים, 'שכונות בירושלים – אבן ישראל', המודיע, יג
(תשכ"ב), גליון 3818, עמ' ג.

220 'אבן ישראל', שכונות בירושלים, עמ' סד-סו.

221 י' יהושע, 'מאבן-ישראל עד מחנה-יהודה (ילדות
בירושלים העותומאנית)', קשת, מח (תשל"ל), עמ' 54-63.

222 הנ"ל, 'שכונת אבן ישראל', שכונות בירושלים הישנה,
ירושלים, ראובן מס, 1971, עמ' 42-91.

223 'אבן ישראל (תרל"ה)', הישוב היהודי, עמ' 295-296.

224 'אבן-ישראל', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 162.

- 242 'אוהל-שמחה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 164.
- אחורה
- 243 'ספר המקנה והתקנות להחברה שערי אחזה הנוסדה מאת אגדת אחזה הי"ו בשנת חמשת אלפים ושש מאות וששים ושבעה לכה"ע שהם אלף ושמונה מאות וארבעים לחרבן בית מקדשנו שיכנה כב"א בעיה"ק ירושלים תוכב"א', ספר-האחזה — ליובל-החמשים, בעריכת י"י ילין, ירושלים, תלפיות, תש"ז, עמ' 297-301.
- 244 'ספר המקנה והתקנות להחברה שערי אחזה הנוסדה מאת אגדת אחזה הי"ו... אילנות — לתולדות הישוב בארץ-ישראל תק"ף-תר"ץ, מאת א' עץ-הדר, תל-אביב, תשכ"ז, לוח 46-48.
- 245 'שכונת "אחזה" — תרס"ח', ספר הישוב, עמ' 53.
- 246 א' מרגובסקי, 'שכונת אחזה', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון מ-מא, עמ' 7.
- 247 'אחזה', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 83-84.
- 248 י"א סג"ל ווייס, 'בית הכנסת באחזה', בשעריך ירושלים — זכרונות ורשומות, ירושלים, חלוי, תש"ט, עמ' 188-189.
- 249 'אחזה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 164.
- 250 'השכונות "אחזה"', "גיגע-כפיים" "בתי הארנשטיין" ("כולל ווהלין"), ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 290-297.
- 251 'אחזה, תרס"ח', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 167-171.
- ארנונה
- 252 'בנין ומלאכה' — אגודה הדדית לבנין בתים זולים לבעלי-מלאכה בא"י בע"מ, ירושלים, הספר (1932) [ל עמ'].
253 'ארנונה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 164-165.
- בית-אברהם
- 254 חברת בית אברהם נוסדה מיחיד בני מחוז ווילנא וזא-מוט, ירושלים, זכרון שלמה, תר"ץ [12 עמ']. [=ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 139-141].
- 255 'בית אברהם', שכונות בירושלים, עמ' קכג.
- 256 'פליטי רוסיה — בית אברהם תרנ"ד', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 138-141.
- בית-דוד
- 257 'שכונת "בית-דוד" — תרל"ד', ספר הישוב, עמ' 26.
- 258 '[בית דוד]', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 115.
- 259 א' הורביץ, 'שכונת "בית דוד"', מוסד היסוד, ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 201-202.
- 260 י' גליס, 'שכונות בירושלים — בית דוד', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3801, עמ' ג.
- 261 'בית דוד', שכונות בירושלים, עמ' מז-נב.
- 262 'בית דוד (תרל"ז)', הישוב היהודי, עמ' 298.
- 263 'בית-דוד', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 166.
- 264 'שכונת בית-דוד', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 152-154.
- 265 'בית דוד, תרל"ג', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 45.
- בית-הכרם
- 266 תקנות האגודה ההדדית בית-הכרם (בערבון מוגבל), ירושלים 1924 [19 עמ']. [=ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 228-232].
- 267 בית-הכרם — דין וחשבון, ירושלים תרפ"ג-תשכ"ז. [כרפוס ובהכפלה].
- 268 תקנות הבנין בבית-הכרם... נתאשרו... 3.3.27 ירוש-לים 1927 [3 דפים]. [בהכפלה].
- 269 מ"ד גאון, 'שכונת "בית הכרם" (קיום לתולדותיה)', בשעריך ירושלים, מאת פ' גראייבסקי, ירושלים, צוקרמן, תרצ"ז, עמ' יא-יב.
- 270 הג"ל, 'שכונת "בית הכרם" — תרפ"ב (קיום לתולדות-תיה)', ספר הישוב, עמ' 70-73.
- 271 תקנות בית-הכרם — אגדה הדדית בע"מ, ירושלים תרצ"ט [6 עמ']. [בהכפלה].
- 272 ש"י, 'בית הכרם', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון כז, עמ' 4.
- 273 'בית הכרם', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 143-145.
- 274 י"ד ברקוביץ, 'בית-לחם ובית-הכרם', מאזנים, ג (תשט"ז), עמ' 266-269 [ראה: 276].
- 275 מ' אלון, 'בית הכרם', הפועל הצעיר, נג (תש"ך), מספר 23, עמ' 23.
- 276 י"ד ברקוביץ, 'בית-לחם ובית-הכרם', יום אתמול, תל-אביב, דביר, תשכ"ב, עמ' קל-קלז [ראה: 274].
- 277 י' האפט, 'ייסודה של בית-הכרם', במעגלי זריחה ושקיעה, ירושלים, קרית-ספר, תשכ"ג, עמ' 212-234.
- 278 א' ברזלי, 'שכונות בירושלים — בית-הכרם', מרגלית השכונות, משמר לילדים, כא (תשכ"ו), חוברת 6, עמ' 75-76.

- בית-יוסף
299 [...] שכונת 'בית יוסף'... לוח א"י, יד (תרס"ט), עמ' 23.
300 'בית-יוסף', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 169-170.
301 'בית יוסף, תרמ"ז', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 75-74.

בית-יעקב

- 302 'תקנות ירושלים החדשה, ג' בית יעקב', לוח ירושלים, יא (תשי"א), עמ' רנז-רסג. [תרל"ה].
303 שטר החלטה עפ"י הגורל שהיה ביום א' טו"ב לחודש סיון תרל"ט בבהמ"ד בנחלת בית יעקב, ירושלים תרל"ט [א דף].
304 'שכונת "בית יעקב" — תרל"ז', ספר הישוב, עמ' 25.
305 י' אמיר, 'שכונות ירושלים — מובלעת בית-יעקב', מעריב, תשי"ד, גליון 2022, עמ' 4.
306 א' הורביץ, 'שכונת "בית יעקב"', מוסד היסוד, ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח, עמ' 228-232.
307 י' גלים, 'שכונות בירושלים — בית יעקב', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3819, עמ' ד.
308 'בית יעקב', שכונות בירושלים, עמ' סט-עא.
309 י' ריבלין, 'בית יעקב' ו"מאה שערים"', מגילת יוסף, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, תשכ"ו, עמ' 127.
310 'בית יעקב (תרל"ז)', הישוב היהודי, עמ' 298.
311 'בית-יעקב', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 170.
312 'בית יעקב, תרל"ז', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 44-42.
313 'בית יעקב', שכונות בכירה, עמ' 9-11.

בית-ישראל

- 314 חברת בית ישראל... התקנות, ירושלים, צוקערמאן, תרמ"ו [16 עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 70-73].
315 חשבון הכנסה והוצאה מחברת בית ישראל מטבח תרמ"ח עד אדר תרנ"ה, ירושלים, לעווי, תרנ"ה [34 עמ'].
316 קונטרס חברת חסד לישראל חקיה ותקנותיה נוסדה... בבית ישראל, ירושלים 1909 [11 עמ'].
317 'בית ישראל' — תרמ"ו, ספר הישוב, עמ' 30-31.
318 'בית ישראל', ירושלים — מחוז לחומה, עמ' 62-68.

- 279 ש' קדרי (עורך), בית הכרם בת הארבעים, תרפ"ג-תשכ"ג, ירושלים תשכ"ו [344 עמ'].
280 י' האזרחי, 'לוליק, מייסד בית-הכרם', מעריב, יט (תשכ"ז), גליון 6811, עמ' 11.
281 'בית-הכרם', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 166-168.
282 'בית הכרם, תרפ"ב', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 232-226.
283 'בית הכרם', שכונות בכירה, עמ' 5-7.

בית-המעלות

- 284 בית המעלות ירושלים — שערים א-ב, ירושלים תרצ"ו [ix + 17 + כו עמ']. [התקנות ופנקס חבר].

בית-גן

- 285 התקנות של 'בית גן ירושלים' — אגודה הדדית בערבון מוגבל, ירושלים [1920?] [15 עמ'].
286 התקנות של אגדת 'בית גן' — מיסודו של ה'מזרחי' — בירושלים, ירושלים, שנכנסו, תר"ף [10 עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 204-205].
287 אגודת בית גן ירושלים, ירושלים, רהלד, תרפ"ג [4 עמ'].
288 'בית גן ירושלים' — התקנות שנתאשרו על ידי ממשלת ארץ ישראל ביום 23 אפריל 1925, ירושלים תרפ"ה [15 עמ'].
289 התקנות של אגדת 'בית גן' — מיסודו של ה'מזרחי' בירושלים — אשר נתקבלו באספה-הכללית של החברים ביום כ"ז חשוון תר"ף, נגמרו ונתאשרו ע"י ועדה-המועצה בהרשאת האספה הכללית של אז, ירושלים תר"ף [10 עמ'].
290 תקנות בית גן ירושלים אגדה הדדית... ירושלים תרצ"ו [23 עמ'].
291 'שכונת "בית גן" — תרפ"א', ספר הישוב, עמ' 69.
292 א' מרגובסקי, 'שכונת בית גן', הירושלים, א (ת"ש), גליון לה, עמ' 3.
293 הנ"ל, 'חרושת ותעשייה בשכונת בית גן', שם, גליון מד, עמ' 3.
294 'בית גן', ירושלים — מחוז לחומה, עמ' 146-147.
295 'בית-גן', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 168-169.
296 'בית גן, תרפ"א', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 198-205.
297 'בית גן', שכונות בכירה, עמ' 7-9.
298 די-יוחשבון אגודת 'בית-גן', ירושלים תשי"א ואלך [?].

338 א' חיות, 'הצלת כסף עניי כולל אונגארן', ששים ושלש שנה בירושלים (תר"ן-תשי"ג), רחביה [ללא תאריך], עמ' 152-149.

339 'בתי הונגריין', שכונות בבירה, עמ' 15-14.

בתי-ברידא

340 יצחק אייזיק בן טובים, גאון יעקב — גאם... בתוך קהל ועדה ביום ג' כ"א סיון התרס"ג חנכת בתי שכונת אהלי יעקב ובית התפלה הגדול והיפה קהלת יעקב בירושלם ת"ו, ירושלם תרס"ג [40 עמ'].

341 'בתי ברידא' — תרנ"ד, ספר הישוב, עמ' 50.

342 נ"צ פרוש, 'אהלי יעקב' (חמשים שנה ליסוד בתי ברידא), הובא לביה"ד ע"י מ"ע דרוק, המודיע, ד (תשי"ד), גליון 1045, עמ' 4.

343 י' גליס, 'שכונות בירושלים — בתי ברידא', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3892, עמ' ד.

344 'בתי ברידא', שכונות בירושלים, עמ' קכ-קל.

345 'בתי ברידא תרנ"ז אהלי יעקב', ירושלם שכונות סביב לה, עמ' 150-147.

בתי-הורנשטיין

346 'בתי הארנשטיין' לעדת כולל וואהלין — תרס"ח, ספר הישוב, עמ' 53-54.

347 'בתי הורנשטיין', ירושלם — מחוץ לחומה, עמ' 85-88.

348 'בתי הורנשטיין', שכונות בירושלים, עמ' קמב-קמג.

349 'בתי-הורנשטיין', ירושלם — בירת ישראל, עמ' 173-172.

350 'בתי הארנשטיין תרס"ח', ירושלם שכונות סביב לה, עמ' 174-172.

בתי-וארשא

351 קונטרס חוקי ואופני ותקנות החברה נחלת יעקב לעניי כולל פולין מחוז ווארשא הי"ו אשר אגודתה על ארץ יסדה לבנין בתים על הררי ציון וגבעות ירושלם, ירושלם, י"ן לעווי, תרנ"ז [12 עמ']. [=ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 114-113]. [בידיש ובגרמנית]

352 תקנות קבועות שנתיסדרו בכולל ווארשא ופולין, ירושלם, ש' צוקרמן [ללא תאריך] [8 עמ']. [=ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 116-115]

353 'ירושלם', חבצלת, כח (תרנ"ח), מספר 29, עמ' 213.

319 י"א סג"ל ווייס, 'שכונת בית ישראל', בשערין ירושלם — זכרונות ורשומות, ירושלם, חלוי, תש"ט, עמ' 82.

320 א' הורביץ, 'שכונת "בית ישראל"', מוסד היסוד, ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 236-232.

321 'בית ישראל', שכונות בירושלים, עמ' צא-צו.

322 'בית ישראל', ירושלם — בירת ישראל, עמ' 172-170.

323 'בית ישראל תרמ"ו', ירושלם שכונות סביב לה, עמ' 73-67.

324 'בית ישראל', שכונות בבירה, עמ' 12-11.

בני-ברית

325 תקנות של שכונת גנים 'בני-ברית' חברה הדדית בע"מ בירושלים, ירושלם, עזריאל, 1925 [16 עמ'].

326 י' פרס, 'שכונת "אחות בני ברית" — תרפ"ט', ספר הישוב, עמ' 82.

בתי-אונגריין

327 'נחלת צבי' (בתי אונגארן) — תרנ"ב, ספר הישוב, עמ' 43-42.

328 'הכוללים בונים בתים "בתי אונגריין" (תרנ"ב — 1892)', ירושלם החדשה, עמ' 97-109.

329 'בתי אונגריין', ירושלם — מחוץ לחומה, עמ' 49-46.

330 ש"י עגנון, 'אינש באינש', כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון — תמול שלשום, ירושלם ותל-אביב, שוקן, תשי"ט, עמ' 271-266.

331 י' גליס, 'שכונות בירושלים — נחלת צבי, בתי הונגריין', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3857, עמ' ד.

332 'נחלת צבי — בתי הונגריין', שכונות בירושלים, עמ' קב-קו. [עמ' קד-קו — התקנות מיום כ"ו טבת תרס"ד].

333 ד' קסוטו, 'בתי אונגריין — שכונה בירושלים הישנה', חו" 1 (תשכ"ו), עמ' 2-7. [עברית ואנגלית].

334 'בתי-אונגריין (הונגריין)', ירושלם — בירת ישראל, עמ' 172.

335 'נחלת-צבי' — (א) בתי-אונגריין, ירושלם — בירת ישראל, עמ' 227.

336 'שכונות ה"כוללים"', 'בתי הונגריים' ("נחלת-צבי"), ירושלם החדשה בראשיתה, עמ' 263-259.

337 'נחלת צבי, תרנ"ב', ירושלם שכונות סביב לה, עמ' 123-117.

ביבליוגרפיה: שכונות בירושלים החדשה

- 371 'בתי מינסק, תרנ"ד, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 155-151.
- 372 'בתי כולל מינסק, שכונות בבירה, עמ' 18-17.
- בתי-נייטין
- 373 פ' גראייבסקי, 'בתי נייטין בירושלים, זכרון לחובכים הראשונים, ו, ירושלים תרפ"ח, עמ' 10-9.
- 374 'שכונת "בתי נייטין" – תרס"ג, ספר הישוב, עמ' 52-51.
- 375 'בתי נייטין, ירושלים – מחוץ לחומה, עמ' 45-44.
- 376 'בתי-נייטין, ירושלים – בירת ישראל, עמ' 174.
- 377 'בתי נייטין תרס"ג, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 157.
- בתי-ראנד
- 378 'שכונת "בתי ראנד" – תר"ע, ספר הישוב, עמ' 57.
- 379 'ארבעת הבתים כמערב ירושלים, ירושלים – מחוץ לחומה, עמ' 103-99.
- 380 ב' לנדוי, 'ליובל החמישים של בית המדרש דבתי ראנד בירושלים – לפני חמשים שנה, המודיע, י (תשי"ט), גליון 2772, עמ' ב.
- 381 'בתי רנד, שכונות בירושלים, עמ' קמג-קמד.
- בתי-שמאע
- 382 ג' רייכר, 'הזנחה וסבל בשכונת שמעא, ידיעות אחרונות, תשכ"ג, גליון 9402, עמ' 9.
- 383 נ' פרידלנדר, 'תושבי שמעה מבקשים שומע, מעריב, יז (תשכ"ד), גליון 5980, עמ' 12.
- 384 מ' עובדיה, עבודה בגיאוגרפיה הסטורית – על שכונת שמעה (שערי ציון), ירושלים תשכ"ט [6 עמ'; תעודות]. [נדפס במכונת-כתיבה].
- 385 'בתי-שמאע, ירושלים – בירת ישראל, עמ' 175.
- 386 'השכונות "שמעא" ("שערי-ציון"), "גבעת-שאוול", והתוכנית לבניית "תלפיות", ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 318-314.
- גאולה
- 387 תקנות שכונת 'גאולה, ירושלים, שנת תר"ץ, ירושלים תר"ץ. [7 דף] (= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 240). [נדפס במכונת-כתיבה].
- 388 'שכונת "גאולה" – תרפ"ג, ספר הישוב, עמ' 74.
- 354 'נחלת יעקב' לעדת כולל ווארשה – תרנ"ב, ספר הישוב, עמ' 46-45.
- 355 'בתי ווארשא, שכונות בירושלים, עמ' קכד-קכה.
- 356 'בתי-ווארשה, ירושלים – בירת ישראל, עמ' 173.
- 357 'ראשית בתי-ווארשא ובית-ישראל, ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 227-223.
- 358 'נחלת יעקב, תרנ"ב, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 116-112.
- 359 'בתי ורשה, שכונות בבירה, עמ' 17-16.
- בתי-וורנר
- 360 'שכונת בתי "אהלי משה אלכסנדר" בפי ההמון "בתי וורנר", ספר הישוב, עמ' 51.
- 361 'בתי וורנר, שכונות בירושלים, עמ' קמד-קמה.
- 362 'התרחבות איזור מאה-שערים: "בתי וורנר", "יוסף אמריקני", "חצר לובלין", "נייטין", "זיבנבירגן", וגידול השכונות הוותיקות, ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 300-297.
- 363 'בתי אהלי משה אלכסנדר תרס"ב בתי וורנר, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 157.
- בתי-זיבנבירגן
- 364 'בתי זיבנבירגן וסילאדי" – תרס"ח, ספר הישוב, עמ' 54.
- 365 'בתי זיבנבירגן, ירושלים – מחוץ לחומה, עמ' 51-50.
- 366 'בתי-זיבנבירגן, ירושלים – בירת ישראל, עמ' 173-174.
- 367 'בתי זיבנבירגן, תרס"ח, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 178-175. [התקנות ככתב-יד].
- בתי-מונקטש
- 368 'בתי מונקטש, תרפ"ח, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 281-280. [התקנות, עמ' 281].
- בתי-מינסק
- 369 ספר חוקי ואופני ותקנות החברה בוני ציון אשר אגודתה על ארץ יסדה לבנות בתי מחסה לעניי כולל מינסק על הררי ציון וגבעות ירושלים, ירושלים, סאלאמאן, 1888 [14 עמ']. [עברית ויידיש].
- 370 'בית" – כולל מינסק – תרנ"ז, ספר הישוב, עמ' 51.

408 'ג'זרת אל ענב, תרנ"ב, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 111.

דמשק-אליעזר

409 "'שכונות כוללים" נוספות: "כולל הורודנא", "בית אברהם" – "כולל וילנא", "אהלי שמחה" – פליטי רוסיה, שכונת "כרם", ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 266-270.

410 'ספר החברה ישוב הארץ לבנין בתים לעניי עדת כוללני כולל הורודנא... תרס"ב, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 109-110.

411 "'בתי כולל הורודנא" – תרנ"ב, ספר הישוב, עמ' 46.

412 'בתי הורודנא, שכונות בירושלים, עמ' קכב-קכג.

413 'בתי כולל הורודנא, תרנ"ב, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 105-110.

המקשר

414 'התחרות לתכנית שכונת "המקשר" בירושלים, הבנין, תל-אביב 1937, עמ' 22-23.

415 'המקשר, תרצ"ד, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 309.

זכרון-טוביה

416 'שכונת "זכרון טוביה" – תרמ"ט, ספר הישוב, עמ' 32.

417 'העיר המזרחית במערכה של ירושלים, ירושלים – מחוז לחומה, עמ' 104-109.

418 'א' הורביץ, 'שכונת "זכרון טוביה"', מוסד היסוד, ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 264-265.

זכרון-יוסף

419 'צ' מירוני, 'זכרון יוסף', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון מב, עמ' 6.

420 'ש' סיגן, 'ירושלים שכונות סביב לה – שכונת זכרון יוסף, ללא יד דואגת', ידיעות אחרונות, תשכ"ג, גליון 9465, עמ' 9.

זכרון-משה

421 'תנאי החברה "זכרון משה"', מזכרת השר משה מונטיפיורי בירושלים *Sir Moses Montefiore Testimonial* [ללא תאריך 4 עמ'].
422 'רית אבן היסוד בחברת "זכרון משה"', השקפה, ז (תת"ז), גליון ל, עמ' 5-6.

389 ש"י, 'שכונת גאולה', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון כה, עמ' 3.

390 "'גאולה", ו"כרם אברהם", ירושלים – מחוז לחומה, עמ' 80-82.

391 'גאולה', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 175-177.

392 'גאולה, תרפ"ג, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 237-240.

גבעת-שאול

393 גבעת שאול, נוסדה יום ו' כ"ח מרחשבן תרס"ז פעה"ק ירושלים ת"ו, ירושלים [ללא תאריך] א [דף]. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 187].

394 פ' רובאוויטש, 'לתקנתה של ירושלים – גבעת שאול', מוריה, ה (ירושלים תרע"ד), גליון קנב, עמ' 3.

395 "'גבעת שאול" – תרס"ח, ספר הישוב, עמ' 55.

396 'גבעת שאול', ירושלים – מחוז לחומה, עמ' 139-142.

397 'א"ח אלחנני, 'זעקתה של גבעת שאול בירושלים', דבר, כז (תשי"ב), גליון רעה/8195, עמ' 2.

398 ש"ק מירסקי, 'בדרך לגבעת שאול – דפים מיומן', הצופה, כו (תשכ"ג), גליון 9387, עמ' 3.

399 'דו"ח על העבודה הקהילתית בשכונת גבעת-שאול, 1961-1964, ירושלים, עיריית ירושלים, המחלקה לעבודה סוציאלית, 1964 [4 + 19 עמ']. [בהכפלה].

400 'גבעת-שאול', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 181-183.

401 'גבעת שאול – נוסדה יום ו' כ"ח מרחשון תרס"ז פעה"ק ירושלים ת"ו... ירושלים בירת ישראל – העיר החדשה, מאת ז' וילנא, ירושלים, אחיעבר, 1974, עמ' 182.

402 מ' יוסיפון, 'ירושלים שכונות סביב לה – (ה) הישן והחדש בשכונת ג' שאול', המודיע, כז (תשל"ו), גליון 9093, עמ' ג.

403 מ' ברש, 'גבעת-שאול – המזוזה של ירושלים', ידיעות אחרונות, מוסף ירושלים, תשל"ח, גליון 14138, עמ' 4.

404 'גבעת שאול, תרס"ח, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 182-187.

405 'גבעת שאול', שכונות בבירה, עמ' 20-21.

ג'זרת-אלענאב

406 "'ג'זרת אל ענב" – תרנ"ב, ספר הישוב, עמ' 45.

407 'ג'זרת אלענאב, ירושלים – בירת ישראל, עמ' 184-185.

- 423 זה ספר תקנות החברה זכרון משה לבנין בתים בירושלים לשם תפארה ולמזכרת עולם להשר הצדיק סיר משה מונטיפיורי ז"ל, נוסדה בשנת תרס"ד, ירושלים תרס"ז [14 עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 159-162].
- 424 "זכרון משה" — תרס"ה, ספר הישוב, עמ' 52.
- 425 "זכרון משה", ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 17-24.
- 426 "זכרון משה", שכונות בירושלים, עמ' קמ-קמז.
- 427 "זכרון משה", ירושלים — בירת ישראל, עמ' 189-191.
- 428 'התחדשות הבנייה של שכונות גדולות — הקמת זכרון משה', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 285-290.
- 429 "זכרון משה, תרס"ה, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 158-162.
- 430 "זכרון משה", שכונות בבירה, עמ' 23-24.
- יגיע-כפים
- 431 ספר התכנית אשר לאגדת יגיע כפים הכללית... ירושלים, ירושלים [תרס"ז?] [25 עמ'].
- 432 בית תפלה בשכונת יגיע כפים לק"ק ספרדים בירושלים — תודה ובקשה אחינו נדיבי עם אלדי אברהם, ירושלים [תרע"ה?] [א דף].
- 433 ...אחים יקרים! אנחנו החתומים מטה מנהלי בית המדרש שבחברת יגיע כפים... ירושלים [תרע"ג] [א דף].
- 434 א"ב ריבלין, 'חברת יגיע כפים', השקפה, ח (תתל"ח), גליון כד, עמ' 5-6.
- 435 'שכונת יגיע כפים' — תרס"ח, ספר הישוב, עמ' 53.
- 436 'יגיע כפים', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 84.
- 437 'יגיע-כפיים', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 192-193.
- 438 'יגיע כפים, תרס"ח, ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 179-180.
- ימין-משה
- 439 זה ספר תקנות החברה ימין משה למחלקה רחוב יהודית, ירושלים, צוקערמאן, תרנ"ב [12 + 6 עמ']. [עברית ואנגלית].
- 440 זה ספר תקנות החברה ימין משה למחלקה רחוב נתן, ירושלים, צוקערמאן, תרנ"ב [12 + 6 עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 102-104]. [עברית ואנגלית].
- 441 ד' ילין, הודעה ואזהרה לבני חברת רחוב נתן 'בימין משה' הי"ו, ירושלים תרס"ח [א דף].
- 442 בחירת ועד לשכונת 'רחוב יאודית' בימין משה יכב"ץ, ירושלים תרע"ט [א דף].
- 443 ד' ילין, לכבוד בעלי הנומרים בשכונת רחוב יהודית בימין משה, ירושלים, מזכרת השר משה מונטיפיורי, תר"פ [א דף]. [מכתב].
- 444 פ' גראייבסקי, 'שכונת ימין משה', ספר-זכרון להשר... משה מונטיפיורי... ירושלים, צוקערמאן, תרצ"ג, עמ' 6-7.
- 445 פנקס תקנות של ועד שכונת 'ימין משה' בירושלים, תמוז תרצ"ט, ירושלים, עזריאל, תרצ"ט [10 עמ'].
- 446 "ימין משה" — תרנ"ב, ספר הישוב, עמ' 43-44.
- 447 ש"י, 'ימין משה', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון נג, עמ' 3-4.
- 448 י' בן-מלכה, 'ביקור בימין-משה — גבורה היתה לחוש-בים אך כסף אין, ולכן נשארו הבתים הרוסים', חרות, א (תש"ט), מספר 148, עמ' ג.
- 449 י' בן-אמיחי, 'אם השכונות בירושלים — ימין משה', שלוחות, לב (תשט"ו), עמ' 16-21.
- 450 א' הורביץ, 'שכונת ימין משה', מוסד היסוד, ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח, עמ' 272-275.
- 451 י' גלים, 'שכונות בירושלים — ימין משה', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3898, עמ' ד; גליון 3915, עמ' ד.
- 452 'ימין משה', שכונות בירושלים, עמ' קלא-קלו.
- 453 א' ברולי, 'שכונות בירושלים — ימין משה', חלוצת השכונות שמחוץ לחומה, משמר לילדים, כ (תשכ"ה), חוברת 54, עמ' 859-860.
- 454 י"י ילין, 'ימין משה', אבותינו, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו, עמ' נד-ס.
- 455 ש"א נכון (עורך), 'ייסוד השכונה הראשונה של ירושלים מחוץ לחומה', טקס להעלאת מרכבתו של השר משה מונטיפיורי לירושלים, ימין משה, ביום כ"ט בתמוז תשכ"ז, ירושלים, תשכ"ז, עמ' 12-16.
- 456 י' עמיחי, 'בימין משה', שירי ירושלים, ליקט מ' פרי, משרד הבטחון, 1968, עמ' 17-18.
- 457 י' יהושע, 'ימין משה מונטיפיורי', שכונות בירושלים הישנה, ירושלים, ראובן מס, 1971, עמ' 132-241.
- 458 א' יפה ואחרים (עורכים), ימין משה — מצבם הכלכלי של מפוני שכונה ירושלמית, ירושלים, האוניברסיטה העברית, בית הספר לעבודה סוציאלית, 1972 [35 עמ']. [בהכפלה].
- 459 'ימין-משה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 193-195.
- 460 י' יהושע, 'קטעים נבחרים מהורי שכונת ימין משה, מתוך הספר: "ילדות בירושלים הישנה"', ר' יצחק כדאהב תר"כ-תש"ז, בעריכת י' לוי, ירושלים תשל"ז, עמ' 13-23. [בהכפלה].

ברודא, "בתי-עקובסון", "בתי קרונהיימר", "בתי-מונקטש",
"בתי-ראנד", וגידול השכונות הוותיקות, ירושלים החדשה
בראשיתה, עמ' 300-303.

479 'כנסת ישראל, תרנ"א, ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
89-93.

480 'כנסת ישראל, שכונות בכירה, עמ' 25-26.

כפר-השילוח

481 'אחינו בני תימן, חבצלת, יד (תרמ"ד), גליון 27, עמ'
209-211.

482 'חברת "עזרת נדחים לתפארת משה ויהודית", האסיף,
א (תרמ"ה), עמ' 128-131.

483 'אחינו התימנים, חבצלת, טו (תרמ"ה), גליון 3, עמ'
22-23.

484 'דרוש הרב הגאון מוהר"ר יש"א ברכה הי"ו בעת חנוכת
הבתים להתימנים, חבצלת, טו (תרמ"ה), גליון 10, עמ' עד-עו.

485 [...] חנוכת הבתים אשר נבנו במעלה הר הזיתים...
למושב לעניי אחינו התימנים הי"ו, חבצלת, טו (תרמ"ה), גליון
10, עמ' עו-עז.

486 'חנוכת ובנין בתים לאחינו התימנים, חבצלת, טו
(תרמ"ה), גליון 22, עמ' 169-170.

C. Schick, 'Notes from Jerusalem', *PEFQ*, 1887, 487
pp. 151-158.

488 אחד מבני שם, 'שלום ירושלים', חבצלת, כא (תרנ"א),
גליון 6, עמ' 43-44.

J. Gal-Eser, 'Bei den Jemeniten in Kfar Haschi-
loach', *Das Zelt*, VII (Munich 1929), pp. 100-101.

490 'להתנחלות התימנים בכפר השלוח, מתימן לציין,
בעריכת ש' גרידי וי' ישעיהו, תל-אביב, מסדה, תרצ"ח, עמ'
182-187.

491 'שכונת התימנים בכפר השלוח — תרמ"ט, ספר הישוב,
עמ' 32-33.

492 'י זרחי, כפר-השלוח — רומן, תל-אביב, עם עובד, תש"ח
[365 עמ'].

493 'עזרת נדחים, שכונות בירושלים, עמ' פז-פט.

494 'כפר-השילוח, ירושלים — בירת ישראל, ב, ירושלים,
אחיעזר, 1972, עמ' 262.

495 צ' מדמוני, 'התיישבותם של יהודי תימן בכפר השילוח',
פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים, יד יצחק
בן-צבי, תשל"ג, עמ' 250-259.

461 'ימין-משה, ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 240-246.

462 'ימין משה, תרנ"ב, ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
98-104.

463 'ימין משה, שכונות בכירה, עמ' 24-25.

יפה-נוף

464 'יפה-נוף, ירושלים — בירת ישראל, עמ' 195.

כנסת-ישראל

465 חוקי החברה כנסת ישראל אשר אגודתה על ארץ יסדה
לבנין בתים על הררי ציון וגבעות ירושלים, ירושלים תרנ"א [8
עמ'].

466 חברה הרחבת הישוב לכנסת ישראל — אגודתה על ארץ
נוסדה לבנין בתים ע"י תשלומים קלים, ירושלים, י"מ סאל-
אמאן, תרנ"א [8 עמ'] [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 89].

467 [...] ספר החברה המפוארה כנסת ישראל [...], ירושלים
תרנ"ח [29 דפים]. [בכתב-יד.]

468 חברת כנסת ישראל... מטרתה לבנות בתי מעון ומחסה
בסביבות עיר הקדושה ירושלים ת"ו שידורו בהם עניים חנם.
ירושלים [תרנ"ח]. [בכתב-יד.]

469 ספר תקנות וחוקי החברה האדירה כנסת ישראל אשר
אגודתה על ארץ יסדה לבנין בתי מחסה לעניי ישראל מקהלות
האשכנזים פרושים וחסידים הי"ו על הררי ציון וגבעות
ירושלים. תרנ"א, ירושלים, סאלאמאן, תרנ"ט [19 עמ']. [עברית
ויידיש.]

470 [פנקס הועד הכללי כנסת ישראל לשנים תרנ"ט-תרס"ו],
ירושלים תרנ"ט-תרס"ו [198 דפים]. [בכתב-יד.]

471 כנסת ישראל, ירושלים תרפ"ה [26 + 26 עמ']. [יידיש
ראנגלית.]

472 'כנסת ישראל' — תרנ"א, ספר הישוב, עמ' 35.

473 א' הורביץ, 'שכונת "כנסת ישראל"', מוסד היסוד,
ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 259-263.

474 י' גלים, 'שכונות בירושלים — כנסת ישראל', המודיע,
יג (תשכ"ב), גליון 3874, עמ' ה.

475 'כנסת ישראל, שכונות בירושלים, עמ' קטו-קח.

476 'כנסת-ישראל, ירושלים — בירת ישראל, עמ' 195-
197.

477 'ראשית שכונת "כנסת-ישראל" — פעילות "ועד כל
הכוללים" ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 270-273.

478 'התרחבות איזור כנסת-ישראל — "בתי-מינסק", "בתי-

ו"משכנות-שאננים"ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 93-119.
513 'כרם אברהם, תר"ץ, ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
299.

מאה-שערים

514 תקנות חברת מאה שערים ... נתיסדה בר"ח כסליו
תרל"ד, ירושלם תרל"ד [א דף] [= ירושלים שכונות סביב לה,
עמ' 33].

515 'י ריבלין, 'ירושלם', הלבנון, י (תרל"ד), גליון כא, עמ'
166-165. [= 'ראשיתה של "מאה שערים"', מגילת יוסף, רמת-
גן, אוניברסיטת בר-אילן, תשכ"ו, עמ' 107-109].

516 'ירושלם', הלבנון, יא (תרל"ה), גליון טו, עמ' 119-120.

517 ספר התקנות למאה שערים ת"ו, ירושלם, זכרון שלמה,
תרמ"ט [ס עמ']. [נדפס מחדש, ירושלים תשל"ח].

518 תקנות חברת מאה שערים ת"ו, הנוסדה שנת תרל"ד,
ועתה נתקנו תקנות נחוצות ומועילות עפ"י אסיפה כללית מכל
חברי החברה, בחדש תמוז שנת תרפ"ה, ירושלם תרפ"ה [8
עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 34-35].

519 תקנות חברת מאה שערים ירושלים, ירושלם תרפ"ו [8
עמ'].
520 ועד חברת מאה שערים ירושלים — דין וחשבון מעשי
ובכספי, ירושלים תרפ"ז-תש"ח [?]

521 פ' גראייבסקי, 'העשרה הראשונים שבאו לגור בסכונ'
נפש בשכונת "מאה שערים" בשנת תרל"ה, מגנזי ירושלם, ד,
ירושלים תר"ץ, עמ' יח-יט.

522 הנ"ל, 'פנקס מאה שערים', העולם, כד (תרצ"ו), גליון
לח, עמ' 645-646.

523 נ' אוירבוך, חוברת אשיחה בנפלאותיו וזכרון קורות
הפרטיים, ירושלם, צוקרמן, תרצ"ט [88 עמ'].
524 'שכונת "מאה שערים", תרל"ה, ספר הישוב, עמ'
15-11.

525 ש"י, 'מאה שערים', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון כא,
עמ' 3; גליון כב, עמ' 4.

526 ז' ריבלין, 'מחוז לחומה', ספר הגבורה, בעריכת י'
היילפרין, ב, ירושלם, עם עובד, תש"ד, עמ' 116-117.

527 מ' ברגר, מאה שערים — מחזה מן ההוי הירושלמי
בשבע תמונות, תל-אביב, צ'לינגמן, תש"ג [76 עמ'].
528 'תקנות ירושלים החדשה ותולדות בנינה — ב, מאה
שערים', לוח ירושלים, ו (תש"ו), עמ' רכז-רמד; ז (תש"ז), עמ'
קעת-קפד; י (תש"י), עמ' קצח-רה.

496 י' גיני, 'ייסוד כפר השילוח', 'עולי תימן בארץ-ישראל'
בשנים תרמ"ב-תרע"ד (1882-1914), קתדרה, 5 (תשרי
תשל"ח), עמ' 66-68.

497 י' רצהבי, 'העליות לארץ', יהדות תימן, צה"ל תשל"ח,
עמ' 74-89.

498 'כפר השילוח, תרמ"ה', ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
58-57.

כרם

499 נוה שלום — חברה בת מאתים נומערן, כל בעל נומער
לו חלק אחד אחוז ממאתים, בנחלה אשר במקום הבקעה
(בקעא), ונקראה בשם כרם נאעבי, ירושלם, זכרון-שלמה, 1891
[10 עמ']. [עברית וצרפתית].

500 'כרם', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 197.

501 'כרם תרמ"ה', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 59.

כרם-אברהם

A. Goodrich-Freer, 'Abraham's Vineyard', 502
Inner Jerusalem, London, Archibald Constable, 1904,
pp. 70-72.

503 ד' טריעטש, 'כרם אברהם אבינו', ידישע אילוסטריטע
צייטונג, א (בערלין תרפ"ה), גליון 22, עמ' 339-340.

E.A. Finn, ['Abraham's Vineyard'], *Reminis-* 504
cences of Mrs. Finn, London etc., Marshall, Morgan
and Scott, 1929, p. 134a.

505 פ' גראייבסקי, 'כרם אברהם' בירושלם, מגנזי
ירושלם, יא, ירושלם, צוקרמן, תרצ"א, עמ' כא-כד, לד.

506 הנ"ל, 'כרם אברהם — מיסודה של הג' אליזבטה אנה
פין בשנת תרי"ב', מגנזי ירושלם — מלחמת היהודים במיסיון,
ירושלם, צוקרמן, תרצ"ה [ללא עימוד].

507 'שכונת "כרם אברהם", תר"ץ, ספר הישוב, עמ' 83-87.

508 'כרם אברהם וסביבותיה', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון
יט, עמ' 3.

509 'חלום השכון העברי — בלב זרים (ראשית תולדותיו של
"כרם אברהם")', ירושלים החדשה, עמ' 1-11.

510 ש' הלוי, 'הבית הראשון שנבנה מחוץ לחומת ירושלים',
הארץ, מט (תשכ"ז), גליון 14,377, עמ' 10.

511 'כרם-אברהם', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 197-199.

512 'ניצני היציאה — הבתים הראשונים, "כרם-אברהם",
"ארטס", מתיישבים אמריקנים, "שנלר", "מגרש-הרוסים"

- 549 י' האזורי, 'מול השער החתום', מעריב, יט (תשכ"ז), גליון 6769, עמ' 14.
- 550 ל"י הירושלמי, 'כך נפתחו ה"שערים"', מעריב, יט (תשכ"ז), גליון 6817, עמ' 14.
- 551 מ' צוריאלי, 'שישה שערים של מאה שערים, ירושלים, ניומן, תשכ"ח [237 עמ']', סיפור על רקע מאה שערים בתקופת מלחמת השחרור.
- 552 ד' קאסוטו, 'מאה שערים — שכונה מתוכננת ראשונה מחוץ לחומות', אדריכלות, ו (תל-אביב 1968), עמ' 12-13.
- 553 י' גפן, 'מאה שערים נעולים', מעריב, כב (תשכ"ט), גליון 7525, מוסף שבועי, עמ' 23-24.
- 554 ד' סדן, 'מאה שערים', מחקרי המרכז לחקר הפולקלור, א, ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשל"ל, עמ' רכט-רלח.
- 555 ש' הלוי, 'מאה שנים למאה שערים', הארץ, נו (תשל"ד), גליון 16,779, עמ' 18-19.
- 556 'מאה שערים' (תרל"ד), 'הישוב היהודי, עמ' 292-294.
- 557 'מאה שערים', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 199-206. [תקנות תרל"ד, עמ' 200]
- 558 י' בן-אריה, 'התרחבות אזור מאה-שערים והקמת שכונת בתי הקדש — שערי-פינה, שערי-משה (כולל ורשא)', בית-ישראל, 'השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות...', קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 33-39.
- 559 J. Gitlin, 'Tales of Mea Shearim', *The Jerusalem Post*, XLVIII(1978), no. 14442, Magazine, pp. 16-18.
- 560 ייסוד מאה-שערים והתרחבותה, ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 154-158.
- 561 'התרחבות נוספת במוקד מאה שערים — בתי-מילנר', "אבן-יהושע", ר"בתי-ורשא", ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 264-266.
- 562 'מאה שערים, תרל"ד', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 35-28.
- 563 'מאה שערים', שכונות בבירה, עמ' 26-29.
- 564 תקנות האגדה ההדית 'מאה שערים' בירושלים בע"מ, ירושלים [ללא תאריך]. [4 עמ'].
- מזכרת-משה
- 565 'קול קורא אל כבוד אדוני ואחי יהודי רוסיא...', חבצלת, ה (תרל"ה), גליון 44, עמ' 354-357.
- 566 זה ספר תקנות החברה משכונות ישראל מוסכת שם
- 529 "הגיתור" מרצון "מאה שערים" (תרל"ד — 1873), ירושלים החדשה, עמ' 51-64.
- 530 י"י ריבלין, מאה שערים, ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ז [223 עמ']. [השער — תקנות תרל"ד.]
- 531 'מאה שערים', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 33-43.
- 532 א"ח אלחנני, 'מאה שערים', ספר ירושלים, בעריכת א' ומ' תלמי, תל-אביב, 'עמיה', תשט"ז, עמ' 297-300.
- 533 י' בן-אמיתי, 'מאה שערים', שלוחות, לח (תשט"ז), עמ' 19-14. [תקנות.]
- 534 א' הרביץ, 'יסוד שכונת "מאה שערים"', מוסד היסוד, ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 220-203.
- 535 א"ש שטיין, 'מאה שערים וסופרה', הצפה, כב (תשי"ט), גליון 6800, עמ' 5.
- 536 י' גלים, 'שכונות בירושלים — מאה שערים', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3806, עמ' ה.
- 537 הנ"ל, 'שכונות בירושלים — מאה שערים', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3812, עמ' ד.
- 538 ל"י הירושלמי, 'מאה שערים שוכנת בפלשתינה', מעריב, יד (תשכ"ב), גליון 5250, עמ' 5.
- 539 'מאה שערים', שכונות בירושלים, עמ' נג-סג. [התקנות תרל"ד... בנספחות.]
- 540 ב' קרוא, 'ריבונות המדינה חלה גם על מאה-שערים', מאזנים, יז (תשכ"ד), עמ' 477-478.
- 541 א' ריבלין, 'תשעים שנה ל"מאה שערים"', הפועל הצעיר, נו (תשכ"ד), מספר 13, עמ' 28-29.
- 542 א' ברזלי, 'שכונות בירושלים — שכונת מאה-שערים', משמר לילדים, כא (תשכ"ה), חוברת 1-2, עמ' 17-18.
- 543 ל"י הירושלמי, 'אדם מחפש את דרכו [מסיפורי "מאה שערים וסער"]', מעריב, תשכ"ה, גליון 6126, עמ' 19-20.
- 544 ד' קולין, '90 שנה למאה שערים', הצפה, כז (תשכ"ה), גליון 9686, עמ' 9.
- 545 ל"י הירושלמי, 'אצל התנור — מסיפורי "מאה שערים וסער"', מעריב, יט (תשכ"ו), גליון 6600, עמ' 25.
- 546 י"י ילין, 'כיצד ניכנתה "מאה-שערים"? אבותינו, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו, עמ' מו-נד.
- 547 י' עיטן, 'ההגיעה תחילת הקץ למאה שערים?', הארץ, מח (תשכ"ו), גליון 14,255, עמ' 9.
- 548 א"ב ריבלין, 'מאה שערים', ירושלים, תל-אביב, אל"ף, תשכ"ו, עמ' 83-86.

- 582 ד' הד, 'ירושלים של מחנה-יהודה', דבר, לו (תשכ"א), גליון רע"ג/10911, עמ' 4.
- 583 'מחנה יהודה ובנותיה', שכונות בירושלים, עמ' קז-קח.
- 584 א' אורן, 'שכונה עם שכניה', ידיעות אחרונות, תשכ"ט, 7 ימים, גליון 254, עמ' 3-4.
- 585 ש' הלוי, 'בתים ב"מחנה יהודה" בירושלים', הארץ, נד (תשל"ג), גליון 16,173, עמ' 16-17.
- 586 'מחנה-יהודה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 213-215.
- 587 י' בן-אריה, 'שכונות חברות המסחר והתרחבות אזור מחנה-יהודה — עיר שלום, בית-יוסף, סוכת שלום, מחנה יהודה, שערי-צדק, זכרון-טוביה', 'השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות...', קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 47-39.
- 588 'מחנה-יהודה', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 232-230.
- 589 'התרחבות באזור מחנה-יהודה — בית הכנסת — אורחים ומבנים אחרים, "בתי-סידוף", "שערי-רחמים", והי' ווצרות איזור ה"נחלאות"', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 309-303.
- 590 'מחנה יהודה סוכת שלום — עיר שלום תרמ"ז', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 60-65.
- 591 'מחנה יהודה', שכונות בבירה, עמ' 29-30.
- מחנה-ישראל**
- 592 "'מחנה ישראל" — תרכ"ח', ספר הישוב, עמ' 6-7.
- 593 י' גלים, 'שכונות בירושלים — מחנה ישראל', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3783, עמ' ד.
- 594 'מחנה ישראל', שכונות בירושלים, עמ' לג-לו.
- 595 'מחנה ישראל (תרכ"ז)', הישוב היהודי, עמ' 290.
- 596 'מחנה ישראל (שכונת-המערבים)', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 215.
- 597 י' ניני, 'המערבים עולים — יהודי צפון-אפריקה שעלו במאה הקדמת חידשו את הישוב היהודי בערי החוף והקימו, בהנהגת רבם צוף דב"ש, "שיכון" בירושלים', עת-מול, ג (תשל"ח), גליון 3 (17), עמ' 15-16.
- 598 'הקמת מחנה-ישראל והתפתחותה', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 145-148.
- 599 'מחנה ישראל, תרכ"ז', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 24-22.
- מזכרת משה.... ירושלים, י"מ סאלאמאן, תרמ"ב [10 עמ']. שכונות בירושלים, מאת י' גלים, ירושלים תשל"ג [בסוף הספר] [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 52-54].
- 567 א"מ לונץ, 'בתי מזכרת משה ואהל משה', משה וירושלים — כל פרשת השר משה מונטיפיורי.... ירושלים — לונץ, ב (תרמ"ז), עמ' 139-140.
- 568 י' מיזל, אלה תולדות קרן 'מזכרת השר משה מונטיפיורי' Sir Moses Montefiore Testimonial Fund ירושלים, ראובן מס, תרצ"ט [101 עמ'].
- 569 "'מזכרת משה" ו"אהל משה", תרמ"ג', ספר הישוב, עמ' 28-29.
- 570 "'מזכרת משה" ו"אהל משה"', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 14-16.
- 571 א' הורביץ, 'שכונות "מזכרת משה"', מוסד היסוד, ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 250-257.
- 572 י' גלים, 'שכונות בירושלים — מזכרת משה', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3831, עמ' ד.
- 573 י' צור, 'זכרונות ירושלים — כאשר היו מזכרת-משה ושכונותיה "העירורת ההן"', מעריב, יד (תשכ"ב), גליון 5204, עמ' 9.
- 574 י' בן-אריה, 'שכונות "החברות" — מזכרת משה ואהל משה, המשך הבנייה בשכונות "דרך יפו"', השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות, קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 20-25.
- 575 "'מזכרת-משה" ו"אהל-משה"; שכונות ה"חברות" והמשך הבנייה בשכונות שעל דרך יפה', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 209-213.
- 576 'מזכרת משה — אהל משה, תרמ"ג', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 48-54.
- 577 'מזכרת משה', שכונות בירושלים, עמ' עו-פה.
- מחנה-יהודה**
- 578 שערי שלום — חברה לבנין ששה ועשרים בתים, לבניהם בשנה אחת, היינו עד אב שנת תרנ"ב... כחן חברת 'מחנה יהודא'.... ירושלים, צוקערמאן (תרנ"ב) [12 עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 64-65.] [עברית וצרפתית].
- 579 "'מחנה יהודה", "סוכת שלום", "עיר שלום" — תרמ"ז, ספר הישוב, עמ' 29.
- 580 ש"י, 'מחנה יהודה', ה-ירושלים, א (ת"ש), גליון לו, עמ' 3; גליון לו, עמ' 3.
- 581 'מחנה יהודה', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 93-98.

Rules of the Merkas Mishary (Commercial 616
Centre) Cooperative Society Ltd. in Jerusalem,
Jerusalem 1922 [28 pp.]

- 617 מ"ד גאון, 'מרכז מסחרי שמאע' בירושלים –
תרפ"ט, ספר הישוב, עמ' 81-82.
618 'מרכז מסחרי', ירושלים – מחוז לחומה, עמ'
148-149.
619 'מרכז מסחרי', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 217-218.

משכנות-ישראל

620 תקנות החברה משכנות ישראל... נחיסדה בר"ח אלול
ש' תרל"ה לבנין בתים בעשר שנים... ירושלם תרל"ו [א דף].
[= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 41.]

621 'תקנות משכנות ישראל משנת תרל"ו', שכונת משכנות
ישראל בירושלים, מאת י' טובי, ותיקין – מחקרים בתולדות
הישוב לזכרו של ר' י"י ריבלין, בעריכת ח"ז הירשברג,
רמת-גן, אוניברסיטת בראילן, תשל"ה, עמ' 136-141.

622 'תקנות החברה משכנות ישראל', שכונות בירושלים,
מאת ר' קרק, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ח, עמ' 50-51.

623 מ' ריבלין, '[...משכנות ישראל...]', הלבנון, יג
(תרל"ז), גליון לה, עמ' 280.

624 [תקנות החברה 'משכנות ישראל', נחיסדה באלול
תרל"ה.], [ירושלים, י"מ סלומון, תר"ם] [3-12 עמ'].]

625 'תקנות משכנות ישראל משנת תר"מ', שכונת משכנות
ישראל בירושלים, מאת י' טובי, ותיקין – מחקרים בתולדות
הישוב לזכרו של ר' י"י ריבלין, בעריכת ח"ז הירשברג,
רמת-גן, אוניברסיטת בראילן, תשל"ה, עמ' 141-147.

626 תקנות החברה משכנות ישראל מוסבת שם מזכרת
משה... פנה"ק ירושלם ת"ו, ירושלם, י"מ סאלאמאן, 1882 [10
+ 6 עמ']. [עברית ואנגלית].

627 פ' גראייבסקי, 'פנקסי השכונות "משכנות" ו"בית
יעקב"', העולם, כה (תרצ"ז), גליון כו, עמ' 537-538.

628 "'משכנות ישראל" – תרל"ה', ספר הישוב, עמ' 23-24.

629 א' הורביץ, 'שכונת "משכנות ישראל"', מוסד היסוד,
ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 237-249.

630 י' ריבלין, 'חנוכת הבית', מגילת יוסף, רמת-גן, אוניבר-
סיטת בראילן, תשכ"ו, עמ' 126.

631 א"ר מלאכי, 'שכונת "משכנות ישראל" בשנת תרל"ז',
ירושלים החדשה בשנת תרל"ו, פרקים בתולדות הישוב הישן,
תל-אביב, אוניברסיטת תל-אביב, תשל"א, עמ' 148-149.

מחניים

600 נ' סלושץ, 'גלוי מערת קברים בשכונת "מחניים" (בירוש-
לים)', קובץ החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה
בירושלים, א (תרפ"ה), ספר שני, עמ' 96-98.

601 ש"י, 'מחניים ונחלת בית', הירושלים, ב (ת"ש), גליון
נח (ג), עמ' 2, 4.

602 "'מחניים" ו"נחלת בית" התאמות', ירושלים – מחוז
לחומה, עמ' 74-79.

603 'מחניים', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 215-216.

מעונות-עובדים ב'

604 תקנות של מעונות עובדים ב', בירושלים אגודה הדדית
בע"מ (אשרור ביום 12.10.1934), ירושלים, 'ארץ-ישראל',
[1933?] [15 עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
305-308.]

605 'מעונות עובדים ב', תרצ"ד', ירושלים שכונות סביב לה,
עמ' 304-308.

מקור-ברוך

606 תקנות חברת שכונת מקור ברוך – 20.8.33, ירושלים,
ועד שכונת מקור ברוך, 1933 [2 דפים]. [= ירושלים שכונות
סביב לה, עמ' 267.] [מודפס במכונת-כתיבה].

607 'שכונת "מקור ברוך" – תרפ"ו', ספר הישוב, עמ' 74.

608 'מקור ברוך', ירושלים – מחוז לחומה, עמ' 89-92.

609 'מקור ברוך, תרפ"ו', ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
265-267.

מקור-חיים

610 'שכונת "מקור חיים"', ספר הישוב, עמ' 74-75.

611 'מקור חיים', ירושלים – מחוז לחומה, עמ' 153-155.

612 'מקור-חיים', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 256.

613 'מקור חיים, תרפ"ה', ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
263.

614 'מקור חיים', שכונות בכירה, עמ' 31-32.

מרכז-מסחרי

615 תקנות של 'מרכז המסחרי', חברה הדדית בע"מ בירוש-
לים, ירושלים, עזריאל, 1922 [יח עמ']. [= ירושלים שכונות
סביב לה, עמ' 284-288.]

- 649 "משכנות שאננים" — כתי יהודה טורא — תר"כ, ספר הישוב, עמ' 3-6.
- 650 "משכנות שאננים" ו"מין משה", ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 10-13.
- 651 ג' קרסל, 'משכנות שאננים', ראשונים, תל-אביב, ההסדרות הכללית של העובדים בארץ-ישראל, תשי"ג, עמ' 50-54.
- 652 הנ"ל, "משכנות שאננים" (השכונה העברית הראשונה מחוץ לחומות ירושלים העתיקה), עתידות — ירחון לנוער, ו (תל-אביב תשי"ד), עמ' 46-51.
- 653 ד' וילנאי, 'הגרעין הראשון היה "משכנות שאננים"', דבר, לד (תשי"ט), גליון רל/10258, עמ' 2.
- 654 י' גלים, 'שכונות בירושלים — משכנות שאננים', המדע, יג (תשכ"ב), גליון 3777, עמ' ג.
- 655 'משכנות שאננים', שכונות בירושלים, עמ' כג-לב. [התקנות מ' כח-כט]
- 656 א"ב ריבלין, 'השכונה העברית הראשונה מחוץ לירושלים העתיקה', ירושלים, תל-אביב, אל"ף, תשכ"ו, עמ' 75-82.
- 657 י' צוריאלי, 'השכונה הראשונה של ירושלים החדשה — גרונטאות סביב לה — "משכנות שאננים" עתידה ליהפך ל"אתר תירות"...', מעריב, יט (תשכ"ז), גליון 6860, עמ' 14.
- 658 S. Halevi, 'The tranquil dwellings of Zion', *The Jerusalem Post*, Anglo-Israel Supplement, 13.8.1973, pp. 3-4.
- 659 A. Rabinovitch, 'Mishkenot Shaananim today', *The Jerusalem Post*, Anglo-Israel Supplement, 13.8.1973, p. 5.
- 660 'משכנות-שאננים (תר"כ)', הישוב היהודי, עמ' 286-290.
- 661 'משכנות שאננים', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 219-225.
- 662 M. Rozin, *The story of Mishkenot Sha'ananim*, Jerusalem, Jerusalem Foundation, 1974 [47 pp.; illus.].
- 663 'משכנות שאננים, תר"כ', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 13-21.
- 664 'משכנות שאננים', שכונות בבירה, עמ' 35-37.
- 632 י' טובי, 'משכנות — השכונה הראשונה ליהודי תימן בירושלים', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים, יד יצחק בן-צבי, תשל"ג, עמ' 202-216.
- 633 'משכנות-ישראל (תרל"ה)', הישוב היהודי, עמ' 297-298.
- 634 'משכנות-ישראל', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 218-219.
- 635 י' טובי, 'שכונת משכנות ישראל בירושלים לאור תקנות לא ידועות', ותיקין — מחקרים בתולדות הישוב, בעריכת ח"י הירשברג, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ה, עמ' 127-147.
- 636 י' בן-אריה, 'שכונות התימנים — "משכנות", "כפר-השילוח" ו"נחלת-צבי"', 'השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות...', קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 25-31.
- 637 י' ניני, 'משכנות' התימנים בתוך שכונת "משכנות ישראל", 'עולי תימן בארץ-ישראל בשנים תרמ"ב-תרע"ד (1882-1914)', קתדרה, 5 (תשרי תשל"ח), עמ' 68-70.
- 638 'משכנות ישראל', שכונות בירושלים, עמ' עב-עה.
- 639 'שכונות התימנים: "משכנות", "כפר-השילוח" ו"נחלת-צבי"', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 213-219.
- 640 'משכנות ישראל, תרל"ה', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 39-41.
- 641 'משכנות', שכונות בבירה, עמ' 33-34.
- משכנות-שאננים
- 642 י' ספיר, 'גיא חזיון', כוכבי יצחק, כא (וינה 1856), עמ' 52-56.
- 643 י"ן בורלא, דרוש שדרשתי ביום ש"ק כבהכ"ן אשר נבנה מחדש והבתים שנבנו משכנות שאננים... ירושלים, דפוס משאת משה, תרכ"ב [יב עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 16-21]
- 644 'ענגלאנד', המגיד, ו (תרכ"ב), גליון 34, עמ' 267.
- 645 יוסף (בלומנטל) Blumenthal, 'עת לדבר!': הלבנון, א (תרכ"ה), גליון 1, עמ' 343-344.
- 646 הו"ן, 'מגדל הלבנון צופה פני ירושלים', הלבנון, ג (תרכ"ו), גליון 10, עמ' 145-147.
- 647 מ"מ ריישר, 'שבחי הארץ', ספר שערי ירושלים, ה, ווארשא תרל"ט, עמ' כא-כד.
- 648 א"מ לונץ, 'בתי משכנות שאננים', משה וירושלים — יכלכל פרשת מסעות השר משה מונטיפיורי..., ירושלים — לונץ, ב (תרמ"ז), עמ' 127-133, 136-137.

ירושלים תש"ל, עמ' 92-94. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 77.]

נחלאות

682 סקר שכונות הנחלאות בירושלים, תל-אביב, המכון לתכנון ופיתוח, 1967 [30 + 7 עמ']. [בהכפלה.]
683 י' שביד וי' כהן, נחלאות – אתר שיקום, (א) בחינות תכנוניות, טיוטא, ירושלים, פרוזות, 1969 [36 + 2 עמ']. [בהכפלה.]

684 'הועד הצבורי למען זכרונות-נחלאות', אגרת, ירושלים תשכ"ט-תשל"ב [?]

685 דו"ח הצוות לבדיקת ההיבט החברתי והקהילתי של פינוי וכינוי שכונת נחלאות בירושלים, ירושלים תשכ"ט [47 עמ']. [בהכפלה.]

686 י' שביד וי' כהן, נחלאות – אתר שיקום, (א) בחינות תכנוניות, ירושלים, צוות מחקר ותכנון ירושלים, תשל"א [165 עמ']. [בהכפלה.]

687 הצעת תכנית כינוי ופינוי לאזור ההכרזה בנחלאות, ירושלים, צוות תכנון אזור ההכרזה בנחלאות, תשל"ד [31 עמ' + נספחים]. [בהכפלה.]

688 תכנית כינוי ופיתוח לאזור השיקום בנחלאות – הצעה, ירושלים, צוות תכנון אזור השיקום בנחלאות, תשל"ד [26 עמ']. [בהכפלה.]

נחלת-אחים

689 ל"א מאיר, 'מערת קברים בשכונת "נחלת אחים"', קובץ החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בירושלים, א (תרפ"ה), ספר שני, עמ' 71-73.

690 'שכונת "נחלת אחים" – תרפ"ב', ספר הישוב, עמ' 74.

691 כדאיות השיקום של שכונת נחלת-אחים – סקר נסיוני, ירושלים, המשרד לתכנית אב ירושלים, 1966 [19 עמ']. [בהכפלה.]

692 'נחלת-אחים', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 226-227.

נחלת-בית

693 תקנות חברת 'נחלת-בית', בע"מ (מתאימות ללוח ב' של פקודת החברות 1921), ירושלים, י' סילמן [1920?] [15 עמ']. [בהכפלה.]

694 חברת 'נחלת-בית' בערבון מגבל, ירושלים, ארץ-ישראל, ירושלים תרפ"ג [7 עמ']. [בהכפלה.]

נחלת-דוד

695 'נחלת דוד', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 235-236.

נווה-בצלאל

666 תקנות האגודה ההדדית 'נווה בצלאל' בערבון מוגבל, ירושלים תרפ"ה [יד עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 242-244.]

667 'נווה-בצלאל', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 225.

668 'נווה בצלאל, תרפ"ד', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 241-244.

נווה-יעקב

669 הכפר העברי – אגדה הדדית בערבון מוגבל, נוסדה ע"י מרכז הסתדרות המזרחי הצעיר הא"י (ירושלים סיון תרפ"א), חקת-האגדה שנתאשרה ע"י ממשלת א"י ב-3 לפברואר 1922, ירושלים, י' הלפרין וכו', תרפ"ג [17 עמ']. [בהכפלה.]

670 הכפר העברי נווה יעקב, תרפ"ד-תרצ"ט, ירושלים, דפוס ארץ-ישראל [תרצ"ט] [88 עמ']. [בהכפלה.]

671 הכפר העברי נווה יעקב – מכתב לחברים... ירושלים, הכפר העברי – אגודה הדדית בע"מ, תשי"י [15 עמ']. [בהכפלה.]

672 ז' וילנאי, 'נווה-יעקב', ירושלים – בירת ישראל, ב, ירושלים, אחיעבר, 1972, עמ' 419-420.

673 נווה יעקב – עלון שכונתי, ירושלים תשל"ה-

674 'נווה יעקב, תרפ"ד', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 245-248.

נווה-ישראל

675 תקנות חברת 'נווה ישראל', [ללא מקום דפוס; ללא תאריך] [3 דפים, מודפסים במכונת-כתיבה]. [בהכפלה.]

נווה-שאנן

676 ספר התקנות לחברת נווה-שאנן, ירושלים, נוסדה תרפ"א, ירושלים, מוריה עץ-הדר, תרפ"ד [11 עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 292-295.]

677 'שכונת "נווה שאנן" – נווה ישראל' תרפ"ט, ספר הישוב, עמ' 82-83.

678 'נווה-שאנן', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 225-226.

679 'נווה שאנן – נווה ישראל, תרפ"ט', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 289-295.

680 'נווה שאנן', שכונות בבירה, עמ' 53-54.

נווה-שלום

681 ר"ח הכהן, 'יסוד שכונת נווה שלום', אבנים בחומה,

נחלת-ישורון

- 696 שכונת נחלת ישורון אגודה הדדית בע"מ, נוסדה מנ"א תרפ"א, ירושלים, סלומון, תרפ"ד [12 עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 259-262].
- 697 'נחלת ישורון', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 258-262.

נחלת-צבי

- 698 'הערות התימנים' הצבי (הוספה לצבי הוא האור), ח (תרנ"ב), גליון טז, עמ' עב.
- 699 'נחלת צבי' — תרנ"ד, ספר הישוב, עמ' 49.
- 700 ש"י, 'שכונת נחלת צבי', הדיירושלים, א (ת"ש), גליון כד, עמ' 3.
- 701 'נחלת צבי', ירושלים — מחוז לחומה, עמ' 59-61.
- 702 'נחלת-צבי (ב) — יהודי תימן', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 227.
- 703 י' ניני, 'ייסוד שכונת נחלת-צבי', 'עולי תימן בארץ-ישראל בשנים תרמ"ב-תרע"ד (1882-1914)', קתדרה, 5 (תשרי תשל"ח), עמ' 70-71.

H. Shapiro, 'Neighbourhood not on the map', *The Jerusalem Post*, XLVIII (1978), no. 14445, p. 5.

- 705 'נחלת צבי, תרנ"ב', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 125-124.
- 706 'נחלת צבי', שכונות בבירה, עמ' 55-56.

נחלת-צדוק

- 707 'נחלת צדוק' "נחלת ציון" — תרס"ח, ספר הישוב, עמ' 54-55.
- 708 'נחלת-צדוק', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 227-228.
- 709 'הבניות של חברת יק"א והשכונות "נחלת-צדוק" ו"נווה-בצאל" ורחוב החבשים', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 311-313.

- 710 'נחלת צדוק, תרס"ח', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 181.

נחלת-ציון

- 711 תקנות שכונת נחלת ציון וסביבותיה (זכרון טוביה וסביבותיה), ירושלים [1933?] [3 דפים]. [בהכפלה].
- 712 'נחלת-ציון', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 228.
- 713 'נחלת ציון, תרנ"א', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 83-81.

נחלת-שבעה

- 714 'תקנות ירושלים החדשה', לוח ירושלים, ה (תש"ה), עמ' קעח-קצ. [נחלת שבעה תרכ"ט-תש"ך].

- 715 א' ריבלין [נחלת שבעה — התקנות, תרכ"ט], זכרונות לבן-ירושלים תקצ"ד-תרע"ח, מאת י' יעלין, ירושלים תרפ"ד, עמ' ב-ח. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 26].

- 716 פ' גראייבסקי, 'פנקס נחלת שבעה', העולם, כד (תרצ"ו), גליון לג, עמ' 566.

- 717 הנ"ל, 'פנקס נחלת שבעה', זכרון לחובכים הראשונים, יא, ירושלים, צוקרמן, תרפ"ח [ללא עמוד].

- 718 מ' סלומון, 'יסוד השכונה הראשונה "נחלת שבעה" מחוז לחומה ירושלים', ספר שלשה דורות בשוב, תקע"ב-תרע"ג, ירושלים תרצ"ט, עמ' 150-154.

- 719 י"י ריבלין, ראשית הישוב מחוז לחומה ירושלים — למלאכת שבעים שנה לחנוכת הבית הראשון בית רבי יוסף ריבלין ז"ל בשכונת נחלת שבעה ביום כ"ז מנחם-אב תרכ"ט, ירושלים, ועד מגלת יוסף, תרצ"ט [48 עמ'].

- 720 'נחלת שבעה' — תרכ"ט, ספר הישוב, עמ' 7-11.

- 721 מ' זלוטניק, 'ירושלים העתיקה והחדשה (שיחה על נחלת שבעה במלאות לה 70 שנה)', הדיירושלים, א (ת"ש), גליון י-יא, עמ' 3-4.

- 722 ש"י, 'נחלת שבעה', הדיירושלים, א (ת"ש), גליון לג, עמ' 3.

- 723 'עזרה מבפנים — יציאת החומות, "נחלת שבעה" (תרכ"ט 1)', ירושלים החדשה, עמ' 37-50.

- 724 י"מ סלומון, 'קניית אדמת השכונה "נחלת שבעה", תרכ"ו (1866)', זכרונות ארץ ישראל, עמ' 191-193.

- 725 'נחלת שבעה', ירושלים — מחוז לחומה, עמ' 27-32.

- 726 י' בן-אמית, 'נחלת שבעה', שלוחות, לד (תשט"ו), עמ' 18-22.

- 727 א' הורביץ, 'יסוד שכונת "נחלת שבעה"', מוסד היסוד, ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח, עמ' 181-201.

- 728 ש' גרבר, 'שבעה מייסדים — חלוצים', הארץ, מב (תש"ך), גליון 12,247, עמ' 9.

- 729 י' גליס, 'שכונות בירושלים — נחלת שבעה', המודיע, יג (תשכ"ב), גליון 3789, עמ' ד; גליון 3795, עמ' ד.

- 730 'נחלת שבעה', שכונות בירושלים, עמ' לז-מו.

- 731 א"ב דורון, 'סיפורה המרטיט של החלוצה הגוועת', פנים אל פנים, 308 (תשכ"ה), עמ' 9-11.

- 751 י' יהושע, 'החדר התימני בשכונות סוכת שלום, משכנות ומזכרת', במערכה, טו (תשל"ה), גליון 172, עמ' 7-8.
752 'סוכת שלום', שכונות בבירה, עמ' 39-40.

סנהדריה

- 753 ג' בן-מנחם, 'שכונת סנהדריה — תרפ"ו', ספר הישוב, עמ' 75-76.
754 י' שָׁלוֹ, 'במסכי סנהדרין השכונה', מאזנים, כג (תש"ז), עמ' 162-163. [שיר].
755 ה' ייבין, 'בקור בסנהדריה', חרות, א (תש"ט), גליון 154, עמ' ג.
756 'סנהדריה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 233.
757 'סנהדריה תרפ"ו', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 268.

עומריה

- 758 'עומריה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 233-234.
759 ד' קרויאנקר, תכנית כוללת לפתוח מתחם עומריה וניקופוריה ורמק והסבר, התכנית המוצעת 1976, ירושלים, עיריית ירושלים, המחלקה לתכנון העיר, 1976 [107 עמ']. [בהכפלה]

עזרת-ישראל

- 760 'עזרת ישראל' — תרנ"ב, ספר הישוב, עמ' 46-47.
761 א' הורביץ, 'שכונת "עזרת ישראל"', מוסד היסוד, ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח, עמ' 268-272.
762 י' יהושע, 'שכונת עזרת ישראל', שכונות בירושלים הישנה, ירושלים, ראובן מס, 1971, עמ' 31-41.
763 'עזרת-ישראל', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 234.
764 'שכונות נוספות על דרך-יפה: "עזרת-ישראל"', "שערי-ירושלים", "אהל-שלמה", "כרם-שלמה", "שבת-אחים", "נחלת-ציון" ו"נוה-שלום", ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 273-278.
765 'עזרת ישראל תרנ"ב', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 126.

עיר-שלום

- 766 'שכונות חברות-המסחר: "עיר-שלום" ("בתי-פרלמן"), "בית-יוסף" ו"סוכת-שלום"', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 227-229.

- 732 י"י ילין, 'איך נבנתה נחלת-שבעה? (מונולוג מפי אחד מזקני ירושלים)', אבותינו, ירושלים, מוסד הרב קוק, תשכ"ו, עמ' מב-מו.

- 733 י' ריבלין, 'פורענות ב"נחלת שבעה"', מגילת יוסף, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, תשכ"ו, עמ' 110-114.

- 734 ע' בנוזמן, 'נחלת שבעה בת מאה — איך הוקמה השכונה הירושלמית ומדוע', הארץ, נא (תשכ"ט), גליון 15,086, עמ' 15.

- 735 א"א ריבלין, 'מאה שנה ל"נחלת שבעה"', מעריב, כב (תשכ"ט), גליון 7619, עמ' 18.

- 736 הנ"ל, 'נחלת שבעה' בת מאה כ"ז באב תרכ"ט — כ"ז באב תשכ"ט — תולדות ייסודה של 'נחלת שבעה' — התחלת בניינה של ירושלים החדשה, רמת-גן, אוניברסיטת בר-אילן, תשל"א [40 עמ']. [התקנות... תרכ"ט... כתובות בכתב יד של ר' יוסף ריבלין, עמ' 30-32].

- 737 'נחלת שבעה (תרכ"ט)', הישוב היהודי, עמ' 290-292.

- 738 'נחלת-שבעה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 228-231, 257.

- 739 'ייסוד נחלת-שבעה וגיודולה', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 149-152.

- 740 'נחלת שבעה, תרכ"ט', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 25-27.

- 741 'נחלת שבעה', שכונות בבירה, עמ' 37-39.

נחלת-שמעון

- 742 'נחלת שמעון' — תרנ"א, ספר הישוב, עמ' 35.
743 ש"י, 'שכונת "נחלת שמעון"', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון כ, עמ' 3.
744 'נחלת שמעון', ירושלים — מחוז לחומה, עמ' 52-54.
745 י' כהן, חכם גרשון מנחלת שמעון — פרקי הווי ירו-שלמי, ירושלים, ראובן מס, 1968 [192 עמ'].
746 ב' לנדוי, 'נחלת שמעון עוברת לרשות היהודים', המודיע, כה (ירושלים תשל"ד), גליון 8551, עמ' ד.
747 'נחלת-שמעון', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 231.
748 י' כהן, 'השכונה נחלת שמעון הצדיק — האומנם נידונה להריסה? הצפה, מב (תשל"ט), גליון 11979, עמ' 4.

סוכת-שלום

- 749 'סוכת שלום', שכונות בירושלים, עמ' סו-סח.
750 'סוכת-שלום', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 232-233.

עץ-חיים

- 767 קרן תורה ובנין – תורה בילדינג פאנד "עץ חיים" ירושלים ת"ו, ירושלים, סלומון, [1929?], [25 עמ']. [עברית ואנגלית.]
- 768 "שכונת "עץ חיים" – תרפ"ח, ספר הישוב, עמ' 80-81.
- 769 "עץ-חיים", ירושלים – בירת ישראל, עמ' 234-235.
- 770 "עץ חיים, תרפ"ט", ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 298-299.
- 783 תקנות שכונת קרית משה מונטיפיורי, ירושלים, ירוש' לים [1933?] [7 דפים]. [בהכפלה.]
- 784 "שכונת "קרית משה" (מונטיפיורי) – תרפ"ד, ספר הישוב, עמ' 79.
- 785 "קרית משה", ירושלים – מחוז לחומה, עמ' 25-26.
- 786 "קרית משה", שכונות בירושלים, עמ' קמז-קמח.
- 787 "קרית משה, תרפ"ד", ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 249-257.

קוממיות

- 771 'קוממיות', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 235-236.
- 772 'ה' ה'השע, 'בתי' כנסיות בשכונת טאלביה, טורי ישרון, מו (תשל"ה), עמ' 23-27.
- 773 'הנ"ל, טאלביה (קוממיות) – ספורה של אחת השכונות החדשות בירושלים (1924-1978), ירושלים, ראובן מס, 1979 [112 עמ'].
- 788 "קרית צאנו בירושלים", קרית צאנו, ירושלים [אחרי 1963] [ללא מספר עמודים]. [עברית ואנגלית.]
- 789 "קרית-צאנו", ירושלים – בירת ישראל, עמ' 240.

קריית-שמואל

- 790 ד"ן ברינקר (עורך), ספר אוצר החסד קרן שמואל... כולל (א) שם לשמואל, (ב) אוצר החסד קרן שמואל, (ג) קרית שמואל, (ד) דעת גדולים ואנשי שם, ירושלים, "ציון", תר"ן [107 עמ'].
- 791 פקודת האגודות ההדדית 1920 – תקנות 'קרית שמואל', ירושלים [א דף]. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 276-277.]
- 792 א"צ ברעזין, אשפאציער אין 'קרית שמואל', ירושלים תרפ"ט [18 עמ'].
- 793 תקנות 'קרית שמואל' ירושלים אגודה הדדית בע"מ, נוסדה ע"י חברת 'גמילות חסדים אוצר החסד קרן שמואל' מיסודו של ועד הכללי כנסת ישראל בשנת תרפ"ו, ירושלים תר"צ [25 עמ'].
- 794 קרית-שמואל, ירושלים אגודה הדדית בע"מ – דין וחש' בן לשנות תרפ"ה-תר"ץ, ירושלים תרצ"א [16 עמ'].
- 795 פ"ב, 'קרית שמואל', תבונה, ג (ירושלים תרצ"ב), עמ' ב.
- 796 תקנות 'קרית שמואל' ירושלים אגודה הדדית בע"מ, ירושלים תרצ"ז [22 עמ'].
- 797 גמילות חסדים אוצר-החסד קרן שמואל... הלוואות בלי רבית למטרת מסחר מלאכה חקלאות ובנין בארץ ישראל, ירושלים, אוצר-החסד [ת"ש?] [ללא מספר עמודים].
- 798 "שכונת קרית שמואל", הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון לח, עמ' 3.
- 799 "קרית שמואל, תרפ"ו", ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 270-279.
- 774 "שכונת "קרית נאמנה" – תרל"ט, ספר הישוב, עמ' 28-27.
- 775 "קרית נאמנה (תרל"ט)", הישוב היהודי, עמ' 298.
- 776 "קרית-נאמנה", ירושלים – בירת ישראל, עמ' 237-238.
- 777 'השכונות קריה-נאמנה (ניסן ב"ק) ובית-יעקב', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 163-166.
- 778 "קרית נאמנה, תרל"ט", ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 47-46.
- 779 "קרית נאמנה", שכונות בירושלים, עמ' פר-פז.

קריית-משה

- 780 תקנות 'קרית סיר משה מונטיפיורי' – חברה הדדית בערבון מוגבל, ירושלים, ציון [תרפ"ו?] [טז + יד עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 251-257.]
- 781 תקנות של 'קרית סיר משה מונטיפיורי' – אגודה הדדית בערבון מוגבל, ירושלים, ציון [ללא תאריך] [טו עמ'].
- 782 שכונת 'קרית משה', אגודה הדדית בערבון מוגבל בשם: 'חברת קרית סיר משה מונטיפיורי' – דין וחשבון מיום ט"ו בשבט התרפ"ד עד ט"ו בשבט התרפ"ז, ירושלים, י"א ווייס, תרפ"ז [15 עמ'].

- 817 'רחביה', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 130-133.
- 818 ג' פרומקין, 'הרחבת היישוב בירושלים — רחביה', דרך שופט בירושלים, תל-אביב, דביר, תשט"ו, עמ' 260-265.
- 819 ע' אשבל, 'שכונה מודרנית בהתהוותה — ג'נוריה אל פוקה ... ג'נוריה אל תחתה (רחביה)', הכשרת היישוב, ירושלים, חברת הכשרת היישוב בישראל, תשל"ו, עמ' 71-86.
- 820 'רחביה — מן הנאות שכשכונות ירושלים', שכונות כבירה, נספח [א דף].
- 821 'רחביה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 242-243.
- 822 'רחביה, תרפ"א', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 206-216.
- 823 א' חיות, 'הקמת בית הכנסת בשכונת רחביה', ששים ושלש שנה בירושלים, רחביה [ללא תאריך], עמ' 157-161.
- רמה
- 824 'רמה', לוח א"י, א (תרנ"ה), עמ' 140.
- 825 'ספר התקנות ממושבה נחלת-ישראל — רמה, ירושלים 1921', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 136-137.
- 826 'רמה — קבר שמואל הנביא', ספר היישוב, עמ' 77-79.
- 827 'נחלת-ישראל — רמה', ירושלים — בירת ישראל, העיר העתיקה וסביבתה, ב, ירושלים, אחיעבר, 1972, עמ' 437-438.
- 828 א' דולב, 'ה"ספסרים" של נבי סמואל', מעריב, כו (תשל"ג), גליון 8747, עמ' 19, 26.
- 829 י' ניני, 'ציון ההתיישבות ברמה (נבי-סמואל)', 'עולי תימן בארץ-ישראל בשנים תרמ"ב-תרע"ד (1882-1914)', קתדרה, 5 (תשרי תשל"ח), עמ' 63-64.
- 830 'נחלת ישראל רמה, תרנ"ד', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 133-137.
- רמתיים-צופים
- 831 חברת היישוב החרדית רמתים צופים בעיה"ק ירושלים תובכ"א ... נוסדה תפא"ר ע"י הגאון הצדיק מו"ר ר' עקיבה יוסף שלעזינגער .... ירושלים, צוקרמן, תרפ"ד [42 עמ'].
- 832 רמתים צופים ... קול קורא לעזרה! אחים יקרים! באנו לבשרכם בשמחה כי חברתנו הרוממה חברת היישוב החרדי רמתים צופים בעזה"י כבר עשתה והצליחה לרכוש לה הרבה מגרשים בסביבת עיה"ק ירושלים ת"ו, ירושלים [ללא תאריך] [42 עמ']. [התקנות — עמ' 11] [עברית ויידיש].
- 833 'רמתיים צופים, תרפ"א', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 217-221.

- 800 'קרית-שמואל', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 240-241.
- 801 המפעל הגדול לגמילות חסדים ולבנין ירושלים אוצר החסד קרן שמואל ... מזכרת נצח לאחד המיסדים של היישוב הק' בארץ ישראל רבנו שמואל סלאנט זצוק"ל, ירושלים [ללא תאריך] [3 עמ']. [עם 'קצור תקנות וזכויות חברים ועסקנים'].
- רוממה
- 802 'שכונת "רוממה" — תרס"ח', ספר היישוב, עמ' 55-56.
- 803 'רוממה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 241-242.
- רוממה
- 804 'שכונת "רוממה" — תרפ"א', ספר היישוב, עמ' 58.
- 805 במבואות הבירה — עלון רוממה המורחבת, ירושלים תשכ"ז. [בהכפלה].
- 806 'רוממה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 242.
- 807 רוממון — עתון שכונת רוממה, ירושלים, המרכז הקהילתי רוממה, תשל"ה.
- רחביה
- 808 תקנות האגודה ההרדית 'רחביה' בע"מ, ירושלים תרפ"ה [19 עמ'].
- 809 'רחביה' אגודה הדרדית בע"מ ירושלים — דין וחשבון, ירושלים, תרפ"ה-תרצ"ח [?].
- 810 פנקס כתבות של תושבי רחביה עם תכנית השכונה, ירושלים, ועד 'רחביה', תרצ"ה [18 עמ'], תרצ"ו, תרצ"ז.
- 811 תקנות האגודה ההרדית 'רחביה' בע"מ — התקנות החד" שות 1936, ירושלים תרצ"ו [26 עמ']. [= ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 210-216].
- 812 א' צירניק וצ' נויפלד, 'מעונות עובדים א' כרחביה (ירושלים)', הבנין, תל-אביב 1937, עמ' 21.
- 813 'שכונת "רחביה" — תרפ"א', ספר היישוב, עמ' 57-58.
- 814 ש"י, 'רחביה', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון כט, עמ' 4-3.
- 815 י"ר, מלכו, 'על רחביה ומייסדיה הראשונים — לקראת יוכל העשרים של השכונה', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון ל, עמ' 1.
- 816 הנ"ל, 'רחביה ומייסדיה הראשונים', בהאיר המזרח — יהודי ארצות הקדם בתקופת התחיה הלאומית, ירושלים, הוצאת הספרים הארץ-ישראלית, צבי הרכבי, תש"ד, עמ' 29-33.

שבת-אחים

- 834 א' הורביץ, "שכונת "שבת אחים", מוסד היסוד, ירוש-
לים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 265-266.
835 "שבת-אחים", ירושלים — בירת ישראל, עמ' 247.

שבת-צדק

- 836 "שבת צדק", "בני משה" — תרנ"ב, ספר הישוב, עמ'
48.
837 י' בן-אריה, "שבת-צדק" — "בתי פח" ו"בני-משה",
השכונות היהודיות שנבנו בירושלים שמחוץ לחומות...,
קתדרה, 2 (חשוון תשל"ז), עמ' 47-48.
838 "שבת-צדק (שכונת הפחים), בני-משה וג'ורת אל-ענב,
ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 246-247.
839 "שבת צדק — בני משה תרנ"ב", ירושלים שכונות סביב
לה, עמ' 128.

שושנת-ציון

- 840 "שכונת "שושנת ציון", ספר הישוב, עמ' 73.
841 שושנת ציון — חברה ליסוד שכונה בסביב ירושלים ת"ו,
[ללא מקום דפוס; ללא תאריך].
842 "שושנת ציון", ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 234.

שכונת-הבוכרים

- 843 חשבון נדבות שקבץ ס' פייזי נ"ע עבור בית הכנסת של
רחובות יכב"ץ, ירושלים [תר"ץ] [י' עמ'].
844 ספר תקנות חברת חובבי ציון לבנין בתים בעד אנשי
בוכארא וסמרקנד ותאשכנז ואגפיהם בירושלים תוכב"א על
מקום הנקרא רחובות, ירושלים, צוקערמאן, תרנ"א [15 + 4
עמ'].
845 שכונת הבוכרים — 'רחובות', תקנות חברת חובבי ציון
לבנין בתים בעד אנשי בוכארא וסמרקנד ותאשכנז ואגפיהם
ירושלים..., ירושלים תרנ"א [4 עמ'].
846 ראסג'ות חיסאבי כללות חברה רחובות..., ירושלים,
צוקערמאן, תרנ"ז-תרע"ד [?].
847 חשבון אתרוגים מחברת רחובות יכב"ץ, ירושלים תרנ"ח
[7 עמ'].
848 פנקס תנאי החברה חברת רחובות בעה"ק ירושלים
תוכב"א, ירושלים, א"מ לונץ, [תרנ"ח] [4 עמ'].
849 סדר חשבון תלמוד תורה ואתרוגים של חברת רחובות
בוכאראלי יע"א הנקבץ בשנת תרנ"ט על ידי הגביר באי באבא

- הי"ו פנחסוף, והנקבץ בשנת סת"ר ותרט"א על ידי חכם אשר
הי"ו כודאידאת נ"ע, ירושלים, גאלדבערג, [תרס"ב] [36 עמ'].
850 חשבון הכנסה והוצאה אשר לחברת 'רחובות'
יכב"ץ..., ירושלים, צוקערמאן, תרט"ג [72 עמ'].
851 תקנת חברת בוכאריא ואגפיה בירושלים ת"ו, ירושלים
תרס"ד [א דף].
852 תקנות חברת יחידי סגולה ק"ק בוכארא ואגפיה בעה"ק
ירושלים תוכב"א, ירושלים, ש' הלוי צוקערמאן, תרע"א [13
עמ'].
853 א' אמינוב, קול-קורא..., ירושלים תרפ"ד [א דף].
[עברית, אנגלית, צרפתית וערבית].
854 חשבון הכנסה והוצאה אשר לחברת רחובות בוכארים
יכב"ץ..., ירושלים, מוריה עץ-הדר, תרפ"ה-תש"ה.
855 תקנות חברת עדת בוכארא ואגפיה בעה"ק ירושת"ו,
ירושלים, ועד הכללי לעדת הבוכארים, תרפ"ה [א דף].
856 פ' גראייבסקי, 'שכונת הבוכארים בירושלים', זכרון
לחובבים הראשונים, יד, ירושלים תרפ"ח [ללא מספר עמודים].
857 עדת הבוכרים בירושלים — הדפסה מיוחדת מה'תבונה'
גליוני ג-ה, בהוספות ומלוואים מאת פ' גראייבסקי, ירושלים
תרצ"ג [19 עמ'].
858 "רחובות" — שכונת הבוכרים — תרנ"א, ספר הישוב,
עמ' 33-34.
859 ש"י, 'שכונת "רחובות" בירושלים', הדיירושלים, א
(ת"ש), גליון יט, עמ' 3.
860 י' בריוסף, אם הבנות — סיפור, תל-אביב, מסדה, תש"ג
[172 עמ'].
861 'חלוצי הישוב החדש — עולי אסיה "רחובות" שכונת
הבוכארים (תרנ"ג — 1893)', ירושלים החדשה, עמ' 110-121.
862 'רחובות (הבוכרים)', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ'
69-73.
863 י' בן-אמיתי, 'מבוכארה לירושלים (שכונת "רחובות")',
שלוחות, מא (תשט"ז), עמ' 8-11.
864 י' גליס, 'שכונות בירושלים — רחובות הבוכרים', המו-
דע, יג (תשכ"ב), גליון 3880, עמ' ד.
865 'רחובות הבוכרים', שכונות בירושלים, עמ' קיט-קכא.
866 סקר שכונת הבוכרים בירושלים — תקציר, תל-אביב,
המכון לתכנון ופתוח... עבור משרד השכון [תשכ"ו?] [15
עמ']. [בהכפלה].
I. Tishler, 'Bukharian Quarter Jerusalem', 867

שכונת שמעון הצדיק, זמנים סוערים, ירושלים, ועד העדה הספרדית, תשל"ז, עמ' 16-17.

884 'השכונות "שמעון הצדיק" ו"נחלת-שמעון", והמשך ההתפתחות של שכונת "קריה-נאמנה", ירושלים החדשה ברא-שיטה, עמ' 253-259.

885 'בתי שמעון הצדיק, תרנ"א', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 78.

שנלר

886 'י' משעולי, 'היה היה "שנלר"', מעריב, ימים ולילות, כו (תשל"ג), גליון 8747, עמ' 34-35, 83.

887 'שנלר', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 252.

888 L. Abramowitz, 'A landmark', *The Jerusalem Post*, XLIX (1979), no. 14601, p. 8.

שערי-חסד

889 ספר התקנות מחברת שערי חסד גמילות חסדים הכללי — בו יבאו תקנותיה הישירות ישנים גם חדשים אשר נתוספו לפי העת והזמן נתיסדה החברה שנת תר"ל עד היום שנת תרנ"ג לפ"ק, ירושלים, י"ן לעזרי (ללא תאריך) [10 עמ']. [עברית ויידיש].

890 ספר התקנות מחברת שערי חסד גמילות חסדים הכללי — בו יבאו תקנותיה הישירות ישנים גם חדשים אשר נתוספו לפי העת והזמן מאז נתיסדה החברה שנת תר"ל עד היום שנת תרנ"ז לפ"ק, ירושלים, פרומקין (ללא תאריך) [12 עמ']. [עברית ויידיש].

891 ספר תקנות החברה שערי חסד לבנין בתים בירושלים נתכוננה בשנת תרסח"ת ע"י חברת שערי חסד גמילות חסדים הכללי הנוסדה בשנת תר"ל, ירושלים תרס"ט [12 עמ']. [=ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 194-196].

892 'ירושלים', חבצלת, לט (תרס"ט), גליון 90.

893 זה ספר תקנות החברה שערי חסד גמילות חסדים הכללי הנוסדה בשנת תר"ל בעיה"ק ירושלים תובכ"א שנסדר בשנת עת"ר לפ"ק, ירושלים, סאלאמאן (ללא תאריך) [24 עמ']. [עברית ויידיש].

894 שכונת שערי חסד הנכנית ע"י חברת שערי חסד גמ"ח הכללי — דין וחשבון, ירושלים תרפ"ח-תש"י [?].

895 שכונת שערי חסד הנכנית ע"י חברת שערי חסד גמ"ח הכללי — דו"ח כללי מיום התיסדות השכונה עד סוף שנת תרפ"ו, ירושלים, סלומון, תרפ"ז [26 עמ'].

896 חוברת לקראת יובל השבעים של הגמילות חסדים הרא-שון והכי גדול בארץ ישראל חברת שערי חסד גמילות חסדים

Urban Renewal—social surveys, Tel-Aviv, Institute for Planning and Development, 1968, pp. 79-143.

868 סקר שכונת הבוכרים בירושלים, תל-אביב, המכון לתכ-נון ופתוח (ללא תאריך) [149 עמ']. [בהכפלה].

869 'י' כהן, 'שכונת הבוכרים נעלמת מנוף ירושלים', דבר, מד (תשכ"ט), גליון 13175, עמ' 4, 6.

870 'שכונת-הבוכרים (בתי-הבוכרים)', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 249-250.

871 'שכונת הבוכרים "רחובות" — שכונה מתוכננת, שכונת עדה, ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 248-253.

872 'רחובות-הבוכרים, תרנ"א', ירושלים שכונות סביב לה, עמ' 84-88.

873 L. Abramowitz, 'Faded glory', *The Jerusalem Post Magazine*, 27.4.1979, pp. 12-13.

874 'שכונת הבוכרים', שכונות בבירה, עמ' 45-46.

875 קול קורא — הננו מתכבדים בזה להודיע לכל תושבי שכונת רחובות הבוכרים ובית ישראל וסביבותיהן כי... נתיסדה חברה בשם 'ארוכה ומרפא'... ירושלים, צוקרמן, (ללא תאריך) [א דף].

876 קול קורא — לכבוד קהל עדתינו השוכנים בארץ לא להם... לקבץ חברים לבנין בתים... לקנות קרקע... מנהלי חברת חובבי ציון מק"ק בוכארה... ירושלים [תר"ן?] [א דף].

שכונת-החלבים

877 ד' סיטון, 'סיפורה של שכונה ירושלמית', שבט ועם, א (תשל"א), עמ' 41-59.

שמעון-הצדיק

878 פ' גראייבסקי, 'מגרש שמעון הצדיק אשר לעדת היהודים בירושלים', מגנזי ירושלים, ג, ירושלים תר"ץ, עמ' יח-יט.

879 פנחס בן-יאיר, 'החופה במגרש שמעון הצדיק מלפני שבעים וחמש שנה', ספר כנסת ירושלים, מאת פ' גראייבסקי, ירושלים תרצ"ו (ללא מספרי עמודים).

880 'שכונת בתי שמעון הצדיק לעדת הספרדים — תרנ"א', ספר הישוב, עמ' 35.

881 ש"י, 'שכונת שמעון הצדיק', הד-ירושלים, א (ת"ש), גליון מו, עמ' 3.

882 'שמעון הצדיק', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 55-58.

883 ר' סווין, 'השדר' שיצא לאסוף כספים להקמתה של

ביבליוגרפיה: שכונות בירושלים החדשה

- הכללי שנוסדה בשנת תר"ל כעיה"ק ירושלים תוכב"א, ירושלים
תרצ"ז [40 + 31 עמ']. [עברית ויידיש].
- 897 'שכונת "שערי חסד" – תרס"ח, ספר הישוב, עמ' 57-56.
- 898 י' גלים, 'שכונות בירושלים – שערי חסד', המודיע, יג
(תשכ"ב), גליון 3904, עמ' ד; גליון 3910, עמ' ג.
- 899 'שערי חסד', שכונות בירושלים, עמ' קלז-קמב.
- 900 ב' לגדוי, 'פרק בתולדות ירושלים', המודיע, כא (תשל"ל),
גליון 7620, עמ' ד.
- 901 'שערי-חסד', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 253-252.
- 902 ד' קרויאנקר, שכונת שערי-חסד – תכנית שימור,
ירושלים 1975 [100 + V עמ']. [בהכפלה].
- 903 ש' צוריאלי, 'שימורה של שכונת שערי חסד תוך התאמה
לתנאים משתנים', הצפה, לח (תשל"ו), גליון 12034, עמ' 3.
- 904 ב' עמיקם, 'שערים של חן וחסד – שכונה ישנה בירוש'
לים ושערי חסד שמה', על המשמר, לה (תשל"ח), גליון 10561,
שבועון, עמ' 13-12.
- 905 'חברת גמילות חסדים' ושכונת שערי-חסד, ירושלים
החדשה בראשיתה, עמ' 311-309.
- 906 'שערי חסד, תרס"ח', ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
196-188.
- 907 'שערי חסד', שכונות בבירה, עמ' 47-46.
- ### שערי-ירושלים
- 908 'שערי ירושלים' "אהל שלמה" – תרנ"ד, ספר
הישוב, עמ' 48.
- 909 'שערי ירושלים אהל משה, תרנ"ד', ירושלים שכונות
סביב לה, עמ' 143-142.
- ### שערי-משה
- 910 'שערי משה' ("בתי וויטנברג") – תרמ"ה, ספר
הישוב, עמ' 30.
- 911 'בתי וויטנברג', שכונות בירושלים, עמ' צ-צא.
- 912 'שערי-משה', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 253.
- 913 'שכונות "בתי-הקדש", "שערי-משה" ("בתי-ויטנ-
ברג")', ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 223-221.
- 914 'שערי משה, תרמ"ה', ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
66.
- ### שערי-פינה
- 915 'ירושלים', הצבי, ה (תרמ"ט), גליון כו (הוספה).
- 916 'שער הפנה' – תרמ"ח, ספר הישוב, עמ' 31.
- 917 'שער הפינה', שכונות בירושלים, עמ' צח-קא.
- 918 'שערי-פינה', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 254-253.
- 919 'בניית "שער-הפינה" והמשך גידולה של מאה-שערים',
ירושלים החדשה בראשיתה, עמ' 221-219.
- 920 'שערי פינה', שכונות בבירה, עמ' 48.
- ### שערי-צדק
- 921 'ארבעים שנה לשכונת "שערי צדק"', זכרון לחובבים
הראשונים, יט, מאת פ' גרזיבסקי, ירושלים, צוקרמן, תרפ"ט
[ללא מספר עמודים].
- 922 'שערי צדק' – תרמ"ט, ספר הישוב, עמ' 32.
- 923 א' הורביץ, 'שכונת "שערי צדק"', מוסד היסוד, ירוש'
לים, ועד הכללי כנסת ישראל, חשי"ח², עמ' 268-266.
- 924 י' גלים, 'שכונות בירושלים – "שערי צדק"', המודיע,
יג (תשכ"ב), גליון 2869, עמ' ה.
- 925 'שערי צדק', שכונות בירושלים, עמ' קא-קיג.
- 926 'שערי-צדק', ירושלים – בירת ישראל, עמ' 254.
- 927 'שערי-צדק' ו"זכרון-טוביה", ירושלים החדשה
בראשיתה, עמ' 233-232.
- ### תל-ארוזה
- 928 ע' בנזימן, 'שכונות בבירה – בתל-ארוזה הורסים ובר'
נים', מעריב, תשכ"ג, גליון 5592, עמ' 7.
- 929 'שיכון חדש יוקם בצפון ירושלים', ידיעות אחרונות,
תשכ"ג, גליון 9386, עמ' 9.
- 930 א' אביב, 'שכון "נוה צבי" בירושלים', שערים, טו
(תל-אביב תשכ"ה), גליון 4181, עמ' ג.
- 931 תכנית מתאר לשכונת תל-ארוזה – הצעה, ירושלים,
צוות תכנון לשכונת תל-ארוזה, תשל"ד [ח + 90 עמ'].
[בהכפלה].
- ### תלפיות
- 932 'בתלפיות', דאר היום, ד (ירושלים תרפ"ב), גליון קפה,
עמ' 3.
- 933 'תלפיות' אגודה הדתית בערבון מוגבל – תקנות

גבעת-המבחר

- 952 גבעת המבחר, ירושלים — בירת ישראל, עמ' 178.
 953 *French Hill housing — M. Scopos, Jerusalem*,
 Jerusalem, Gad Building Co. [1970?] [no pagination].
 [English, French, Spanish.]

גבעת-חנניה

- 954 'גבעת-חנניה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 179-180.
 955 'אכור-חור', שכונות בבירה, עמ' 1-2.

גבעת-מרדכי

- 956 ועד השכונה — גבעת מרדכי — עלון לסכום פעולות
 תשל"ב, ירושלים, ועד השכונה גבעת מרדכי, תשל"ב [12 עמ'].
 [בהכפלה.]

- 957 'גבעת מרדכי', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 180.

גבעת-ר"ם

- 958 א"א אשר, 'שיח' בדר — ה"ואדי-סאליב" הירושלמי,
 חרות, תשי"ט, גליון 3821, עמ' 3.

- 959 'גבעת-ר"ם', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 180.

גונן

- 960 א' שרמן, 'העיר העתיקה' בקטמון, הארץ, לה
 (תשי"ג), גליון 10,353, עמ' 3.

- 961 ש' סיגן, 'ירושלים שכונות סביב לה — ה"קטמונים" —
 שכונות-עולים מכווערות הסובלות מהזנחה', ידיעות אחרונות,
 תשכ"ג, גליון 9445, עמ' 13.

- 962 ר' בן-משה, 'קטמון — דיוקנה של שכונה מוזנחת',
 ירושלים עירי, ב (ירושלים, המפלגה הליברלית, סניף ירושלים,
 תשכ"ה), עמ' 14-15.

- 963 ירושלים עירי — לשיכוני הקטמונים, ירושלים, המפל-
 גה הליברלית העצמאית ירושלים, תשכ"ה [8 עמ'].
 964 מבית ומחוץ — רבעון, ירושלים, ועד קטמון ט, תשכ"ג.

- 965 גונן — פורגרה לתכנית מתאר שכונתית ומדיניות לשי-
 קום האוכלוסיה בשכונה, ירושלים, תכנון וייעוץ כלכלי, 1972
 [135 עמ']. [בהכפלה.]

- 966 'גונן', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 183-184.

- 967 'קטמון', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 236-237.

גילח

- 968 'Quartier Giloh', *Architecture*, 400 (Paris 1976),
 p. 54

- האגודה 1924, ירושלים, ר"ח הכהן, תרפ"ד [9 עמ']. [= ירוש-
 לים שכונות סביב לה, עמ' 223-225.]

- 934 [תלפיות] שנויים בתקנון האגודה כפי שנתקבלו באסי-
 פות הכלליות, ירושלים [אחרי 1934] [א דף]. [בהכפלה.]

- 935 'שכונת "תלפיות" — תרפ"ב', ספר הישוב, עמ' 69-70.

- 936 ש"י, 'תלפיות', הדי-ירושלים, א (ת"ש), גליון ל, עמ' 3.

- 937 עיר גנים תלפיות .... דין וחשבון, ירושלים 1941-1943
 [?]

- 938 'הכנייה החדשה "תלפיות"', 'רחביה' וחברותיה, ירוש-
 לים החדשה, עמ' 122-150.

- 939 'תלפיות', ירושלים — מחוץ לחומה, עמ' 150-152.

- 940 'תלפיות — (א) שכונה', ירושלים — בירת ישראל, עמ'
 254-255.

- 941 ירושלים — מזרח תלפיות, שלב ג: סקר עבודות תשתית
 ופתוח, ירושלים, משרד השיכון, 1976 [50 עמ'].
 942 'תלפיות תרפ"א', ירושלים שכונות סביב לה, עמ'
 222-225.

- 943 תלפיות — עתון שכונת תלפיות, תשל"ח- [?]

- 944 עלון מזרח תלפיות [1976?] [בהכפלה.]

- 945 עלון תלפיות מזרח [1977?] [בהכפלה.]

- 946 'תלפיות', שכונות בבירה, עמ' 49.

- 947 תלפיות מזרח, ירושלים, משרד השיכון ועיריית ירושלים,
 [ללא תאריך] [12 עמ'].
 תפארת-ישראל

תפארת-ישראל

- 948 א' הורביץ, 'שכונת "תפארת ישראל"', מוסד היסוד,
 ירושלים, ועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח², עמ' 202-203.

אחרי קום המדינה

גאולים

- 949 שכונת בקעה — תכניות אופרטיביות לשיפור, ירושלים,
 עיריית ירושלים, תשל"ו [49 עמ']. [בהכפלה.]

- 950 בקעתון — עתון שכונתי לאזורי בקעה, תלפיות, אכר-
 טור, מקור חיים, ירושלים, המרכז הקהילתי בקעה — גאולים,
 [1976-1977?] [?]

- 951 'בקעה', שכונות בבירה, עמ' 12-14.

987 אזורים לשימור בירושלים — המושבה הגרמנית, ירושלים, עיריית ירושלים, מחלקה לתכנון העיר, 1975 [14 עמ']. [בהכפלה]

988 'מושבה גרמנית', שכונות בבירה, עמ' 52-53.

מנחת

989 מ' לביא, 'ביתו ומשכנותיו — מלחה', על המשמר, טז (תשי"ט), גליון 4926, עמ' 3.

990 י' גורן, 'הכפר מנחת דומם, מוזנח ונשכח', הארץ, מג (תשכ"א), גליון 12,732, עמ' 9.

991 י' צוריאלי, 'כפר מלחה — השכונה העלוכה והמוזנחת של ירושלים', הבקר, ל (תשכ"ה), גליון 9591, עמ' 4.

992 הנ"ל, 'כפר מלחה — השכונה העלוכה והעזובה של ירושלים', ירושלים עירי, ג (ירושלים, המפלגה הליברלית, תשכ"ה), עמ' 16-18.

993 נ' פרידלנדר, 'מלחה — פנסים בודדים לה', מעריב; יח (תשכ"ו), גליון 6528, עמ' 7.

994 'מאלחה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 206-207.

995 'מנחת', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 216-217.

996 'מנחת [מלחה]', שכונות בבירה, עמ' 30-31.

מעלות-דפנה

997 מעלות דפנה — דרום גבעת התחמושת, ירושלים, משרד השיכון [ללא תאריך] [ללא מספר עמודים].

עין-כרם

998 י' אבן-חן, 'עין כרם — כפר עולים ומנוזרים', שלוחות, לט (תשט"ז), עמ' 33-36.

999 ד' בראל וח' וייל, 'שכונת-עולים בירושלים ובני הנדסה בה', בעיות העם היהודי בזמן הזה... לקט... מאת א' שמואלי, תל-אביב, 'אוצר המורה', תש"ך, עמ' 180-191.

1000 סקר על שכונת עין-כרם, ירושלים (חברה, דיור ותע-סוקה), ירושלים, עמידר, 1962 [8 עמ']. [בהכפלה]

1001 *Ein Karim, Jerusalem* [1967?] [10 pp.: illus.]. [Duplicated.]

1002 'עין-כרם', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 234.

1003 י' הראל, 'עין-כרם — האיכות והחיים', ידיעות אחרונות, (תשל"ח), 7 ימים, גליון 14138, עמ' 36-37.

1004 'עין כרם', שכונות בבירה, עמ' 40-42.

969 ש' צוריאלי, 'ירושלים — שיכונים סביב לה', הצפה, מב (תשל"ט), גליון 12060, עמ' 3.

970 גילה — לשרותך תושב השכונה, ירושלים, עיריית ירושלים מרכז לשרותים מקומיים [ללא תאריך] [ללא מספר עמודים]. [אנגלית, רוסית, ספרדית, עברית.]

971 גילה — עיתון, ירושלים, גילה, מועצת השכונה. [בהכפלה]

מורשה

972 סקר על שכונת מוסררה, ירושלים (חברה, דיור ותע-סוקה), עמידר, 1961 [104 עמ']. [בהכפלה]

973 נ' ריבון, 'שכונות הספר בירושלים בצל מקלעי הלגיון', הארץ, מד (תשכ"ב), גליון 13,046, עמ' 9.

974 ד' בלוך, 'אנשי מוסררה דבקים בשכונתם', דבר, מא (תשכ"ה), גליון 12167, עמ' 11, 15.

975 הנ"ל, 'שאירות נוער בשכונת-ספר — מימצאי הדו"ח על שכונת מורשה בירושלים', דבר, מא (תשכ"ה), גליון כו/12186, עמ' 4.

976 א' ברזלי, 'שכונות בירושלים — מוצררה, השכונה על הגבול', משמר לילדים, כ (תשכ"ה), חוברת 48, עמ' 762-763.

977 צ' לביא, 'מוסררה — שכונה על הגבול', מעריב, (תשכ"ה), גליון 6345, עמ' 3.

978 ע' לבנברג, 'מוצררה — שכונת עולים על הספר', למרחב, יא (תשכ"ה), גליון 3403, עמ' 3.

979 י' צוריאלי, 'שכונת ספר ללא עתיד', הבקר, לא (תשכ"ה), גליון 9581, עמ' 4.

980 מורשה — סקר משפחות, ירושלים, תכנון וייעוץ כלכלי, 1972 [6 + 119 עמ']. [בהכפלה]

981 'מורשה', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 210-211.

982 'מורשה', שכונות בבירה, עמ' 50-51.

983 מורשת — בטאון המרכז הקהילתי מוסררה, ירושלים, 1976-? [בהכפלה]

מושבה-גרמנית

984 ע' אחידורן, 'המושבה הגרמנית זועקת לקצת יחמה ורצון טוב', ידיעות אחרונות, תשכ"ד, גליון 9720, עמ' 10.

985 צ' ארז, 'נאצים בארץ-ישראל', ילקוט מורשת — כתב-עת לתעוד ועיון, א (תשכ"ד), עמ' 137-146.

986 'מושבה גרמנית', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 211-212.

קריית-היובל

1005 'Jerusalem's suburbia—the new community of Kiryat Hayovel', *Jewish Observer and Middle East Review*, V (1956), no. 29, p. 22.

1006 'Kiryat Yovel — a microcosm of modern Israel', *Jewish Echo*, XXXII (Glasgow 1959), no. 11 (1,587), p. 9.

1007 ש' גרבר, 'מאבקו של שיכון "סלע" בירושלים', הארץ, מג (תשכ"א), גליון 12,759, עמ' 5.

1008 ע' בנזימן, 'שכונות בבירה — קריית-יובל, כך בלי תכנון', מעריב, תשכ"ג, גליון 5,644, עמ' 7.

1009 קריית היובל — דף לחברים, ירושלים, אגודה שיתופית, תשכ"ט-תשל"א [?]

1010 'קריית היובל' — עלון שכונתי, ירושלים, ועד השכונה קריית היובל וכו', תשל"ג.

1011 'קריית-היובל', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 238-239.

1012 מ' ברש, 'מחצית יובל לקריית-יובל', ידיעות אחרונות, תשל"ח, מוסף ירושלים, גליון 14,126, עמ' 3.

1013 'קריית יובל', שכונות בבירה, נספח 3 [עמ'].

1014 ידיעות קריית היובל, ירושלים, תנועה להפצת תורה.

קריית-מטרסדורף

1015 י' אד, 'קריית מטרסדורף' בירושלים, הצפה, כו (תשכ"ג), גליון 9,302, עמ' 6.

1016 ש' שמיר, 'קריית מטרסדורף', ידיעות אחרונות, תשכ"ה, 7 ימים, גליון 10,108, עמ' 22.

1017 א' בנמלך, 'קריית מטרסדורף' בירושלים מרחיבה גבולה, פנים אל פנים, 445 (תשכ"ח), עמ' 14-15.

1018 קריית מטרסדורף — ירושלים: סקירה ודו"ח משלי-חותרו של הרב ש"ב קליין... בארה"ב ובאירופה למען העליה מארצות הרוחה, ירושלים תשכ"ח [ללא מספר עמודים]. [בהכפלה]

1019 'קריית-מטרסדורף', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 239.

1020 'קריית מטרסדורף', שכונות בבירה, עמ' 42.

קריית-מנחם

1021 ע' בן-יורד, 'שכונה חדשה קמה בירושלים', הארץ, מ (תשי"ח), גליון 11,723, עמ' 7.

1022 י' לימור, 'שכונות בבירה — עיר גנים א, לא עיר ולא גנים', מעריב, תשכ"ה, גליון 6,132, עמ' 13.

1023 'קריית-מנחם', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 239.

1024 הקריה שלנו — עתון שכונות קריית מנחם ועיר גנים, ירושלים [ללא תאריך].

רמות

1025 'רמות', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 244.

1026 רמתון — עלון שכונות רמות בירושלים, ירושלים, רמות [1977?]. [בהכפלה].

רמות-אשכול

1027 'רמות-אשכול', ירושלים — בירת ישראל, עמ' 244-245.

1028 'רמות אשכול', שכונות בבירה, עמ' 43-44.

1029 רמות אשכול — רובע מגורים בצפון מזרח ירושלים, ירושלים, צוות תכנון לצפון מזרח ירושלים, [אחרי 1967] [ללא מספר עמודים].

1030 בטאון ועד רמות אשכול, ירושלים [תשל"ה-תשל"ז]?

רמת-דניה

1031 'רמת דניה קריית מגורים כעלת-רמה בירושלים', על המשמר, כא (תשכ"ד), גליון 6,365, עמ' 4.

1032 רמת דניה — ירושלים, ירושלים, דניה חברה לפתוח [ללא תאריך] [ללא מספר עמודים].

שיכון להרבנים

1033 א' חיות, 'שיכון להרבנים הפליטים', ששים ושלש שנה בירושלים, רחביה [ללא תאריך], עמ' 161-162.

מפתח השכונות

חברת חובבי-ציון עיין: שכונת- הבוכרים	בתי-עקובסון 478	אבר-תור עיין: גבעת חנניה
חברת חסד לישראל 316	בתי כולל הורודנא עיין: דמשק- אליעזר	אבן-יהושע 561
חברת שערי-חסד עיין: שערי-חסד 362 חצר לובלין	בתי-מונקטש 478, 379, 368	אבן-ישראל 228-213, 48
טאלביה עיין: קוממיות	בתי-מילנר עיין: אגודת-שלמה 478, 372-369	אגודת-שלמה 561, 230-229
יגיע-כפיים 438-431, 250	בתי-מינסק 478, 372-369	אוהל-משה 570-569, 567, 236-231
יוסף אמריקני 362	בתי-נייטין 377-373, 362	576-574
ימין-משה 650, 463-439, 41	בתי ניסן ב"ק עיין: קריה-נאמנה 589	אוהל-שלמה 764, 239-237, 41
יפה-נוף 464	בתי-סעידוף 838-837	אוהל-שלמה (שערי-ירושלים) 908-909
כנסת-ישראל 480-465	בתי פליטי רוסיה עיין: אוהל- שמחה	אוהל-ייעקב עיין: בתי-ברוידא
כפר עברי עיין: נווה-יעקב	בתי-פרלמן עיין: עיר-שלום	אוהל-שמחה 409, 242-240
כפרה-שילוח 639, 636, 498-481, 93	בתי-קרונהיימר 478	אוצר החסד קריית-שמואל עיין:
כרם 501-499, 409	בתי-ראנד 478, 381-378	קריית-שמואל
כרם-אברהם 513-502, 390	בתי-שמאע 386-382, 41	251-243
כרם-שלמה 764	גאולה 392-387	אחזה 253-252
מאה-שערים 564-514, 309, 48, 41	גאולים 951-949	בית-אברהם 409, 256-254, 240
919	גבעת-המבחר 953-952	בית-דוד 265-257, 48
מאלחה עיין: מנחת	גבעת-חנניה 955-954, 950	בית-הכרם 283-266
מוסררה עיין: מורשה	גבעת-מרדכי 957-956, 168	בית-המעלות 284
מורשה 983-972, 41	גבעת-ר"ם 959-958	בית-יוגן 298-285
מושב-הגרמנית 988-984	גבעת-שאול 405-393, 386, 41	בית-יוסף 766, 587, 301-299
מזכרת-משה 577-565, 233, 48	גונן 967-960	בית-יעקב 777, 627, 313-302, 48
751, 626	ג'ורת אלענב 838, 408-406	בית-ישראל 558, 357, 324-314, 41
מזרח-תלפיות עיין: תלפיות	גילה 971-968	בית-מזמיל עיין: קריית-היובל
מחנה-יהודה 591-578, 221	ג'נוריה עיין: רחביה	בני-ברית 326-325
מחנה-ישראל 599-592, 48	דמשק-אליעזר 413-409	בני-משה 839-836
מחניים 603-600, 41	המקשר 415-414	'בניין ומלאכה' 252
מלחה עיין: מנחת	זכרון-אחים 417	בקעא עיין: גאולים
מנחת 996-989	זכרון-טוביה 418-416, 587, 711, 927	בקעא עיין: נווה-שלום, כרם
מעונות-עובדים א' 812	זכרון-יוסף 420-419, 417	בתי-אונגרין 339-327
מעונות-עובדים ב' 605-604, 137	זכרון-יעקב 417	בתי-ברוידא 478, 379, 345-340
מעלות-דפנה 997	זכרון-משה 430-421	בתי-הורנשטיין 350-346, 250
מקור-ברוך 609-606	זכרון-רחמים 417	בתי-ארשה 561, 359-351
מקור-חיים 950, 614-610		בתי-יוטנברג עיין: שערי-משה
מרכז-מסחרי 619-615, 41		בתי-ורנר 363-360
משכנות-ישראל 566, 225, 93, 48		בתי-זכנברג 367-364, 362
751, 641-620		בתי יהודי טורא עיין: משכנות שאנ-
		נים

ביבליוגרפיה: שכונות בירושלים החדשה

רמתיים-צופים 833-831	סנהדריה 753-757	משכנות-שאננים 48, 512, 642-665
שבת-אחים 417, 764, 834-835	עומריה 758-759	נביסמואל עיין: רמה
שבת-צדק 417, 836-839	עזרת-ישראל 760-765	נווה-בצלאל 666-668, 709
שושנת-ציון 840-842	עין-כרם 998-1004	נווה-יעקב 669-674
שיח-בדר עיין: גבעת-ר"ם	עיר-שלום 579, 587, 590, 766	נווה-ישראל 675, 677, 679
שיכון להרבנים 1033	עץ-חיים 767-770	נווה-צבי עיין: תל-ארזה
שכונת-הבוכרים 41, 843-876		נווה-שאנן 676-680
שכונת-החלבים 877	קוממיות 168, 771-773	נווה-שלום 417, 499-501, 681, 764
שכונת-המערבים עיין: מחנה-ישר-אל	קטמון עיין: גונן	נחלאות 41, 682-688
שמעון-הצדיק 878-885	קריה-נאמנה 48, 774-779, 884	נחלת-אחים 417, 689-692
שנלר 512, 886-888	קריית-היובל 1005-1014	נחלת-בית 601-602, 693-694
שערי-חסד 889-907	קריית-מטרסדורף 1015-1020	נחלת-דוד 695
שערי-ירושלים 764, 908-909	קריית-מנחם 1021-1024	נחלת-יעקב עיין: בתי-וארשה
שערי-משה (כולל ורשה) 558	קריית-משה (מונטיפיורי) 780-787	נחלת-ישורון 696-697
שערי-משה (בתי-וטנברג) 910-914	קריית-צאנו 788-789	נחלת-ישראל עיין: רמה
שערי-פינה 558, 915-920	קריית-שמואל 168, 790-801	נחלת-צבי (תימנים) 93, 636, 639, 706-698
שערי-צדק 587, 921-927		נחלת-צבי עיין: בתי-אונגרין
שערי-ציון עיין: בתי-שמאע	רוחמה 802-803	נחלת-צדוק 707-710
שערי-רחמים 417, 589	רוממה 804-807	נחלת-ציון 417, 707, 711-713, 764
שערי-שלום עיין: מחנה-יהודה	רחביה 168, 808-823, 938	נחלת-שבעה 41, 48, 714-741
	רחובות עיין: שכונת-הבוכרים	נחלת-שמעון 742-748, 884
	רמה 824-830	ניסן ב"ק עיין: קריה-נאמנה
תל-ארזה 928-931	רמות 1025-1026	ניקופיוריה 759
תלפיות 386, 932-947, 950	רמות-אשכול 1027-1030	סוכת-שלום 579, 587, 590, 749-
תפארת-ישראל 948	רמת-דניה 1031-1032	752, 766

חובה נעימה היא להודות למי שִקְרְשׁוּ לבית־ההוצאה להשתמש בציורים, בתצלומים ובמוצגים שברשותם.

ארכיון יד יצחק בן־צבי, ירושלים, החטיבה הכרטוגראפית 5, 7, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 18
האוניברסיטה העברית בירושלים, המחלקה לגיאוגרפיה, מדור תצלומי־אוויר 11, 19
אריה כשר, תל־אביב 25

מוזיאון קרמן למטבעות, תל־אביב 34, 35

אהוד נצר, ירושלים 39, 40, 41, 43 למטה, 46, 62 למעלה, 67

זאב רדובן, ירושלים 43 למעלה, 44, 50, 65

הוצאת הספרים של הסוכנות היהודית, ירושלים, שירות הצילומים 77

נחום ת' גידל, אוסף הצילומים 151, 159, 160, 183, 187

מאיר וייסגל ז"ל, אוסף הצילומים 167

קרן היסוד, ירושלים, ארכיון הצילומים 179

ארכיון ההגנה, תל־אביב 186

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, אוסף שברדן 200

204 Mocatta Library, University College, London, Montefiore Pamphlets 69

תודתנו להוצאת 'כתר', ירושלים, על השימוש בארכיון הצילומים שלה.

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 15

YAD IZHAK BEN-ZVI JERUSALEM • APRIL 1980

EDITORS: YAACOV SHAVIT, YORAM TSAFRIR, ISRAEL BARTAL

CONTENTS:

INTRODUCTION 1

D. GAVISH & R. KLEINMAN / THE VALLEY GATE INTO JERUSALEM 3

A. KASHER / MILESTONES IN THE HISTORY OF GAZA IN SECOND TEMPLE TIMES 21

DISCUSSION: HEROD'S BUILDING PROJECTS—STATE NECESSITY OR PERSONAL NECESSITY?

E. Netzer / Herod's Building Projects—State Necessity or Personal Necessity? 38

L.I. Levine / Toward an Evaluation of Herod the Builder 52

M. Broshi / Does 'State Necessity' Contradict 'Personal Necessity'? 56

Y. Tsafir / On the Symmetry of Herodium, 'Megalomania' in Herod's Architecture and Roman Technology in its Formation 56

S. AVITZUR / A PIONEER OF MODERN INDUSTRY IN ERETZ ISRAEL—THE HISTORY OF THE L. STEIN FACTORY 69

A. ISRAELY / ON THE HISTORY OF OLIVES AND OLIVE-OIL IN GALILEE AND THE BETH-HAKEREM VALLEY IN OTTOMAN AND MANDATORY TIMES 95

S. DOTHAN / FROM THE CANTONS PROPOSAL TO THE PARTITION PLAN, 1929-1938 107

DISCUSSION: THE BRITISH DECISION TO EVACUATE PALESTINE

I. Kollat / Introductory Remarks 140

M.J. Cohen / The British Decision to Leave Palestine 143

A. Ilan / When Did the British Decide to Leave? 156

G. Cohen / The Evacuation from Palestine as Reflected in British Policy 176

J. Heller / Did the Yishuv's Struggle Influence Britain to Evacuate Palestine? 185

I. Kollat / Appendix 189

NOTES

M. Levin / On the Identification of the Quarters of Jerusalem by their Ottoman-Arabic Names in the Population Registry 195

A. Arnon / On M. Levin's Remarks on the Identification of the Jewish Quarter of Jerusalem in the Ottoman Period 197

Y. Katz / Plans for Establishing 'Garden Cities' in Eretz Israel during the Second Decade of the 20th Century 198

G. Biger / The Economic Programme of the British Administration in Eretz Israel 200

Z. Ilan / The Application of S. Berman for Appointment as Manager of an Agricultural Colony, 1879 203

BIBLIOGRAPHY

R.P. GOLDSCHMIDT-LEHMANN / THE QUARTERS OF NEW JERUSALEM, 1860-1980 205

© Yad Izhak Ben-Zvi Publications, Jerusalem 1980

Assisted by the Ministry of Education and Culture

Printed in Israel

CATHEDRA

For the History of Eretz Israel and its Yishuv • 15